זכרונות מחנך עברי

מאת

אריה ליב הורוויץ

מנהל־אמריטוס, לשכת החנוך

דיקן־אמריטוס, בית המדרש למורים

בוסטון, מס.

כרך א׳

הוצאת לשכת החנוך, בוסטון, מס.

בשיתוף עם

הוצאת ספרים מ. ניומן בע״מ

ירושלים / תל־אביב תש״ך

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

midtown

כל הזכויות שמורות למחבר
נדפס בישראל
All Rights Reserved
Printed in Israel

דפוס י. שלומי, תל־אביב, רח' נחמני 43 — טל. 66298

11/18/97

ZICHRONOTH MEHANECH IVRI

Memoirs of a Jewish Educator

by

LOUIS HURWICH

Dean-Emeritus, Hebrew Teachers College
Superintendent-Emeritus, Bureau of Jewish Education
Boston, Mass.

PART

Bureau of Jewish Education
Boston, Mass.
1960

לזקני ר' מיכל
ולזקנתי אסתר זישע
שאמצוני ביתמותי
ומדמות דיוקנם
נזונותי כל הימים
ת' נ' צ' ב' ה'

הוועד להוצאת הספר

פיטר מ. לעוויט, יושב־ראש
מאקס לעוויט, גזבר
דר. ג׳ורג׳ אלפּר
דר. ג׳יימס ג׳. אקסלרוד
השופט לואיס גולדברג
ג׳יימס ד. גלונטס
הרמן ב. כהן
דר. פיליפ מ. לאון
שמואל פייערשטיין
פיליפ ג׳. פרידלנדר
רוברט פּ. קייבל
יעקב רבינוביץ

פתח דבר

בתשי"ב ביקרתי במדינת ישראל. יום אחד בהיותי בביתו של פרופ. שמעון הלקין פנה אלי פתאום ויאמר:

„הורוויץ, עליך לכתוב את זכרונותיך. אתה הכרת מכלי ראשון את החיים בליטא שלפני בואך לאמריקה, ובאמריקה קשור היית עם ראשית התנועה העברית, ועם ראשיתו של בית הספר העברי המודרני, וכל השנים הבאות היית פעיל בשדה החינוך העברי".

כהנה וכהנה דיבר אלי. הוא הוסיף:

„אין ‚פפים קטנים' בזכרונות. ‚שבעים פנים לתורה', וגם לזכרונות פנים הרבה. זכרונותיך יהוו תרומה לתולדות החינוך העברי באמריקה, וגם להסטוריה של יהדות אמריקה".

אפשר שלעולם לא הייתי כותב את זכרונותי, אבל שמעתי לעצת ידידי הטוב. ביאנואר 1952 התחלתי בכתיבתם ובמשך שש שנים הייתי עסוק בכך. פרופסור הלקין ראה את ראשית עבודתי ומאז לא פסק מלעודד אותי. הוא היה גם השושבין בבחירת המוציא לאור של הספר.

אני לבדי אחראי בעד כל הכתוב בספר, הן בבחירת החומר והן בדעות המובעות בו. אבל הדחיפה הראשונה לעבודה זו באה לי הודות לזירוזו של המשורר, הסופר, המורה בחסד עליון, פרופסור הלקין, שבמשך עשרות בשנים דובב רבים רבים בשדה הספרות העברית.

הספר פותח בתיאור החיים בעיר סמורגון, פלך ווילנא בליטא. בתוקף חוקים דראקוניים נעשו יהודים רבים „מיותרים" במשק הרוסי. בעלי כשרונות שבדור הצעיר חיו ניוון, ללא עיסוק חיובי כלשהו. התנועה הסוציאליסטית חדרה לתוך חיים אלה, והעולם היהודי הפך לשדה־קרב.

עקב אנדרלמוסיה חמרית ורוחנית זו זרמו המונים המונים לאמריקה. נחשול הגירה זה הביא גם אותי לעולם החדש בשנתי השבע עשרה, ב־1903.

באמריקה באתי במגע עם אגודת „מפיצי שפת עבר וספרותה" שבניו־יורק, שנוסדה ב־1902. אגודה זו הקדימה את ארץ ישראל בחמש שנים בעריכת אספות פומביות המתנהלות בעברית. אספות אלו התקיימו שבוע שבוע במשך אחת עשרה שנים רצופות. אגודה מפוארה זו סללה לפני את הדרך לשדה החינוך העברי, שבו ביליתי קרוב ליובל שנים.

שתי אמונות ליוו דרכי במשך ימי חיי: האחת, ש„בכל מקום שגלו — שכינה עמהן" (מגילה כט.), כלומר, שגם באמריקה אפשר להפיץ בהצלחה

את לימוד התורה. השניה, שלא רק קומץ אנשים אלא אפילו איש אחד, אם רק חדור הוא הכרה בצדקת רעיונו, יכול לעשות משהו לתועלת לחברה.

לאורן של שתי אמונות אלו פסעתי בשבילי החינוך העברי, ורוב רובו של הספר מטפל בתיאור עובדות ומעשים בתנאי חיים שהלכו והשתנו בחברה היהודית באמריקה מראשית מאה זו עד שנות החמשים.

מאחר שהדברים הועלו על הכתב בצורת „זכרונות", ממילא הם גם אבטוביוגרפיים.

הספר מופיע על ידי „לשכת החנוך" דבוסטון, באמצעות ועד מיוחד שהיא הקימה לשם זה. היא גם הקלה עלי את מלאכתי על ידי מתן רשות להשתמש בארכיון ובחומר שלה. על כל זה אני מחזיק טובה מקרב לבי ל„לשכת החנוך" ולמנהלה הנכבד דר. בנימין י. שבח. במיוחד מודה אני לחברי ה„ועד להוצאת הספר", שטרח להשיג את האמצעים להדפסתו. בפרט אני אסיר תודה ליושב ראש הוועד, מר פיטר מ. לעוויט, שנספח לעבודת „חיבת ציון" עוד לפני הופעת דר. הרצל, ז"ל, ומאז ועד היום, אחרי שהגיע לגבורות, לא פסק מעבודה ציונית, ומעבודה ציבורית בכלל. מר לעוויט שחרר אותי מכל דאגה להוצאת הספר.

כמו כן אני מודה לרבי יוסף מארקוס, ספרן „בית המדרש למורים" דבוסטון, שהמציא לי חומר מהספריה העשירה של המוסד ככל שביקשתי. ואחרון אחרון, אני מודה לידידי הטוב דניאל פרסקי, שקרא כמה קטעים מהספר, והוא המשיך לחזק את ידי בעבודתי.

אין ספק שלפעמים הטעני זכרוני ובהרצאת עובדות נכשלתי בחסר ויתיר ובהשמטת שמות ופרטים בעלי ערך. על כל אלה אני מבקש סליחה, ומאוד אודה לאנשים שיעמידוני על מה שראוי לתקן.

ירושלים, תמוז, תשי"ט

א. ל. הורוויץ

תוכן

פתח דבר

ברוסיה

ילדות 1

אמי, זכרונה לברכה 1. יתמות 2. הורי אמי 3. הפעמון שנדם 7. זקני ר׳ מיכל 8. חינוכי 16. בעיר סאהל 19. עונש מן השמים 22. חתירה כלפי עצמאות 24. הדודה פרומה 26. חזרה לסמורגון 32. ה„חדרים", הישיבות וה„קיבוץ" 33. ר׳ פייטל 38. „ישיבות" 41. לייבעלע, לייבע, לייבקע 44. מאורות במאורות 50. תמימותי 52. מחלותי 54. דמויות: א. דודתי ציפע רודה 55. ב. ר׳ חיים בנימין 56. ג. ר׳ שמואל מרדכי 57. ד. המגיד מקעלם 58. ה. „חצקל דער מגיד" 60. ו. ה„מגיד" מסאהל 60. ז. משוגעים 62. אני נתפס לספרות העברית 63.

סמורגון 65

עיירתי 65. סנדלרים 75. נטילת ידים 77. בית מרחץ ציבורי 78. המקוה 80. זוטות על בית המרחץ 80. אכילה, מאכלים 82. „צימעס" 83. „ריטשישניק" 86. „אַ דרייבּע" 88. חוסר מחלוקת בסמורגון 89. עיכוב הקריאה 91. „מגידים־נודדים" 92. מחברים 98. ראשית התנועה הסוציאליסטית בסמורגון 101.

בגיל המעבר 107

פרנסה נקיה וקלה 107. אני מגיע לגיל מצוות וללימוד עצמאי 109. בוואלוזין 112. אחרי וואלוזין 118. אני נלחם להקים „חדר מתוקן" בסמורגון 119. בווילנא 126.

באמריקה

שנות־נסיון בעולם החדש 137

מציאה בהיסח הדעת 137. צעדי הראשונים באמריקה 138. גמגומי 141. גישושי בהוראה פרטית 142. צעדי־צב באנגלית 144 בכור המבחן 147.

„מפיצי שפת עבר וספרותה" 150

ארגונה של האגודה 150. עלייתי לדוכן 156. עונג־הצלה ל„המעורר" 158. דניאל פרסקי 159. מועדון וספריה עברית 161. ה„חוג הציוני" 166. דמות יוצאת־דופן 168. תוכן אספות ה„מפיצים" 169. טבלא א׳: סדרות ההרצאות בשנים תרס״ה—תרע״ג 172. טבלא ב׳: שמות המרצים בשנים תרס״ה—תרע״ג ועומס ההרצאות של כל מרצה 173. „מפיצי" קדמה לארץ ישראל באספות פומביות בעברית, 176. סיכום 177.

אגודות־נוער ציוניות 181

„הר. הרצל ציון קלוב" 181. „יהודה הצעיר" 185.

אפקים 190

על מפתן השירה 190. בעולם השחמט 191. בעולם הזמרה 205. בעקבות עצמאותם של המהגרים ממזרח אירופה 209. בעולמו של מנחם מנדל 211. השכלתי הכללית 214. התפקחות 218. בין המצרים 220.

באינדיאנפולים, אינדיאנה

באינדיאנפוליס 225

אני נפגש עם גורלי 225. רבי יצחק אלחנן ניישטאדט 231. המאוכזבים 238. הקמת תלמוד התורה 242. מורים 242. תכנית לימודים 253. ספרי הלימוד 255. הצד הכספי של הת"ת 258. סידור חיי הפרטיים 262. „שערי דמעות" 265. לקראת השנה השניה 268. שלהי השנה הראשונה 268. שנת1912—13, 270. „אור נגה עליהם" 273. „אוהב דבק מאָח" 274. „אראלים ומצוקים אחזו בארון הקודש" 277. „רבי ניישטאדט איננו, מה יהיה גורלו של הת"ת?" 284. הת"ת עובר לבנין של בית ספר כללי 285. „אגודת נשים" 287. „בת פלוני לפלוני" 288. מלחמת העולם, 1914, 288. התקדמות בלימודים 290. יסוד אגודה ציונית 292. קנין בית לתלמוד התורה 294. בשל שאלה קלה משתנה עולמי 295.

אבי, זכרונו לברכה 303

אחרי אינדיאנפוליס 322

ספרים 322. קול מסינסינטי 324. „אדם המחזיר גרושתו" 326.

תמונות

המחבר 1

אמי, חיה רודה בת ר' מיכל 17

זקני, ר' מיכל ב"ר הלל 45

ה„מטה לוי", זקן־זקני, רבי אהרן ברבי יחיאל מיכל 61

ישיבת וואלוזין ב־1900 113

פרופ. משה לוין, הארי שבחבורה ב„מפיצי שפת עבר וספרותה" . . 129

רבי יצחק אלחנן ניישטאדט 289

אבי, ברוך ב"ר יצחק 305

ברוסיה

ה מ ח ב ר
בוסטון, 1942

ילדות

אמי זכרונה לברכה

בעודני בן שתי שנים ושמונה חדשים נתיתמתי מאמי חיה רודה, זכרונה לברכה. אבי, ברוך ז"ל, היה סופר סת"ם, ובכדי שלא יחול הפסק בעבודתו היה תמיד בביתנו מלאי של יריעות קלף. לילה אחד פרצה דליקה בשכונתנו וכמעט כל בתי העיירה עלו בלהבה. אמי חרפה את נפשה להציל את היריעות הקדושות והיקרות. בעטיו של מאמץ מסוכן זה אחזתה צינה עזה שנסתיימה במחלת שחפת. הורי העתיקו את משכנם מעירם השרופה סאַהל, הסמוכה לסמורגון שבפלך ווילנא, ויקנו להם שבּיתה בעיירה סוויר שאווירה צח ומבריא, ובה גר ליבּה, אחי אבי שהיה מפורסם כגבּרתן, ולו חנות מכולת. כשנתים ימים בקשה אמי ארוכה למחלתה, אבל מצבה הלך ורע. עדיין שמורה אצלי גלויה בכתב־ידה של אמי, ובה היא שואלת את זקני אם ליבּלה שלה מרבה להתגעגע עליה. כנראה לקחוני הורי הזקנים לביתם בכדי לשחרר את בתם החולה מטיפול בתינוקה. ביום י"ג מרחשון, תרמ"ט, מתה אמי בשנת הכ"ו לחייה, ותשאיר לאנחות אותי ואת אחותי אסתר גיטל, שהיתה קשישה ממני בשלוש שנים. עוד שתי ילדות נולדו לאמי אלא שהן מתו באיבן. לפני שנעשיתי בר־מצוה חיברתי קינה על מות אמי ובו החרוז:

ילדות שתים בחייך קברת
ילד וילדה במותך השארת.

למרות גילי הרך נחקק במוחי זכרון מקרים אחדים הקשורים עם מות אמי. זכורני כיצד החזיקתני זקנתי על זרועה ומתוך בכיה הראתה על המקום שבו היתה אמי המתה שכובה על הרצפה מכוסה שחורים, „דאס איז די מאמע, לייבעלע, דו וועסט געדיינקען" (זוהי אמא. תזכור אותה, ליבלה). פתאום פרצה אשה אל החדר ותפול ביללה על גוית אמי. זו היתה דודתי רחל מינדל, אשת דודי ליבּה הנזכר למעלה.

זכורני עוד כיצד עמדנו אחותי ואני לפני ביתנו וביד כל אחד לחמניה.

אחותי אמרה לי: „ווייסט, לייבעלע, היינט האָט מען באגראָבען די מאמען" (הידעת, ליבלה, היום קברו את אמא).

את קלסתר פניה של אמי אינני זוכר אף על פי שתמונתה בעודנה בחורה נשתמרה אצלנו כל הימים.

וזכורני עוד איך שאני שוכב בערסיתי ואמי שרה לי את שיר הערש המסורתי:

אונטער לייבעלעס ויגעלע
שטעהט אַ וויסינקע ציגעלע

(תחת ערש ליבלה עומד גדי לבן וצח), ובעיני רוחי ראיתי עז עומדת בלי נוע מתחת לערסתי.

ועוד, בקשר עם מחלתי. בצד שוקי השמאלית יש לי חריץ עמוק, זכר לחתך של איזמל הרופא. לפי מה שסיפרה לי זקנתי גרמה נפילה על צידי לפצע ממאיר שהעלה הרבה מוגלה. אמי לקחתני לעיר ווילנא הגדולה ושם עשו לי ניתוח. אני זוכר כיצד, בשעה שישבתי בחיק אמי, עמד אצלי אדם אחד, ומתוך צחוק דפק על לבי. הייתי לבוש כותנת אדומה בעלת קוים דקים, לבנים. פתאום עמד לפני ראש ענקי ולו שפם עצום מטיל אימה. פלצות אחזתני. וכהמשך לזה אני זוכר את עצמי חגור תחבושת מסביב למתני, ואני קופץ וצורח מעצמת כאבים נוראים, ואמי משדלת אותי ואומרת: „ווין ניט, לייבעלע, כ'וועל דיר געבען זיסע טיי" — (אל נא תבכה, ליבלה, הנה אתן לך תה מתוק).

פרט לזכרון שיר הערש, קשורים יתר הזכרונות עם רשמי זוועה שנחרתו עמוק בלבי.

יתומות

מה לעשות לשני היתומים העלובים האלה?

במשך שנות מאות גרמו גלויותינו להקמת מוסדות שונים לשמירת־הקיום של האומה: „ביקור חולים", „הכנסת אורחים", „הכנסת כלה", „מלביש ערומים", „גמילות חסדים", ועוד. בין כל אלה נעדר מקומו של „בית יתומים", אף־על־פי שההריגות התכופות וסכנות הקיום בחשכת הגלות הגדילו בכל דור את מספר היתומים. הטעם לכך הוא כי לא היה צורך במוסד מיוחד לטיפול ביתומים. הקשר המשפחתי היה תמיד כל כך חזק שהיתומים מצאו

להם גאולה בבתי קרובים או שכנים. רגש הרחמים של היהודי מצא לו ביטוי עמוק ביותר במאמציו ובנכונותו לטפל ולאמץ יתומים. רגש־גבורה יצלח על אדם בראותו סכנה פתאומית: אדם טובע במים, נפש נלכדה בבית דולק, וכדומה. ברגעים כאלה נמצאים גיבורי־רוח השמים את נפשם בכפם כדי להציל את הטובע או את הנלכד באש. זוהי גבורת הרגע. גבורה מסוג אחר דרושה כדי לאמץ יתום בבית. יום יום, שעה שעה, במשך שנים רבות, זקוק היתום לאהבה, לאורך־רוח ושימת־לב, מאלה שהאדם מעניק רק ליוצאי חלציו. ילדים אחרים „זרים" הם לו, והטיפול בהם כאילו מקפח את ילדיו שלו. ואם בכל זאת מכניסים יתום לבית, אין זה אלא בעקב גבורה־שברחמנות, שהיא „אחד משלושת הסימנים המובהקים של בני אברהם יצחק ויעקב" (על פי יבמות עט).

קרובי־משפחה, שיכלו לאסוף אותנו לתוך ביתם, כמעט שלא היו לנו. מחלת אמי רוששה את אבי. הוא היה אז בן שלושים, ואף־על־פי שהיה קרוב לודאי ששוב יקים לו בית משלו, אין חושבים על חיתונו של אדם בשעה שמתו מוטל לפניו. אהבה כנה ועמוקה איחדה את לבות הורי במשך שנות נישואיהם. אבי התאבל מרה על הסתלקותה של בת־זוגו, שנפשו נקשרה אליה באלפי נימין מפאת יפיה ואפיה, כפי שסיפרו לנו כל יודעיהם.

אבל תינוקות אלה דרשו טיפול קבוע, ולאלתר. מאין תבוא עזרתם?

הורי אמי

בת יחידה היתה אמי להוריה, ראשונה לבטן וראשונה לאהבה ולחיבה. אחריה נולדו שני ילדים: אֶרע, על שם אהרן זקן־זקני, והלל, על שם אבי־זקני. נוסף ליתרון שאמי היתה „בת יחידה", נקשרו אליה הוריה גם בשל תכונות נפשה. זקני היה מספר לי כיצד כלכל אותה בשכבה על ערש דוי, וכיצד שמר עליה בלילות. הוא היה פוסע שעות על שעות לפני דלת חדרה מתוך קריאת מזמורי תהלים. הוא היה מראה לי ספר תהלים שבו שפך את לבו יום יום. ספר יקר־מציאות זה עודנו שמור אצלי. הוא מכורך עור ויש בו פירושי זקנו „מטה לוי" ו„בית לוי". העלים נושאים עדיין עקבות הדמעות שנשרו מעיני האב הדואב, ומדי פתחי אותו קולטות אזני את שועת הלב האומלל לרחמי שמים. העלים האלה ספגו גם דמעות עיני, דמעות יתום שהתפלל לאמו מתוך צמאון ללטיפת יד רכה ולקולה של אם רחמניה.

„מלמד" היה זקני, וכל ימיו התפרנס באמצעות. גם הוא וגם זקנתי היו בשנות החמשים במות עליהם בתם יחידתם. הם הביטו כה וכה ויחליטו לאסוף את שני היתומים לביתם. הם היו מספרים שמכרים וידידים דיברו על לבם לבל יטילו על גבם מעמסה זו. „איהר ווייסט ניט וואס איהר נעהמט זיך אונטער" (אינכם תופסים את כובד העול שאתם מעמיסים על עצמכם), היו מצטטים את דברי אחד הידידים המכובדים שלהם. ואף אמנם לא נעלמה מהם עצמת המשא שנטלו על עצמם, שלא היה לפי יכלתם הכלכלית ולא לפי שנותיהם. אבל עוללים אלה הלא היו ילדי־הטיפוחים של בתם נחמתם שהלכה ואיננה. כל מגע עם אפרוחים אלה יזכירם את הצער והעונג בגידולה של חיה רודה׳לה שלהם, החיה עכשו במרומים. היא תביט עליהם מאשנב השמים, תראה אותם מושכים, למעלה מכוחם, בעולם של ילדיה, ותתפלל לאלוהי הרחמים, שהוא גם אבי־יתומים, ותהיה „מליץ־יושר" לכולם. מחשבה זו נטפה נטפי נחמה בכוס־היגונים העמוקה שלהם.

רק זכרון אחד נשאר לי מהימים הסמוכים למות אמי. זה היה יום שלג ואני נישא על גבה של זקנתי, שהלכה כפופה תחת משאה. היא אחזתני בשתי ידי וככה נשאתני לבית הכנסת לומר „קדיש" לעילוי נשמת אמי. החורף בליטא ארוך וקשה מאד, והזקנה השכולה היתה נושאת את נכדה יום יום לבית הכנסת כדי לצרף את קול הציפור שלו לקול תחנוני עם עני ואביון לאל מלא רחמים השומע תפילת כל חי.

אבי הבטיח לתת רובל וחצי לשבוע לפרנסתנו, אבל רק במקרים נדירים יכול לעמוד בדיבורו. בזכרוני נשאר פרק זמן אחד בו הרבו זקני וזקנתי לדבר על החוב הגדול שהוא חייב להם. הם ישבו וציפו לאחד מביקוריו הבלתי תדירים. אני שיננתי לעצמי דברי תביעה ותוכחה לאבי. יום אחד אמרתי להם מה שאני נכון לומר לאבי. הם נבהלו לשמע דברי ויזהירוני שלא להוציא הגה מפי בענין תשלום כסף! הם ידעו שרק בתוקף עקת דלותו אין אבי עומד בהתחייבותו. יום אחד נכנסתי הביתה בשעת שיחתו של אבי אתם. הוא התיר את כפתורי מעילו ויראה להם את ביטנתו, שהיתה קרועה לגזרים. „זהו מצבי; מאין לי כסף?". הורי הזקנים שתקו, ומאז לא שמעתי מהם שום דברי תלונה על אבי.

לזקני היה אח קשיש ושמו אהרן רבינוביץ, שם מצוי במשפחתנו. השם הצליח דרכו ויעש לו עושר. הוא התכונן לעלות עם כל בני משפחתו לארץ יש־ראל. זה היה בשנת תרמ״ט. רק חלוצים וחדורי־הכרה מעטים העזו בימים ההם

לעלות ולהתיישב בארץ האבות. הוא זכה לגשם את תקותו, ופרשת חייו בארץ הקדושה היא דף זהב בתולדות משפחתנו. לאהרן היתה בת ושמה רודה, כשם אמי, לזכר אם־זקנה, ששמה נשאר לברכה. לרודה היתה נדוניה הגונה, ארבע מאות רובל, סכום גדול בימים ההם.

„לא טוב היות האדם לבדו", אמרו הורי הזקנים, ואיש כאבי, העוסק במלאכת הקודש, כתיבת ספרי תורה, אסור שיהיה שרוי בלי אשה. הם חשבו לטוב שאבי ישתדך עם רודה זו שהיתה דודנה של אמי. „אם יבוא יום ואנו לא נוכל לשאת במשא שני היתומים, והם יצטרכו לגור בבית אביהם, אז מוטב שהדודנה של אמם תהיה אמם חורגתם. היא תרחם עליהם, ולא תתעמר בהם, כמנהג אם חורגת".

השידוך בא לידי גמר. אבי נשא את רודה שהיתה יפה, חכמה ובעלת מידות טובות. למעשה, לא גרנו אף יום אחד אצל האם החורגת. יחסנו אתה היה תמיד ידידותי, אבל הורי הזקנים לא הסכימו להעבירנו לרשותה. בשנים הראשונות לנישואיה היתה טרודה בביקוש תרופה לתבלול־עין של בנה הבכור, שהיה אהוב עליה עד טירוף דעת. הנדוניה של ארבע מאות רובל שהביאה עמה נתנה לה את האפשרות ללכת מרופא לרופא, מעיר המחוז לעיר הגליל, ולכל מקום ששמע רופא־עינים מומחה הגיע אליה. היא היתה שרויה תמיד במתיחות עצומה. בתנאים האלה לא ראו הורי הזקנים לטוב להעמיס עליה שני יתומים. אחרי אחי דוב נולדה אחותי עטע לאה, ואחריה אחותי שרה. בינתיים כלתה כל הנדוניה.

אמי החורגת גרה בעיר דאנילוביץ, פלך ווילנא, בה התגוררה אחותה הבכירה איטע. בעל אחותה, ישראל אייזאק, היה מופלג בתורה, ונכבד מאד בעיני רבני הסביבה. הוא היה יפה תואר ופיקח גדול במילי דעלמא. אחרי מות רבה של העיר דאנילוביץ, שמו בו בעלי הבתים את עיניהם ויציעו לו כתב רבנות. אולם הוא מאן לעשות את תורתו קרדום לחפור בה, ויעדיף להתפרנס מחנותו שפתח לו אחרי נישואיו. אמי החורגת בחרה לגור אצל גיסה שהיה נערץ עליה.

על אף עמלו הרב כסופר סת"ם לא הצליח אבי להמציא חיי רווחה למשפחתו, ומדי פעם נאלצה דודתי רודה לבקש „גמילות־חסד" מאת אחותה. באחד הימים החליטה דודתי להגדיל את הכנסות הבית על ידי ניצול כשרונה בתור אופה מהוללה של כל מיני תרגימא, שהיתה מכינה לחתונות ולחגיגות שהתקיימו מדי פעם בעיירה. אך עם כל התאמצותה חיתה חיי עוני ודחקות,

ועוד שני „פיות" במשפחה לא היו נחשבים לברכה. וככה נשארתי עם אחותי אצל הורי הזקנים שאמרו לא אחת שלילדיהם הם לא העניקו מעולם כל כך קבים של אהבה ומסירות כמו שחילקו לנו בשנות זקנתם.

יום יום היתה זקנתי, אסתר זישע, משכימה עם שחר בכדי להשיג חלב חם, שזה עכשו נחלב מעטין הפרה. היתה מעירה אותי ואת אחותי ומשקה אותנו חלב חם זה שנבלע כשמן בעצמות, ומתוך הרגשה של עדנה היינו נרדמים שנית עד שהגיעה שעת קימה לתפילה, לאכילה וללימוד התורה.

בכל בית היה אז תנור־לבנים גדול, שהיה משמש לבישול, לאפיה ולחימום הבית. חלל של אַמה וחצי היה בין התנור לסיפון, ובימות החורף, בשעה שקור עז הקפיא את כל היקום בחוץ, היה השטח שמעל לתנור שופע חום נעים כל הלילה. הרבה לילות ביליתי על גבי תנור זה מתוך שינה ערבה.

מתחת לשטח האמצעי של התנור, ששימש לאפיה, היה מקום ללול, שבו היתה זקנתי מחזיקה תרנגולת מטילה ביצים, וכל ביצה חדשה נמסרה בעודה חמה לי או לאחותי. ראשונה היינו מגלגלים אותה על שתי העינים — סגולה לקיום ראייה טובה. אחר זה היינו פותחים אשנב בקליפת הביצה ושותים את תוכה. שתיית ביצים טריות היתה מנהג רגיל בימים ההם. טעמה של ביצה, שזה עכשיו יצאה לאוויר העולם, עולה לאין ערוך על טעמן של ביצים שכבר שלטה בהן הצינה. כמעט בכל יום היינו אוכלים בשר שזקנתי היתה קונה אצל גיסתה, ציפה רודה, שיחד עם בעלה היתה מקיימת „עמדה" באיטליז העירוני. ציפה רודה זו היתה אשה מופלאה שעליה אייחד דברים באחד הפרקים הבאים.

הורי הזקנים השתדלו מאוד לחסן אותנו נגד מחלת השחפת, שהיתה ידועה כמחלה תורשתית, והיא גם קיפדה את חיי בתם היחידה. הם נתנו לנו „וויגאַדע", תזונה מובחרת, מבלי להתחשב ביכולתם החמרית המצומצמת. השגחה קפדנית זו על תזונתנו היא שעמדה לנו בשעות המחלות הרבות שלא דלגו עלינו, הילדים.

הפעמון שנדם

בימים ההם כמעט שלא היו צעצועים לילדי ישראל שבעיירות ליטא, חוץ ממה שעשו בעצמם והכניסו לעולם־הדמיון שלהם. לנערים היו איזה משחקי־תנועה, כגון: ציורי תשבץ שהתווּ בעפר שבחצר, עליהם היו קופצים על רגל אחת לפי כללים ידועים. היו גם משחקים שקטים כגון: „חלוקי־אבנים", שאחותי היתה להוטה מאוד אחריהם. חוט שהיו כורכים על אצבעות שתי הידים ומעבירים ממשחק אחד לשני בצורות שהלכו והשתנו, כמו: „אניה", „יהלום", וכו'. בעונת החנוכה היה הסביבון ממלא תפקיד חשוב, אבל בכלל נחשב משחק בצעצוע למנהג של תינוקות, ואיזה ילד יחפוץ שיאמרו עליו שעדיין תינוק הוא! אין לי שום זכרון מצעצועים שהיו לי בימי ילדותי, פרט למקרה אחד:

זה היה בתקופת החלמה ממחלת ילדים שעברה עלי. אני שכבתי כל היום במיטתי. תלמידי „חדרו" של זקני הביאו לי מתנות: תיבות־נייר צבעוניות בעלות גודל שונה. יתמוּתי עשתני „יחסן" בין הילדים. מעולם לא פגע בי שום ילד. „יתום הוא", היו אומרים, ומלים אלו היו תריס מאין כמוהו ששמר עלי בכל מקרה בחברת ילדים. מחלתי הגבירה את יחסנותי והילדים הביאו לי חפצים שונים בכדי שאתבדר בהם בימי חליי. ודאי שהיו ביניהם גם חפצים יקרים מאוד לבעליהם, ומי יכול להעריך את גודל הקרבן שהקריבו בהפרדם מעל החפץ היקר להם בכדי להמתיק עלי את מאסרי במיטה! אני שמחתי מאוד על התיבות שניתנו לי, והרבה זמן הייתי מבלה בצירופים שונים. הייתי בונה קירות, מגדלים, עיגולים, עולמות שלמים. חסד גדול עשו אתי טובי־לב אלה, שכבר בילדותם נתגלה בהם הסימן המובהק שהם מזרעו של אברהם אבינו: רחמנים בני רחמנים. החפץ היותר יקר שניתן לי ממישהו היה פעמון בצורת כדור נבוב, כולו מתכת מכסיפה. חלקו העליון היה גוש אחד כעין כיפה. החלק התחתון היה מחולק לארבע לשונות כפופות שקצותיהן נפגשו למטה, ורווח בין לשון ולשון. בפנים הפעמון היה עינבל, ובהניעי את ידי היה הפעמון משמיע קול צלצול נעים. פעמון זה גרם לי עונג אין קץ. ברצותי היה משמיע צלצול חזק, וברצותי היה מתבטא בקול דממה דקה. והצלצולים מה שונים הם: תכופים, אטיים, בהפסקות, חזקים, חלשים, בסירוגין, בדרדור ולאחדים. עולם מלא של קולות נעימים, ואני שליטו היחיד! ידי לא זזו מפעמוני זה ומדי פעם הייתי מדובבו.

בוקר אחד קרה אסון: אחת מארבע הלשונות של הפעמון נשברה בקו־חיבורה אל החלק העליון. הלשון השבורה נשארה אצל הפעמון אבל העינבל נעלם ופעמוני נאלם. ניסיתי להדביק את הלשון למקומה בקו־השבר אבל היא לא נדבקה. ניסיתי להדקה בחזקה למקומה ולקיימה במצב זה זמן ארוך אבל אך הסרתי את אצבעי ממנה נפלה מהפעמון. שמתי דבר קטן בפעמון ואחר־כך השבתי את הלשון השבורה למקומה ואנסה לצלצל, אבל הפעמון השמיע רק קשקוש עמום שלא היה לו שום דמיון לקול הצלצול הנעים והחפשי שפעמוני היה מוציא מדי נגעי בו. עולמי אבד את זהרו. לא היה לי חפץ בתיבותי. כל מעייני היו באבדתי. כמוני נתייתם גם פעמוני. לא סיפרתי לאיש על אסוני. נוכחתי שאין תרופה לשברו של הפעמון, אבל זכרתי לו את חסד שלימותו, ומדי פעם הייתי לוקח אותו, בודקו מחדש ומרחם עליו על שירד מנכסיו. כאֵב אילם קנה לו שביתה בלבי.

ימים רבים מאוד עברו מאז, אבל בכל פעם שאני נתקל בילד המתלבט בצעצוע שבור אני מתעכב אצלו ומשתדל לעזור לו לתקנו. והרבה פעמים, אחרי גמרי את עבודת יומי, ואחרי שכל בני הבית הלכו כבר לישון, לוקח אני את כלי מלאכתי, ועד שעה מאוחרת בלילה אני עוסק בתיקון צעצוע שנשבר.

הרבה שנים חלפו מאז שנדם פעמוני, אבל קולו עודנו מהדהד בזכרוני.

זקני ר׳ מיכל

יש קונה עולמו בשעה אחת, ויש שעולמו מעוצב בהשפעת אישיות אחת. אישיות כזאת היה זקני, ר׳ מיכל ב״ר הלל רבינוביץ, אבי אמי, זכרונו לברכה. מראשית ילדותי חינך אותי במקל נועם. בהנהגתו, במידותיו הנעלות, ובכל דרכי חייו שימש לי דוגמה מושכת לב. וכאשר גדלתי ואפרד מסיפו הנחיל לי ירושה רוחנית עשירה שממנה ולאורה אחזתי את דרכי בחיים כל ימי. ומעט הטוב והישר שפעלתי בחיים, לעצמי ולאחרים, באו בחלקם הגדול בשל דמות דיוקנו, שמעולם לא נטשה אותי; וברגעי ספק, נסיון או יאוש, היתה מבהיקה לפני ומתווה את הדרך בה אלך. בערוב יומי נפגשתי במדינת ישראל עם אנשים שהכירו את זקני וכולם הזכירוהו בהערצה ומתוך רטט קדושה. אם גרם מזלי שאתייתם מאמי ושלא אטעם מגן־העדן שבאהבת אם, על כל תרפ״ט אלפי הבעותיה וחויותיה, שהן

נחלת כל ילד הגדל אצל אמו; אם רצה הגורל לנתקני רוב ימי ילדותי ונערותי מאבי הטוב שכל ישותו הביעה אהבה בלי מצרים לי ולאחותי ומרחוק שיועה נפשו לחברת ילדיו המיותמים, הנה זרח כוכבי ויביאני בצלו של זקני, עתיר נכסין רוחניים, שידע לנצל כל רגע וכל מקרה לשם חינוכי והדרכתי, ומכוח־כוחה של השפעתו נזונותי בשני חלקי תבל עד עתה.

זקני נולד בעיר מיכיילישוק אשר בפלך ווילנא. עד כמה שידוע לי היה דור חמישי בעיר ההיא. אבי־זקנו, רבי מיכל, היה בה מרא דאתרא. זקנו, רבי אהרן, היה גם כן רבה של מיכיילישוק. רבי אהרן ידוע על פי ספריו, ובפרט על ידי פירושו ל„מחזור" לימים הנוראים ולשלוש רגלים, בשם „מטה לוי", „בית לוי" ו„מעשה אורג". חוץ מפירושו של רש"י על התורה לא זכה כמעט שום מחבר עברי אחר לפרסום ושום ספר להפצה כה עצומה ברוב ארצות הגולה כמו שזכה זקן־זקני זה. „המטה לוי" נותן את באור הענין; ה„בית לוי" — באור המלות, ו„מעשה אורג" — פירושים נוספים, נוסחאות וגירסאות שונות על פי כתבי־יד ומקורות שונים. מאז שנתפרסם פירוש זה על המחזור בשנת תקפ"ב, בסלאוויטא, נמכר במיליוני אקזמפלרים. מהדורות אין־מספר הופיעו. מהם עם כל שלושת הפירושים; מהם בהשמטת „מעשה אורג", ומהם עם „מטה לוי" לבדו, או בתמציתו. אבל אם מדפיסים איזה פירוש־שהוא אז בוודאי שזהו אחד מפירושי ה„מטה לוי".

נוסף לפירושיו על המחזור, הדפיס רבי אהרן פירושים בשם „מטה לוי" ו„בית לוי" על ההגדה של פסח, קינות, סליחות וספר תהלים. זה האחרון הוא עכשיו יקר המציאות מאוד. אקזמפלר מספר תהלים זה שנדפס בשנת 1840 בווילנא, עבר אלי בירושה מזקני ר' מיכל. שיטתו בתהלים היא כמו בפירושיו למחזור.

נוסף לפירושים הנזכרים הדפיס רבי אהרן בשנת תקע"ט סידור בשם „נהורא השלם." בו נקבצו: פירושי המלות והענין בשם „כוונות פשטיות", דינים מקיפים על כל התפילות והמועדים, לקוטי מוסר, דרך ארץ ומנהגים. כל הפירושים מצטיינים בפשטות, סדר, הבעה ברורה, הגיון וארגון הענינים בצורה נאותה שלא קדמהו בם שום פרשן אחר לפיוטים או לסדר התפילה. גם סידור זה הופיע במהדורות רבות מאוד, בשלימות ובקיצורים, המראות עד כמה השכיל המחבר לקלוע אל המטרה הרצויה בעיני דור אחרי דור עד היום הזה. הוא היה כנראה גם איש המעשה.

למרות ישיבתו בעיר קטנה הצליח להשיג את האמצעים המרובים שהיו דרושים להדפסת ספריו רבי הכמות.

בהקדמתו לסידורו „נהורא השלם" הוא אומר שחיבר פירוש גדול בכמות לתורה, שעודנו אתו בכתובים. מתחת לתמונת המטה לוי שנשמרה במשפחתנו כתוב גם כן שפירושו לתורה עודנו בכתב־יד. כנראה, לא נמצא גואל לכתב־יד זה אחרי מות מחברו (י"ד טבת תקפ"ו) ויאבד.

זקני ר' מיכל היה מזכיר את ה„מטה לוי" תכופות. הוא סיפר לי שהקדיש כשתי שנים לשינון פירושי „מטה לוי" השונים ושהוא ידע אותם כמעט בעל־פה. המטה־לוי נשאר סמל חי במשפחה לאהבת התורה והמוסר, ועד היום נזכר סמל זה בהערצה בין רבים מצאצאיו גם בארצות־הברית וגם במדינת ישראל.

זקני נתייתם בנערותו. חוק „חטיפת ילדים" לצבא, בימי הקיסר ניקולאי הראשון ברוסיה, היה אז בתקפו. ביחוד סבלו ממנו משפחות עניות ויתומים. בעיר מיכיילישוק אמרו שאיש לא יהין „לחטוף" נכדי ה„מטה לוי" לצבא ולשמד. עם כל זה, בהיות זקני כבן י"ב התחבא עם אחיו אהרן, שהיה קשיש ממנו, בלול תרנגולות במשך ארבעה ימים רצופים — עד יעבור זעם.

הוא נשא לאשה את אסתר זישע זלאַטויבקה בהיותו כבן שש עשרה, עבר לווילנא ושם היתה לו מאפיה במשך חמש עשרה שנה. לבסוף הוכרח לעזוב עסק זה ויחזור לעיר מיכיילישוק. פה נעשה „מלמד", מקצוע שקיים בידיו בלי הפסק עד אחרי שהגיע לגבורות.

חמישה אחים היו לזקני. אחד, הירש, טבע באגם הקרוב לעיר סוויר בנסעו בעגלת חורף. הקרח נשבר מתחתיו והוא עם הסוס והעגלה ירדו מצולות. אחד, צדוק, נשאר בווילנא, וחי שם חיי דחקות. שנים רבות היתה לו „דרושקה" — כרכרה להסעת נוסעים. בווילנא היתה כנסיה בשם „אוסטרה ברמה" שכל העובר עליה היה מוכרח להסיר את כובעו. כדי להימנע ממה שנראה כעין פולחן ל„עבודה זרה" היה מעביר את כרכרתו סחור־סחור לכנסיה זו, דבר שהיה גורם לו קשיים מרובים במקרה שהנוסע היה נכרי. בשבת נמנע מכל דברי חולין, ודיבר רק בלשון הקודש, אבל היות ולא היה איש מלומד, שימש דיבורו בלשון הקודש מקור לבדיחות במשפחתנו.

אח שלישי, כתריאל יעקבסון, פנה למסחר. הוא נשא בחורה עשירה

ונעשה ל„סוחר ממדרגה ראשונה". הוא התיישב בעיר סמולנסק שהיתה מחוץ ל„תחום המושב" של יהודי רוסיה. זכויותיו המיוחדות איפשרו לו להביא בתור „עוזרים" מספר הגון מבני המשפחה לעיר סמולנסק, שבה היתה הפרנסה יותר מצויה מאשר ב„תחום המושב". כתריאל זה היה „הגביר" של המשפחה. אליו פנו בשעת צרה ומצוק, ותמיד היה נתבע ונותן. שמונה בנות נולדו לו זו אחרי זו. לעת זקנה נולדו גם שני בנים. רוב בני המשפחה הענפה הזאת נשמדו על ידי הנאצים במלחמת העולם הש־ניה, הי"ד.

האח הרביעי והצעיר היה אליהו, עלע. יום אחד הגיד מישהו לזקני שאחיו עלע, שהלך לווילנא ללמוד באחת הישיבות, „מכר את תפיליו". זה אומר שיצא לתרבות אפיקורסית. זקני שלח תיכף את תלמידיו הביתה; לקח את טליתו ותפיליו וישם פעמיו לעיר וילנא. מחוץ למיכיילישוק חלץ את מגפיו, לשם חסכונם, וילך יחף עד הגיעו לעיר הגליל וילנא. הוא הגיע לישיבה אחר הצהרים וימצא שם את אחיו יושב ועוסק בלימוד הגמרא. זה הפיג את חשדו. עם כל זה היה יסוד לשמועה. במרוצת הימים נכנס אליהו לאוניברסיטה ויצא ממנה מוכתר בתואר רופא, מקרה נדיר מאוד בימים ההם, כשהמועמד לא הסכים להמיר את דתו. הוא התיישב בעיר רוסטוב שעל נהר „דן" בפנים רוסיה, ויקרא בשם דר. רינדזון. רבים מבני משפחתו ניצלו במלחמת העולם השניה. מהם נסעו לאנגליה, ומהם — לארצות הברית, אבל מקום מגוריהם לא נודע לי במדויק.

האח הבכור, אהרן, שכבר הזכרתיו, כאביה של האם החורגת שלי, היה אף הוא למדן. הוא עסק במסחר וגם הקים לו טחנה שהביאה לו עושר. בסוף שנת תרמ"ט לקח את צרור כספו, שעלה לחמישה עשר אלף רובל, סכום עצום בימים ההם, ויעלה עם אשתו, בנו ושתי בנותיו לארץ ישראל. הוא היה דוגמה נעלה לחלוציות מהמעמד הבינוני. תנאי הקיום בארץ ישראל היו אז קשים עד מאוד למשפחה. הבת הצעירה חזרה לרוסיה ותינשא לאחי אמי הלל, שהתיישב בעיר סמולנסק בעזרת דודו כתריאל. משפחתו גרה שם עד שבאו הנאצים וישמידו כמעט את כולם. בינתיים מתו עליו אשתו ובנו. כל כספו ירד לטמיון בעסקים רעים. אבל הוא ובתו מרים החליטו להישאר בארץ, ויהי מה! בשנת 1914 באה אחותי גיטל לארץ ישראל. היא ביקרה את הדוד הזקן. כשליש כוס חלב היה אז בידו. „זהו כל מה שנשאר לי משמונים פרות", אמר לה החלוץ הישיש. „אולם אף רגע אחד לא הכניי

לבי על עלותי לארץ ישראל". הוא נפטר ביום ב' בטבת, תרפ"ב, בשנתו הפ"ז, בירושלים *). בתו מרים נישאה ליצחק כהן, מראשוני החלוצים בשדה החינוך בארץ ישראל. מרים זו היתה הלוחמת הראשונה לזכות האשה בישראל. היא היתה מצויינה באֶפיה, בידיעותיה בעברית ובכשרון דיבורה. היא מתה בשנת תשי"ב, בשנת הפ"ד לחייה ותיקבר בעיר מושבה רחובות **).

ככה נתפזרו אחי זקני, וכולם אחזו במילי דעלמא. זקני היה האחד שאחז בלימוד התורה ובהפצתה ולא הרפה. הוא היה ידוע בשם "ר' מיכל דער מלמד".

אחרי מות אמי התיישב זקני בעיר סמורגון אשר בפלך ווילנא. כחמישה עשר אלף יהודים גרו בה והם היוו 75% של האוכלוסיה. כששים "חדרים" פרטיים התקיימו בה, ובהם קיבלו ילדי סמורגון את חינוכם היסודי, עד הגיעם לדרגת כניסה ל"ישיבה". בחדרים למדו: "עברי", חומש, נביאים וגם התחלת גמרא. החדרים חולקו על פי למדנותם של המלמדים. מהם היו רק מלמדי דרדקי, מהם שהתרכזו בלימוד התורה והנביאים, ומהם, המעטים, שלימדו בעיקר משנה וגמרא. בכל חדר היה רק מורה אחד שנקרא "מלמד". החדר היה קניינו הפרטי של המלמד, והתקיים אך ורק על שכר־הלימוד של תלמידיו. בעד הילדים שלא יכלו לשלם שכר־לימוד, ואלה

---

*) ביאוגרפיה מפורטה שלו הופיעה ב"אנציקלופדיה של חלוצי הישוב ובוניו", דוד תדהר, עורך, חלק ב', עמוד 636.

בשנת תשי"ב מצאתי במדינת ישראל דור חמישי לאותו החלוץ הזקן, אהרן רבינוביץ מסמורגון. כל בני משפחתו מעורים בארץ, וחלקם בין הבונים הוותיקים של ארץ האבות.

**) משה סמילנסקי, בהספדו עליה ב"הארץ", 25.1.1952, אומר: "שבעת שנים, בת 84, הלכה לעולמה, ושבעת מעשים טובים. היא היתה האשה המבוגרת הראשונה שהתחילה לדבר עברית ברחובות, בקודש כבחול. ובעקביות רבה ובעקשנות נמרצת המשיכה בכך, אף כי היתה אחת במערכה. והיא, ה"סופרז'יסטית" הראשונה בישוב כולו, התחילה לתבוע בקוח ועוז שויון זכויות לאשה ולא ויתרה, לא נסוגה אחור עד שהשיגה את דרישתה. והיא זכתה להגות מפרי נצחונה. האשה הראשונה חברת ה"ועד" במושבה רחובות היתה מרים כהן. ואם אינני טועה, היתה חברת־ועד ראשונה בכל המושבות. וכן היתה היא החברה־האשה האחת בועדה המחוקקת במושבה, "ועד התשעה" שחוקק את חוקת ההנהלה העצמית במושבות. ובהשפעתה נעשה למנהג במושבה כי כל נחלה נרשמת בערכאות על שם הבעל והאשה כאחד. מרים כהן לא ויתרה על שום הזדמנות להשוות את זכות האשה לגבר, וכשנתמנה ועד להנהלת בית־העם במושבה תבעה גם בו מקום לאשה. בימינו, אלה הם דברים שכיחים המקובלים על הכל, אבל לפני חמישים ולפני ארבעים שנה היה בכך משום "מהפכה", משום מעשה חלוצי, ועל זאת היו מברכים אותה כל המקנאים לכבוד האשה".

בתה היחידה, מיכל, נישאה לעובד איזנברג, בנו של אהרן איזנברג, שעליו מוסר השופט העליון, גד פרומקין, בספרו "דרך שופט בירושלים" (הוצאת דביר, תשט"ו, פתח דבר, עמוד 1): "ברוח זו... פנה דר. חיים ויצמן... באביב 1918 אל מי שהכריז עליו פומבית כעל רבו ומורו בציונות, אהרן איזנברג מייסד רחובות, איש פינסק".

היו בעיקר יתומים מאב, היה בית „תלמוד תורה" אחד, סמוך לבית המדרש המרכזי בעיר. ארבעה מלמדים היו בו, וכל אחד מהם סובב היה בכל יום ו', בלווית אחד התלמידים, מבית לבית לאסוף תרומות להחזקת התלמוד תורה.

התחרות חריפה היתה קיימת בין המלמדים, בפרט בין מלמדי דרדקי, בהשגת תלמידים. היו גם מלמדים מכובדים שבעלי הבתים היו מקדימים לפתחם. זקני היה מן המפורסמים. מעולם לא חזר אחרי מישהו למסור לו את בנו. רק לפעמים, בשעת „בין הזמנים", שחל בתקופת ה„ימים הנוראים", היה זקני אומר לזקנתי: „רואה אני שעדיין חסר לי תלמיד אחד או שנים", הוא לא היה מקבל יותר משנים עשר, „הבה אצא לטייל בשוק". טיול כזה נגמר כמעט תמיד בסיפור שבדרכו ברחוב פגש אותו בעל בית ויבקשהו לקבל את בנו לשנה הבאה. לרוב היו מביאים אליו תלמידים הביתה בשעת „בין הזמנים". בין המביאים היו רבים שבעצמם היו תלמידיו בימים שעברו. מעולם לא חסרו תלמידים בראשית שנת הלימוד. היה נחשב ל„יחוס" להימנות בין תלמידיו. במה זכה זקני לפרסום?

בימים שעונשי־גוף היו מעשים בכל יום ב„חדרים", היה זקני רועה את תלמידיו במקל נועם. אין לי שום זכרון ממקרה שבו הכה תלמיד. הכאות ברצועה, מידה שיגרתית ב„חדרים", היו לגמרי בלתי קיימות אצלו. הוא היה מסביר יוצא מן הכלל. עד עכשיו אני זוכר רבים מתרגומיו, באוריו וה„אויסריידעכץ" בתורה ובנביאים. במקומות הקשים בספר איוב, למשל, השכיל לתת באורים שגם עכשיו אינם נופלים מרובי הפירושים המודרניים.

כוח שמיעתו היה מפליא. בנוהג, בשעת חזרה לפני הרבי, היה כל תלמיד חוזר על פסוקו בשעה שיתר התלמידים היו יושבים ומקשיבים. אצל זקני היו כל התלמידים חוזרים לפניו ביחד במקהלה, כל אחד בלשונו הוא ובסגנונו, וזקני היה שומע את כל אחד ואחד, בבהירות שלימה. מדי פעם היה מפסיק את אחד התלמידים ומעמידהו על שגיאתו. הוא הכיר תמיד היגרות תלמיד שאיננו יודע אחרי שכן יודע. כוחו זה היה לפלא בעיר, והמלמדים האחרים היו מבקשים אותו להעמידם על סוד הצלחתו. עכשיו אני יכול להבין שהוא ניחן באותו כוח־שמיעה עילאי של מנצח על תזמורת סימפונית, שמספר המנגנים המשתתפים בה עולה לפעמים עד מאה, ובכל זאת שומע המנצח את נגונו של כל אחד ואחד, והוא מתרשם מכל סטיה קלה של מישהו, ומעמידו מיד עליה. סגולה שמיעתית זו גרמה

לרווח כפול: זקני שמע את הרצאתו של כל תלמיד, כאילו היה זה שיעור פרטי, והתלמיד הרגיש בדחף להוכיח שתלמודו בידו, ובאותה שעה שמע את הרצאתו של כל אחד ואחד מיתר התלמידים, וחסך בזה הרבה זמן להקניית חומר חדש, או לביסוס נוסף של הישן. סוד המוניטין שיצאו לזקני בתור „בעל פעולה" נבע בחלקו הגדול מכשרון שמיעתו המופלאה, שאיפשרה לו שימוש מאוד יעיל בזמן הלימוד. בוקר אחד, בשובו מתפילת שחרית בבית הכנסת, אמר לזקנתי: „זוג צעיר הביא אותי הבוקר לידי צחוק. הם הלכו על המדרכה שמעבר לרחוב, וישוחחו על אופן הילוכי. שוטים צעירים שכמותם! הם חשבו שמפני שאני זקן אין אזני קולטות מה שמדובר מעבר לרחוב."

גורם נוסף להצלחתו בהוראה היה באהבתו לבלי גבול לתורה ובהכרה ש„כל המלמד בן חברו תורה כאילו ילדו" (סנהדרין יט:). הוא אהב את תלמידיו והם הכירו את זה ויתייחסו אליו באהבה ובכבוד. הוא לא מנע תהילה מתלמידים שהצטיינו בחשקם ללמוד. הוא ידע שיש מידות בתלמידים, יש מהירים לשמוע ויש קשי־שמיעה, העיקר הוא בשקידה. הוא היה מספר שאדם אחד ממכריו שכר לו מלמד פרטי לבנו היחיד. ובכדי לעודד את בנו להתאמצות יתר, קנה לבנו חבר — תלמיד שהיה ידוע כבעל כשרון. התוצאה היתה שהילד — החבר הצליח מאוד, בשעה שבן השוכר פגר אחריו בהרבה. האב התרעם על שבנו לא הגיע לדרגת הצלחתו של חברו. המלמד הביא את בעל הבית אל המטבח, בו עמדה חבית מים ואצלה נטלא של נחושת לנטילת ידים. „בבקשה", אמר המלמד לבעל הבית, „להריק את כל המים שבחבית אל הנטלא הקטנה הזו". „איך אפשר", אמר בעל הבית, „להריק חבית גדולה לנטלא קטנה?". „הוא הדין עם בנך לעומת חברו," קרא המלמד, „ומה לעשות אם מוחו איננו גדול מהנטלא?". מטעם זה היה זקני מעדיף תמיד את ההתמדה והחשק ללימודים. ההצלחה תלויה בכשרון המוח שבא מיד ה', בשעה שההתמדה והרצון לעסוק בתורה הם לגמרי בידי אדם, ובזה תיבחן הצלחתו של כל תלמיד!

פעמיים או שלוש פעמים בשבוע היה בא לחדרו לשעה אחת מר קלמן נחום שפר בתור „לעהרער" — מורה לכתיבה. למר שפר היה כתב־יד מהודר להפליא. הוא היה יפה תואר, וכיפיו היו אפיו וטוב לבבו. הוא עזרני בשנים הבאות בהרבה מובנים. בבואו לניו־יורק אחרי עבור

הרבה שנים, נעשה ביתו בית־ועד למשכילים, ומרכז שופע חמימות ואהבת אדם*). עוד יש לי לספר עליו בפרקים הבאים.

אהבת זקני ללימוד התורה לא ידעה כל גבול. הוא היה ממעט בשינה, רק ארבע שעות בלילה, משתים עשרה עד ארבע בבוקר. הוא היה מצטט את דברי הגאון מווילנא: „ישנתי אז ינוח לי", כלומר: אם אני ישן שעות בגמטריה אז (8) אני יכול ללמוד ולעשות מה שאני רוצה במשך שעות שהן בגמטריה לי (40). זה אומר שמונה שעות שינה בשני ימים. רק אחר הצהרים, כאשר היתה שעת־חופש לתלמידים, היה זקני נוהג לשכב ולהחליף כוח לשעות עבודתו הבאות. שכיבה זו היתה רק ל־10—15 רגעים. הסתפקות בשעות־שינה מעטות עברה בירושה גם לי, ואני רואה שגם בני ירש תכונה זו ממני. בכל ערב, בשעה השמינית, כאשר אך עזבו תלמידיו את ה„חדר", היה זקני מתמסר לספרו עד חצות הלילה, שאז הגיעה שעת שנתו. רגעים אחדים אחרי קומו בבוקר בארבע, היה שב לספרו ולומד עד שהגיע זמן תפילת שחרית. אז הלך ל„שוסטערשע קלויז", שהיה סמוך לביתנו, להתפלל עם הציבור. בשובו הספיק לאכול פת שחרית, ואז החלו תלמידיו להתכנס ועבודת יומו התחילה. ככה היה לומד ומלמד יום יום, כל היום כולו, ולא ידע ליאוש. בערבי שבתות, וביום שבת וחג, כאשר היו לו יותר שעות חפשיות, היה מוסיף לעסוק בתורה. מעולם לא ראיתיו יושב ו„מבטל זמן". „היום קצר והמלאכה מרובה", היתה סיסמת חייו. מעולם לא שמעתיו מתאונן על גורלו, או מדבר רע על מישהו או על משהו. „אדם לעמל יולד", וצריך תמיד לעמול בתורה. הוא חיבב את ספרי רבי ישראל מאיר הכהן מראַדין, הידוע בשם „חפץ חיים". זקני הוקירו מאוד בשל הטפתו לשמירת המידות ולחיי המוסר, ולכן הרבה לקרוא בחיבוריו.

בניגוד למקובל ש„מלמד" הוא בטלן מופלג במילי דעלמא, נחשב זקני לפיקח ובעל שכל ישר, ולפרקים קרובים היו באים אליו להימלך ולבקש עצה מפיו. הוא התרחק בהחלט מלשון הרע ומרכילות. אפיקורסות היתה בעיניו אחד הפסולים הגדולים ביותר באֶפיו של אדם. על אפיקורוס היה אומר שהוא „קל" (במצוות). בכלל היה מתרחק מלדבר בגנותו של מישהו, או להיכנס בריב. בעירנו היה אחד בשם מנדיל דער אַיינבינדער (כורך ספרים), שהיה ידוע כאפיקורוס ועז־פנים. יום אחד נעשה איזה דבר

---

*) בתשי"ח נפגשתי בתל־אביב עם בתו: רעיתו של המשורר ראובן אבינועם.

בקלויז שעורר את התנגדותו של מנדיל, והוא חשב שזקני אחראי לזה. הוא פנה אליו ויאמר:

„ר' מיכל, איך בין אזוי פרום ווי איהר" (אדוק במצוות אני כמוך, ר' מיכל).

„ניין, איהר זייט פרימער פון מיר, ווייל עיך קומט דאס אן שוועראר", השיב זקני (לא, אתה יותר אדוק ממני, היות ולך זה עולה ביתר קושי).

„מיט אייך, ר' מיכל, קען מען זיך ניט קריגען" (אתך, ר' מיכל, אי אפשר להיכנס בריב), אמר מנדיל, וכל השומעים פרצו בצחוק, והעניין נגמר בכי טוב.

זקנתי כיבדה אותו כמלאך אלוהים, וכל היוצא מפיו היה קדוש בעיניה. גם הוא כיבדה, כמאמר חז"ל, „יותר מגופו". מעולם לא ראיתים במצב של ריב או כעס. רק בדבר אחד היתה זקנתי מקלה בו: הוא היה „שלומיאל" נורא בשימוש בכלי מלאכה. בהיותי כבן שש היה צורך לתקוע מסמר בקיר. זקני ניסה להכות בפטיש על ראש המסמר, אבל המסמר מצא דווקא את אצבעו שהתחילה תיכף לזוב דם. אני לקחתי מידו את המסמר עם הפטיש ואחל בהקשות רצופות על ראש המסמר. לא החטאתי אף פעם, וליתר הצטיינות, הרחקתי את הפטיש הרבה מהקיר ועם זה מצא בכל פעם את המסמר עד שנתקע כהוגן. זקני הביט על מפעלי בהשתוממות: איך אפשר למצוא ראש מסמר קטן מבלי להחטיא אף פעם! מאז היו מוסרים לי כל ביצוע בכלי מלאכה שחשבו שהוא בגבול יכולתי, וזקני היה מרבה בשבחי על זה.

בידי זקני זה נמסר גורל חינוכי.

חינוכי

בן חמש הכניסוני לעול תורה. זקני היה מורי הראשון. מתוך סיפוריו עמדתי על דרגות התקדמותי בלימודים: בששה שבועות למדתי לקרוא „עברי" כהלכה. ב„זמן" הראשון עברתי על כל ספר בראשית. בן שבע התחלתי ללמוד גמרא, אבל עד אז הספקתי לעבור על כל חמישה חומשי תורה, על הנביאים הראשונים ורוב האחרונים. זקני היה מחזיק אותי ב„חדרו" ואני הייתי לומד עם יתר התלמידים בכיתות שהתאימו לרמת

אמנ חיה רוֹדה בת ר׳ מיכל

יכולתי. אבל זקני לימד אותי גם מחוץ לשעות הלימוד בחדר, וגם ביומי דפגרא. כנראה הצלחתי הרבה בלימודי, ובסביבה יצא לי שם של „עילוי". בשבתות הקיץ היה זקני יוצא לטייל מחוץ לעיר עם כמה מבני אומנתו. תמיד היה לוקח אותי אתו. המלמדים האחרים היו מקיפים אותי בשאלות שונות, ואני הייתי עובר בעל פה על חלקים שלמים מהתורה בניגון עם כל ה„אויסריידעכץ". זכורני מקרה אחד שביארתי את הפסוק האחרון בפרשת בשלח: „ויאמר כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק מדור דור", על פי פירוש רש"י: „מהו כס ולא כסא, ומה הוא יה במקום שמו המלא של הקדוש ברוך הוא, אלא שהקב"ה אחז בכסאו, הרים את ידו ונשבע שכסאו לא יהיה שלם, ושמו הקדוש לא יהיה שלם עד שימחה את שמו של עמלק כולו, ורק אז יהיה שמו שלם כמו שכתוב וה' לעולם ישב, הרי ששמו שלם, כונן למשפט כסאו — הרי שכסאו שלם". את כל זה אמרתי בקול רם, בניגון ובהתלהבות. שומעי היללוני וינבאו שאהיה למדן בישראל. זקני השתמש במקרים מעודדים כאלה בכדי לקיים בי את הרצון לשאת בעולה של תורה כפי שמצאה ידו לשית עלי.

היות ולא היתה לזקני כיתת גמרא בחדרו, מסרני לאחד ממלמדי גמרא, דומני שר' מאיר שמו. אצלו למדתי רק „זמן" אחד. מחצית שעות היום בילינו בלימוד הגמרא, ואת המחצית השניה הקדשנו לספרי הנביאים והכתובים. כנראה לא היה זקני שבע רצון ממלמדי זה, וימסרני ל„זמן" הבא לדודי אברהם יעקב. דודי זה היה אחי־אבי, שלישי לו בגיל. הוא היה רווק ולמד ב„קיבוץ" של בחורים שלמדו בעצמם בבית־המדרש הגדול בסמורגון. הוא נמנה בין המתכוננים לקבל „סמיכה". על ה„קיבוץ" המעניין הזה אדבר בפרקים הבאים. דודי היה מסביר מצויין ויתמסר אלי בכל לבו. הוא לימדני רק גמרא, מסכת בבא קמא, כשתי שעות בכל יום. את יתר שעות היום בילית בשינון וחזרה באותו בית המדרש תחת השגחתו. בשובי הביתה, אחרי שמונה בערב, היה זקני ממשיך ללמוד אתי את ספרי הנביאים האחרונים והכתובים, שלא הספקתי לעבור עליהם. כאשר מלאו לי שמונה שנים עברתי על כל חומשי התורה ועל יתר ספרי הנ"ך, חוץ מספר תהלים. תלמודו של זקני נחקק כל כך במוחי עד שאפילו עכשיו, אחרי עבור יותר מיובל שנים, עודני זוכר הרבה מפירושיו וביאוריו.

דודי אברהם יעקב קיבל סמיכה ממספר רבנים וביניהם מהרב בעיר אושמינה, שהיה ידוע בשם רבי מרדכ'לה, שנוסף ללמדנותו היה

מפורסם כצדיק, חסיד ועניו. העתקה פוטוגרפית מאחת הסמיכות שלו שמורה אצלי *). הוא לא רדף אחרי רבנות. כאשר נשא לו לאשה בת אבהן שהוקירה את התורה ואת לומדיה, בחר לפתוח לו חנות בעיר מולדתו, סאָהל, בבית אביו יצחק. מספר שנים נאבק בלי הצלחה עם דיקרנוסא, המלאך הממונה על הפרנסה, ולבסוף, בשנת 1908, נסע לארצות הברית, ויתיישב באולבּני. בירת מדינת ניו־יורק, בה גרו רוב בני משפחת רעיתו. הוא נתקבל לרבי בעיר ההיא. בימים ההם לא עמדה היהדות האורטודוקסית על הצורך לשמור על כבוד רבניה, ולפרנסם בכבוד. לכל בית כנסת היה רב. בכל שנה היה עליו להיבחר מחדש. במצב זה היה הרבי תלוי בחסדם וברצונם הטוב של בעלי הבתים, ובפרט של פקידי בית הכנסת, שעשוהו לפעמים אסקופה הנדרסת. השכר היה גם כן ירוד. הרב הוכרח לבקש לו הכנסות צדדיות כחתונות, הספדים ועוד שירותים מקריים. דודתי, אסתר, חפצה שבעלה יהיה חפשי מכל החידושים המשפילים בחיי הרבנים שנוצרו בעקב ההגירה העצומה מהעולם הישן לעולם החדש, ותפתח לה חנות מכולת. היא החזיקה חנות זו כמה שנים, אז נשתחרר דודי מכל תלות בלתי מכובדה בתור רב בעיר אולבני. בחוגי הרבנים היה מכובד כלמדן וכאיש אמת. הוא המשיך ברבנותו בבית הכנסת „בית יעקב" עד מותו בשנת תש"ג.

דודי ידע איך לקשרני אל דפי הגמרא ואני ביליתי את רוב שעות היום בלימוד מתוך חשק. הוא היה מהלל את כוח הזכרון שלי. אני נמצאתי תמיד בין בחורים מבוגרים, וביניהם היו גם מוסמכים, שהתייחסו אלי

*) דר. משה גאסטר, הרב הראשי לעדת הספרדים בלונדון, היה, כמדומני, הראשון לאסוף „כתובות" מארצות ומתקופות שונות. היא הוכיח שאוסף זה הוא מקור חשוב להיסטוריה יהודית מכמה בחינות: התפוצה בימים שעברו, השמות של גברים ונשים, העמדה האקונומית, ועוד ועוד. בשנות השלושים למאה זו עלה בדעתי להתחיל באיסוף „סמיכות" עבור הספריה של בית המדרש למורים דבוסטון מהעתקות פוטו־גרפיות. היה נוהג שמועמד לסמיכה לרבנות היה משתדל לקבל סמיכה ממספר רבנים. חשבתי שאוסף כזה ישמש גם כן כמקור חשוב להיסטוריה: מי היו נותנים הסמיכות, מקומם, זמנם, מי היו מקבלי הסמיכות; השוואת הסגנונים השונים, וכו'. במקרה הגיעו לידי בזמן ההוא ניירות של רבי שלמה דוב שפרינץ, זצ"ל, שכיהן שנים רבות באיסט בוסטון, ואמצא ביניהם שתים עשרה סמיכות שניתנו לרבי שפרינץ מגדולי ישראל שחיו בימי בחרותו. בין המסמיכים היו: רבי שלמה הכהן מווילנא, רבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנא, והנצי"ב מוואלוזין. את כתב ידו היפה והברור של רבי יצחק אלחנן יכולתי להשוות עם כתב סמיכה שנמצא אז בספריה. כמו כן היה לי סימן מובהק לחתימתו של הנצי"ב מוואלוזין, ואדע שאין מקום לחשוש לנאמנותן של יתר הסמיכות. בקשתי את דודי אברהם יעקב לשלוח לי אחת מסמיכותיו להעתקה פוטוגרפית, וישלח לי אחת של רבי מרדכי־לה מאושמינה. אז פניתי למכפר רבנים שבסביבה, אבל כל אחד אמר שכתב הסמיכה שלו אבד במשך הימים, כנראה מ„גניבת גבול" רוסיה וכדומה. אבל יש גם כאלה שמרננים אחריהם שהם שוחטים שהכריזו על עצמם רבנים. אבל זה נחלת העבר. מי שיצליח ליצור אוסף של „סמיכות" מובטחני שיביא ברכה מרובת־פנים להיסטוריה שלנו.

באדיבות. מעט מעט התרגלתי להתהלך בין בחורים קשישים ממני בהרבה, וכמעט שלא היו לי חברים מבני גילי. פעם אחת קלטה אזני אמרת זקני שאני מבכר תמיד להימצא בחברת הבוגרים, ושעל ידי זה אלמד מהם כמה מידות טובות.

בעיר סאָהל

אינני יודע מה היו הגורמים לזה, אבל כאשר מלאו לי שמונה שנים עברתי לעיר סאָהל, מקום מגורי הורי־אבי ובתם פרומה. שם היה מלמד גמרא בשם לייבע מאיר׳ס. ביום הראשון לביקורי נכנסתי לחדרו לשם הסתכלות בשעת הלימוד. הקשבתי מספר רגעים ואז שאלתי קושיה. כנראה היטבתי לשאול, מפני שאחרי זה יצא הקול בעיר: לייבקע ברוך׳ס איז אַריין אין חדר און האָט גלייך גיפרעגט א קשיא! (לייבקה, בנו של ברוך, אך נכנס ל„חדר״ וכבר קושיה בפיו). מאז נעשיתי תלמיד קבוע בחדר זה.

אצל רבי זה, לייבע מאיר׳ס, הייתי דור שלישי לתלמידים. הוא היה מורהו של אבי־אבי, ר׳ יצחק, של אבי, עם יתר אחיו, ועכשיו מורי אני. אבי־אבי, כפי שסיפר לי, נתייתם בצעירותו. אמו נישאה שנית. מבעלה השני נולד לה בן, ישראל איסר שמו, שנעשה אחר כך ראש ישיבה ב„קלויז של החייטים״ בסמורגון, אבל זקני נמסר כשוליה לסנדלר, ותמיד תהה על שלא הספיק ללמוד הרבה. רק אחרי חתונתו העמיד לו את לייבע מאיר׳ס זה לרבי, והמשיך לקחת תורה מפיו עד שיכול ללמוד דף גמרא בעצמו. לרבו זה מסר אחר כך את כל אחד מחמשת בניו, ואחר כך יצא שגם אני באתי לשתות מים מבארו. חדרו של ר׳ לייבע מאיר׳ס היה בבית מיוחד שהיה שייך לבית הכנסת, ובשבתות היו מתפללים בו. בימות החול היה כולו נתון לצרכי החדר. הוא נבדל לטובה מרוב החדרים שהיו בביתם של המלמדים הפרטיים, על כל ההפרעות בסדר הלימודים שנגרמו בשל כך.

רק עוד מלמד אחד, משה, שהיה גם שמש בבית הכנסת, היה בעיר סאָהל. ר׳ לייבע מאיר׳ס היה בעיקר מלמד־גמרא. לפעמים היה מפסיק את השיעור ומחפש בפירושי התלמוד בכדי למצוא תשובה מספיקה לשאלה חריפה מאת אחד התלמידים. אנחנו התלמידים עמדנו על דבר חשוב הקשור בלימוד התלמוד: העובדה שרבנו היה מפסיק מדי פעם כדי לעיין בפירושי התלמוד ולפענח תשובה לקושיה חריפה הראתה לנו את הדרך הנכונה

לים־התלמוד. אפילו הרבי איננו יודע־הכל, ושבלימוד אין להתבייש לומר: איני יודע, ושכל עצם הלימוד הוא חתירה בלתי פוסקת להרחבת הידיעה.

לייבע מאיר׳ס ידע איך לשלוט בנו. מבטאו היה ברור, מדוייק ונעים לאוזן. היה לו חוש הומור, ומוראו של שוט לשונו היה גדול מהשוט הממשי שרק במקרים נדירים מאוד היה משתמש בו. לפעמים היה מפסיק ממשנתו ומספר לנו מן האגדה או המדרש. הוא היה מרתק אותנו בסיפוריו אלה, שהיו מכניסים מלחלוחית הדמיון ללימודים היבשים. בשעת שיחותיו אלו היה אתנו כאח גדול. הוא בעצמו נהנה מהנאתנו. הסיפורים על החורבן, ארץ ישראל, אגדות על גדולי ישראל, או סיפורים ומשלים לקוחים ממשלי ה„מגיד מדובנא״ ניצבו כמו חיים לנגד עיני. בהיותי לבדי או על משכבי בלילות הייתי מהפך בהם ועובר עליהם ומוסיף נופך משלי עד שמילאו את כל חלל עולמי. חוויה זו היתה חדשה לי. זקני ר׳ מיכל לא היה מרבה בסיפורים. בו שלט כוח ההגיון הקר. יחיד היה לייבע מאיר׳ס בזה בין כל מורי, ומדי זכרי אותו אברכהו על השעות הנפלאות שיצר בעולמי בסיפוריו ובתאוריו.

ביחד אתי למדו בחדרו שני בניו, מיכל ועלע. שניהם היו קשישים ממני ועם שניהם התידדתי. מיכל נשא לו אחר כך לאשה את בתה החורגת של הדודה פרומה, יוכקה, ודודי משה נשא לאשה את אַלטע, בתו של רבי לייבע מאיר׳ס. בנם אברהם*), ובתם חיה רחל, על שם אם־אבי, התיישבו בארץ ישראל, ופרט לנפשות אחדות שהצליחו להימלט בזמן מלחמת העולם השניה לפנים רוסיה המועצתית, נשמדו שתי המשפחות על ידי הנאצים, ימ״ש.

לייבע מאיר׳ס היה שחיין מצויין והוא ידע את נפש הילדים הצמאה לתענוגי רחיצה ושחייה בנהר. לפעמים היה מפסיק את הלימודים ומתיר לנו ללכת אל הנהר אֶשמיאַנקה, שעבר על יד סאַהל, להתרחץ בו. בדינר זהב זה קנה את לבבנו לאהוב אותו משנה אהבה.

---

*) כאשר ביקרתי בישראל בשנת תשי״ב, מצאתי את אברהם, ששינה את שמו מגורוויץ ל„גור״, מנהל בית ספר גדול בחיפה, מתוך מסירות וחיבה שקבעו לו מקום של כבוד בחוגי החינוך מטעם „זרם העובדים״. יצר המלמדות עבר כנראה מדור לדור הן מצד משפחת אמי והן מצד משפחת אבי. חיה־רחל נשואה לשוטר שהצטיין במלחמת השיחרור, ועכשיו הוא משומרי־הספר בגליל. שתי המשפחות השתרשו בארץ, ועם ארבעת ילדיהם הם חלק בלתי־נפרד מאוכלוסיית מדינת ישראל שכולם השתתפו בהגנתה.

בקיץ של אותה שנה קרה לי מקרה נורא. זה היה ביום שמש אחרי מספר ימי גשם כבד. כמנהגנו בימי הקיץ יצאנו גם השנה להתרחץ בנהר אֶשמיאַנקה שהיה קרוב לביתנו. הפעם הלכתי בחברת דודי משה שהיה אז כבן שבע־עשרה, ועלע, בנו הצעיר של רבי לייבע מאיר׳ס. שניהם ידעו לשחות. אני לא ידעתי. מצאנו שמי הנהר גאו בהרבה מפני הגשמים. באמצע הנהר היה אי קטן. ברגיל היו המים שבין חוף הנהר והאי רדודים והגיעו עד המתניים. התחלנו לעבור ברוחב הנהר אל האי, ולשם בטחון אחזנו שלושתנו זה ביד זה. המים הגיעו כמעט עד סנטרי, אבל הגענו אל האי בשלום. אחרי מנוחה קצרה אמרנו לשוב אל חוף הנהר. שוב אחזנו זה ביד זה ונתחיל לחצות את הנהר. הזרם היה חזק וישא את שלושתנו אל מקום מים עמוקים. חבילתנו נתפרדה. פתאום הרגשתי את עצמי נישא לבדי בשטף הזרם. לא ידעתי לשחות וברגע אחד ירדתי מתחת לשטח, וכל עוד רוחי בי עליתי מעל לשטח ואשאף מעט אוויר. פתאום אחז חברי עלע בידי האחת ויתחיל למשכני אחריו, אבל כרגע היינו שנינו מתחת לשטח המים. עוד פעם התרוממתי קצת מעל למים אבל כל פני היו מכוסות מים ולכל הסביבה היה צבע ירוק. „אני טובע", אמרתי לעצמי. ואז ניצנץ רעיון במוחי: „חברי עלע אינו יכול להצילני. אני אטבע בכל אופן, ולמה זה אמשוך גם אותו שאולה?" וארפּה ממנו. המים נשאוני לבדי, ומחוסר אוויר לנשימה התחלתי לגמוא מהמים. פתאום הרגשתי את עצמי מורם וראשי עלה שוב, ואני פערתי את פי מתוך בולמוס לאוויר־נשימה. זה היה דודי משה שמשני ממי הנהר ויביאני אל החוף, וככה הציל אותי מטביעה ודאית! המעשה עשה לו כנפים בעיר. זה היה ביום ששי. בבואי לבית הכנסת ל„קבלת שבת", נעשיתי לגיבור היום, וכל אחד ברכני על מזלי הטוב.

מאורע זה לא נמחה מזכרוני. עברו שנים. בתור תלמיד ב„סיטי קוליג׳" היתה השחייה אחד מלימודי־החובה שלי, ואחר כך בלמדי במכללת „קולומביה" בניו־יורק הוצרכתי לעמוד בבחינה בשחייה־על־הגב לאורך כל הבריכה במרחק של 75 רגל. אני עמדתי בבחינה. מאז, כאשר הייתי שוחה בחוץ, הייתי בוחר תמיד לשחות לאורך החוף ולהימנע בתכלית מלהיכנס למים עמוקים. זעזוע חווייתי הנוראה השאיר רושם בל־ימחה בנפשי. בתי ובני נעשו שחיינים מצויינים, אבל מדי ראותי אותם חוצים בקלות במי האגם העמוקים מלאה נפשי חרדה עליהם. קול פחדי בוקע

ועולה מנבכי העבר! לא לשוא מנו חכמינו את השחייה בין הדברים שהאב חייב ללמד את בנו.

עונש מן השמים

בשנת 1894 נתארס דודי, אברהם־יעקב, לכלה מעיר סוויר, בת אבהן וכלילת המעלות. הכל אמרו שזהו זיווג מן השמים. דודי שלח לכלתו מתנות והיא גם היא שלחה לו דורונות, וביניהם שעון ושרשרת זהב וכפתורי זהב למנז'אֶטאֶן. מנז'אטאן הם קצוות מגוהצות־מקשה לשרוולי הכתונת העליונה. צורתם כעין צינור רחב של ארג שמכניסים בו את כף היד, והוא מכסה את השרוול בקצהו. בשבת הבאה לבש דודי את המנז'אֶטאֶן בהתכוננו ללכת לבית הכנסת. בשובו חלץ אותם ויניחם על השולחן בחדר משכבו. כאשר שכב אחר הצהרים לשם „שינה בשבת תענוג", נכנסתי לחדרו למלא תשוקה אחת: למשמש בכפתורי הזהב הנפלאים שנתקבלו מהכלה. אני פתחתי וסגרתי אותם חליפות. פתאום נשבר אחד מהם במקום הציר. שוד ושבר, מה לעשות? דודי המשיך לישון. אני התגנבתי מהחדר, מבלי לומר כלום למישהו.

אינני יודע איזה כאב־לב גרמתי לדודי כאשר נגלה לו נזקו, אבל בשבת הבאה ראיתי בבית הכנסת שאחד הכפתורים היה קשור בחוט שחור. מעולם לא היה דודי אמן־יד. כנראה לא גילה את צערו לאיש, ויאֶחה את השבר בעצמו בצורה שהכריזה בקולי־קולות: „געוואלד, נתנני ה' בידי שלומיאל!".

כמנהגו של הקדוש ברוך הוא עם ישראל במדבר, ככה מיהר גם הפעם העונש לבוא בעקבות החטא.

דודי ביקר כבר את הורי הכלה. עכשיו הגיע תורה של הכלה לבוא לבקר את הורי החתן. הכנות קדחתניות נעשו בבית זקני לקבלת פניה. בטקס קבלת פני הכלה היה גם פרט זה: החשובים שבמשפחה, ביחד עם החתן, נסעו מרחק ידוע מחוץ לעיר לפגשה. בראש סגל החבורה היה תמיד אחד מצעירי הילדים שבמשפחה, כנראה סמל לתמימות וצניעות, כשהוא לבוש הדר. זקנתי ועוד מחברי המשפחה נתנו עיניהם בי. אני הייתי ברקיע השביעי. מזל שכזה, לפגוש את הכלה! הייתי אז כבן שמונה וחצי. לא סיפרתי כלום לחברי, מחשש עינא בישא. עברו מספר ימים ואני לא הוספתי

לשמוע דבר על השתתפותי במשלחת. ערב אחד ראיתי את יוכקה, אחת מהבנות החורגות של דודתי פרומה, שהיתה קשישה ממני ב־2—3 שנים, עומדת לפני המראה ועליה שמלה חדשה.

„שמלה חדשה זו מאין?", שאלתיה.

„האינך יודע?", השיבה בפנים מאירות מחדווה, „הלא אני מקבלת את פני הכלה!".

הרים נפלו על ראשי. לא אמרו לי כלום על השינוי שחל בתכנית. אני טמנתי את צערי בחובי. אֵם־אבי, כהרגלה, התייחסה אלי בקרירות ובקפדנות. הדודה פרומה עסוקה תמיד. דודי אברהם יעקב ודאי שאינו מתערב בכל העניין. בכלל, לו באתי בתביעות, אחרי שכבר הבטיחו ליוכקה, שכמוני היתה גם היא יתומה מאמה, הלא היו אומרים לי: „מאי חזית דדמא דידך סומק טפי!" (מניין לך שדמך יותר אדום — פסחים, כה:). היתה לי גם הכרה עמומה שזה בא לי בתור עונש על הצער שגרמתי לדודי מבלי להודות על פשעי. חטאתי מתוך שתיקה, וגם העונש הוא בלי אומר ודברים. מידה כנגד מידה. זה המתיק קצת את יסורי ואקבל עלי את הדין. יתכן שאחרי החי־שוב מצאו שקל יותר להלביש־הדר ילדה מאשר להלביש אותי. כל בגדי היו ישנים ובלויים, והיו צריכים להוציא סכום גדול להלבישני מחדש מכף רגל ועד ראש.

לחתונה שהתקיימה בעיר מגורי הכלה, סוויר, נסעו כמעט כל בני המשפחה. אותי השאירו בבית, ודאי מאותו הטעם: יותר מדי כסף היו צריכים להוציא בכדי להלבישני כראוי למאורע רב־חשיבות זה. גם לגל־אכזבה זה הרכנתי את ראשי, קצת כהמשך לעונש שהייתי ראוי לו, וקצת מפני הכרת עמדתי העלובה. כאשר שבו המחותנים מהחתונה, ופיהם מלא סיפורים ותיאורים מכל המאורעות במשך חג החתונה, אמרה לי זקנתי: „הבאתי לך, לייבל'ה, מתנה מהחתונה: חסכתי בעדך פירורים מהטורט הטוב שאפיתי לחתונה. אספתי למעלה מחצי השקיק. אני לא גיליתי על כך לאיש, אך בשובנו הביתה אכל מישהו מהפירורים; אבל בשקיק נשאר גם בעדך. תאכל ותהנה, הטורט „נמס בפה". זקנתי לא נתנה לי את הפי־רורים באותה שעה. דברי זקנתי הביאו נטפי נחמה ללבי. הנה היא חשבה עלי, וגם חסכה בעדי מפירורי הטורט שאין כמוהו לטעם הטוב, עוד מעט והיא תתן לי את הפירורים, אני אאריך את התענוג, אוכל אותם קימעה קימעה, במשך ימים. עצם המחשבה על אכילת הפירורים הרקידה כבר את לבי

משמחה. חשבתי שזקנתי נמנעת מתת לי את הפירורים עכשיו, מפני שהיא רוצה להעניקם לי ביום השבת שבו אני קורא לפניה את פרשת השבוע בטייטש־חומש „נופת צופים", שאז היא שעת רצון לפניה, והיא מכבדת אותי בפרוסת חלה או באיזה פרי. יום השבת בא. בבוקר, בשובנו מבית הכנסת, סיפרה זקנתי שהיא היתה עסוקה כל הבוקר. מישהו הביא לביקור את נכדה אברהם, בנה הבכור של הדודה פרומה, שהיה אז כבן שלוש. היא שיחקה אתו הרבה, ולבסוף, כאשר עייף, ניסתה להאכיל אותו פירורי טורט מהחתונה שהביאה אתה. אברהם אכל אותם בתיאבון גדול עד הפירור האחרון שבשקיק.

כנראה חטאתי בשבירת כפתורי־השרוול של דודי בשעה שהקדוש ברוך הוא היה שרוי בכעס גדול!

חתירה כלפי עצמאות

גם זה קרה לי בהיותי בעיר סאָהל, ואני אז כבן שמונה.

אני כמעט ולא שיחקתי עם ילדים. היו מונעים אותי מזה. כמעט תמיד נמצאתי בחברת הבוגרים, ולשחק עם בני גילי, שהם „פויערים" לגבי, לפי עדות זקני, נחשב לי לירידה לתינוקיות, שאין דעת בן אדם סובלת.

לבי שיווע לעצמאות, לחופש פעולה, להוכיח שיש ויש בידי לעשות דברים שאפילו הבוגרים הם חסרי ישע בעיצובם. מפעל כזה נזדמן לי יום אחד:

דודי אהרן היה כל־יכול. היו לו „ידי זהב". מה שהאחרים בבית לא יכלו לבצע היו אומרים: אהרן יעשה את זה. בני המשפחה לא הצטרכו ללכת לספר. הם הסתפרו אצל אהרן. הוא היה מושיבך על כסא, עוטף אותך בסדין, ובמספריים ובמסרק היה נותן לך תספורת שאפילו ספר־העיר איננו עולה עליו. לא היו ימים קבועים לתספורת. שערו של מישהו ארך יתר על המידה, אז היה מבקש את אהרן, או שאהרן טוב־הלב היה מזמינו בעצמו, ואחרי חצי שעה בערך נשתנה מראה האיש לטובה והכל סוקרים בו מתוך הסכמה שעולמו שפר עליו, וש„לפני מלכים יתיצב" בתספורת ובעישוי־שער שכזה.

יום אחד הסתכלתי בשים לב אל דודי אהרן כיצד הוא מספר אחד מבני המשפחה. נוכחתי שזה פשוט בתכלית הפשטות. צריך רק להתחיל

והשאר נעשה כמעט מאליו. קלות פעולתו של דודי אהרן שימשה לי עדות שאין להרהר אחריה. הסתכלתי במראה והנה נעלה מעל כל ספק שהגיע תורי להסתפר, אלא שדודי אהרן היה עסוק כל הזמן ואני לא העזתי לבקשו לספרני. למחרת שיחק לי המקרה: איש לא היה בבית. אני ידעתי את מקום המספריים. בבית היתה מראה קטנה שיכולתי להחזיקה ולראות את פני מזוויות־ראייה שונות. מתוך המראה הציץ אלי נער ששערו פרוע, הפאות ארוכות יתר על המידה. החלטתי להסתפר בעצמי. התחלתי בפאותי. ידעתי שארכן צריך להיות עד עצם הלסת שאצל האוזן. כיוונתי את המספריים על פי המראה בקו מאוזן לפי עצם הלסת ואגזוז את השער שמתחת לקו הזה. ראיתי — והנה הפאה גזוזה בקו ישר, שאפילו הספר לא היה מיטיב לעשות ממני. אז הטיתי את המספריים בקו אלכסוני כלפי האוזן. מראה פאתי הוטב בהרבה! אז העברתי את המספריים לידי האחרת. אני שולט בשתי ידי כמעט באופן שווה. יכולת זו עמדה לי הפעם. בידי האחרת גזזתי את הפאה השניה. נזהרתי לגזוז מתחת לעצם הלסת. אז גזזתי שוב באלכסון למעלה, ושתי פאותי קיבלו צורה שווה. שמחתי על פועל כפי. אז התחלתי לגזוז את השער הנופל על האוזן, וגם זה עלה בידי. ושוב עשיתי לשער שמעל האוזן השניה מה שעשיתי לאוזן האחת. זכרתי כיצד דודי אהרן גוזז מאחורי האזנים בקו מעוגל עד ראשית העורף. הרגשתי שאף על פי שאינני יכול לראות את השער שמעל לערפי, בכל זאת אוכל לגזוז בקו שווה גם מאחורי אזני וליישר את הקו מעל לצווארי. עבדתי באיטיות רבה, ומדי פעם נגעתי באצבעי במקום הגזיזה. אני הולך ומצליח! השער הארוך נעלם. מה שנשאר הוא קצר למדי. בזהירות גדולה נגעתי במספריים מאחורי ראשי, בכל מקום שלפי מגע ידי נראה לי שיש אפשרות לשיפורים. וככה המשכתי עד שהייתי בטוח שעשיתי מעשה רב. זקנתי וכל יתר בני המשפחה יראוני, יהללוני, ואני אוכל להתפאר בכושר ידי ב„חדר". החזרתי את המספריים ואת המראה למקומם.

יצאתי אל הרחוב בהרגשה של אדם שנפתל עם מפעל קשה ויוכל לו. עברתי על פני נערים אחדים. צחוק נראה על פניהם. „טרעפּ", (מדרגות) אמר האחד, וכולם פרצו בצחוק. אני המשכתי ללכת עד שבאתי לבית הכנסת. זה היה בשעת המנחה. עברתי על פני בוגרים אחדים, והנה כמעט כל אחד מהם הסתכל בי יותר מהרגיל ובת־צחוק נראתה על פניו. התפלאתי. אי־אפשר שילעגו לי. הלא גזזתי שערי בהצלחה רבה! בהיכנסי אל בית הכנ־

סת התחילו נערים מתקלסים בי. אחדים נגשו אלי: „לייבקע, די באָבע האָט דיר אָפגעשאָרען!" — (לייבקע, זקנתך גזזה את שערך!) היו ילדים שאמם או זקנתם היתה גוזזת את שערם ביד לא־אָמן. הגזיזה היתה משאירה חריצים ו„מדרגות" בשער, בפרט מאחורי הראש ששם השער הולך וקצר בהדרגה עד הגיעו לצוואר, והגזיזה שם כמוה כגילוח. החריצים והמדרגות, שקראו להם „טרעפ", שימשו עדות נאמנה על מוצאם. הדבר נעשה לשם חסכון של חמש קופיקות: דמי־הספר. הילד היה מתנגד לזה בעוז. ה„טרעפ" עשוהו לצחוק בעיני חבריו. עכשיו יצא שגם לי „טרעפ". אמרתי שזה אי־אפשר מפני שאני בעצמי גזזתי את שערי. דברי אלה עוד הגבירו את הצחוק. הדבר נמסר מפה לפה, וגם מבין הבוגרים היו אחדים שסובבוני. נער המסתפר בעצמו — זהו כבר מחזה בלתי שכיח! אחדים מחברי אמרו לי שהסכלתי עשה. אין אדם יכול להסתפר בעצמו. ועכשיו שקלקלתי — אין תקנה לשערי. אינני יודע כיצד הגיעה הידיעה אל דודי אהרן. הוא הביט עלי אבל לא צחק. הוא רמז לי ללכת אחריו. „מדוע עשית זאת?", שאלני. לא השיבותי. איך אוכל לבאר לו את הסיבה האמיתית שהניעתני להסתפר בעצמי?

דודי אהרן הביאני הביתה, הושיבני על כסא, עטף אותי בסדין והתחיל לגזוז את שערי. הפעם קיצר את השער יותר מהרגיל, וכאשר הגיע מאחורי הראש כלפי הצוואר, קיצר כל כך עד שנראה שהוא כמעט ומגלח אותי. הוא טיפל בשער זמן רב. לבסוף אמר: „עשיתי כל מה שאפשר, לייבלה, בפעם הבאה אל תהסס להזכירני שאתה זקוק לתספורת". סוב־לבו של דודי נגע עד נפשי.

עקבות ה„טרעפ" נימחו במשך הזמן. קטונתי מאוד בעיני. החלטתי להטיל ספק בכלל: „אם אין אני לי — מי לי".

הדודה פרומה

בראשית בואי לעיר סאהל גרתי בבית הורי אבי. זקנתי חיה רחל, זכרונה לברכה, היתה אשה גבוהה וקפדנית. זקני היה עוסק כל היום במלאכתו, וכאשר אך נשתחרר ממנה השקיע עצמו בתפילה או בלימוד. הוא היה ממעט בדיבור משני טעמים: הוא היה גמגמן, וכדרך הגמגמנים לא מצא לגופו טוב משתיקה. שנית, זקנתי היתה האישיות המרכזית בבית,

ועל פיה היו נחתכים כל ענייני המשפחה. אפשר שהיה עוד טעם לשתיקתו: עם כל התאמצותו לא הביאה מלאכתו די פרנסת המשפחה, וזקנתי היתה אופה פעמיים בשבוע ככרות לחם עצומות, במשקל 12—16 ליטרא כל אחת, למכירה. ליום־השוק היתה אופה גם כעכים והיה לה מקום־מעמד בשוק העיר שבו היתה עומדת כל היום למכור את הלחם והכעכים. בעיקר היתה המעמסה שעליה כבדה כאשר חמשת בניה ובתה היו קטנים. ההכרה שהוא נטול־יכולת לכלכל את משפחתו בשלימות, ושזוגתו מוכרחה להוציא את חלבה ואת דמה השוקה בכדי למלא את החסר, המעיטה בעיני זקני את ערך עצמו ויעדיף את תפקידו של חמור־גרם, הנושא בעול, במקום להיות המפקד והמצווה בבית.

מצב בריאותה של זקנתי לא היה טוב ובאחד הימים עברתי לבית אחות אבי, הדודה פרומה. עם זה הייתי בא בכל שבת אחרי הצהרים לבית זקנתי. שני ספרים היו לה שעמם בילתה את שעות המנוחה של שבת אחר הצהרים. „צאֶינה וראֶינה" ו„נופת צופים". שניהם היו כתובים „עברי־טייטש" בניקוד, ומסודרים על פי פרשיות השבוע. את ה„צאינה וראינה" היתה קוראת בעצמה. היא היתה מתאבקת עם ציטטי־הפסוקים וממשיכה בקריאתה, אבל „נופת צופים" היה בכתב־משיטא, ומלא שברי־פסוקים בלתי מנוקדים. קריאה זו היתה למעלה מכוחה. אני הייתי בא ומסייע לה בקריאה, דבר שהיה עולה לי בקלות, והיא היתה יושבת ושומעת לקריאתי עד אשר גמרתי את כל פרשת השבוע. אז היתה מכבדת אותי בפרוסת חלה גדולה שהייתי בולע בתיאבון. כאשר היו פירות־גן מצויים היתה מעניקה לי גם תפוח או אגס. בכלל היה יחסה אלי רחוק מהיחס החם והאמהי של זקנתי אסתר זישע, אֵם־אמי. בימים ההם היה לבי משתוקק לדברי חיבה ואהבת אם. הוי, כמה קינאתי בילדים האחרים שהיו מתרפקים על אמם, וזו היתה מפנקת ומחבקת אותם לעיני כל. רק אז הרגשתי שיתום אני, ובאחד הימים כאשר נודע לי שאמו של אחד מתלמידי לייבּע מאיר׳ס מתה, הלכתי אליו. ביתו היה מלא נשים בוכות ומקוננות. אני ישבתי לי בפינה ומעיני פרץ נחל דמעות. אחר כך שאלוני אחדים לסיבת בכיי, הואיל שהייתי זר למשפחת המתה. לא עניתי כלום, לא ידעו השואלים שעל אמי אני קוננתי, על יתמותי ובדידותי, ולבי הכמה לרוך ולאהבה מצא לו ביטוי בשפת הדמעות, שמעולם לא ננעלו לפניה שערי שמים („...שערי דמעות לא ננעלו", בבא מציעא נט.).

הדודה פרומה היתה יפה להפליא, וכיפיה גם יפי־נפשה ושכלה. מעלות רבות היו לה כאשר הגיעה לפרקה, אבל גם חסרון אחד: לא היתה לה נדוניה. בעיר סאָהל גר אז „פעלדשער" בשם יעקב. חולים רבים היו מקדימים לפתחו. פרנסתו היתה מצויה, ולו בית גדול, פרה וגן, וגם שם טוב בעיר. יום אחד מתה עליו אשתו ותשאיר ששה יתומים. יעקב זה נתן עיניו בדודתי שלא היתה כמוה ליופי בכל הסביבה. חוסר נדוניה, וכנראה גם רגש הרחמים ליתומים העזובים, הניעו אותה להסכים להצעת השידוך. היא היתה אם־חורגת לדוגמה! היא השכילה למצוא מסילות ללבות ששת היתומים. אחת מבנותיו של יעקב היתה כמעט בת־גילה של דודתי. היא השיאה בכבוד את הבת הבוגרת, ויתר הבנים והבנות גדלו אצלה בהשגחה ובאהבה בלי כל הפליה ביניהם לבין ילדיה שלה שבאו לעולם בזה אחר זה. אחד מהבנים החורגים נעשה במשך השנים רופא; בת אחת נישאה לבנו של רבי לייבע מאיר׳ס; שתים אחרות נישאו בכבוד כאשר הגיעו לפרקן; ובן־חורג אחר עבר לווילנא ונעשה לפעלדשער. כל זה נעשה בתבונה וחריצות, מתוך סבלנות אין קץ, ומתוך טוב לב ורחמים שהעידו על טוהר נפשה וגודל רוחה. היחס בינה ובין בעלה היה של כבוד והערצה הדדית.

בבית זה ביליתי את רוב זמני בעיר סאהל. כדוגמת זקנתי בסמורגון היתה גם הדודה פרומה מעירה אותי עם שחר ומשקה אותי כוס חלב שזה עתה נחלב מפרתה, ואני הייתי חוזר לשינת בוקר מתוך רגש תודה עמוקה לדודה הנהדרה.

המונח „פעלדשער" טעון הסבר לקורא בדור הזה.

בעטיה של מלכות הרשעה ברוסיה נסגרו שערי בתי האולפנא לרפואה בפני רוב התלמידים היהודים שחפצו להכנס למקצוע הרפואה. ומזה הת־פתחו שלוש דרגות בשומרי הבריאות: צורולניק, פעלדשער, ורופא ממש. הצורולניק היה הנמוך שבהם. הוא היה מניח קרני דאומנא לשם הקזת דם, סגולה כנגד חום ומכאובים בגוף, שהיתה נוהגת מאות בשנים גם אצל האומות וגם אצל בני ישראל. בחסרונם של מטפלים יותר מומחים היה הוא מבקר חולים, ובמשך השנים למד קצת מדרכי הטיפול שמהם היו מנהגי הזיה, ומהם דרכי ריפוי מקובלים במקום.

הפעלדשער היה אדם ששרת אצל רופא. הוא היה עובד במשרדו, עושה רוב העבודות השחורות, ומלווהו לפעמים בשעות ביקוריו אצל חולים.

לפעמים היה נוכח בשעת בדיקה בביתו של הרופא. מעט מעט למד להכיר סימני מחלה ודרכי מיזוגן של קצת רפואות. במשך הזמן עזב את עבודת העוזר ויתיישב במקום שלא היה בו רופא, ויהי לרופא הסביבה. בין הפעלד־שערים היו אנשים שסיגלו להם הבנה עמוקה בטיפול רפואי. בסמורגון היה פעלדשער רופא־המשפחה של זקני. הוא טיפל בי בכשרון ובהבנה רבה בשתי תקופות של מחלת הטיפוס שעברו עלי בילדותי, ואין ספק שהציל את חיי על ידי השגחתו המסורה, כאשר אספר בפרק אחר.

פעלדשער כזה היה בעלה של דודתי פרומה. הוא היה גם רופא־שינים. היו לו סממנים להשתיק כאב, ואם לא הצליח — היה עוקר את השן.

בסמורגון היו שני רופאים: דר. דרושקין ודר. דושמן. הם נקראו רק במקרים קשים או לחולים שהפרוטה היתה מצויה אצלם. שכרם היה עשרים קופיקות לביקור. במקרי מחלה קשים ביותר, או כאשר היה צורך בניתוח, היו הפעלדשערים של הסביבה מציעים להזמין רופא מדופלם מסמורגון, אבל זה היה קשור בהוצאות גדולות ולא כל חולה יכול לעמוד בהן.

הפעלדשער יעקב היה מפורסם בעיר סאהל והסביבה. איכרים רבים היו באים אליו מתוך אימון רב והוא טיפל בהם במשך עשרות בשנים. לרוב היו משלמים לו ביבול אדמתם, כאשר הגיע זמן האסיף. במרתף ביתו הגדול היו נצברים לכל החורף תפוחי אדמה, גזר, לפת, כרוב, בצלים, פטריות ופירות העץ. פרתו הספיקה לו חלב, חמאה, שמנת, גבינה וחלב חמוץ. ככה היתה המשפחה מובטחה בעיקר מזונה. הדוד יעקב היה טוב לב עד מאוד, ובקהילה תפש עמדה של כבוד. אלי התייחס בחיבה רבה. לפעמים נתן לי לעזור לו בהכנת ה„פרושקעס", מאבקות תרופות־קבע שהיו לו תמיד מן המוכן.

אותו חורף עברה עלי תקופה קשה מאוד. זקנתי, חיה רחל, חלתה והדודה פרומה הזניחה את ביתה ותעבור לבית אמה לכלכל את מחלתה. אחר כך חלתה גם הדודה פרומה, וכל הבית נשאר כספינה בלי קברניט. את המזון היו הילדים הגדולים מכינים בעצמם, אבל איש לא נתן את דעתו שתהיה לי כותונת נקיה, כפי שנהגה הדודה פרומה מדי שבוע בשבוע. ששה שבועות רצופים לא החלפנו את כותנותינו לא אני ולא פנחס, הבן החורג שהיה קשיש ממני בשנים אחדות. מכת הכינה ניחתה עלינו. אף על פי שמכת כינים היתה מצויה בבתים רבים בסמורגון, בכל זאת הצליחה

זקנתי אסתר זישע לשמור עלי מפגע זה על ידי כך שהקפידה על נקיון גופי. ביקור שבועי, בכל יום ו׳, בבית המרחץ החם שבעיר, וחילוף שבועי של לבני — היו כחוק בל יעבור. הפעם הייתי מזועזע עד היסוד. לא מצאתי לי מקום מנוחה, ומה שהוסיף מכאוב למכאובי היה זה שאיש לא שם לב אלי ולסבלי. יום אחד ירדה הדודה פרומה ממיטתה ותתן לי ולפנחס כותנות נקיות. אבל עוד הפעם עברו חמישה שבועות עד שיכולתי להחליף את כותנתי, ופרשת עינויי ויסורי נתחדשה. לא התאוננתי ולא קבלתי לפני איש. סבלתי מתוך שתיקה. ידעתי שאין לי זכות־תביעה. זה חלקי בחיים. כלפי מי אבוא בטרוניה, הלא יתום אנוכי!

סוף־סוף החלימה זקנתי, וגם הדודה פרומה שבה לאיתנה, ואז חזר הבית למסלולו הרגיל.

לקורא מהדור הזה, הנהנה על כל צעד מהתיקונים הטכניים המודרניים, אין שום מושג מקשי החיים באירופה, ובפרט בליטא העניה, לפני יותר מיובל שנים. סיפרתי מה שסבלתי זמן קצר מהכינה. אבל לבחורי הישיבות, שגלו למקומות התורה באלפיהם, היתה זו רק צרה אחת מפרשת חייהם העגומה. רבים, רבים מהם היו אכולי־כינה כל הימים. חדרים בבתים פרטיים לא היו להם, והם היו ישנים בבתי המדרש על הספסלים הקשים, בלי כר, כסת או מכסה חם. הקור העצום בלילות החורף בליטא אכלם, ופשפשים ופרעושים, נוסף לכינים, נשכום ויגזלו את מנוחתם בלילות. ובשעות היום — פרוסת לחם וכוס חלב היו להם ארוחה שלמה. לרוב חיו על תה ופת קיבר. ביניהם היו כאלה שרק כותונת אחת היתה להם לעורם. וחליפת הבגדים, בה יצאו מבית הוריהם, היתה, כמו לישראל במדבר, חליפתם האחת והיחידה לימי חול וחג, אלא שהיא בלתה עליהם. נעליהם נקרעו, והפרוטה לא היתה מצויה כלל בכיסם. למרות כל אלה השקיעו במשך שנים את מיטב נעוריהם, את חלבם ודמם, את עיקר מאוייהם, בלימוד התורה. סוגיות התלמוד, החתירה המתמדת אל הבלתי מובן והבלתי ידוע, המרחב העצום למחשבה ולצירופי ההגיון, ההדווה הרבה הבאה עם הרחבת ההבנה וכיבושי המוח, כל אלה שימשו תגמול ליסורים ולעינויים שבאו עליהם בעקבות דרכה של תורה. בעיני ראיתי את מחנות הלומדים האלה ואזני קלטו את ניגוניהם בהתנועעם על דפי התלמוד. אושר, חדווה ועצמה נפשית היו שכר־אגב בעמל התורה, ואלה שהגיעו ל„סמיכה" ולהוראה יצאו מהישיבה ברגש של הכרה וודאות

שדרכם היא דרך המלך, בה הלכו דורות רבים להנצחת האומה, ושהיא היא דרך החיים.

אין להתפלא איפוא שרבים מאלה גיבורי הרוח וההכרה שואפים להחזיק בקו היסודי שבחיי התורה; הם מביטים בחשד על התורות החדשות שכבשו את עולמנו היום; הם אינם ממהרים לוותר על הכרתם, הם רוצים הוכחות חותכות שהתחליפים שמציעים להם בחוץ־לארץ ובמדינת ישראל הם דינרי זהב ממש ולא אסימונים. מבין אני לרוחם ולחששותיהם, ומי יודע, אפשר שבימים הבאים ניווכח שיש רק לתת צורה יותר נאותה ומתאימה לכלים, כדי שהתורה המפוארה שעליה הורגנו כל הימים, שעדיין היא ממלאה את חלל עולמם של רבים וטובים מבנינו החמודים, לא תאבד את זוהרה ועצמתה, ותשמש קו מנחה למדינתנו וארץ גאולתנו — ישראל.

הדודה פרומה ניהלה את ביתה המאוכלס בנחת ובהבנה. מעולם לא שמעתיה מרימה את קולה מתוך כעס. אלי התייחסה בשימת־לב מיוחדה. לעומת זקנתי חיה רחל שהיתה מאיצה בי, בכל פעם שראתני יושב בטל, לשוב אל הספר, אל ה„אֵייסעֶרוואַרבע" — („עשרים־וארבעה"), לא כיהתה בי הדודה פרומה מעולם על דבר לימודי. היא הבינה כנראה לרוחי וידעה שאני ממלא את המוטל עלי. בשום פנים לא הזכירתני את יתמותי. אחד מבני המשפחה הייתי בביתה. גם בשנים שאחרי תקופה זו היה ביתה פתוח לפני בכל עת.

שיחה אחת של הדודה פרומה נשארה חקוקה בזכרוני. אני עמדתי אז לנסוע לווילנא. היא אמרה לי: „בכל פעם שיש לך מגע עם מישהו, יהיה אפילו השפל שבשפלים, אם אתה תראה לו ביחסך אליו שאתה מביט עליו כעל אדם הגון, אז ימוד לך כמידתך, ועד קצה גבול יכולתו יתנהג אתך באמת כאדם הגון". כלל זה נחרת בלבי, ובמשך כל ימי חיי היה נר לרגלי ביחסי לכל סוגי האנשים שבאתי במגע אתם. ואני באתי על שכרי עשרת מונים! בין אלה שהיה לי מגע אתם היו אנשים שידעתי שהם נבזים ושפלים, אבל אני התאפקתי ואשתדל להביא לידי גילוי את הניצוץ האחד, ולכל אדם יש לכל הפחות ניצוץ אחד, של נימוס והגינות שבאֶפיים, ולא נתאכזבתי. זה מבאר את הסיבה שמעולם, אפילו בימי הנערות, לא נאחזתי במלחמת אגרוף עם חברי. וכאשר גדלתי לא חרפני איש בפני מעולם, בשעה שבלי ספק, בתור איש ציבורי, היו אנשים שדיברו כנגדי ומצאוני כולי חסר. איש לא הכלימני בפני הואיל שהייתי תמיד זהיר בכבודו של

כל אדם, באמת ובלב תמים, ולא כטכסיס מלאכותי. אני הפקתי מיחס אנושי זה מאה שערים. פעמים אין ספור עלתה בזכרוני עצתה של דודתי פרומה, ברת הלב ובהירת העין.

הדודה פרומה ובעלה האריכו ימים ויעברו בשלום את תקופת כיבוש סאהל על־ידי הגרמנים במשך מלחמת העולם הראשונה. בן חורג אחד ושנים מבני הדודה עברו לרוסיה אחר מהפכת הבולשביקים. הם נעשו שם רופאים מפורסמים. בן חורג שני היגר לארצות הברית. כל יתר הבנים והבנות גדלו, התחתנו ובנים נולדו להם, אבל פרט לילדה אחת הוצאו כולם להורג על ידי הנאצים, הי"ד!*)

תשארנה השורות האלו מצבת זכרון לנשמה עילאית שאיחדה בקרבה הרבה ניצוצות של קדושה וטוהר, והרבה מידות טובות שעליהן חיו ומתו דורות שלמים של צדיקים וחסידים ואנשי מעשה. ותהיינה דמעותי הזולגות מדי כתבי את הדברים האלה לרצון לפני בוחן לבבות, ולזכרון קודש לדודתי פרומה הנערצה, עם בעלה הטוב והמיטיב, עם הורי אבי הישרים והתמימים, וכל יתר הנפשות שבמותן ציוו לנו את החיים, ת'נ'צ'ב'ה', אמן!

חזרה לסומורגון

כאשר מלאו לי תשע שנים נסתלקו כנראה הגורמים לשבתי בסאהל, וזקני ר' מיכל החזירני לביתו בסמורגון ולחברתה של אחותי אסתר גיטל, שמיום פטירתה של אמנו ז"ל היתה לי כאם קטנה. היא היתה מלבישה, רוחצת ומאכילה אותי, ומשגיחה עלי בכל עת היותנו יחד, בעוד היא עצמה צעירה מאוד וצמאה לאהבת אם. לפעמים, באכזריות המצויה אצל ילדים,

---

*) רק ילדה אחת, תחיה אלפר, נכדת הדודה פרומה, נשארה בחיים. באביב 1943 מסרוה הוריה לאיכר עשיר, שהיה קשור בקשרי ידידות עם זקנה הפעלדשער יעקב, והוא החביא אותה בעלית־גג של דיר חזירים, מבלי שראתה שם אור שמש או פני אדם. בלילות היה מעלה לה מזון. כשנעשה המקום מסוכן ביותר, העבירה האיכר לאיכר אחר, שהיה גיסו, והיה מרוחק יותר. מכוסה סמרטוטים, בילתה הילדה אצלו שנה וחצי. לא פעם הרגישה שרוצים להרגה, היות שבמקרה שתימצא על ידי הנאצים הרי ישלמו בחייהם אנשי חסדה והכפר כולו. גם בן האיכר התנכל להמיתה. הוא השתייך לקבוצת פרטיזנים פולנים שלחמו נגד הבולשביקים ונגד היהודים. אולם עלה בידי האיכר להצילה.

עם נסיגת הנאצים ב־1945 ירדה הילדה מעלית הגג יחפה ולבושה קרעים לחפש יהודים. בסמורגון, באושמינה ובסאהל לא מצאה אף יהודי אחד. בבית הוריה גר גוי שכן. דודן פגשה, והוא העבירה לדודיה ברוסיה, שאימצוה כבת. הם שלחוה לבית ספר, ולאוניברסיטה, שבה גמרה לימודי רפואה. בראשית 1958 הגיעה למדינת ישראל, והיא עובדת עכשיו כרופאה בכרכור.

אחרי שטיפלה בי בהלבשה, במאכל ובמשקה, חפצתי להוכיח שאני לא רק מקבל מרות אלא שאני יכול להיות גם מצווה — ואצעֵר אותה עד שהבאתיה לידי דמעות. אז בכיתי גם אני בקרבי, אבל הקשחתי את לבי, ולא הראיתי לה כל סימני חרטה. תדע, שיד הגבר תמיד על העליונה! היא היתה טובת לב ושכל ובעלת תפיסה מהירה. לפעמים היה זקני מלמד אותה אחרי שלחו את תלמידיו הביתה. לפעמים יותר תכופות היתה מקשיבה מרחוק ללימודם של התלמידים, ואחר־כך, כאשר היו חוזרים בעצמם על שיעורם, היתה להם לפה, ותעזרם כאשר התקשו למצוא דרך בעצמם.

החדרים, הישיבות וה„קיבוץ"

דודי אברהם־יעקב והלמדנים אשר התפללו אתנו בקלויז הסנדלרים בחנו אותי ויאמרו כי ראיתי ברכה בלימודי בסאהל. היה ברור שחדר פרטי לא יתאים לי יותר. הגיעה שעתי ללמוד באחת הישיבות שבעיר, אבל איזו מהן עדיפה?

כדי להבהיר את המסופר להלן ראוי לציין ראשונה מספר קווים יסודיים בחיי היהודים בסמורגון, ובחייהם בערי ליטא בכלל.

בסמורגון התקיימו ארבעה בתי־כנסיות בשם קלויז'ן, על שם חברות־אומנים שונות: קלויז הסנדלרים, שהיה סמוך לביתנו; קלויז החייטים, קלויז הבורסקים וקלויז הקצבים. היה גם כן קלויז לחסידים, חסידי קיידאן. נוסף לאלה היה בית מדרש מרכזי שעל ידו היו שני מסדרונים לתפילה, ובית־כנסת עתיק, בנוי בצורת מבצר, שהיו מתפללים בו רק בשבתות ובמועדים. בשלושת הקלויז'ן: של הסנדלרים, של החייטים ושל הבורסקים, היו „ישיבות". בבית־המדרש המרכזי התקיים „קיבוץ", כאשר אבאר להלן.

ה„חדר" היה השלב הראשון בחינוכו של הילד. בו למד „עברי", חומש עם רש"י, וספרי נביאים וכתובים. יש שהיו מרבים בלימוד ספרי נ"ך, ויש שלמדו אותם רק במיעוטם. הדרגה העליונה בתכנית הלימודים ב„חדר" היה לימוד הגמרא. ראשית לימוד הגמרא היתה ב„חדר". היו „חדרים" שבהם היה לימוד זה עיקר.

ה„ישיבה" היתה השלב השני. בה למדו רק גמרא. הכניסה לישיבה הזקיקה לימוד של 2—3 שנות הכנה בלימוד הגמרא. זה ניתן ב„חדר".

המטרה העיקרית היתה להכין את התלמיד ללימוד־עצמאי בגמרא, בלי עזרת מורה. רק לימוד מרוכז של 3—5 שנים בעזרת מורה פיתח בתלמיד יכולת זאת. בישיבה היה רק מורה אחד שנקרא „ראש ישיבה". בכל יום היה ראש הישיבה נותן שיעור שארך 1—2 שעות. במשך השיעור עבר על קטע מסוגיה באחד מפרקי התלמוד שבו התרכזה עבודת ה„זמן". בראשונה היה על התלמידים להצטמצם רק בחזרה על מה ששמעו מפי רבם בזמן השיעור, ואחר שזה היה שגור בפיהם היו חוזרים על החומר שלמדו מראשית השנה. בשינון השיעור החדש ובחזרה על כל מה שנלמד ב„זמן" זה, בילו התלמידים את יתר שעות היום. לימוד התלמוד קשה ומסובך, והוא דורש הרבה שעות של שינון וחזרה בכל יום, על פי הכלל: „אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחד" (חגיגה ט:). ראש הישיבה היה נשאר באולם הלימודים כל שעות היום והערב. הוא היה משגיח שהתלמידים לא יוציאו את זמנם לבטלה. תלמיד שהתקשה בהבנת איזה פרט שהוא היה פונה אל ראש הישיבה, וזה היה מתיר את ספקותיו ברצון. בישיבה היו מביטים בעין רעה מאוד על תלמיד המרמה את עצמו בשטח הבנת הנלמד. הרבי היה מוכן להיענות לשאליו כמעט בכל עת ובכל שעה, ובלבד שלא יאמר התלמיד ידעתי — והוא איננו יודע.

מעט־מעט היה ראש הישיבה מגדיל את מכסת העבודה העצמאית של התלמידים בהכנת השיעור. במשך הזמן היה על תלמידי הכיתה הגבוהה להכין בעצמם את כל השיעור ולקרוא אותו בישיבת התלמידים הבאה. ראש הישיבה היה מבהיר ומרחיב את הדיון ומתקן מה שפגמו בהכנה. ההתקדמות בלימוד עצמאי היתה איטית ודרשה מאמץ מרוכז במשך שנים.

בראשונה היו לומדים רק גמרא עם פירוש רש"י. מעט־מעט החלו ללמוד גם מן ה„תוספות". רק בהגיע התלמיד לדרגה שבה יכול להכין סוגיה די קשה בלי שום עזרה, ובאותו הזמן כבר נעשה בן בית בשתים או שלוש מסכתות וידע לפרש ולבאר ככל אשר שאלוהו הבוחנים, רק אז הגיע לדרגה השלישית: לימוד עצמאי שלם. מאז היה יושב כל היום כולו ולומד על יסוד ביקורת עצמית קפדנית. זה נקרא: „לימוד פאר זיך", בלי עזרת מורה. בהגיעו לדרגה זו היו לפניו שתי ברירות: להמשיך את הלימוד העצמאי במשך שנים עד הגיעו לדרגת „למדן", זה אומר שהוא ראוי, או כמעט ראוי, לקבל „סמיכה להוראה", או להיכנס לאחת הישיבות המפורסמות שבה כיהן אחד מגדולי הלמדנים שבמדינה. בישיבה כזו היה ראש

הישיבה מרצה תכופות. כדי לעקוב כראוי אחרי שיעוריו היה על התלמיד להימנות בין טובי הבחורים, שלפעמים נאבקו בעוז עם ראש הישיבה, ואם הוא לא היה מוכן כראוי — היו עלולים לנצח אותו. בתנאים אלה היה הלימוד מותנה בחלקו על־ידי הרצאותיו של ראש הישיבה. בעקיפין השפעו אפילו אלה שלא הגיעו עדיין לדרגת שומעים קבועים של שיעורי ראש הישיבה.

ישיבה שזכתה לראש ישיבה מפורסם משכה אליה תלמידים מכל קצווי המדינה, וגם מארצות אחרות. ישיבות ברמה עילאית כזו היו בוואַלוזין, מיר, טעלז, לומזה סלובודקה, ועוד. מספרן הכללי היה קטן בערך. בישיבות כאלה היו קוראים לתלמידים שלמדו בהן: „ישיבה לייט", (ליחיד: ישיבה־בחור). כבוד ה„ישיבה לייט" היה גדול בעיר. בוואלוזין היו אנשי העיר מדברים אפילו לצעירי התלמידים בלשון רבים „איהר" (אתם).

אלה שבחרו בלימוד עצמאי בלתי־מכוון מצד אינסטנציה עליונה יכלו ללמוד באיזה מקום שהוא. הם היו יושבים ולומדים בקלויז, ועל זה נקראו בשם: קלויזניקעס. בכל ישובי היהודים במדינת ליטא, אפילו בקטנים שבהם, היו נמצאים מספר קלויזניקעס כאלה. בעיר סאהל, למשל, שבה היו פחות ממאה משפחות, למדו ארבעה בחורי־ישיבה. אנשי העיר כלכלו אותם על־ידי „ימים", זה אומר כל בחור ישיבה היה אוכל כל יום א' אצל ראובן; כל יום ב' בשבוע אצל שמעון; כל יום ג' בשבוע — אצל לוי, וכו'. ככה יצא ש־28 בתי־אב היו דרושים בכדי לכלכל ארבעה בחורי ישיבה בקביעות. נוסף לכל סוגי הצדקה שבני ישראל היו נתבעים להם — ונותנים, היתה כלכלת בחורי ישיבה מעמסה של ממש, בפרט אחרי נכיון אחוז גדול של בתי־אב שלא ידעו מדי יום ביומו מאין יביאו לביתם סעודת מחר. אהבת התורה היתה כל כך עמוקה בכל שכבות האוכלוסיה שרבים מנעו לחם מפיהם ויקבלו על עצמם להאכיל לומד תורה לפחות יום אחד בשבוע. היו גם משפחות שהיו נותנות מספר „ימים" כאלה בשבוע. בבתים שבעלת הבית לא היתה בבית כל היום ולא היה מי שיתן את המזון לבחור הישיבה, היו נותנים לו כסף: 5 קופיקות, תמורת שלוש הסעודות. סדר כזה היה לרצון לקלויזניק במקרה ש„חסר לו יום אחד" בשבוע, כלומר: היו לו הבטחות רק לששה ימים בשבוע, שאז היה צפוי לרעב ביום החסר. קבלת כסף תמורת מזונות איפשרה לו לחלק את כספו למנות: להשאיר קופיקה או שתים מ„יום השובע" ליום הרעב. אם בחור הישיבה קיבל קצת כסף

מהוריו או ממקום אחר, אז השיגה ידו לשכור לו חדר לשינה, אחרת היה ישן בבית הכנסת שבו למד כל היום. זה היה חלק מ„חיי הצער" שבהם היתה התורה נקנית.

ה„קיבוץ"

מספר הלומדים ב„קיבוץ" זה היה 60—70, ומקומו היה בבית המדרש המרכזי, שהתאים לתפקיד זה. הוא היה הגדול בבניינים הציבוריים שבעיר, פרט לבית הכנסת העתיק שהיה משמש רק לתפילה בשבת ומועד וכולו קודר מבפנים. חלונות רבים וגדולים בשלושת הרוחות הספיקו די אור ואוויר. הרצפה היתה גבוהה כחצי קומה מעל לשטח הרחוב, ומבעד לחלונות נשקפו השמים ומרחב פנוי גדול — דבר בלתי־רגיל בין הבניינים הצפופים בסמורגון. שורות הספסלים היו מרוחקות זו מזו, והיה די מקום פנוי לעמוד מיטלטל (סטענדער) פרטי לכל בחור ישיבה. ראש העמוד הזה היה בשטח שיפועי (כ־30°) מהמאזן, שהתאים להחזקת מסכת תלמוד פתוחה, ולקבלת אור מקסימלי. עמוד זה היה נוח ללימוד מתוך ישיבה או עמידה.

בבית המדרש היו מתפללים תפילות שחרית, מנחה ומעריב, אבל רק „במניין" אחד, כדי שלא לגרום לביטול תורה לחברי ה„קיבוץ". מסדרון גדול (פלוש) לפני בית־המדרש, ובצדו חדר קטן ממנו, שימשו ל„מניינים". בשני אלה התקיימו תפילות בציבור כמעט מעלות השחר עד חצות הלילה. „מניין" אחד נגמר, ותיכף אחריו התחיל „מניין" שני, באופן שכל הנכנס היה מוצא לו אפשרות להתפלל עם הציבור בלי בזבוז זמן להמתנה. במשך יממה עברו אלפים אחדים של מתפללים דרך שני חדרי תפילה אלה. התפילות היו מהירות, בלי שום פרפוסים של „חזנות" מצד העוברים לפני התיבה. רק בהיותי בתל־אביב בשנת תשי"ב, מצאתי ב„בית הכנסת הגדול" מניינים תכופים בדומה למה שהיה בסמורגון. בימים ההם היה כמעט כל גבר בא לתפילה בציבור. כאשר התחילה התנועה הסוציאליסטית להתפשט בסמורגון, כפי שאתאר בפרק אחר, והפועלים, שהתאגדו לאיגודים, „יוניאנס", קיימו שביתות בבתי־המלאכה, וחפצו לענוש מפירי־שביתה, אז מצאו אותם באחד מבתי התפילה האלה. לפרקים קרובים, עם גמר „עלינו", פרצו צעקות. כחצי תריסר בחורים, חמושים במקלות עץ־אלון, התנפלו על מישהו ויכוהו

בלי חמלה. זה היה מתן עונש למפיר־שביתה, שהתנועה הסוציאליסטית לא הספיקה לבטל את הרגלו להתפלל עם הציבור בכל יום. התפילה בבית־המדרש היתה יותר אטית. בחורי ה„קיבוץ", ובעלי־בתים שעתותם בידם, היו משתתפים בה. בלילי שבת ובשבת בבוקר היו בעלי הבתים החשובים שבעיר באים לתפילה. ב„שבת מברכים" היה חזן העיר מתפלל ועמו מקהלת משוררים. חזן־אורח, לרוב מן המפורסמים שבמדינה, היה גם כן מופיע שם. במקרים אלה היו באים לשמוע אותו מיתר הקלויזים, והבית היה מתמלא עד אפס מקום. „מגידים" שכבר יצאו להם מוניטין במדינה היו מקבלים רשות לדרוש בבית המדרש, והם היו מושכים קהל עצום של שומעים. שם שמעתי את ה„מגיד מקעלם", ש. ב. צדיקוב, ר' אליקים גאצל מבריסק, ר' יצחק ניסנבוים, ועוד, ממיטב כוחות ההטפה של הימים ההם.

פרט ל„הפרעות" אלו, היה בית המדרש מלא קולה של תורה מעלות השחר עד אחרי חצות הלילה. לפחות לילה אחד בשבוע התקיים „משמר", שבו השתתפו תלמידים מישיבות אחרות, ואז היה קול התורה מנסר בחללו של בית המדרש כל שעות הלילה. מספר פעמים השתתפתי גם אני במשמרות כאלה.

רק מספר קטן מבחורי סמורגון נימנו עם בחורי ה„קיבוץ". רובם ככולם באו מערים אחרות והיו נקראים על שם עירם, כגון: דער סלוצקער, דער פּולטאַווער. הרשות היתה נתונה לכל אחד לבוא וללמוד בבית־המדרש. בכלל היו כל בתי־המדרש בישראל פתוחים תמיד לכל מי שרצה לשבת ולעיין בספר. אבל להשתייך ל„קיבוץ" וליהנות מזכויותיו היה צורך לקבל הסכמה מר' פייטל. רק אלה שהגיעו לדרגת לימוד עצמאי היו מתקבלים. רובם היו למעלה מגיל המעבר. ביניהם היו בחורים שכבר מילאו את כריסם בידיעת התלמוד. הם המשיכו ללמוד מפני שנפשם חשקה בתורה. היו גם „מוסמכים" שהגו בתורה וחיכו לכלה ולנדוניה מתאימה ואם אפשר, גם לכסא רבנות. „פרושים" (אברכים נשואים ש„פרשו" מביתם וממשפחתם ויגלו למקום תורה) לא היו ב„קיבוץ", מפני שהתמיכה השבועית שניתנה בו לא הספיקה לכלכלת משפחה. לעומת זה היו אברכים נשואים מקומיים נכנסים מדי פעם להשתעשע מספר שעות באהלה של תורה. „ראש ישיבה" לא היה. כל אחד למד מה שלמד לפי ראות עיניו. תכופות היו בחורים מחדדים איש את חברו בדברי הלכה, כמו שכתוב: „ברזל בברזל יחד ואיש יחד פני רעהו" (משלי כז, יז). ביתו של רב העיר, שהיה גדול בתורה

והיה ידוע בשם „דער סאַסאַוועד עילוי", היה פתוח תמיד לחברי ה„קיבוץ" וכל הדבר הקשה באמת היו מביאים אליו. רוח ידידותית שלטה בין חברי ה„קיבוץ", וכל מי שנתקשה בלימודו יכול לפנות לעזרה לכל מי שרצה, והלה היה מפסיק ממשנתו ומבאר ומבהיר את העניין. „ללמוד וללמד" היה כלל גדול בחיי ה„קיבוץ".

מהיכן היה ירק זה, „הקיבוץ", חי? התשובה: על עבודת ר' פייטל.

ר' פייטל

בזמן שהכרתיו היה ר' פייטל בשנות החמישים. רזה, בעל קומה נמוכה, שפתיו כחולות תמיד, בעל זקנקן קטן וצהוב וכתפיים עגולות. זר של רפש יבש היה דבוק לו על שולי מעילו העליון. מקל־נודדים החזיק בידו תמיד. כל עומס ה„קיבוץ" היה על כתפיו. איש לא בחר בו, לא היה לו ועד מיוחד, ואיש לא דרש ממנו דין וחשבון. ה„קיבוץ" המשיך את קיומו כל השנים בתוקף פעולתו העקשנית. היו לו כללים אחדים: כל בחור ב„קיבוץ" צריך לקבל את פרנסתו בשלימות ובכבוד, והוא צריך להקדיש את כל מעייניו ללימוד התורה. כל המרבה להתמיד בלימוד התורה הרי זה משובח. אין בודקין למספר השנים שאדם שייך ל„קיבוץ", ובלבד שיעמול בתורה. המצווה „והגית בו יומם ולילה" (יהושע, א, ח), היא יסוד מוסד לקיומו של ה„קיבוץ".

את הכסף הדרוש להחזקתו של ה„קיבוץ" היה ר' פייטל אוסף ממקורות שונים. היו בעלי בתים בעיר שתרמו בקביעות, שנה־שנה. סכומים הגונים היה משיג מנדבות בתחנת מסילת־הברזל הקרובה אל העיר ומאורחי המלון. בסמורגון היו מצויים הרבה בתי תעשייה לעורות, ומקרוב ומרחוק היו באים אליה סוחרי עורות. אצל אנשים אלה היתה הפרוטה מצויה, ואליהם היה ר' פייטל בא לדרוש תרומות להחזקת ה„קיבוץ". בין האורחים היו שידעו והכירו את טיבו של ה„קיבוץ" ויתרמו בכבוד ובעין יפה. היו גם כאלה שמתוך קמצנות או מפני שלא הבינו את עניין ה„קיבוץ" עמדו לפטור את ר' פייטל בפרוטות אחדות, כמו שנותנים לפושט־יד רגיל, או שלא נתנו כלום. אך לא איש כר' פייטל יוותר בקלות. יש לו בלי עין הרע משפחה גדולה של 60—70 לומדי תורה שפרנסתם עליו. הוא מוכרח להביא די כסף שבוע שבוע להחזקתם — ולא מש מחדרו של האורח. הוא

לא היה איש־דברים, ולא יכול לבוא בעתר ענן המליצה לשכנע את האורח. הוא היה אומר פשוט: „קיבוץ גדול של לומדי תורה קיים בעיר. צריך לפרנסם. השתתף נא גם אתה במצוות חיזוק התורה". אם בכל זאת היתה הנדבה פעוטה, לא עזב את איש שיחו ויבקש עוד. מספרים עליו (וסיפור כזה קשור גם עם ר' תנחום מהורודנא), שפעם אחת לא נענה לו אחד האורחים ואמר לו לצאת, אבל ר' פייטל לא זז ממקומו. האורח כעס ויתן לו סטירת לחי. ר' פייטל נשאר במקומו ויאמר: „זהו מה שנתת לי. עכשיו מה תתן בעד ה„קיבוץ"? האיש נדהם מהתנהגותו של ר' פייטל, ומאז נעשה לאחד התורמים הקבועים שלו. כל היום היה ר' פייטל מסובב בעיר. קור, רוח או גשם לא עצרוהו. זכורני איך שבימי הגשמים, שבהם היה הרפש בחוץ עמוק ומייגע מאוד, והטחב חדר לעצמות, הייתי רואה את ר' פייטל חוצה ברפש והולך ממקום למקום לבקש נדבות. מכאן זר הרפש שדבק בשולי מעילו העליון.

ולפעמים בערבים, כאשר נתייגע מאוד והשתוקק למנוחה, היה בא לבית המדרש ומתפרקד על אחד הספסלים שמאחורי הבימה, כפיו מתחת לראשו, והוא סוגר מדי פעם את עיניו ומקשיב לקול הלומדים. הבחורים, בידעם שר' פייטל בבית, אזרו כוח וירימו את קולם בניגון ובהתלהבות, ויהי כל הבית נגינה אדירה, קולה של תורה נישא ועולה עד כסא הכבוד, והקדוש ברוך הוא בעצמו שומע ונהנה מקולות בניו הטובים, והשעה היא שעת רחמים ורצון מלפניו.

ברגעים כאלה היה ר' פייטל מוצא לו תגמול וקורת־רוח חלף כל עמלו ונדודיו הרבים. וכשותפות המסורתית בין יששכר הלומד תורה ובין זבולון המספיק לו את פרנסתו, הרגיש ר' פייטל את עצמו שותף בלימוד התורה הקדושה, שאדם אוכל רק מפירותיה בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. רגש זה עודד אותו, חידש את כוחו לחזור על סיבוביו, בתחנת־הרכבת, ברחובות העיר, בעזרת השם יתברך שמו.

התמיכה השבועית, „וואכער", שנתן לבחורים היתה משש קופיקות עד רובל. בעד עשרים קופיקות לחודש היה בחור משיג לו חדר דירה, לרוב עם עוד בחור אחד. שאר הפרוטות הספיקו לחיי צמצום. ככל שהתמיד הבחור בלימודו כן עלה בסולם התמיכה. המתמידים האמיתיים והמופלגים בידיעה היו מקבלים רובל לשבוע. דבר זה הרשה להם לחיות חיי מותרות, כביכול.

הוא היה נזהר מאוד בכבודם של כל נתמכיו. מדי שבוע בשבוע היה ניגש לכל בחור ומושיט לו את סכום התמיכה שהובטח לו, בלי אומר ודברים, כדי שלא לבטלו מלימודו. אהרן דודי המנוח משיקגו, שכדוגמת דודי ר' אברהם יעקב, למד שנים אחדות ב„קיבוץ" הסמורגוני, סיפר לי מעשיה זו:

אחד הבחורים חשב שהוא ראוי לקבל הוספה. ר' פייטל לא נענה לו. יום אחד כאשר מסר לו ר' פייטל את סכום תמיכתו השבועית, ספר הבחור את המטבעות, ובראותו שההוספה לא ניתנה לו זרק את כל הסכום על הרצפה, והמטבעות נתפזרו לכל עבר. ר' פייטל לא אמר דבר. הוא גחן על הרצפה ואחד אחד ליקט את המטבעות עד שמצא את כולם. אז ניגש שנית אל הבחור ויושט לו סכום כסף. הבחור חשב שהפעם ניתנה לו הוספה. בראותו שתוחלתו נכזבה שוב זרק מתוך כעס את כל המטבעות על הרצפה. עוד הפעם גחן ר' פייטל ואחרי חיפוש רב אסף את כל המטבעות המפוזרים, ניגש שוב אל הבחור ויושט לו סכום כסף. הבחור ספר את הכסף ובראותו שגם הפעם לא ניתנה לו הוספה, עמד לזרוק את כל הסכום בשלישית על הרצפה. הבחורים האחרים שהיו עדי־ראייה לכל המחזה לא יכלו לראות עוד בצערו של ר' פייטל, ויקומו וימנעו את הבחור מלחזור על מעשה העלבון שלו. כזה היה ר' פייטל. מה שהגיע לבחור בזכות לימודו צריך לתת לו, ודווקא בדרך כבוד. מה שלא הגיע לו לא צריך לתת לו, יהיו דרכי הלחץ מה שיהיו!

ר' פייטל ידע והכיר את ערכו ומידת התמדתו של כל בחור ובחור. אם מישהו התחיל להתרשל, היה ר' פייטל מגיב על כך באחד הימים בהפחתת סכום התמיכה או שהוא עיכב את תמיכתו שבוע או יותר ודחה אותו ב„לך ושוב". הבחור שינה אז את דרכו לטובה, או שעזב את ה„קיבוץ" ויפנה מקום לטוב ממנו. ככה נתקיים הרכבו של ה„קיבוץ" מבחורים שעסקו יום ולילה בתורה. קול הלומדים, בפרט בקיץ כאשר החלונות היו פתוחים, היה בוקע ויוצא ומגיע לאזני הבריות בחוץ. רק ישיבת וואלוזין, שזכיתי אחרי שנים להימנות עם תלמידיה, שעמדה על גבעה, ומקום פנוי גדול ורחב סביב לה, היתה יוצרת מסביב לבניין הד קול הלומדים כזה ש„פנף בסערה" את רוח העובר עליה. בלילה היה הבנין כולו מואר מ„בליץ־לאמפען", מנורות־ברק, של נפט, וכל הנכנס אל הבית נשאר מוקסם מקולות הלומדים בניגון ובריכוז הכוחות, ומרוח החדווה והאהבה לתורה שמילאה את המקום.

וכרגע נסחף השומע ורצון אדיר תקף אותו להתמזג עם הקהל הרב הזה מתוך לימוד, ואז ניגש אל אחד הארונות ויוציא ספר ותיכף נלווה קולו לקולות „הנושאים את הנפש עד לב השמים" שעמדו לנו בכל שנות גלויותינו, ויחסונו ויביאונו עד הנה.

בית המדרש היה פתוח כל היום וכל הלילה ומעולם לא ראיתיו ריק מלומדי תורה. בקיץ 1903, בעמדי לצאת לארצות הברית, באתי מווילנא, מקום מגורי החדש, לומר שלום לבני משפחתי. אחרי הצהרים באתי להפרד מבית המדרש שנחרת במעמקי נשמתי בשנות נעורי. מצאתי את דלתו סגורה ב„הענג־שלאָס", במנעול חזק. התנועה הסוציאליסטית גרפה לתוך שורותיה את אחרון לומדי בית המדרש. מתוך בכי נפרדתי מסיפו.

„ישיבות"

כבר הזכרתי שבסמורגון התקיימו שלוש „ישיבות" לתלמידים שעדיין לא הגיעו לדרגת לימוד עצמאי בתלמוד. בניגוד ל„קיבוץ" המתואר לעיל, היתה כל ישיבה בית אולפנא פרטי. ראש הישיבה כילכל אותה מהכנסה של שכר־הלימוד. היא נבדלה מה„חדר" בזה שהקלויז שבו נמצאה הספיק לה חינם דירה, חום, מאור וכיוצא בזה. פרנסתו של ראש הישיבה היתה על שכר הלימוד שנתקבל. לא היה שום ועד שיפקח על עבודתו או שיושיט לו עזרה בשעת משבר. דעת־הקהל ידעה להעריך את טיב הישיבה, והערכה זו קבעה את דרגת פרסומה בין ההורים בסמורגון ובסביבה. ראש הישיבה סיפח גם תלמידים ששילמו שכר לימוד חלקי, או שלא היה לאל ידם לשלם כלום.

ראוי לציין שכל הקלויז'ן ששימשו משכן לישיבות נקראו על שמות אגודות בעלי מלאכה, ואף קלויז אחד לא נקרא על שם איגוד של בעלי בתים. ישיבה אחת התקיימה ב„קלויז הסנדלרים" ברחוב קרעווע, סמוך לביתנו. ראש הישיבה ופטרונה היה ר' זלמן יאָשע. כאשר הכרתיו היה בשנות הארבעים, בעל זקן צהוב, פזיז בתנועותיו, ואדוק מאוד. זקני סיפר לי שחותנו, קצב ידוע, הבטיח לו „אַייביגע קעסט" — שיהיה סמוך על שולחנו כל ימיו. ולמעשה גר בבית חותנו הרבה שנים. כאשר גדלה משפחתו מעל ליכולת חותנו לפרנסו בשלימות, שכר לו ר' זלמן יאָשע דירה בסמורגון, ויפתח לו ישיבה בקלויז־הסנדלרים. גם אז לא עזבהו

חותנו. הוא המשיך לשלוח לו בקביעות בשר, תוצרת חלב, ובפרט מפרי אדמתו אשר במושבה „די קרקע" הסמוכה לסמורגון.

המושבה „די קרקע" שהזכרתי ראויה לתיאור קצר:

בימי הצאר אלכסנדר הראשון, בשנת 1807, ובשנים 7-1836 בימי ניקולאי הראשון, ניסתה הממשלה הרוסית להושיב יהודים על הקרקע. היא הבטיחה להם הרבה הקלות וזכויות שלא היו ליהודים יושבי הערים. היא חשבה שעל ידי זה תקל פעולת הרוסיפיקציה בין היהודים, והם גם יקבלו במרוצת הימים את הדת השלטת. אלפי יהודים נענו להזמנה ויתיישבו בפלך חרסון, ואחר כך גם בפלך יקטרינוסלב ובבסרביה. גם ברוסיה־הלבנה ובליטא נוצרו מספר מושבות יהודים איכרים. מושבה כזאת היתה קרובה לעיר סמורגון ונקראה „די קרקע". הגזירות הרעות על היהודים באמצע המאה התשע עשרה, ובפרט „חוקי מאי" משנת 1882, גרמו לגירוש יהודים מהכפרים אל הערים, ולנשולם של הרבה יהודים־איכרים מעל אדמתם. יושבי „די קרקע" הורשו להשאר במקומם. בינתיים גדלה העיר סמורגון ותגיע כמעט עד גבולות המושבה. יושבי „די קרקע" נהנו מן השכנות לעיר גדולה ומן היתרונות שיש לאנשים היושבים על אדמתם. חותנו של זלמן יאָשע היה בין תושבי „די קרקע", ולכבוד גדול נחשב לו להשיג חתן למדן. זהו הטעם לה„אייביגע קעסט" ולהמשך התמיכה שנים עוד רבות. מתן נדוניה היה מנהג קבוע, אבל מתן „אייביגע קעסט" היה מקרה נדיר, בפרט אם נתקיים בקפדנות.

ר' זלמן יאָשע היה מסור מאוד לישיבתו אבל חסר לו אותו ניצוץ הכשרון שבלעדיו אין המורה לתלמוד „בעל פועל", והישיבה לא נחשבה למוסד בעל דרגה גבוהה. אף על פי כן היתה הגדולה בעיר במספר תלמידיה, מפני שהכניסה הרבה תלמידים חינם.

ישיבה שניה התקיימה ב„קלויז החייטים". כפי שהזכרתי כבר במקום אחר, היה ראש הישיבה שלה, ר' ישראל איסר, אח חורג של אבי־אבי, ר' יצחק. גם הוא לא הצליח ביותר עם תלמידיו.

ישיבה שלישית התקיימה ב„קלויז הבורסקים". היא נחשבה לישיבה המעולה שבעיר. ראש הישיבה, ר' הירש שטיימאן, היה אז כבן ארבעים. הוא היה בעל קומה, בעל צורה, לבוש נקי כאיסטניס, וכולו אומר הדרת כבוד. הוא היה מפורסם כמסביר מצויין, ורבים הקדימו לפתחו. שכר הלימוד בישיבה שלו היה עשרים וחמשה רובל ל„זמן", זה אומר חמישים רובל

לשנה — סכום גבוה מאוד בימים ההם, ורק בני בעלי בתים אמידים למדו בה.

זקני נועץ עם דודי אברהם־יעקב ועם מספר בעלי בתים שהכירו את טיב הישיבות. כולם אמרו שהישיבה שב„קלויז הבורסקים" עולה בכל המובנים על שתי הישיבות האחרות שבעיר. זקני החליט להכניסני לישיבה זו. שכר הלימוד שקיבל מכל תלמידיו עלה למאה וחמישים רובל ל„זמן", והתשלום בעדי ב„ישיבת הבורסקים", 25 רובל ל„זמן", היה החלק השישי מכל הכנסתו! הוצאה כזאת היתה בהחלט למעלה מגבול יכולתו. אבל אותו רצון הברזל לאמץ אותי ואת אחותי אחרי מות אמי, למרות זה שהיה ברור שצעד זה הוא מעל כל יכולתו, אותו הרצון בא לידי ביטוי גם הפעם. נכדו זכאי ללמוד בישיבה הכי משובחה שבעיר, ויהי מה! ובמלאת לי תשע שנים נכנסתי לישיבתו של ר' הירש.

ארבע שנים עשיתי בישיבה זו עד אשר נעשיתי ל„בר מצווה" והגעתי ללימוד עצמאי. אלה היו ארבע שנות אורה והתפתחות בחיי. ר' הירש היה מורה ומדריך כאחד. השיעור היומי היה הלימוד העיקרי בתכנית היום. הוא היה מסביר להפליא. היתה לו התכונה לעורר בכל אחד מאתנו את הרצון להתמכר ללימודנו. מעולם לא היו אצלו לבטי משמעת. התלמידים העריצוהו ותמיד ביקשו את קירבתו.

בשעות שמחוץ לשיעור היה ר' הירש נוהג לעבור בין כל התלמידים שישבו במקומות שונים באולם הקלויז כדי לתהות על המשך לימודם. פעם, כאשר ראה שכל התלמידים עסוקים ושקועים בשינון, הושיב אותי בכותל המזרח, הקריב את הסטענדער שלו אלי, פתח מסכת התלמוד שלו, התיישב ברווחה ויתחיל בשיחה אתי. וככה נעשה מקומי הקבוע אצלו, ואני הייתי לאיש־שיחו יום־יום! כנראה לא חשש לביטול־תורה מצדי. כמדומני שהייתי הצעיר שבתלמידים, אבל לא היה לי שום קושי בשעת השיעור. מוטל היה עלינו בין השאר להכין חלק חדש מהשיעור הבא. הדבר לא עלה לי במאמץ יתר. בזמן השיעור היה כל תלמיד, על פי סדר ישיבתנו מסביב לשולחן, קורא ומבאר חלק משיעור הגמרא עם פירוש רש"י. אני חיכיתי עד שהגיע תור שכני הקרוב ואז עיינתי ברש"י, כדי להבין מה שלא הבינותי מתוך קריאת הגמרא, ובדרך זו היה תלמודי מוכן. פעם אחת סיפרתי על כך לחברי, והדבר נודע לרבי הירש. בשיעור הבא פנה אלי פתאום ויאמר: „קרא". אני לא הייתי מוכן כלל אבל התחלתי לקרוא.

לפני שהספקתי לעבור על שתי שורות נכנס רבי הירש לתוך דברי כדי להרחיב את הביאור ולהוסיף נופך משלו. הפסקה זו נתנה לי שהות לקרוא את החלק הבא בגמרא עם פירוש רש"י, וכאשר חזרתי לקרוא כבר הייתי מוכן כדרוש. ר' הירש הבין את טכסיסי אבל לא אמר כלום. הוא עמד על כך שאני קולט בלי יגיעה רבה מה שעולה לחברי לאחר עיון ועמל. עם זה לא זלזלתי כלל בעבודת החזרה העצמית התכופה על כל עבודת השנה, ובהגיענו לסוף שנת הלימודים ידעתי יפה את כל החומר שעברנו עליו.

לייבעלע, לייבע, לייבקע, לייבעניו, לייבציק, לייבעצקע

„שמות-יתרו" אלה היו לי, ושימושו של כל אחד בא לשם תכליתו. אחותי וזקנתי, וכל מי שחפץ לפנקני, קראו לי לייבעלע.

בשם לייבע הייתי מכונה כאשר עמדו לדרוש ממני דבר שהיה בו משום ויתור מצדי, כגון: לימוד מחוץ לתחום התחייבותי ב„חדר" או בישיבה; או שאמנע מלשחק בחצר עם ילדים בני גילי. זקני היה קורא לי לייבע כאשר חפץ להעלות בעיני את ערך עצמי, כגון: התייעצות על דבר העתקת דירתנו.

בין חברי היה שמי לייבקע. בעיר סאהל קראוני חברי לייבקע ברוך'ס. גם כאשר סרתי מהדרך הישרה והייתי צפוי לעונש קראוני בשם לייבקע.

לייבעניו היה שמי כאשר עשיתי דבר שזכה לתהילה בפי זקני או מלמדי. ככה פוניתי גם על-ידי זקנתי ואחותי בחפצן להראות לי את חיבתן. בשעה שבוגרים רצו להראות לי שלבם טוב אלי, או כאשר עשיתי דבר שהיה בו משום הצטיינות, בצורה של מעשה-קונדס חביב, היו קוראים לי לייבציק.

לייבעצקע או לייבצינקע קראוני במשפחה כאשר הרבו אלי תחינה לעשות דבר שהיה בהחלט נגד רצוני, כמו לקחת רפואה מרה.

מכל השמות האלה, בשמעי את הכינוי לייבע הייתי דרוך מיד. מי יודע מה שרוצים ממני.

מראשית ילדותי השתדל זקני לפתח בי הכרת ערך עצמי. למשל, כאשר הייתי כבן שבע, וכבר התחלתי ללמוד גמרא, יוצא הייתי לפעמים

אל החצר בזמן הפסקת הלימודים אחר הצהרים לשחק עם חברי. פתאום נשמעו דפיקות על החלון. זקני קראני הביתה ואמר: „דו ביסט דאָך שוין א האלבער־למדן, ווי שעהמסטו זיך ניט צו שפילען מיט די פויערים!" („אתה שהנך כבר חצי־למדן, איך לא תיבוש לשחק עם אטומי־מוח אלה!"). ובאמת היו כל חברי קשישים ממני, ובכיתה הרגשתי שאני עולה עליהם. במקרה אחר כאשר נועץ עם זקנתי על דבר העתקת דירתנו, פנה אלי ברצינות: „נו, וואָס דיינקסטו, לייבע, זאָלן מיר בייטן די דירה?" (ומה דעתך לייבה, הרצוי להעתיק את דירתנו?). כאשר הלך לשמוע מגיד מפורסם, או חזן, כשרצה לבקר מישהו, היה תמיד לוקח אותי עמו. כמו כן היה יוצא עמי לטייל לפעמים, ומשוחח אתי כאילו הייתי כבר אדם מבוגר. זה שרבי הירש קרבני אליו ויעשני לאיש שיחו, הוסיף לפתח בי הכרת ערך עצמי. ככה נמצאתי במצב שבו לא יכולתי בשום פנים להרשות לעצמי נפילה לבירא עמיקתא על־ידי הזנחת לימודי. אינני מכיר תכסיס פדגוגי יותר מעולה מזה שהשתמשו בו זקני ורבי הירש!

היה עוד גורם אחד שדירבן אותי להתקדם בלימודים.

עוד בשנות ה„חדר" היה לי חבר יקר ושמו יאנקל אָווסיאָביץ, בן סוחר קמח, שהייתי בא לביתו לפרקים. נפשי היתה קשורה בנפשו. יאנקל היה קשיש ממני, רציני מאוד, כשרוני ובעל־התמדה. שנינו נכנסנו באותו הזמן לישיבתו של ר' הירש ושנינו למדנו באותה הכיתה. לפעמים קרובות היינו לומדים בחברותא ומשתדלים להחכים זה את זה. אלה היו שעות נעימות לשנינו. מדי פעם היינו יוצאים לטייל ביחד. שוחחנו, חלמנו, תיכנו תכניות. ליאנקל היה חוש אחריות מפותח, ותמיד מילא את המוטל עליו בשלימות. התמדתו וכשרונו עמדו לו להיחשב בין בחירי התלמידים. מבלי לדבר על זה במפורש היינו במצב של התחרות בעמדתנו בכיתה. התמדתו של יאנקל שימשה לי כוח מדרבן להטות את שכמי לעול השינון והחזרה. היו גם תקופות של לימוד מתוך התלהבות פנימית, ואני הייתי כולי שקוע בתלמודי, יפה השיאו לנו רבותינו עצה: „וקנה לך חבר" (אבות א, ו).

לפעמים היה השטן מרקד ביני לבין חברי יאנקל, ואנחנו היינו במצב של „ברוגז" ולא דיברנו זה לזה. לרוב היה מצב זה עובר אחרי ימים אחדים. פעם אחת גרמנו עלבון הדדי זה לזה וה„ברוגז" נמשך הרבה זמן. אני סבלתי יסורים גדולים. הרגשתי שחלק מישותי שותק, ושאיזה

נס מן השמים צריך שיבוא כדי לקרבנו שנית. אבל שנינו היינו עקשנים ולא חפצנו להראות סימני כניעה. ככה עברו ארבעה חדשים. יום אחד עבר יאנקל עלי ויזרוק לי פיסת נייר מקופלה. פתחתיה ואקרא בה: „אם ברצונך שנשוב ונתידד — אז זה גם רצוני". לבי קפץ בי משמחה פתאומית ואתמוגג מתוך ציפיה. לקחתי פיסת נייר ואכתוב עליה: „רצוני כרצונך, מתי ואיפה נפגש?", ואעבור על ידי יאנקל ואזרוק לו את הפתקא. אחרי עבור שעה השיב לי בפתקא: „תיכף אחרי השיעור, באמצע הגשר". וכפגישה ההיסטורית בין נשיא ארצות הברית ובין נשיא מדינת מקסיקו באמצע הגשר העובר על הנהר ריאו־גרנד, כן היתה פגישתנו. התחלנו לשוחח ונטייל זמן רב, וכל אחד ממנו הרגיש כאילו מצא את אבדת חייו! כחצי שנה ארכה ידידותנו הנפשית ששימשה לשנינו צינור להשתפכות הנפש, להתבטאות פנימית, שלרוב הן בבחינת „ליבא לפומא לא גלי", ולריווי הצמאון. ועוד הפעם קרה שהיינו במצב של „ברוגז". שוב התחילו היסורים הקודמים, בעיקר מפני שבכל יום ויום היינו מצויים בכפיפה אחת, עושים אותה עבודה, וממשיכים באותה התמודדות על עמדתנו בכיתה. „ברוגז" זה ארך תשעה חדשים רצופים, עד שבאה אותה ההתפייסות כבטקס הקודם. הידידות נתחדשה ללא כל הפרעה. אבל במשך החדשים הארוכים של התרחקותנו קניתי לי חבר חדש, אהרן אליהו גלזר, קשיש ממני בשנתים, שהיה שונה בתכלית מחברי יאנקל. מעולם לא עבר חתול שחור בינינו. ידידותנו נמשכה עד אשר נסעתי לאמריקה, שנים אחר כך. עוד אשוב לדבר בידידי זה. ההתפייסות עם יאנקל היתה בבחינת מחזיר גרושתו. בשום פנים לא יכולנו להחזיר את כלות הנפש ההדדית זה לזה שהיתה שרויה בינינו עד לפני ה„ברוגז" האחרון. מעט מעט נתפרדה חבילתנו ונתרחק זה מזה. שמעתי שזמן קצר אחרי בואי לארצות הברית בשנת 1903 בא גם הוא, אבל כשנה אחר כך קיפח את חייו באסון טביעה. עד היום אזכור את ידידי זה מראשית נעורי. היה בו מן הטוהר הנפשי, תומת הלב ואופי חזק שהיו יוצרים לו עמדה של כבוד בחיים היהודיים המתהווים באמריקה. יהי נא זכרונו לברכה!

אף־על־פי שבית־הישיבה בלע את כל שעות היום ורוב שעות הערב שלנו, בכל זאת לא היינו כלואים בו. הרבה נימין קשרו אותי אל החיים המפכים בחוץ, ולפני עיני נגולו מחזות־חיים שונים. בכל יום היו אנשי השכונה באים להתפלל באולם הישיבה, שהיה גם בית הכנסת. הם היו

באים מתוך הכרה שהבית שלהם הוא ושאנו האורחים. באותו הזמן היו מכירים שאנו עוסקים בחיי עולם והם עוסקים רק בחיי שעה, ושזכות היא להם לקיים מקום מקלט לתורה. המתפללים היו באים ברגש של דרך ארץ לאווירה של תורה. מעולם לא שמעתי מישהו גוער או אומר איזה דברי עלבון לתלמידי הישיבה. אנו מצדנו התייחסנו אליהם גם כן בכבוד ונצטרף אתם יום־יום בתפילות לאל שוכן מרום. היינו מסתכלים בהם ורואים את חריצי הקמטים שנחרתו בפניהם, את הידים המיובלות, את הכתפיים הכפופות ואת ארשת הדאגה והצער שבמלחמת הפרנסה, ויהיו בעינינו בבואה חיה של ביתנו על לבטיו והרפתקאותיו. הרגשנו גם כן את רוח האמונה והתקווה המפעמת בלבותם, שהביאה אותם לבית הישיבה, ואת הכוח האצור בהם לשמור על היש הקיים ולהבטיח את צינור חיינו לקראת המחר.

בין הבאים הקבועים אל בית הישיבה היה ישיש בשם „לייבע דער ליכטמאכער" (לייבע עושה הנרות). הוא היה עיוור, וכל היום היה יושב אל שולחן צדדי ולומד בעל פה. שערות הכסף שלו וזקנו שהיה לבן כשלג שיוו לו צורת הוד ויקר. ראינו בו את דיוקן „ישראל סבא", ושפתיו המדובבות מתוך הזכרון דף אחרי דף ממסכות התלמוד עוררו בנו השתוממות והערצה. שנים רבות אחר כך נפגשתי עם החזן המפורסם ברלי חגי, שכיהן מספר שנים בבוסטון, שהיה מבני משפחתו, והוא זכר אותו ברטט של כבוד.

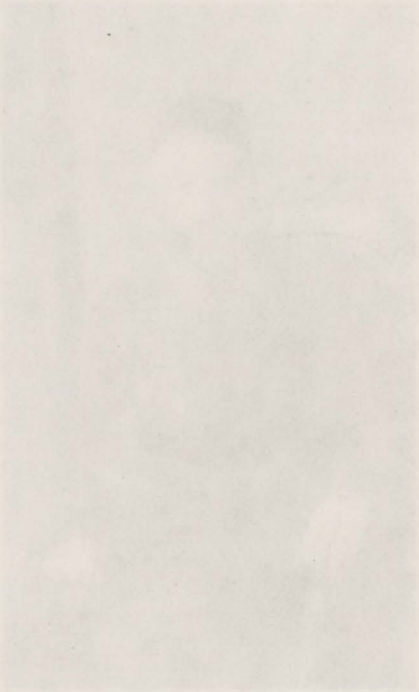
העניות הנוראה ששלטה בין היהודים בליטא גלויה היתה לעינינו. בכל יום ב׳ וה׳ היו העניים המחזרים על הפתחים עוברים מבית לבית. על פי הדין ש„אפילו עני המתפרנס מן הצדקה יעשה צדקה" (גיטין ז:), לא היו יוצאים ריקם משום בית. אבל מספר פושטי־היד היה עצום. הם היו באים משפחות, משפחות, חבורות, חבורות. טובי־העיר תיקנו „צעטלעך" — פתקאות — שמינית הקופיקה הצעטעל. כל בעל בית היה קונה פתקאות אלו, והיה נותן צעטעל לכל מי שדפק על הדלת ביום ב׳ וה׳. זלמן השוחט היה פודה את הפתקאות האלו במטבעות מידי העניים. ואל תהי שמינית הקופיקה קלה בעיניך. ערך הכסף היה גדול כל כך שהממשלה יצקה מטבעות נחושת בנות חצי הקופיקה וגם רביעית הקופיקה. אפילו ברביעית הקופיקה היה אדם יכול לקנות דבר מה. לפעמים העדיפו אנשים לתת פרוסות לחם או חלה במקום הפתקאות. באיזו מידה תפסו פרוסות הלחם הללו מקום בחיי העניים האלו נוכל לעמוד מתוך הסיפור הבא:

רוב התלמידים בישיבתנו היו בני אמידים, אבל ביניהם היו גם בני עניים שלא שילמו כלום. כנראה היה זה כעין תגמול לבית־הכנסת שנתן לישיבה חינם דירה, חום, מאור וכיוצא בזה. הבדל מעמדי זה לא היה ניכר כלל באיזה צד שהוא בחיי הישיבה. זקנו של אחד התלמידים העניים היה מחזר על הפתחים, והיה ישן בישיבה. בערבים, בפרט בחורף, היה יושב בישיבה אצל התנור החם. מדי פעם היינו צולים תפוחי אדמה או תפוחים על גחלי התנור וטועמים בהם אחד משלשים בגן עדן. ערב אחד ראיתי את הזקן הזה שופת קדרה, זורק לתוכה מדי פעם פתותי לחם יבש, בוחש בריכוז החושים וכולו משולהב ומעודן. „מה אתה מכין בקדרה זו?", שאלתיו. הוא ענה לי בפנים מאירות: „אני מכין מאכל מלכים". „כלומר?". הוא ביאר לי: „ראשונה אני מרתיח מים; אחר כך אני זורק בתוכם בזו אחר זו פתותי לחם יבש שהן קשות מדי ללעיסה. צריך לבחוש יפה, יפה עד שימסו כולן. זה כבר מאכל מעדנים. אחר זה אם אתה מוסיף חתיכת סוכר", ובדברו פתח צרור נייר קטן ויוציא ממנו שתי חתיכות סוכר קטנות ויזרקן לתוך הקדרה, „אז יש לך מאכל שראוי לעלות על שולחן המלך!". הוא בחש עוד מספר רגעים ואז הסיר את הקדרה מעל האש, ואת אשר היה בתוכה, שהיה כעין דייסה חומה, שפך לתוך קערית עמוקה. הוא התחיל לאכול בכף עץ. מי שלא ראה את הזקן הזה ואת פניו המאירות מתוך חדווה ועונג לא ראה אדם נהנה באמת מעולמו של הקדוש ברוך הוא!

באותו ערב, בשובי לביתי, אמרתי לזקנתי בהתלהבות שהערב גיליתי סוד בהכנת תבשיל העולה בטעמו על כל מה שאכלתי בימי חיי, ממש מאכל מלכים! ואספר לה על פרטי המאכל של אותו העני. זקנתי אמרה שאי אפשר שפתותי לחם יבש תצטרפנה למאכל תאווה כל כך. אבל אני התעקשתי ואדרוש ממנה להכין גם לי נזיד כזה. זקנתי הטובה שאהבה אותי בכל נימי נשמתה נענתה להפצרותי. היא אספה כל הלחם היבש בבית, ולפי הוראתי הרתיחה מים, אחר כך זרקתי בעצמי פתותי הלחם ובתרווד בחשתי בלי הרף. כאשר נמס כל הלחם במים טעמתי מעט מהנזיד והנה כולו תפל. גם זקנתי טעמה. „הלא זהו מה שאמרתי לך", העירה בקצת לעג. „אבל צריך להוסיף גם סוכר", אמרתי. זרקתי חתיכות סוכר אחדות ושוב טעמתי, אבל גם אז נשאר הטעם התפל. זקנתי באה לעזרתי ותוסף סוכר כהנה וכהנה עד אשר הפך התבשיל מתוק קצת. סוף־סוף אמרתי

זקני, ר׳ מיכל ב״ר הלל

לאכול את הנזיד. טעמתי כף אחת. אחר כך לבשתי רוח גבורה ואוכל עוד שתי כפות, ואז הנחתי את הכף מידי ואומר: „צדקת, מאכל זה הוא חסר טעם. אבל מדוע זה אמר אותו זקן שזה מאכל מלכים?" — „מסתמא", אמרה זקנתי „מפני שעני הוא, ואפילו תבשיל כזה יש לו רק פעם בשמיטה!" אז נצנצה הבנה במוחי למצב העניים המחזרים על הפתחים, שאפילו בליל כזה הוא מאכל מעדנים לחיכם. בלילה ההוא נדדה שנתי מעיני.

בהיותי כבן אחת עשרה אמר לי זקני:

„לייבע, בכל יום אתה שב מהישיבה בשמונה בערב. יש לך מספר שעות פנויות עד שמגיעה שעת השינה — והן שעות־בטלה. ואם תאמר לעסוק במשהו, מה יש לך לעשות בבית, לשחק עם החתול? לו היית הולך מבית הישיבה ישר לבית המדרש ושם, באווירה של תורה, היית לומד משמונה עד עשר, הלא היית חוזר על שלושה דפים גמרא. עשה זאת בכל ערב, ובמשך השנה יצטרף זה לכמות כל כך גדולה עד שפשוט תהיה משכמך ומעלה גבוה מכל חבריך".

„יתכן שזה נכון", אמרתי, „אבל מתי אנוח מעמל היום?"

„הו, בני, בני", השיב זקני, „אחרי מותך יהיה לך כל כך זמן לנוח! עכשיו אמור לעצמך: כל זמן שהנשמה בקרבי צריך לעבוד. „אדם לעמל יולד". (איוב ה, ז).

הדברים נכנסו ללבי. הבטחתי לזקני לעשות כעצתו ולהתחיל עוד באותו ערב. בצאתי מבית הישיבה לקחתי את גמרתי תחת בית־שחיי ואלך אל בית המדרש. מצאתיו שטוף אורה מה„בליטץ־לאמפען" הגדולים, וכמעט כל המקומות היו תפוסים. רבים מבני העיר היו רגילים לבוא בערבים להקדיש עתים לתורה. קניתי לי מקום לפני הבימה שהיתה באמצע הבית, ומתוך עמידה מול הבימה כדי שלא להיטרד על־ידי עוברים ושבים, התחלתי ללמוד בהתלהבות. קולי התערב עם קולות הלומדים שמילאו את חלל הבית. לא ידעתי רפיון או ליאות, הייתי כולי נתון לסוגיות אשר לפני. „דף ירדוף דף", ואני הרגשתי כי נלחמתי ביצרי ואוכל לו, וקולי קול מנצח. אינני יודע כמה זמן המשכתי בלימודי, אבל רגע אחד הפניתי את ראשי לאחורי וארא את זקני עומד מאחרי וכולו הקשבה. הוא התבלבל קצת. הוא שם את ידו בכיסו, הוציא תפוח אדום ויאמר: „די באַבע האָט דאָס דיר געשיקט" — (הזקנה שלחה לך את זה). מבטינו נפגשו וזרם אהבה איחד את לבבנו. התחלתי לאכול את התפוח ויהי לי כאילו נשלח לי ישר ממרומים.

תפוח עדנים כזה לא אכלתי מעודי. במשך הרבה חדשים נהגתי להוסיף שתי שעות לימוד בבית המדרש על שעותי הקבועות בישיבה. בתור תלמיד היכרתי שעמדתי מתחזקת במושב השיעור. בבית התחילו לנהוג בי בזהירות יתירה ולמלא את קטון מאוויי, ובפי כולם היה שמי: לייבע.

מאורות במאורות

חז"ל אמרו: (עירובין סה.) „לא איברי סיהרא אלא לגירסא". בערבים ובלילות, כאשר השתחררו מעסקם בחיי שעה, התמסרו אבותינו לחיי עולם: מי באמירת תהלים, בלימוד משנה, עין יעקב, ומי בדף גמרא, ויווספו לבחורי הישיבה וליתר הלומדים שהגו בתורה יומם ולילה. פרט לספר תהלים, נדפס כל החומר הלימודי האחר באותיות זעירות. איך הספיקו לראותן באין מאור שמש?

נר עשוי מחלב־בקר היה מספיק אור ללומדים, ודורות רבים השתמשו בו. חסרון יסודי לנר־חלב שאורו מבליח כל הזמן ואור וצל משמשים בערבוביה. אבל לא היתה תרופה לזה. ודורות רבים לא ידעו אור טוב ממנו, שידם השיגה לקנותו. זקני סיפר לי שבעירו מיכיילישוק היה בעל בית עשיר שהזמין לו נר שעווה דק וארוך מאוד, והיה כורך אותו לכדור, כמו חוט, ומניחו על גבי דף הגמרא ולומד לאורו. בהגיע הלהבה קרוב לכדור פיתח מעט, וככה היה לומד שעות רבות בלי הפרעה. אבל הוא היה היחיד בעיר שידו השיגה ל„מותרות" כאלו.

המצאת נר „סטאַרין", עשוי מחומר דונגי הבא מזיקוק עץ או פחם, סימן הטבה עצומה. אורו חזק מאור נר־חלב, ומה שחשוב בעיקר, שהאור קבוע, בלי שום קפיצות. נרות סטאַרין שלנו היום הם ממש מאותו הסוג שהקל על הלומדים בלילות לפני 3—4 דורות.

גילוי נפט (קרסין) היווה שלב חדש במלחמת האור בחושך. מנורת נפט שקולה כנגד כמה נרות. בנערותו של זקני, לפני מאה שנה בערך, הביא חזן־העיר מיכיילישוק מנורת נפט, ותהי לפלא. אבל הנפט מחירו היה אז 15 קופיקות הליטרא, סכום שעלה על יכולתם של רוב בעלי הבתים שבעיר.

רק בשנת 1903 ראיתי בווילנא אור חשמל. עד בואי לארצות הברית באותה שנה לא למדתי מעולם לאור חשמל.

ב„חדרים" היה המלמד מעמיד על השולחן מנורת נפט אחת שהספיקה

לכל התלמידים. על פי מנהג קבוע היה כל תלמיד מביא בירחי החורף קופיקה לשבוע עבור נפט. תקנה זאת היתה הגיונית. אחרת היה המלמד העני נוטה לקמץ במאור. בישיבות היו „בליטץ־לאמפען", מנורות נפט גדולות, שהשתלשלו מהסיפון, והן היו שקולות כנגד הרבה נרות. עם זה היה צורך גם בנרות לכל בחורי הישיבה. ה„בליטץ־לאמפען" הספיקו די אור רק כאשר ה„סטענדער" היה מאונך, אבל ברצות הלומד לשבת ולהטות את עמודו אליו אז היה ספרו בצל. לשם זה היה צורך גם בנרות לכל לומד.

את הנרות קיבלנו חינם מידי השמש.

הספקת נרות לבתי הכנסת ולישיבות נחשבה מאז ומקדם למצווה גדולה כל כך עד שנכללה בתפילת „מי שברך אבותינו" בשבתות: „...וכל מי שנותנים נר למאור". השמש דאג שיהיה לו תמיד מלאי גדול של נרות, וזמלחמה היתה נטושה בינו ובינינו, בחורי הישיבה הצעירים, על כך: הוא חפץ שנסתפק בנרות־חלב, ואנחנו ביכרנו נרות סטארין. השמש חפץ גם כן לחסוך נרות למקרה שימעטו הנדבנים, אבל אנחנו אמרנו: „ברוך ה' יום יום". לפרקים נוטלים היו הבחורים נרות מהשמש בלי ידיעתו, ולזמן מה היינו בלתי תלויים בחסדו. בדרך כלל היו השמשים יראי ה' ומכבדי תורה, וכל שרות ללומדיה עשה אותם שותפים במצווה. אבל בתור אנשים מעשיים השתדלו „לאזן את התקציב" שלהם בנרות. אני שהייתי, כביכול, קרוב־למלכות, על־ידי החיבה המיוחדה שרחש לי ראש הישיבה, רבי הירש, הייתי משיג כמעט תמיד נרות סטארין. בבית המדרש לא היתה קיימת שאלת נרות. הם ניתנו בעין טובה לכל דורש. מעולם לא שמעתי שיחשדו בשמש הישיבה שהוא מונע נרות מבחורי ישיבה בכדי למכרם להנאתו.

רוב בחורי הישיבה למדו מתוך דחקות כפולה ומכופלת, אבל מימי לא שמעתי על מישהו שיבטל ממשנתו בשל חסרון אור נר. יפה אמר מגיד אחד: „כי נר מצווה" — כאשר נדבת נרות מוחזקת למצווה אז — „ותורה אור" — יש די אור ללומדי התורה.

תמימותי

בהיותי כבן שש שלחה אותי זקנתי לקנות מזוזה מר׳ שלום הסופר. היא נתנה לי שמונה קופיקות ותאמר: „תתן לו שבע קופיקות. אם יסתפק, אז תהיה הקופיקה השמינית לך. אך אם יתעקש וידרוש שמונה אז תתן לו את הקופיקה השמינית. ר׳ שלום סופר נתן לי את המזוזה וישאלני: „כמה כסף יש לך?". עניתי לו: „זקנתי אמרה שאתן לך שבע קופיקות. אך אם תתעקש ותדרוש שמונה אז אתן לך גם את הקופיקה השמינית". „שמונה קופיקות", אמר ר׳ שלום. נתתי לו את כל כספי. בשובי הביתה סיפרתי לזקנתי את פרטי השיחה, ושר׳ שלום התעקש ודרש שמונה קופיקות. זקנתי נדה בראשה: „לייבעלע, גאָט ווייס עס וועט פון דיר ווערן" — (לייבל׳ה, ה׳ יודע מה יהא בסופך!). יצאתי אבל וחפוי ראש. ובלבי מחשבה מעיקה: באמת, מה יהא בסופי?

בלמדי בחדרו של ר׳ מאיר, ואני כבן שבע, קרה עוד מקרה שהעיד על רמת פקחותי:

יום אחד עברתי דרך כיכר השוק. ניגש אלי נער כבן שתים־עשרה וישאלני:

„מה שמך?"

„לייבקע".

„לייבקע, היודע אתה שאני קרובך?". שמחה תקפתני עם גילוי קרוב חדש. „ומה שלום אמך?"

„אמי מתה".

„אה, כן, שכחתי. ואיפה ביתך עכשיו?"

„ברחוב קרעווע, אצל זקנתי. בוא אתי, היא תשמח לראותך".

„אינני יכול לבוא עכשיו. עלי לחכות כאן לרעי. אבל אני רעב. הבא לי דבר מה לאכול: כעך, לחם, ומה שתמצא בבית. אחכה לך פה".

באתי הביתה ואספר לזקנתי על הקרוב החדש. היא התפלאה: מי ומה הוא. אבל באומרי לה שהוא רעב, נתנה לי עבורו כעך, לחם ותפוח. הבאתי את המזון ל„קרוב" שחיכה לי. הוא בלע הכל בתיאבון. „מתי תבוא אלינו?", שאלתיו. „מחר".

למחרת בבוקר, בלכתי לחדרו של ר׳ מאיר, פגשני שוב בשוק. „הערב אבוא לביתך", אמר לי, „אבל אני רעב עכשיו". נתתי לו את ארוחת הצהרים שנשאתי אתי. מאז נעלם קרובי זה.

בחדרו של ר׳ לייבע מאיר׳ס קרה לי מקרה מזעזע. הייתי אז בשנתי התשיעית. שבת אחת אחר הצהרים נתכנסנו ל„חדר" לפני בואו של רבנו. השתובבנו, וכל אחד השתדל לעלות על חבריו במעשי־קונדס. נער אחד, קשיש ממני בשתים או שלוש שנים, עמד על קצה ספסל ארוך ויעשה איזה מעשי להטים. אני הרימותי את קצה הספסל השני להפילו. הוא נפל על הרצפה וישאר בלי תנועה. אימה תקפתני. יתכן שהרגתי אותו! אבל הוא התעורר ויקם, כנראה מתוך כאב. בינתיים בא הרבי ואנחנו מיהרנו לשבת מסביב לשולחן. עד גמר הלימודים הייתי שרוי בפחד רב. בצאתנו החוצה שאלתיו: „מה שלומך עכשיו?". הוא העווה את פניו כמתוך יסורים, ויאמר: „אני חושב שאמות. יש לי כאב נורא בלב. אבל אם יהיה לי ויגאַדע — תזונה טובה — אז אפשר ואחלים". לבי מת בקרבי. אפשר שיחשבוני לרוצח וישלחוני לקטורגה! „ואיך תשיג ויגאַדע?", שאלתיו. „אינני יכול לקבל ויגאדע", ענני בראש מורד. „אתה יודע שאנו משפחה גדולה וכולנו רעבים כמעט תמיד. אתה יכול לתת לי ויגאדע מבית זקנתך. הבא מכל הבא ביד בכל יום. אבל אל תאמר כלום לזקנתך פן יוודע הדבר לרבי, ואפשר שישימו אותך בבית האסורים על שרצית להרגני. אבל הבא לי דברים טובים לאכול בכל יום, ואז אפשר ולא אמות". „חכה לי פה", אמרתי אליו, וארוץ לבית זקנתי. באין רואים הוצאתי כעך ואביאנו לחברי המסכן. מאז התחלתי לחסוך כל מאכל שיכולתי להסתיר מעיני זקנתי. לפעמים גנבתי מתוך סל הלחם. את הכל הבאתי לחברי העומד למות. היו ימים שלא הצלחתי להביא מנה מספיקה ואז נתתי לו את ארוחת הצהרים שלי שהבאתי לחדר. הוא אמר לי פעם אחת שהוא מרגיש קצת הטבה בלבו. יום אחד באתי לחצר החדר וארא אותו רץ וקופץ ומשחק בעוז. הוא ראני ותיכף שינה את מראהו לאדם המשרך את רגליו מחמת מחלתו. בינה נכנסה בלבי. „אתה רימית אותי כל הזמן", אמרתי לו. „אתה אינך חולה"! הוא התיישר, פנה לי עורף, ומתוך שחוק חזר למשחקו.

אמונתי בישרנותם של בני אדם קיבלה מהלומה חזקה.

אבל נראה שמעט־מעט נתפקחתי. בהיותי כבן שתים־עשרה נפל דבר במשפחתי. דודי אֶרע, אחי־אמי שהיה באמריקה וחזר מפני שהיא „אַ טרייפענע לאנד", הביא משם מעט כסף ויפתח לו חנות להספקת עור לסנדלרים. העסק לא הצליח והוא נאלץ לסגור את החנות ולאחוז במלמדות. הוא נשאר חייב מאה רובל לגיס זקנתי, יחיאל חאַנעס, אשר בווילנא.

תשלום חוב זה היה ציר שעליו סובבה כעין מחלוקת במשפחה במשך חדשים אחדים. דודי הציע תנאי תשלום אבל יחיאל דחה אותם. פרטי הענין היו ידועים לי מתוך השיחות בבית. יום אחד אמר לי זקני: „לייבע, הא לך ארבעה רובל להוצאות נסיעה לווילנא לדוד חאַנעס. דבר אליו וראה אם תוכל להשפיע עליו שיבוא לידי עמק השווה עם הדוד אַרע". עשיתי בווילנא שלושה ימים אצל הדוד יחיאל, ולבסוף הסכים לכל התנאים המוצעים. חזרתי לסמורגון ובשורה בפי ששימחה את כל המשפחה.

ערכי עלה בעיני.

מחלותי

בהיותי כבן עשר חליתי במחלת הטיפוס. פעלדשער, שהיה רופא המשפחה, טיפל בי. היו לי ארבעה־עשר ימי חום ואז התחילה החלמה אטית. אבל אחרי שנתיים חליתי שוב באותה המחלה. הפעם היה כפשע ביני ובין המוות. החום ארך עשרים ושמונה יום. פעמיים קרא הפעלדשער את הרופא ד"ר דושמן להתיעצות. הסכנה גדלה מיום ליום. זה היה ב„ימים־הנוראים". הגיע ערב יום הכיפורים. זקני התכונן ללכת לתפילת „כל נדרי". הוא ניגש אל מטתי, שם את ידיו על ראשי לברכני, ויאריך בתפילה עלי. החום ירד כנראה בשעה זו. פתאום הרגשתי בדמעה שנשרה עלי. מעולם לא ראיתי את זקני מוריד דמעות. הבנתי שחיי בסכנה. כאשר יצא זקני מן הבית הפניתי את ראשי אל הקיר ומקור דמעותי נפתח. התפללתי לאל עליון לרחם עלי ולהצילני ממחלתי. בתפילתי נדרתי נדר ואומר „אם אתה ה' תעשה חסד עמדי ותחלימני, אז אני נודר לומר עשרה פרקי תהלים אחרי תפילת שחרית בכל יום במשך שנתים". ואז הוספתי: „והיה אם מאיזה טעם שהוא לא אמלא התחייבות זו ביום אחד, אז תהיה לי הרשות למלא את החסר ביום שלאחריו". אחרי שובי לאיתני שילמתי את נדרי בשלימות. בכל יום אחרי תפילת שחרית אמרתי עשרה פרקי תהלים. בכל 15 יום גמרתי את כל ספר תהלים על כל 150 פרקיו. ככה חזרתי בסך הכל חמישים פעם על כל ספר תהלים במשך שתי שנות נדרי. זה עזר לי לא מעט לזכור ולצטט בעל פה חלקים גדולים מספר התפילה המקובל ביותר בין מאות מיליונים בני אדם.

מחלתי ותקופת החלמתי הארוכה רוששו את הורי הזקנים וימוצו

את שארית כוחם. במשך הרבה שבועות היו נותנים לי בכל יום בשר עוף ויין פורט. מעט־מעט עמדתי על היסורים וחיי הצער שגרמתי להם. חליפות היו שומרים עלי בשעות הלילה. פעם אחת נרדם זקני מתוך עייפות. בשנתו שמע איזה רשרוש, הוא פקח את עיניו בבהלה וירא אותי והנה אני לבוש בגדים ועומד לפתוח את הדלת לצאת החוצה. בקושי רב החזירני למיטה, ואני כולי קודח. מאז נדר שבשום אופן לא יסיחו דעת ממני אפילו לשעה קלה. ערב אחר התרוממתי ממשכבי, הורדתי את רגלי ואומר לרדת מעל מטתי. זקני שידלני לשוב ולשכב. אני התנגדתי ואתחיל לבעוט בו. בשמעי שאני בעטתי בזקני נדהמתי. לבעוט בזקני הטוב והנערץ, היש לך פשע גדול מזה! אף על פי שידעתי שכל זה קרה מתוך חום קודח, בכל זאת היכני לבי ולא ידעתי איך למצוא סליחה לעווני.

אין ספק שה„וויגאדע" הבלתי פוסקת שקיבלתי בבית זקני חיסנה אותי ותעמוד לי להתגבר על מחלותי, ומשנתי השתים־עשרה ואילך, נהניתי מחיים של בריאות טובה במשך יותר משלושים שנה, למרות תנאי חיים ותנאי עבודה קשים ומפרכים למדי. בדם התמצית יצרו לי הורי הזקנים קרן קיימת לכל ימי חיי!

דמויות

א. דודתי ציפע רודה

דודתי ציפע רודה היתה אחותו היחידה של זקני ר' מיכל. בעלה היה קצב ולו עומד באיטליז הציבורי בסמורגון. היא היתה אשת חיל במובנה העילאי של המלה. בביתה היה נקיון מפליא. היא חינכה את שלוש בנותיה בכל המלאכות והאומנויות שבית מסודר זקוק להן. היא היתה חרוצה, פקחית, עוזרת יעילה לבעלה בעבודתו, יראת ה', בעלת צדקה ואוהבת תורה בכל מאודה. בכל ערב שבת היתה אופה חלות למספר משפחות של „יורדים" שהתביישו ליהנות מקופת צדקה. בשבתות היו לה תמיד אורחים עניים ומספר בחורי ישיבה. גם בימות השבוע היו לה „אוכלי ימים" כמעט בכל יום. בבן אחד, פינחס, תלתה תקוותה שיהיה בן־תורה. היא העמידה לו למורה את אחד מהכי מפורסמים שב„קיבוץ" שהיה ידוע בשם „דער פאלטאווער". הוא היה בחור גוץ, מהיר תנועה, מוסמך להוראה, שקנה לו ישיבת קבע ב„קיבוץ". היא נתנה לו חדר מיוחד, כל מזונו ודי

כסף לכל יתר צרכיו כדי שיורה את בנה שעה או שתים ביום. סדר זה נמשך הרבה שנים, אפילו אחרי שבנה הפסיק את לימודו ויכנס לעולם המעשה. בביתה כיבדו את ה„פאלטאוועך" כיבוד יתר, אף־על־פי שלא היה ראוי לכך. דוגמא אחת תספיק: בליטא מצויים ימי גשם רבים. בבית דודתי היו הבנות שוטפות את רצפות החדרים 2—3 פעמים בשבוע עד שנעשו נקיות וממורקות. כל בני הבית היו חולצים את ערדליהם במסדרון, שלא לטנף את הרצפה ברפש מן החוץ. כלל זה לא חל על הפאלטאוועך. הוא היה נכנס לבית עם כל הרפש שעל ערדליו אפילו שטפו את הרצפה זה עתה, וילך ישר לחדרו, בהשאירו עקבות רפש לאורך כל חדר הכניסה. הבת המסכנה נאלצה לשוב ולשטוף את הרצפה מחדש. היא לא העיזה לומר לו שהוא מזלזל בעבודת כפיים של הזולת ובכבוד מארחיו, והוא בגסותו לא חשב שהם זכאים לאיזו התחשבות מצדו. ציפע רודה סבלה יחס זה במשך שנים. האם מלתא זוטרתא היא לאכסן למדן בבית?

אהבה כנה שררה בין זקני לבין אחותו, ולא עבר כמעט יום שלא נפגשו. הרבה, הרבה שבתות אכלתי על שולחנה, כנראה כדי להקל על זקני, ואחרי מחלותי — שאקבל תזונה יותר טובה ממה שהשיגה יד זקני. בעלה, הירש, היה אדם פשוט, גברתן, ושותפה בכל מעשיה הטובים. בת אחת הגרה לארצות הברית, שאר בני המשפחה, אחדים עברו לפנים רוסיה והנשארים נשמדו בידי הנאצים, הי„ד.

ב. ר׳ חיים בנימין

ר׳ חיים בנימין הייליגמן, חתנו של „שמואל דער נייער נגיד", היה בעל בית אמיד ואדוק מאוד. במשך השבוע היו אצלו יותר „אוכלי ימים" מאשר באיזה בית אחר. לא היה גבול למעשי הצדקה בביתו. ידעתי מקרים, כאשר לא היה כסף מזומן בבית לצורך צדקה דחופה, שאשתו הוציאה כף כסף טהור מהארון ותאמר לדורש: „משפן את הכף הזו אצל פלוני אלמוני. אני אפדנה אחר כך". בוקר אחד פתח השמש של בית המדרש את קופסת הצדקה „מתן בסתר" וימצא בה לתמהונו מטבעות זהב. הוא פתח את יתר הקופסות והנה בכולן היו מטבעות זהב, שהיו ידועות בשם „אימפֶּריאַלים". הידיעה נפוצה בעיר במהירות הבזק ושמשי יתר בתי התפילה פתחו את קופסות הצדקה שלהם והנה כל קופסה הכילה מטבעות זהב. בזכרון אנשי

סמורגון היה סך הכל של מתן־בסתר זה הסכום הגדול ביותר שניתן לצדקה בפעם אחת. אחרי ימים נודע שהנדבן הנסתר היה ר׳ חיים בנימין. אשתו הצדקת, שהיתה שחפנית, חלתה או מחלה אנושה, והוא נהג על פי הפסוק: וצדקה תציל ממות״ (משלי י, ב).

אחותי סיפרה לי שקיץ אחד שהתה עם אשתו של ר׳ חיים בנימין במעון קיץ מחוץ לעיר בחורשת עצי אורן. ביתה היה מלא כל טוב, אלא שחסר לה תיאבון. היא היתה אומרת: ״בעסער מ׳זאל וועללען און פעהלען, איידער האָבען און ניט דערלאָבען״ — מחסור ורעבון מעושר חסר־תיאבון.

במשך השנים נהפך הגלגל על ר׳ חיים בנימין. אשתו הצדקנית מתה בלא עת והוא גווע בעירום וחוסר כל.

ג. ר׳ שמואל מרדכי

אחד מחשובי סמורגון היה ה״משולח״ של ישיבת קובנה. אביו היה זגג, ועל שם מלאכתו נקרא: גלעזער. לאו כל גובה־כספים־מצליח יכול לזכות בתואר ״משולח״. למדנותו ואישיותו היו צריכות לשמש דוגמה לרמת הישיבה. מר גלעזער היה למדן גדול ודברן מצויין. שליחותו זכתה לכבוד ובכל מקום בואו נענו לו בעין יפה. פעם בשנה היה דורש בבית המדרש ההבית היה תמיד מלא. בת אחת היתה לו שנתברכה בכל המעלות, ואביה הביא לה חתן שהפליא את העיר. שמו שמואל מרדכי. אביו היה חייט, אבל בנו היה כליל המעלות: מופלג בתורה, יפה תואר וכולו אומר אצילות וכבוד. החתונה היתה מאורע בעיר. החופה התקיימה ביום ו׳ לפני קבלת שבת, תחת כיפת השמים, לפני קלויז הסנדלרים. מכל קצווי העיר באו אנשים להסתכל ביפי הזוג המבורך.

מר גלעזער סיפק לחתנו את כל פרנסתו בכדי שיוכל להקדיש את כל זמנו ומרצו לתורה. הוא גר אצל קלויז הסנדלרים והיה מתפלל בו בקביעות. מדי פעם היו מספרים שהציעו לו משרת רבנות, אבל הוא דחה כל נסיון להרכיב עליו עול ציבור. חפצו וחפץ חותנו היו שזמנו יהיה קודש ללימוד התורה. זכורני את פניו כשהייתי סוקר אותו בשבתות בשבתו בכותל המזרח. הוא הפיץ מאור פניו על כל סביבותיו. מספר פעמים בחנני בלימודי, על פי בקשת זקני, ועל יסוד בחינה כזאת הוחלט פעם

אחת שכבר הגעתי לדרגת לימוד עצמאי ושעלי ללכת לאחת הישיבות המפורסמות.

בן גיסו, אהרן עלע, היה חבר נעורי, ואני הייתי פוקד את ביתו לפרקים, ורואה את ר' שמואל מרדכי מקרוב. הוא שימש לי סמל האדם העליון. הוא היה עניו, ועם כל אווירא דאצילותא שהיה מפיץ על סביבותיו בכל מקום בואו אינני זוכר שהיה בו משום גאווה, ונטיה לפסוע על ראשי מכבדיו. היו מביטים עליו כעל ראש יקירי האברכים שבסמורגון. לבסוף קיבל משרת רבנות בעיר מולודצנה, בפלך ווילנא. כאשר כבשו הנאצים את העיר, הוציאוהו אל הרחוב, ובלי אומר ודברים ירו בו והרגוהו.

ד. המגיד מקעלם

את רוב המגידים המפורסמים בימי נעורי זכיתי לשמוע: שמחה כהנא, אליקים געצל, שלום בצלאל צדיקוב, יצחק ניסנבוים, ועוד. יותר מכולם נתרשמתי מהמגיד מקעלם. רבות נכתב על דרשן מחונן זה ש„חצב להבות מלבבות חללים", בעוררו את העם לתשובה ולמעשים טובים. שמעתיו כאשר הייתי נער קטן. זוכר אני רק שבכל ערב היה בית המדרש מלא עד כדי דוחק נורא, והשומעים עמדו על רגליהם 2—3 שעות רצופות. מביקורו השני, בהיותי כבן עשר, אני זוכר דרשה אחת. זה היה בפרשת „ויחי". הוא אמר: „אנו קוראים בהפטורה של השבוע הזה על מותו של דוד: „ויקרבו ימי דוד למות ויצו את שלמה בנו לאמור אנכי הולך בדרך כל הארץ וכו'." יש פה שאלה מטרידה: שלמה, שהיה עתיד להיות „החכם מכל אדם", בוודאי היה חכם גדול גם בצעירותו. והנה דוד כוחותיו הגופניים הלכו ורפו — „ויכסוהו בבגדים ולא יחם לו". כל העם ידע והרגיש שימי המלך ספורים, וכבר נמשח שלמה למלוך תחתיו. בשעות־חייו האחרונות חפץ דוד להשאיר לבנו צוואה שתהיה ראויה להיזכר כל הימים. היתכן שדוד יבזבז משיירי כוחותיו ורגעיו המצומצמים? למה זה אמר: „אנכי הולך בדרך כל הארץ" — דבר המובן מאליו? אבל האמת היא שדווקא פה ריכז דוד מחשבה עמוקה שהיתה כדאית להישאר כצוואת חייו. הוא ידע שהשאיר לשלמה עשירות עצומה, כדברי הכתוב (דה"י א, כ"ב, טז): „לזהב לכסף ולנחשת ולברזל אין מספר". שלמה היה צעיר, ומבשרו ידע דוד כמה קשה לעמוד בנסיון, כמו במעשה בת־שבע, למשל. הוא חפץ

להשיא לשלמה עצה שתסייע לו „לבלתי רום לבבו מאחיו ולבלתי סור מן המצווה ימין ושמאל, למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו" (דברים יז, כ). לכן אמר לו: בכל עת ובכל שעה אמור לעצמך: „הנני הולך בדרך כל הארץ — מ׳דארף שטארבען! זכר יום המיתה שאין מפלט ממנו, ישמש לך תריס כנגד כל מיני נסיונות בחייך". ומזה הטעם התחיל דוד את צוואתו בדברים: „אנכי הולך בדרך כל הארץ". ואז התחיל המגיד בניגון ומתוך בכייה: מורי ורבותי, כולנו יודעים את כוחו הגדול ואת מזימותיו הרבות של יצר הרע. על כל צעד ושעל הוא מעמיד אותנו בנסיון, ודרך היצר הרע נראית כל כך קלה; פשוט, היא סוגה בשושנים. והנה צוואת דוד לשלמה היא צוואה לכל ישראל, לכל הדורות. יאמר נא כל אחד מכם לעצמו ערב, בוקר וצהרים: „אנכי הולך בדרך כל הארץ" — מ׳דארף שטארבען. בחפצו להוציא דבר־שקר מפיו יחתום זכרון מ׳דארף שטארבען את פתחי פיו. יצרו ישיאו להינקם בחברו, לרמותו, לקפוץ את ידו מאחיו האביון, להקל את ראשו בתפילה או בלימוד התורה — בכל אחד מנסיונות־החיים האלה יקום נא זכרון „מ׳דארף שטארבען", שיתכן וזהו יומו האחרון עלי אדמות, ושמחר עליו לתת דין־וחשבון לפני קונו בשמים, וינחיל לו נצחון גמור על היצר הרע!".

דברים אלה נאמרו בציוריות כל כך נפלאה, ובהגיון כל כך משכנע, שאפילו אני השומע הצעיר בן העשר נתרשמתי עד מאוד. אמרתי לעצמי שעלי לכוון את מעשי מהיום ההוא והלאה על פי הפתגם: „מ׳דארף שטארבען". ימים רצופים לא הסחתי דעתי מפתגם זה, ואני נהפכתי לנער אחר, מן הרגע שבו פקחתי את עיני עד שהלכתי לישון.

בוקר אחד שמעתי את זקנתי אומרת לזקני: „די לעצטע צייט איז עפעס לייבעלע אזוי גוט" — מה קרה את לייבלה שדרכו הוטבה כל כך בזמן האחרון! אבל לכל זמן. עצמת ההתרכזות על „מ׳דארף שטארבען" פגה מעט־מעט. הכוחות המפכים של נער בן עשר עשו את שלהם, ויום אחד חזרתי למסלול חיי הרגיל על פי הכלל של„מ׳דארף לעבען!", אבל מאז נשאר בידי אמצעי בדוק ומנוסה כנגד היצר הרע שבחיים, יהיה המצב מה שיהיה, הודות למגיד מקעלם, זכרונו לברכה!

ה. „חצקל דער מגיד"

„חצקל־דער־מגיד" היה תושב העיירה סאהל, שלמרות אוכלוסיתה הקטנה, היתה עשירה בטיפוסים שונים. גם הוא וגם אחיו משה היו אדומי־שער ובעלי כוח־דיבור יוצא מן הכלל. חצקל היה מלא וגדוש בידיעת התורה. הוא היה גם „בעל תנ"ך" ובן־בית בספרות ימי הבינים וההשכלה. הוא ניסה למצוא את לחמו בדרכים שונים, אך מכל נסיונותיו יצא וידיו על ראשו. אחרי עזבי את רוסיה נודע לי שפתח לו כעין „פנסיון" לתלמידים, שעם לחם־שמים סיפק להם גם אֵש"ל. שמו יצא לתהילה, ואפילו מכרך מינסק הרחוקה, שהיו בה בתי־אולפנא מצויינים, היו שולחים אליו תלמידים. חצקל־דער־מגיד היה אש־להבה באהבתו ללימוד התורה. הוא לא החמיץ שום הזדמנות להורות גדולים וקטנים. תמיד היה מטיף ומפיץ רעיונות חקירה ב„פלוש" של בית הכנסת ובחצר שלפני בית הכנסת. ומדי דברו היה מתאסף סביבו „עיגול" של שומעים.

בהיותי בישראל בשנת תשי"ב סיפר לי ישראל, בן־הזקונים של ה„מגיד" (הרב) מסאהל, שבזמן מלחמת־העולם הראשונה היה חצקל בין אלה שמתו מיתת רעב. יום אחד נכנס חצקל אל בית ה„מגיד", כשהוא נפוח כפן, ויאמר: „יום יבוא והמלחמה תחדל. אז יהיה הכל טוב. אני אקח לי כיכר לחם גדולה, גדולה, עם סכין, אשב לפני הגמרא, ובסכין אחתוך פרוסות עצומות מהכיכר, ואני אוכל ואלמד, אוכל ואלמד, אוכל ואלמד!".

כזה היה חלומו של יהודי ליטאי כשהוא גווע ברעב.

ו. ה„מגיד" מסאהל

המחלוקת בווילנא שארכה כשלושים שנה בקשר עם משרתו של רבי אביגדור בזמנו של הגר"א, גרמה שמאז נקרא המרא דאתרא דווילנא בשם „מגיד". אינני יודע מה היה הגורם לכך, אבל בעיירת מולדת אבי, סאהל, היו קוראים למרא דאתרא, רבי אברהם יהושע מגיד, בשם „דער מגיד". ה„מגיד" שהכרתי היה כבר כבן חמישים. גם אביו ואבי אביו היו רב־נים בסאהל. הוא הוכתר לרבנות בהיותו בן עשרים ואחת ויכהן בה בלי הפסק ששים ושתים שנה עד מותו בשנתו הפ"ג, ב־1930. הוא היה אהוב, מכובד ומקובל על כל בני העדה, שביניהם היו גם אנשים די־תקיפים, כמו „די אַליוקעס", משפחה של אגרופנים ונרגנים שהמסורת של כוח האגרוף

בצירוף הנהגה „חמית" עברה מהאב הזקן, שהיכרתי, לבנים ולנכדים. הוא לא ישב כל הימים על התורה ועל העבודה, כמנהגם של רבנים בימים ההם. הוא היה רועה־אמת לעדתו. הוא התעניין בכל משפחה, וכל הדבר הקשה בחיי היחיד או הציבור היו מביאים אליו, הוא היה דורש רק פעמיים או שלוש פעמים בשנה, אף על פי שהיה מחונן בכוח־דיבור נאה. עיקר השפעתו היה במגע האישי עם בני עדתו. בבואי לאמריקה מצאתי שאחיו שינה את שמו מ„מגיד" לאברמוביץ (בנו של אברהם). הוא רבי אברמוביץ ששימש במשך שנים רבות כמזכירה של ישיבת רבי יצחק אלחנן בניו־יורק, ובנו, רבי שמואל אברמס, שימש כרבי ריפורמי בבית־הכנסת „אוהבי שלום" בבוסטון, למעלה מ־25 שנה. כחלק ממשכורתו הקבועה של ה„מגיד" נמסרה זכות מכירת שמרים לאשתו. בין לקוחותיה היו גם נוצרים, שהעדיפו לקנות ממנה, בידעם שאצלה יקבלו איפת־צדק וסחורת־עידית.

ה„מגיד" קרבני תמיד. עוד בלמדי בחדרו של לייבע מאיר׳ס היה מעכב אותי לפעמים, ואגב שיחה היה בוחן אותי בלימודי מתוך מאור פנים ומעודד אותי להתמדה. בכלל היה מקרב תלמידים בשתי ידים. מעולם לא ראיתיו שרוי בכעס, אף על פי שהייתי בא לביתו לפרקים קרובים. גם אחרי שובי לסמורגון הייתי מבקר את סאהל תכופות, ותמיד היתה לי הזדמנות להנות מקירבתו ומהתעניינותו בי.

בהיותי קרוב לגיל של מצוות, ואני כבר מצוי אצל ספרות ההשכלה, ביקרתי את סאהל, ואחר תפילת הבוקר ניגשתי אליו ואשאלנו: „בכל תפילותינו, בסידור, במחזור ובסליחות, מדובר הרבה על „עקדת־יצחק", ובזכות ה„עקדה" ביקשו דורות אין מספר חנינה מיוחדה מאת הקדוש ברוך הוא. אבל, הלא ה„עקדה" היתה רק נסיון, ויצחק נשאר בחיים. לעומת זה הלא היו בכל דור ודור עקדות ממש, של יחידים ושל ציבור וקהילות שלמות. די להזכיר את האינקביזיציה ואת רציחות חמלניצקי. מדוע לא נעדיף את העקדות האמיתיות האלו על העקדה המדומה של יצחק?". ראיתי ששאלתי לא היתה לרצון לפניו. בינתיים התאספו בעלי־בתים סביבנו. כל אחד ניסה לתת לי תשובה ניצחת. גם ה„מגיד" נתן לי כמה ביאורים. בראשונה ניסיתי להתווכח, אבל מהרה נוכחתי שבמקרה זה עלי להתנהג על פי הפתגם: „מלה בסלע, משתוקא בתרין" (מגילה, יח.). שמעתי להמון התשובות מבלי לערער עליהן.

אחר זה נפוצה השמועה בעיר: לייבקע ברוך׳ס הציץ ונפגע!

ז. משוגעים

גם למשוגעים זכתה סמורגון. „אישיע מיט די דריי מתים", „סענדער די באָגדע", „הינדע אַרויס פון מיין דרויסען", „די שוועבעלע", היו מפורסמים. כולם היו שקטים, ורק „די שוועבעלע" היה מתרגז כאשר הקניטו אותו. רק לפרקים רחוקים היו נערים מתקלסים במשוגעים.

„אישיע מיט די דריי מתים" היה נושא תחת מעילו ומעל לחגורתו הרבה הרבה „שמות": דפים קרועים מספרי לימוד ותפילה. הוא היה מרים וטומן תחת מעילו את כל ה„שמות" שמצא בדרכו. הוא היה מתבודד בעזרת־הנשים של בית המדרש בכל אותן שעות שהמקום היה פנוי ממתפללות, וחוזר בלי הפסק עשרות פעמים על מזמורי התפילה. אחותו היתה מביאה לו מזון. אם לא הביאה לו נשאר ימים רצופים בלי אוכל. מעולם לא חזר על הפתחים ולא שאל דבר ממישהו. אינני יודע מדוע זכה לשמו המיוחד. חצי גופו העליון היה גפוח כחבית בגלל ה„שמות" שנשא תחת מעילו.

„סענדער די באָגדע" היה אדם זקן. הוא היה מסתובב בעיר ומספר שכל המלכים, וגם רוטשילד, חייבים לו כסף, וכעדות לכך היה מראה כל מיני ניירות מגוונים. פעם אחת הרימותי פיסת נייר ואגש אליו ואומר לו: „ר' סענדער, הנה שטר חוב מקיסר אנגליה על סך שמונים אלף רובל." הוא לקח ממני את הנייר וישימהו בכיסו. אחר כך פנה אלי בגיחוך: „לא בני, זה לא על שמונים אלף רובל; זה שטר על שמונים אלף מיליון רובל!". הוא היה יכול לשוחח על עניינים שונים כאחד האדם, אבל בעניין החובות ממלכים ושרים היה לו עולם משלו. פעם אחת הזמין אותו זקני הביתה וינסה להוכיח לו כי הניירות שהוא נושא אתו הם רק לצור על פי צלוחית. הוא דיבר על לבו שעה. „אין לו תקנה", אמר זקני באנחה, אחרי עזבו את ביתנו.

„די שוועבעלע" — הגפרור — היה יהודי ענק. יום אחד הופיע בעיר ויתחיל להסתובב בבתי התפילה. בהיותו במסדרון ראה מישהו מצית גפרור ותיכף התנפל עליו בקולי קולות. יצא שהדלקת אש מטילה עליו פחדי מוות. היו כאלה שהיו מתגנבים מאחריו, מדליקים גפרור ומשליכים אותו לפניו ובורחים. „די שוועבעלע" היה קופץ כנשוך־נחש ומתחיל לצרוח בקולות משונים. הוא היה האחד ששגעונו היה מגרה את יצר הילדים לרדוף אחריו ולצערו.

יום אחד קם אחד המלמדים שבעיר ויגלח את זקנו ויעלה על הבימה של בית־המדרש בשעת התפילה ויתחיל לצעוק: „אין אלוהים בשמים. הכל שקר", ומאז נספח למשפחת המשוגעים שבעיר.

ביחס למספר התושבים בסמורגון, חמשה עשר אלף בערך, היה אחוז חולי־הרוח שבה קטן עד מאוד, לעומת האחוזים בימינו בחברה תקינה ותרבותית. היו אנשים שהיו להם כינויים על שם איזה מקרה או הנהגה משונה בחייהם, כמו: „לייבע די קאלטע לאָקשען", אבל אלה שהזכרתי היו היחידים שהיו ידועים כמשוגעים.

אני נתפס לספרות העברית

„החילוף" היה שם הספר העברי הראשון שקראתי. הייתי אז כבן עשר. עד אז קראתי עשרות פעמים את הנביאים הראשונים ו„דברי הימים" שבתנ"ך, משלי המגיד מדובנה, והמשלים והאגדות שמצאתי ב„קב הישר" ו„במנורת המאור". „פּוּר עוֹני", על רובינזון קרוזו, „יוסיפון" ו„ספר הישר" באו לידי בזה אחרי זה. כבר הזכרתי את מנדיל איינבינדער. יום אחד נודע לי שיש לו ארון ספרי קריאה בביתו. הוא היה משאיל ספרים בעד 3 קופיקות הספר, או 5 קופיקות לשבוע בלי הגבלה למספר הספרים שהקורא שואל. התחלתי להיכנס אצלו ולקרוא שעות שלימות אצל ארון ספריו. ככה קראתי את „מסתרי פריז" ואת „מלחמות היהודים" לקלמן שולמן, ואז באו לידי „אהבת ציון", „אשמת שומרון" לאברהם מאפו, ועוד. מנדיל נתן לי לקרוא באין מפריע. יום אחד אמר לי: „רואה אני שאתה אוהב ספרים. אם תסכים לקרוא עם בני שעה ליום אז אתן לך חמש קופיקות לשבוע ותוכל לקרוא מתוך ספרי כאוות נפשך, אפילו לקחת ספר הביתה". אני קפצתי על מציאה זו. זה היה באביב, ובליטא שהיא באזור צפוני, הימים ארוכים ביותר באביב ובקיץ וקצרים ביותר בסתיו ובחורף. בחודש יוני יש אור שמש עד אחרי שעה תשע, ואדם יכול לקרוא אפילו באור בין השמשות עד עשר בערב. בלילות בהירים הייתי קורא גם לאור הלבנה.

יום שבת אחד אחר הצהרים אמרתי לזקנתי שאני הולך לבית המדרש, אבל במקום זה הלכתי לביתו של מנדיל דער איינבינדער ואשתקע בקריאה. פתאום באה אלי בתה הצעירה של הדודה ציפע רודה ותאמר: „מהר לצאת. זקנך מחפש אותך". יצאתי והנה זקני הולך לקראתי בחצר.

הוא לא אמר כלום עד שהגענו אל הרחוב שהיה מאוכלס מטיילים ביום המנוחה. אז פנה אלי ויסטור על לחיי פעמיים. זרם דמעות פרץ מעיני.

בבואנו הביתה נודעו לי הפרטים. זקנתי אמרה לזקני שהלכתי לבית המדרש. בבואו שמה לא מצאני. אז חיפשני בקלויז הסנדלרים ובבית ציפע רודה. שם אמרו לו שאני רגיל לבלות שעות בביתו של מנדיל דער איינבינדער. זה אומר שאני נכנסתי למחיצתו של אפיקורוס וגם נעשיתי שקרן. אני מצדי טענתי שאני הייתי ראוי לסטירות לחי, אבל למה חיכה זקני עד הרחוב ושם הלבין את פני ברבים! אז סיפרתי את פרטי המעשה עם מנדיל. זקני דרש שאפסיק לבקרהו. אני טענתי שזה יגרום לי הפסד ממון — חמש קופיקות לשבוע. זקני הבטיח למלא את הפסדי זה. למחרת הלך להיוועץ עם ראש הישיבה רבי הירש. רבי זה ידע את הלך מחשבותי וכנראה הרגיע את זקני בנוגע לסכנת אפיקורסות מצדי. כמו כן אמר שמתוך הקריאה אלמד ידיעת השפה העברית. הלחץ וההשגחה הקפדנית על צאתי ובואי רפו לאט־לאט. התחלתי להביא ספרי קריאה הביתה. זקני לא התנגד לזה. באותו הזמן נעשיתי חותם־שותף על העתון היומי „הצפירה". היתה לי הזכות להחזיק אתי את העתון כשעה וחצי, החל משעה ידועה, ואחר כך למסרו לשותף אחר. קריאת עתון יומי פתחה לפני אשנב לעולם חדש, וקצת מהשאלות המנסרות בעולם החלו להיגלות לעיני.

לזקני היה יחס חיובי לשפה. עוד לפני שנתיים הביא לי ספר מכתבים ל„טף שפירא" ויאמר: „נקרא ביחד את הספר הזה. יש בו מליצות יפות". זכורני, כיצד התפעל מהביטוי: „הלכנו שלובי־זרוע". אך זו היא יצירה לשונית! התעניינותו הרבה בפיוטים ובפירושיהם: מטה לוי, בית לוי, ומעשה אורג מאת זקנו ר' אהרן בר' מיכל, הוכיחה גם כן על יחסו לשפה. הוא לא חשש מלימוד השפה העברית בתור שפה, אלא למה שנאמר בעברית על־ידי המשכילים האפיקורסים. כנגד זה נלחם בכל כוח שכלו והשפעתו עלי. בזמן ההוא החלו להתפשט ספרי ה„חפץ חיים" שבהם היתה דרישה נמרצה ל„שמירת הלשון" ולטוהר המידות. זקני הצליח לפתוח לפני את שערי ספרות המוסר, שהרביתי לקרוא בה, ובאותו הזמן לא ידעתי שבעה מקריאה בספרות ההשכלה. בשנות התבגרותי התרוצצו בי שתי הרשויות הללו, אבל ניצלתי ממלחמה פנימית שהיתה עלולה לבוא עלי.

ה"מטה לוי",
רבי אהרון ברבי יחיאל מיכל

סמורגון

עירתי

א. באנציקלופדיה הרוסית־יהודית כתוב תחת השם „סמורגון", שב־מפקד־העם הכללי שהתקיים בשנת 1897 היו בה 8,908 נפש, ומהם 6,734 יהודים (75.7%). נדמה לי שבמפקד ההוא, שאני זוכרהו, כמו שבכל פעם שמנו גולגלות, השתדלו היהודים להשתמט ממנו ככל האפשר. מנסיונם המר במשך דורות למדו היהודים שכל ספירה מביאה להם בכנפיה צרות וגזירות חדשות. יש עוד טעמים שעל פיהם אני חושב שהאוכלוסיה היהודית עלתה בהרבה, מזמן הספירה האמורה עד ימי, בראשית המאה העשרים:

1) הודות להתפתחותה המהירה של תעשיית העורות עלה גם מספר התושבים. מספר הבורסקים בלבד בסמורגון היה 2,000 לפני שנת 1900. ב־1905 עלה מספרם ל־3,000 *), זאת אומרת עליה ב־50% בשש שנים!

2) ב„ימים הנוראים" היו כל בתי התפילה הקבועים מלאים עד אפס מקום לעמוד. היו גם „מניינים" רבים בבתים פרטיים. מקומות התפילה הקבועים היו: בית־הכנסת העתיק, שהיה בו מקום ליותר מאלף גברים מתפללים; בית המדרש, שהיה קטן אך במעט מבית־הכנסת העתיק; ארבעת הקלויז'ן, הקלויז של חסידי קודנוב, בניין „תלמוד התורה" וה„פלושים" (המסדרונים) השונים. כל אלה הצטרפו לפחות לחמשת אלפים גברים מתפללים, לבד נשים וטף, כלומר, אוכלוסיה של 15,000 נפש. (יש לנכות איזה מאות אורחים מהכפרים הסמוכים שבאו לבלות את ה„ימים הנוראים" בעיר).

ב. פרנסות היהודים היו בעיקר בתעשיית עורות. בסמוך לה היתה גם תעשיית נעלים. היו גם חייטים, נגרים, קצבים, חנוונים, סוחרים, תגרים ורוכלים שסבבו בכפרים. היו גם הרבה „לופט מענשען" שעסקו בכל מה שהעלה מזלג־מזלם יום־יום. כמובן היו גם הרבה מחוסרי פרנסה ואנשים שחיו על „צדקה". העברת מסחר הייריש לממשלה בסוף המאה התשע עשרה לא פגעה קשה בסמורגון, מפני שמספר מוזגיה היהודיים היה קטן. כששים

*) דובנאוו־עהרליך, „גארבער־בונד און בערשטער־בונד", וואַרשא, 1937.

מלמדים פרטיים לימדו קרוב ל־1500 נערים ב„חדרים". לכיתות גבוהות היו מקבלים רק 12—15 תלמידים, אך מלמדי דרדקי היו מקבלים עד 40—50 תלמידים.

ג. הבתים בכל הרחובות והסמטאות היו צפופים מאוד. מספר הבתים בעלי שתי קומות היה מועט. רק במקומות בודדים היו חצרות וגנים קטנים. פרט למספר קטן של בנייני־לבנים היו כל בתי העיר מעץ, שנמצא בשפע בכל הגליל. הרחובות היו מרוצפים אבנים בולטות, ובעבור עגלה עליהן היתה נדונה לטילטולים ונידנודים. ברוצם, היו הסוסים מתיזים גיצים מתחת לפרסות הברזל שלהם, ואנחנו הילדים היינו נהנים מאוד לראות ניצוצות יוצאים מתחת רגליהם. בקיץ היו הרחובות נקיים מאבק. הרוח היתה נושאת אותו לצדדין. אבל בימות הגשמים היה האבק נהפך לרפש, וזה הזקיק נשיאת מגפיים וערדליים. אבל כל זה היה כאין וכאפס לעומת הרפש והבוץ העמוק שהיה בדרכים מחוץ לעיר, והנסיעה מעיר לעיר היתה מלאה פגעים גם לנוסעים וגם לסוסים המסכנים. המרחק מסאהל לסמורגון היה כ־12 וויסרטאות (כל וויסרט הוא 1,500 רגל) שזהו כ־3.5 מילים אמריקאים. שני בעלי־עגלה, שלום ויודקה, היו נוסעים עם עגלותיהם יום יום בין סאהל וסמורגון להסיע נוסעים וסחורה. בימות הקיץ היה החול עמוק, והנסיעה נמשכה כשעתיים. אבל בימות הגשמים הפך החול לבוץ עמוק. פעם אחת נסעתי עם שלום דער בעל עגלה ביום סתיו כאשר העגלה היתה עמוסה סחורה. הנסיעה נמשכה 12 שעות!

זקני גר ברחוב קרעווע, שהיה צפוף עד קצהו. פתאום פסקו כל הבתים ברחוב זה, כאילו מישהו גזר אותם בסכין ענקית. משם ואילך התחילו שדות ומרחבי דשא. בשבתות היינו יוצאים לשם לטייל ולשאוף רוח צח. רק כאשר גדלתי נודע לי פשר החזיון של צפיפות זו שפסקה פתאום. ב„תחום המושב" בליטא היתה זכות ישיבה ליהודים רק בערים. בקצה רחוב קרעווע היה גבול העיר, שמחוצה לו מתחילה אדמה שהיתה אסורה ליהודים. וככה יצא שבעיר מרכזית למסחר ותעשייה, שהיתה אחת מעורקי כלכלת רוסיה, היו צפיפות ודוחק עצום מעבר לקו האחד, ושדות ונאות דשא מעברו השני, ואז התחלתי לחוש מעט מפרצופה של גלות.

ד. שריפת 300 בתים. זה היה בערך בשנת 1896. ביום קיץ אחד, ששי בשבוע אחר הצהרים, כאשר היינו חפשיים מלימודים לכבוד השבת, הלכתי אל החייט לראות את התקדמותו בתפירת זוג מכנסי החדשים.

הסתכלות ביצירת זוג נעלים או בגד חדש שנועדו לי נחשבה תמיד לתענוג שקשה לתארו במלים. חז"ל אמרו: „לעולם ימכור אדם (אפילו) קורות ביתו ויקח מנעלים לרגליו" (שבת קכט.) — על נעלים אמרו מפני שהן שומרות על האדם מטחב, צינה ומחלה, אבל לא על בגדים. עוד טלאי או שנים והבגד הקרוע מקבל פנים חדשות, שכמוהו רבים בין החברים והשכנים. בגד חדש הוא מאורע! הפעם ציפיתי למכנסיים חדשים. עודני ממשמש בהם ומתמוגג מנחת והדלת נפתחה ברעש ונער צרח לתוך החדר: „צאו החוצה — שריפה!" רצנו החוצה והנה לצד אחד השמים אדומים כדם. זה היה באמצע יום קיץ. השמש זרחה במלוא חומה, והעננים המעטים שהיו בשמים נהפכו לדם. עשן שחור התאבך ולשונות אש נראו מעל לגגות, וברחוב — בהלה. אנשים רצו, צעקו; נשים סחבו חבילות מכורכות בסדינים מתוך הבתים. מהומה, בכיה, יללה, ואין איש יודע מה לעשות. אני רצתי לבית זקני. זקנתי הוציאה כבר מהבית חבילות בסדינים, וגם היא לא ידעה מה לעשות. הופעתי הסירה דאגה אחת — לשלומי — מלבה. האש הלכה והתפשטה. נראה היה שמחצית סמורגון אחוזה בלהבות. האש פרצה בשכונת הנוצרים והיא התפשטה מבית לבית ומרחוב לרחוב. הברות התחילו להגיע אלינו: „אין מים!" — זה זמן רב שלא ירד גשם. סמורגון, כיתר ערי רוסיה בימים ההם, התקיימה על מי בארות, שהשתמשו בהם לכביסה, לרחיצה ולשפשוף. לשתיה ולבישול היו משתמשים במי הנהר ששואבי מים היו מביאים יום יום, בקופיקה הדלי. למקרי שריפה היו 2—3 מכונות־שאיבה שפעלו בכוח־אדם והתיזו מים דרך צינורות לגובה של קומה אחת בערך. בכל שריפה נמצאו מתנדבים מבין הצופים שהפעילו את המכונות. אבל אין עצה ואין תבונה כאשר אין מים! למזלה של העיר היה האוויר שקט, אחרת היתה כל העיר על כל בתיהם של עשרים אלף תושביה, עולה בלהבות. דבר אחד למדו האנשים מנסיונם המר: לעלות על הגגות ולכבות כל ניצוץ וזיק עם נפילתו על הרעפים. באותו הזמן היכו בגרזינים ובקרדומות על הרעפים להסירם כליל מהגגות, היות שהרעפים נוחים מאוד להידלק. אבל טכסיס זה לא הצליח לעצור את ההתפשטות המהירה של התבערה. אז נועצו ויתחילו להרוס גגות למאות ברחובות שהיו עדיין רחוקים מהשריפה, אבל היו בכיוון התפשטותה של האש. אלפי אנשים ישבו על גגות בכל הרחובות, ומילאו תפקיד כפול: לכבות ניצוצות עם נפילתם, ולהרוס את הגגות. זה הועיל סוף־סוף, והאש נעצרה.

זאת היתה התבערה היותר גדולה שראיתי בימי חיי. השמש זרחה במלוא עצמתה והאש הפכה את כל כיפת השמים מעל לראשינו לדם. המחזה היה מהמם בהידורו, אבל הפחד והמהומה זעזעו את כל האוכלוסיה שעמדה לאבד את כל אשר לה.

אנשים סיפרו שהם ראו ציפרים עפות נופלות לתוך האש. למרות הרעש והמהומה לא היו מקרי מוות. למזלנו פרצה הדליקה באמצע היום. שלוש מאות בתים עלו באש, וכשלושת אלפים נפש נשארו בלי גג לראשם. רבים יצאו רק בבגדיהם לעורם. האש התפשטה במהירות כזאת שאפילו החבילות שהוצאו מן הבתים נשארו ברחובות שאווירם הפך אש. האנשים נמלטו כל עוד נפשם בם. לא היה כמעט שום ביטוח לרכוש הניזוקים. בעלי הבתים וגם השכנים יצאו נקיים מנכסיהם.

שריפה נוראה זו הוכיחה לאנשי העיר שצריך לאחוז באמצעי הגנה. אחרי מספר אספות עם פקידי העיר נתקבלו ההחלטות דלקמן:

בכל בית צריך להחזיק לפחות דלי אחד מלא מים. הדלי צריך להיות מכוסה, ומדי פעם צריך להחליף את המים. הרשלנים צפויים לעונש. אפילו בדלי מים אחד ניתן לכבות דליקה בראשיתה.

אמצעי־זהירות שני היה ארגון של מכבי־אש. העיר הזמינה מספר מכונות הנפעלות גם בכוח הקיטור וגם בכוח אדם. קבוצת מתנדבים אורגנה בכל שכונה, ולכולם הבטיחו למלא את נזקם באם ייקרעו נעליהם או בגדיהם אגב מלאכת הכיבוי. בנאים זורזו להעדיף עד כמה שאפשר גגות פחים על גגות רעפי עץ.

ביטוח נגד תבערה לא היה. סכנת דליקה בעיר שכמעט כל בתיה עץ, והם בנויים בצפיפות, היתה גדולה מדי. ואפילו היו חברות הביטוח מעוניינות בכך — לא חפצו לבטח בתי יהודים!

פורענות האש היתה גדולה מאוד בכל עיירות „תחום המושב", ובפרט בעיירות הקטנות שלבתיהן גגות תבן. מקובל היה שבממוצע עולה כל עיירה יהודית באש אחת לשבע שנים. מעט זהירות וראיית הנולד יכלו למנוע הרבה מקרי אסון, אבל מלחמת הקיום היומיומית היתה כל כך קשה עד שרוב רובם של היהודים אמרו ברוך ה' יום יום, ולא היו מסוגלים לחשוב על יום המחר.

מכל הערים הסמוכות החישו עזרה לסמורגון. גם תושבי העיר אזרו כוח ויעזרו ל„נשרפים" בכל אשר יכלו. כנראה היה הרבה כוח כלכלי

פוטנציאלי אצור בסמורגון. אחרי עבור זמן קצר התנערו רוב הנשרפים מאפרם, בתים חדשים הופיעו במקום הישנים, והחיים שבו למסלולם ולסכנותיהם.

ה. חזירים. חזירים רבים היו בסמורגון — חזירים ממש, שהיו שייכים לחמשת אלפים הנוצרים שבעיר. הם שוטטו חפשים ובלא פחד ברחובות ובחצרות. בחזותם היו בתכלית הליכלוך. הם התגוללו שעות שלמות בבוץ וברפש. השם „חזר", שהיו משתמשים בו באידית, ציין אדם מלוכלך בגופו או באֶפיו. הדוגמה החיה היתה לנגד עיני כל אחד. עם כל תיעובם של היהודים לחזיר, לבשרו, למראהו, ולהרגלי קיומו, לא גרשו אותם משכונתם. החזירים הביאו טובה רבה: הם היו מנקי־אשפה־וסחי מאין כמותם. הם אכלו הכל, ממש הכל, כל מה שניתן לבלוע. הם היו מנקים את הרחובות מגללי הסוסים הרבים שעברו בהם יום יום, ואת החצרות מכל מיני זבל וליכלוך אחר. המים היו ביוקר ובכמות מצומצמה מאוד. צינורות מים לא היו אפילו בעיר הגדולה ווילנא. מנקי־רחובות ואוספי־אשפה לא היו. בכל חצר היה גל אשפה. מי השופכין והדומן שבבית נזרקו אל הגל הזה. החזירים באו יום יום, נברו וחטטו בערמות האשפה, אכלו כל אשר יאֵכל, ועל ידי כך נתמעט הליכלוך. אלמלא החזירים היו מתפשטות מגפות. „איהו לא חזי — מזליה חזי" (מגילה ג.). בימים ההם ידעו האנשים מעט מאוד על הסכנה באי־נקיון, אבל הרגלי החיים של היהודים עזרו להם במידה רבה: נטילת ידים לפני האכילה; מים אחרונים לאחריה; ניקוי הבית בכל ערב שבת; הפינוי המדוקדק שלפני חג הפסח לשם ביעור חמץ; שריית הבשר במים, מליחתו ושטיפתו לפני בישולו, ועוד, ועוד, — אלה שמרו עלינו מדור דור.

ו. מריטת נוצות. יום העבודה היה ארוך מאוד, 12—14 שעות אצל בעלי מלאכה. גם בבית היה יום עבודה ארוך לבעלת הבית ולבנותיה שעזרו על ידה. לבני דורנו אין שום מושג מקשי החיים לבעלת בית לפני 50—60 שנה ברוסיה. הכל נקנה בעמל. כדי להכין מרק גריסין, למשל, היו צריכים להדליק אש מתחת לחצובת־ברזל שבפירה. הכנת שבבים יבשים וקיום האש דרש טרחה ותשומת לב מרובה. אפילו מעט המים לבישול הובאו מהבאר הרחוקה בדלי שמשקלו ביחד עם המים עלה לשלושים ליטרה ויותר, או שנקנו משואב המים בקופיקה הדלי, ואל תהי קופיקה קלה בעיניך. בישול ארוחת בשר עלה בשעות שלימות של עמל.

אפיית חלות בכל ערב שבת, קילוף תפוחי אדמה, כביסה, כיבוד הבית, תיקון בגדים, וכל יתר הצרכים, העסיקו את בעלת הבית מהשכמת הבוקר עד שעת־שינה מאוחרת.

בערבי החורף הארוכים היו בעלת הבית ובני ביתה פנויים לפרקים מעבודה. החיים הקדימו רפואה למכת־בטלה והיא: מריטת נוצות! הדברים אמורים בנוצות אוז. בסתיו ובראשית החורף קיימת נטייה גדולה בין בעלי חיים באיזורים הקרים כמו ליטא, להרבות באכילה כדי לאצור כמות גדולה של שומן, השומר עליהם מהקור. בתקופה זו עסקו בני ליטא בפיטום האווזים כדי להפיק מהם כמות יותר גדולה של שומן, שנאגר לתקופת החורף. בראשית דצמבר, בערך, החלו שוחטים את האווזים, שבשרם מאכל תאווה, והם אף מספקים שוויסקים (גריבענעס), שאין כמוהם לטעם טוב. השומן נועד ביחוד לחג הפסח שאין מאכלי חלב נהוגים בו. טיגון כופתאות ופשטידות לחג היה מצריך כמויות גדולות של שומן. והיה עוד רווח־אגב מהאווזים: נוצות.

כמה מעלות טובות לנוצות אוז:

הנוצות הגדולות והחזקות הגדלות בקצות הכנפיים זכו ונוטלים מהן קולמוסים לכתיבת ספרי תורה, תפילין ומזוזות. במשך דורות היו הקנים של נוצות אלו הקולמוס, בה"א הידיעה, לכל צורות הכתיבה.

הנוצות האחרות משמשות כרים שבני אדם ישנים עליהם, וכסתות שמתכסים בהן. בלילות החורף של ליטא, בהם יורד הקור כמה מעלות מתחת לאפס, אין לך שינה עמוקה ונעימה המרעיפה על גוף כושל ויגע מעבודת־יום מפרכת כשינה תחת כסת של נוצות אוז. מצד אחד קור עז המקפיא את הכול עד שקורות הבית מתפקקות ונסדקות, ומצד שני חום נעים ומעדן מתחת לכסת כל שעות הלילה. תחושה זו ממלאת את הלב בטחון בכוחו של האדם להתגבר ולשלוט על כוחות הטבע.

ארצות התרבות, המעדיפות יעילות ופריון עבודה, המציאו דרך קצרה לשימוש בנוצות אוז לכרים: מכונה גוזרת ומקצצת את הנוצות לחלקים קטנים, ותוך רגעים ספורים כר שלם מוכן לפניך! אולם עשרות מיליוני תושבים באמריקה האדירה והעשירה לא טעמו מימיהם טעמה של שינה על כר רך באמת, כשם שטעמו הקבצנים בליטא. הסוד הוא באופן מריטת הנוצות.

הטכניקה של המריטה פשוטה בתכלית. אתה אוחז צמרת הנוצה

ביד אחת, וביד השניה אתה מושך פעמיים בסעיפים מלמעלה למטה מעבר מזה ומזה. את הקנה שמים הצדה, ואת הסעיפים צוברים לגל לפני המורט.

מרוט נוצות הפך למוסד חברתי. הכול כשרים לתפקיד זה, בלי הבדל גיל, מין ומעמד החברתי. לרוב נעשה מרוט נוצות בציבור, תוך ישיבה מארבעת עברי השולחן. אין מריטה נעשית מתוך שתיקה וכוונה. להיפך, המורט חפשי לשוחח, לשמוע, לשיר או לחשוב כחפצו והלך רוחו. אווירה של ידידות וחברתיות קיימת בין המורטים. אין שעות קצובות לעבודה. אדם יכול להצטרף לחמש דקות או לשעות. כל נוצה מרוטה מצטרפת לחשבון. אין לך פעולה בחיי הקהילה ששכרה בצדה כמריטת נוצות. הנשים והבנות בילו בדרך זו את זמנן הפנוי. העבודה אינה מייגעת; כל רגע זמנה, ואין כמוה לקירוב לבבות. בכל רחבי „תחום המושב" של היהודים ברוסיה, וגם במדינות השכנות, לא היה כמעט בית שלא היתה בו מריטת נוצות.

מה שהרדיו, הקולנוע, ואחרון אחרון — הטלביזיה, הם לבני דורנו, היתה מריטת נוצות לאבותינו במזרח אירופה לפני חמישים שנה.

באמריקה היו קיימים כינוסי שכנים וידידים לטוויה, סריגה ולתפירה, עם תוצאות דומות לשלנו.

היה גם צד רוחני במריטת נוצות. מדורי דורות היה נהוג שהאב נתן נדוניה לבתו. אב עני, שבשום פנים לא יכול לצבור נדוניה לבתו, השיא אותה באיזה אופן שהוא לחתן שהסכים לקחתה, אבל אפילו העני שבעניים לא שילח את בתו לבית בעלה בלי כרים וכסתות! יתר על כן: תשוקת הבנות היתה שהכרים והכסתות יהיו עמל כפיהן הן, ועוד מילדותן התחילו אוספות נוצות מרוטות שישמשו להן בהגיע פרקן. אבל העיקר המכריע היה בשאיפת האם. מן הרגע שיצאה הבת לאוויר העולם היו כל מעייניה של האם להעניק לה חיים של עונג ורווחה. ובבוא היום המאושר, הכרחי שהיא תקח עמה אל בית אישה דברים ממשיים האוצרים בקרבם הד־תמיד לחיבה, לאהבה ולמסירות שלב ההורים רחש לה כל הימים. ואין לך ביטוי המתאים לכך מאשר כרים וכסתות. אלפי נוצות בכל כר, וכל נוצה היא בחינת שליח־מצווה; חותם־אהבה בשפת־רזים חרישית, שבלב האם לפרי בטנה. כל החזיונות, החלומות, האושר, השמחה והתהילה שהאם קושרת בדמיונה בעתידו של בנה או בתה צפים היו ועולים לנגד עיניה באותן מאות על מאות השעות שבילתה במריטת הנוצות לכרים ולכסתות של ילדיה.

ויש דבר שהוא רך מנוצה: פלומה. היא גדלה בין הנוצות של בעל הכנף. אין לה קנה, והיא רכה כמו העשן היוצא מהסיגריה, ויש לה כל הסגולות הטובות של הנוצה. האפרוח הזעיר הזקוק לרוך וחמימות, מתרפק על אמו, תוחב את ראשו וגופו הקטנטן בין נוצותיה, ובפלומה הוא מוצא לו גן העדן של רכות, חמימות ובטחון הדרושים ליציר חלש כמוהו. את הפלומה היו אוספים במיוחד, וממנה היו עושים כרים קטנים. הם נועדו בעיקר לתינוקות, לאפרוחי־אדם, או לשעת מחלה, כשאדם זקוק לכל מה שיקל עליו את משכבו בערש הדוי.

ואחרי יום עבודה, מרירות, אכזבה, פחד ונגיפות של האדם באדם לרע לו, הניח האדם את ראשו על הכר לנוח, לישון ולהחליף כוח ואז ידע שהוא איננו לבדו. הנוצות שהיו פעם בידי אמו הן עכשיו מתחת לראשו. הד הברכות עדיין אתן. הלמות הלב האוהב של ההורים עודנו מהדהד, והמלאכים הטובים ששלחו ללוות אותו בדרך חייו עודם כאן, לשמרו, לעודדו, לאמצו ולחזקו; לנצור אותו מדרך היאוש ולקיים בלבו את האמונה באב הרחמן השוכן מרומים, שלא ינום ולא יישן, ואת בניו בני ישראל לא יעזוב לנצח. כזה היה עולם הנוצות.

ומזה הטעם דקדקו האמהות לתת כרים לא רק לבנות אלא גם לבנים. הן חפצו לשתף לברכות הורי הכלה גם את ברכות הורי החתן, וככה נשאר הקשר בין ההורים ובין צאצאיהם קשר־עד, שיעבור גם לבני־הבנים, שגם הם כבנים. כל דור הוא חוליה, והשרשרת המקשרת אחת היא.

וגם מזה הטעם נחשבו הכרים לנכס הכי יקר של אדם. וכאשר נודע שראובן מישכן את הכר שלו, אז הבינו שכניו וקרוביו שהוא זקוק לא רק לרחמי שמים אלא גם לחסדי אדם — ויחושו לעזרתו!

מאות אלפי המהגרים שבאו ממזרח אירופה לאמריקה לקחו אתם מרכושם ככל אשר יכלו שאת. בין החבילות היו תמיד כרים וכסתות. במקרי סכנה, כגון בזמן „גניבת הגבול" מרוסיה, היו שהוכרחו לרוץ, ואז היה צורך לנטוש בדרך כמה מהחבילות. ברגעים גורליים אלה היתה חבילת הכרים אחרונה לעזיבה. מהגר יעזוב כל מה שיש לו אבל יציל את כריו.

עשרות בשנים חלפו מאז שבאו רוב המהגרים היהודיים לאמריקה, ועדיין נמצאים ברוב הבתים כרים שהובאו מאירופה. צורות הכרים וגדלם נשתנו בהתאם לאפנות החיים החדשים, אבל הנוצות המרוטות הן עדיין עם

הצאצאים, ועדיין הן נושאות את הברכה החרישית שלקחו אתן ביום צאתן מבית ההורים האוהבים.

ז. כינויי לוואי. ההמון כינה בכינויי־לוואי כמעט כל עיר וכל עיירה. וככה קראו לירושלים־דליטא, ווילנא, „די ווילנער קישעניקעס" (רמאים). כנראה נמצאו בווילנא אנשים שהשתמשו לרעה בתמימותם של האורחים מהכפרים והיישובים הקטנים; „די מינסקער חזרים"; „די קאָוו־נער זאַהיקעס" (גמגמנים); „די סאָהלער פּיאַניצעס" (שיכורים — לא רחוק מהאמת!) „די וואלאז׳ינער בלאָטעס" (בוץ עמוק); „די קרעווער מתים"; „די סמאָרגאָנער בערען־טרייבער" (בולמי־דובים). הטעם לכינוי זה לא ידוע. יש שחשבו שלפנים היתה סמורגון רחוקה מכל ישוב, וסביבה יערות־בראשית. כינויים אלה היו משמשים קינתור בשעת הצורך ולפעמים כדי להנחות מהלומה על ראשו של היריב.

ח. שתיית תה. לא היה בית שלא שתו בו תה. והשתייה היתה מכוס גדולה מלאה עד שפתה. ואחרי כוס ראשונה באה שניה, ולפעמים גם שלישית. גם אני בילדותי הייתי שותה תה עם כל ארוחה, ולרוב יותר מכוס אחת. הסוכר היה מחירו יקר מאוד: 20 קופיקות הליטרא, והליטרא הרוסית קטנה בחלק התשיעי מהליטרא האמריקאית. בהשוואה לערך הכסף בימינו, היה זה כאילו היתה הליטרא עולה לשני דולרים! מזה הטעם היה סוכר בא קשה־ההימסות ביותר, ואדם יכול לשתות כוס חמין שלימה וחתיכת סוכר קטנה בפיו כל הזמן. כוס תה שמירסו סוכר בתוכה היתה „תה מתוק", ונחשבה לתבלין עם אכילה. כוס תה מתוק עם לחם היתה כמו כוס חלב עם לחם. בילדותי היו נותנים לי תה כזה עם לחמניה לארוחת הבוקר.

ברכה רבה היתה צפונה במנהג של שתיית תה במידה האמורה. הרבה מחלות באות על האדם משתיית מים בלתי נקיים, והמים לא יכלו להיות נקיים בתנאי החיים של הימים ההם. הבארות היו בסמוך לבתי־הכסא ולגלי האשפה שבכל עבר. חוץ מהחזירים לא היו מנקי רחובות. מי־הגשמים היו מעבירים אל הבארות ואל הנהרות הרבה מהרפש והזוהמה שהצטברו בדרך קיומו של האדם. גלי מגפות היו צפויים לתושבים. בא התה והקדים רפואה למכה. התה נעשה ממים רותחים, והריתוח, שכנהוג היה ב„סמובר" (מיחם), נמשך לפעמים שעות שלימות. יוצא איפוא שהאנשים שתו כל הזמן מים מרותחים שנוקו מהמזיקים. זה שהיו שותים כוסות אחדות בכל ישיבה מנע אותם משתות מים חיים, מלאים חידקים מפיצי מחלות.

„לא חלי ולא מרגיש גברא דמריה סייעיה" (בבא קמא, כ:). המנהג שהיה נפוץ לשתות תה במידה רבה שימש אמצעי מועיל מאוד לשמירת הבריאות.

לרבים מבחורי הישיבה היתה שתיית תה כמעט הדבר החם היחיד שבא אל פיהם במשך היום. „לחם ותה" היה להם כמעט מזונם היחיד.

עובדה אחת על דבר עלי־תה, שהיו חולטים אותם ברותחים, ראויה לציון מיוחד. זקני היה משתמש בתה של „פופוב". המחיר היה שני רובל וארבעים קופיקות הליטרא, וליטרא אחת הספיקה לכל המשפחה לששה חדשים, זאת אומרת לשלושת אלפים כוסות תה. הסוד היה בחליטת התה ובחימומו. היו שמים כפית אחת של עלי־תה בקומקום של חרסינה, ואז מילאו את הקומקום מים רותחים מהמיחם וישימוהו, כשהוא מכוסה, על הצינור של המיחם. הגחלים שבצינור, שחיממו את מי המיחם, חיממו גם את הקומקום. אחרי חצי שעה או שעה הפכו כל המים שבקומקום לתמצית־תה חזקה מאד. כחצי הכפית או כפית מהתמצית הספיקה לתת לכוס מים רותחים גוון חום עז, עם הטעם המיוחד שבתה. מדי פעם היו מוסיפים מים רותחים לקומקום. וככה היתה כפית קטנה של עלי־תה מספיקה ל־15—20 כוסות.

ברוב הבתים היה המיחם מוכן במשך רוב שעות היום. לא היה זמן מיוחד לשתיית תה. בכל עת ובכל שעה שמישהו בא אל הבית, אם אך ישב לשוחח, כיבדוהו בכוס תה. לכל מסיבה שהיא מסביב לשולחן היו מגישים תה. זה היה „כיבוד" כללי בבתי עשירים ובבתי עניים. „גדולה לגימא שמקרבת את הרחוקין" (סנהדרין, קג:). בימי החורף באה שתיית התה כתגמול לקור שבחוץ, ובקיץ בא התה והמציא לגוף כמות הגונה של לחלוחית הדרושה לו בשעות חום. התה היה אמצעי חברתי רצוי ומקובל בכל השכבות.

כמה הלצות נוצרו גם מסביב לתה. היות שהשימוש בסוכר היה לפי היכולת הכספית של השותה, נשאלה השאלה: „כיצד שותה הקיסר תה?" התשובה: „הסוכר הלא בא בצורת פירמידה גדולה. בראש הפירמידה יש חור צר היורד לעמקה של הפירמידה. לתוך החור הצר הזה שופכים מים רותחים וממנו שותה הקיסר את התה שלו!" *).

מנהגים אלה: שתיית תה בתכיפות, ומריטת נוצות בחברותא, ועוד,

---

*) חידוד זה שנכנס ל„ספר הבדיחה והחידוד" של דרויאנוב, שמעתיו עוד בנעורי.

לא היו מיוחדים לסמורגון. מקובלים היו ברוב המקומות ברוסיה בימים ההם. אני מזכיר אותם פה מפני שהם נבעו מתנאי החיים. הם היו חלק מאבני היסוד שבני עמנו השכילו להציב שיוכלו להקים עליהן את בניין חייהם ולהמשיך את קיומם על אפם ועל חמתם של שונאינו, שהפכו את קיומנו מדור לדור לנס בתוך נס.

סנדלרים

בימים ההם היו כל הנעלים נעשות על פי הזמנה מיוחדה. לרוב היה הסנדלר בא אל בית הלקוח ומודד את רגלו האחת, ועל פי המידה הזו היה תופר את זוג הנעלים. נעלים חדשות שלא התאימו לרגלו של הלקוח היוו אסון לסנדלר המסכן שעבודת 12—14 שעה ליום היתה מביאה רק לחם צר לביתו. אולם כמעט תמיד התאימו הנעלים בדיוק לפי המידה שהוכנה.

סנדלר שיצא לו שם רע, שנעליו „נמסות" בזמן קצר, היה מקפח את פרנסתו והיה מוכרח להסתלק מהמלאכה היחידה שממנה מצא את לחמו. מטעם זה היו הסנדלרים נזהרים מאוד בעבודתם.

לרוב היה זוג נעלים קיים בשימושו שנה תמימה. אחרי עבור חצי שנה בערך היתה הסוליה מתבלה וחור נפתח בה. אז היה הסנדלר שם חצי־סוליה חדשה במקום שנתבלה, ומכפיל בזה את חיי הנעל. במקרה שהחלק העליון התבקע, היה הסנדלר מטליא את מקום התורפה ומחזיר את הנעל לשימוש מלא.

העניים היו נושאים את נעליהם עד שנתבלו יותר מדי, וקריעות וסדקים נראו בהן. המקום המוכן ביותר לפורענות היה אף־הנעל. אחרי שימוש רב וקשה, היה חור, כעין פה־פתוח, נפער בו. דרכו היו חודרים אל הנעל מים, רפש ושלג וגורמים צער ועלבון צורב. חור זה הכריז על בעליו שבין העניים המרודים חלקו. נוסף לצער היתה גם סכנה של הצטננות ומחלה, ורבים חללים הפילו נעלים מרופטות. אבל מה יעשה העני המסכן כשאין לו אמצעים להזמין נעלים חדשות? הוא עשה כמעשה הרבה רבבות עניים כמותו: הוא המשיך לנעול את נעליו הקרועות — ולסבול. לרוב נראו נעלים מטולאות וקרועות אצל ילדים, שפחות ובחורי־ישיבה. הלב מתחמץ בזכרי את האומללים האלה בימי גשם, קור ושלג. סבל־אילם תקף

אותם, והם קיבלו עליהם את הדין, ובמקום לחרוק שיניים נגד המקום ונגד ברואיו, היו מורידים את עיניהם כמבויישים וכאשמים בעניים: בעוונותיהם הרבים נענשו בעניות מנוולת!

מכל הצרות והפגעים היה המחסור בנעלים הקשה ביותר. קשה הוא ממחסור לחם. את הרעב יכולים להסתיר מעין רואים אבל אין להסתיר נעל פרוצה. על בגדים יכולים להוסיף טלאי על גבי טלאי, ואין בזה משום בושה מיוחדה, מפני שבגדים מטולאים הם מחזה רגיל. אבל נעלים או שהן שלימות, או שאינן שלימות, ואז אפילו חור קטנטן או סדק זעיר הוא „פתחו של אולם" לחדירת מים או טחב. עוד בימי קדם אמרו חכמינו: „לעולם ימכור אדם (אפילו) קורות ביתו ויקח מנעלים לרגליו".

אותו „גאַלגען הומאָר" שנוצר אצלנו להפיג את צער החיים בגלות לא פסח גם על הנעלים ועל המעלות הטובות שמנו בהן חכמים. „אתם רואים את נעלי אלו", אומר אדם אחד שכולו סמל חי לכל השמות־הנרדפים של קבצנות, „זה שבע שנים רצופות שאני נועל אותן, ועדיין הן על רגלי". „שבע שנים רצופות, היכי דמי?", שואלים אותו השומעים. „בתכלית הפשטות", משיב הנשאל. „הקושי היה רק בזמן הראשון: עד אשר בליתי את הסוליות, והן הפכו והיו כולן־חור. מאז ואילך אני יכול לשאתן בלי קץ וגבול".

סנדלרים רבים היו בסמורגון, הם סיפקו לא רק את הדרישה המקומית של שתי רבבות נפש, אלא גם את הדרישה מהכפרים הרבים שבסביבה. האיכרים „האמידים" היו מזמינים מגפיים ונעליים, בפרט לאשה ולבנות. לעומת אלה היו איכרים שלא נשאו נעליים מעולם. להם היו „לאַפּטשעס" שכבות־על־שכבות־של־סחבות, מהודקות ברצועות של מחצלות, מסביב לכל רגל. הסחבות שמרו על הרגלים מקור, אבל מסופקני אם שמרו עליהן גם מרטיבות.

למרות דחקותם הכלכלית, הקימו הסנדלרים אחד מארבעת הקלויז'ן שבסמורגון, שהיה ידוע בשם „די שוסטערשע קלויז" — בית הכנסת של הסנדלרים. הם חשכו מפיהם ויבנו בית כנסת על שמם. כבוד־האדם שבלבם דרש את סיפוקו: שיהיו „בעלי־בתים" לעצמם, ולא אורחים בבתי־כנסיות של אחרים. בבית־כנסת זה נתנו חינם: דירה, חום, מאור ושירות לאחת הישיבות שבעיר שנקראה על שמם: „די שוסטערשע קלויז ישיבה", ורבי

זלמן יאשע היה בה ראש הישיבה. היו גם סנדלרים שנתנו „יום" לאחד מלומדי הישיבה, וככה הספיקו בעלי המלאכה, שכל פירור מלחמם הובא בזיעת אפם, להיות כזבולון, החי חיים חילוניים אבל הוא מפרנס ומקיים את יששכר היושב כל היום ועמל בתורה.

בסוף שנות התשעים של המאה שעברה התחילו להביא מכונות־תפירה כדי לתפור את החלק העליון של הנעל. זה חשך הרבה עבודת־כפיים. רבים מצעירי הסנדלרים התמחו בשימוש במכונה זו שסיפקה את הדרישה בסמורגון ובשטח גדול שבסביבה. הם נקראו „שטעפערס" ונילוו ל„יוניאנס" של הבורסקים, שמדי פעם בפעם הכריזו שביתה לשם הטבת תנאי עבודתם הקשים. ואותם השינויים שחלו מהתקופה ההיא ואילך בתנאי עבודתם של הבורסקים חלו גם כן אצל ה„שטעפערס".

בסמורגון היו כמובן גם חייטים, קצבים, חנוונים וכיוצא בזה בעלי־מלאכה מכל הסוגים. אני ייחדתי את דברי על הסנדלרים מפני שהיכרתי את תנאי חייהם. אבי־אבי, ר' יצחק, עליו השלום, היה סנדלר.

נטילת ידים

השולחן דומה למזבח, ולמזבח נגשים רק בטהרה. ומשנים קדמוניות היו יהודים נוהגים ליטול את הידים לפני האכילה. אותו יחס של „גישה בטהרה" היה קיים גם לגבי בית־הכנסת, שהוא מקום קדוש. בכל קלויז ובכל מקום תורה ותפילה נמצא אצל הדלת כיור נחושת מלא מים. הכיור היה מודבק לקיר בגובה ראשו של אדם. מתחתית הכיור בלטו שתי יתדות נחושת ששימשו כמגופות. לחיצה קלה מלמטה למעלה העלתה את המגופה ומים החלו לזרום על היד הלוחצת. בצורה זו התקיימה נטילת ידים לפי הדין. בהיפסק הלחיצה ירדה המגופה מתוך כבדה וסגרה את החור, וקילוח המים פסק. מתחת לכיור עמד אגן גדול לקיבול המים היוצאים מן הכיור. השמש השגיח שהכיור יהיה תמיד מלא והאגן ריק. מנהג נטילת ידים סמוך לכניסה לבית־כנסת או בית־מדרש, כלומר מקום ציבורי, היה אמצעי ממדרגה ראשונה לשמירת הבריאות. אמנם לנגיבת הידים שימשה אלונטית כללית, אלא שבשעת הנגיבה היו הידים נקיות כבר. המחלות המידבקות,

שהיו חזיון נפוץ מאוד בימי הביניים, מצאו במקומות הציבוריים היהודיים מעצור להתפשטותן על ידי רחיצת הידים, שהיתה כעין פקודה כללית מטעם דתי. אין מספר למחלות ולמקרי המוות שמנהג זה מנע בין היהודים. עם כל זירוזיהם ואזהרותיהם אין הרופאים שבימינו מצליחים לחייב רחיצת הידים לפני האכילה ולפני כניסה למקום ציבורי כשם שהצליחה התקנה הדתית שעשתה את נטילת ידים חובה לפני האכילה ואחריה, אחר כל ביקור בבית־כסא, ולפני כניסה למקום ציבורי כבית־כנסת או בית־מדרש. לקיומה של נטילת ידים נקבעו שוטרים רוחניים, ברכות: „על נטילת ידים" ו„אשר יצר", והן היו שוטרים שאין דומה ליעילותם במשטרות של ימינו.

בכל מטבח היתה נטלה של נחושת ולה שתי ידות. בנטלה היו משתמשים לנטילת ידים לפני כל אכילה, אפילו אם לא היתה סעודה של ממש. כבר עמדו רבים על מנהג זה שאין דומה לו בשמירת הבריאות בכל הדורות, כאשר לא ידעו על קיומם של חידקים למיניהם כגורמים למחלות ולהתפשטותן. גם בשטח זה באה פקודה דתית ובעקבותיה ברכה — תרתי משמע. מראשית ילדותם למדו גם הנערים וגם הנערות להיזהר בקיום מנהג זה. השימוש החפשי במים, שהשגתם עלתה תמיד בטורח גדול, נעשה לטבע שני בחיים, מפני שאבותינו ידעו איך לקשר קדושה עם נקיות הגוף.

בית מרחץ ציבורי

גם בסמורגון וגם בסאהל היו קיימים בתי־מרחץ ציבוריים. לגברים היו פתוחים בעיקר ביום ו', לכבוד השבת; לנשים — באחד מימות השבוע. דמי כניסה: שלוש קופיקות. רק במקרים נדירים מאוד היינו נמנעים מלכת לבית־המרחץ ביום הששי. רחיצת כל הגוף במים חמים היה מנהג שהשתרש במשך דורות. בימי היו מסיקים את התנורים רק בעצים. אפילו הקטרים של הרכבות היו מוסקים בעצים מתוך היערות שנמצאו בשפע בליטא. עד בואי לאמריקה ב־1903 לא ראיתי מה שהיו קוראים פחמי־אבן. חימום בית־המרחץ נעשה בצורה זו: כל הלילה לפני פתיחתו היו מקיימים אש גדולה תחת גל־אבנים גדול, כל אבן משקלה מאה ליטרה ויותר. האש בערה עד שכל האבנים נעשו מלובנות. כאשר נפתח בית־המרחץ החלו לשפוך דליי מים על האבנים. המים נהפכו תיכף לקיטור, והקיטור נתן שירות כפול: הוא חימם את חלל בית־המרחץ וגם הספיג את כל האויר

בלחלוחית רבה, כיאות לבית־מרחץ. מדי פעם היה מישהו „זורק" מלוא הדלי מים על האבנים, וככה קיימו דרגה גבוהה של חום בבית־הרחצה כל היום.

בית־המרחץ היה מחולק לשלושה מדורות: האחד, לפשוט בו את הבגדים ולהלבשה; השני, לרחיצת הגוף במים חמים; השלישי, להזעה בחום קיטור. תיכף אחרי שהנכנס פשט את בגדיו היה נוטל דלי־עץ שהכיל גלון מים בערך. שני ברזים מיוחדים הספיקו מים חמים וקרים, וכל אחד שאב לעצמו כמות מים לפי נטייתו. נערים קטנים לא יכלו לסבול מים לוהטים ופרצו בבכי. כל אחד הביא אתו סבון ומגבת־יד קטנה לרחיצה. המתרחצים ישבו על ספסלי־עץ, שהיו פזורים בחדר הגדול, ושטפו את גופם בסבון ובמים מתוך מתיגות והנאה. מי שרצה סיים בשפיכת מים פושרים או קרים על גופו.

בעד קופיקה נוספת היו מספקים „מטאטא"־זרדים קטון שכולו ענפים דקיקים ורכים עם עלים ירוקים. מטאטא זה הובא למדור השלישי, חדר ההזעה. בחדר זה היה גל אבנים מלובנות במיוחד, ודרגת חומו היתה גבוהה יותר. היו שלושה מדפים רחבים מאוד, כעין מדרגות, אצל אחד הקירות. על כל אחד מהמדפים יכול אדם לשכב בהרחבה. דרגת החום עלתה ממדף למדף. רק אנשים עם נטייה מיוחדה לזה היו עולים למדף השלישי. שם היה החום לוהט. החום והרטיבות שבחדר עשו את העלים הירוקים של המטאטא גמישים ורכים עד מאוד, והאנשים היו „מלקים" את עצמם, בפרט את הגב, במטאטא זה עד שהגוף הפך כולו אדום, ואחרי מספר רגעים היה האדם מרגיש שהעור פלט כל הבלתי־רצוי, והרגשה של עדנה ירדה עליו. בחדר זה נמצא בקביעות אחד משמש. חלף הענקה קטנה היה מצליף על הגוף הערום המוטל על אחד המדפים. השימוש ב„מצליף" נחשב לדרגה של התפנקות, שרק העשירים התירו לעצמם.

נשים חסכניות היו מביאות הביתה את המטאטא של בית־המרחץ. אחרי שנתייבש היה משמש לכיבוד הרצפה. בסאהל היתה זקנתי מטילה עלי לפעמים את כיבוד הרצפה, ואני עשיתי זאת מתוך אונס. המטאטא היה קטן ביותר ואני הייתי צריך כמעט לזחול על הרצפה כדי לכבדה כראוי. צעיר מדי הייתי לחשוב שאם פעולה זו קשה לי, כמה היא קשה יותר לזקנתי?

בסמורגון נמצא בית־המרחץ אצל הנהר; בסאהל — סמוך לאגם קטן. מכונת־שאיבה הספיקה את כל המים הרבים הדרושים לבית־המרחץ, והבאים היו חפשים להשתמש במים כרצונם. הביקורים השבועיים בבית־המרחץ, שבאמריקה יש לו צורה מיוחסת בשם „מסוּתא רוסית", היו מקור ברכה לשמירת הבריאות של האוכלוסיה. לחובשי בית המדרש, שגרו רחוק מבית הוריהם ומטיפולה של האם, היה ביקור זה מבריא, מחסן ומחדש את כוחותיהם.

המקוה

המקוה, שבמשך הדורות היתה מכשיר מאין כמוהו לשמירת נקיון הגוף, היתה קיימת גם אצלנו. היא נמצאה במדור מיוחד של בית־המרחץ. את מי המקוה היו מחממים בקיטור. צינור ברזל, ובו זרם קיטור לוהט, היה עובר דרך המקוה. הצינור היה מחובר אל היוֹרה של התנור הגדול שבה התאַדו המים לקיטור. עם פתיחת ברז מיוחד היה זרם קיטור נדחף בלחץ גדול אל מי המקוה ומחמם אותם ברגעים אחדים. בימי החורף הקשים היתה המקוה החמה לתועלת גדולה.

קירבת הנהר לבית־המרחץ איפשרה להחליף את מי המקוה תכופות, ולחממם בעזרת הקיטור כפי הצורך. נוחיות מיוחדת זו היתה אפשרית רק בעיר גדולה כסמורגון.

זוטות על בית המרחץ

גיגית עצומה היתה מספיקה מים חמים לאוכלוסי המתרחצים. יום אחד בשנה, בערב פסח, היתה הגיגית משמשת צורך כללי בעיר: אז היו מביאים מכל עברים כלי שולחן ממתכת, וכלים אחרים הטעונים הגעלה. הכלים היו קשורים זה לזה בחבל, ומתוך עמידה על סולם היה משמש בית־המרחץ טובל וגועל את הכלים במי הגיגית הרותחים ומכשירם לחג הפסח. בכל ערב פסח הייתי בין המביאים הרבים להגעלה, ובהשתוממות הייתי מסתכל בגיגית העצומה ובכל הפרוצס של טבילת כלים והגעלתם במים הרותחים והמהבילים, ובלבי אמרתי: מי כעמך ישראל גוי חכם בארץ!

בית־המרחץ היה פתוח לכל תושבי סמורגון, כיהודים וכנוצרים, ואולם מעטים היו הנוצרים שביקרו בו.

אמבטיה אחת מעץ היתה עומדת בפינה. במקרים נדירים, כדי להפיג כאב בגוף, היה מישהו מתרחץ באמבטיה זו, שדרשה שימת לב מיוחדה מאת הבלן, ועל זה היה בא על שכרו במיוחד.

הרבה בדיחות נוצרו מסביב לבית־המרחץ: אחת מהמפורסמות, שבאה, כביכול, להעיד על רמת תבונתו של אחד המתרחצים היתה: הבלן מכריז: „גזירה על כל השוטים שיצאו מבית־המרחץ!" ואחד מהמתרחצים קורא בתלונה: „ושלוש הקופיקות ששילמתי, מה יהא עליהן?!".

ה„צורולניק", שהזכרתי בראש הספר, היה קובע לו מקום בבית־המרחץ. הוא היה גם ספר. היו שלא חפצו לסמוך על ספר־העיר, שלרוב נמנה עם ה„חפשים בדעות", ועובר על הרבה לאוין שבתורה, כגון, שלא היה נאמן למדי בתיקון הפאות והזקן ו„להכעיס" קיצר אותם, אלא היו מסתפרים בפרוזדור של בית־המרחץ על ידי הצורולניק. אמנם יש שהטילו ספק ביכולתו בתור רופא, אבל לא היה צל של ספק בכשרותו בתור שומר מצווה. שפם ופאות שנמסרו לו, נמצאו בידים אמונות. מי שנזקק להקזת דם על ידי קרני־דאומנא היה מפקיד עצמו בידיו של הצורולניק בפרוזדור בית־המרחץ. יום אחד ראיתי את זקני מוסר את גבו לצורולניק שיעמיד לו „באַנקעס" — קרני דאומנא, כוסות־רוח. לבי כאב בראותי את זקני היקר מאבד דם רב לעיני כל, והוא עוד משלם לצורולניק.

בסאהל היתה רצפת בית המרחץ עשויה עץ. רצפה זו היתה מקור תאונות. הסבון הרב והרטיבות עשוה חלקלקה, ומדי פעם מעד מישהו ונפגע קשה. בעיר חעלם, המפורסמת בחכמיה, דנו בשאלה־הרת־פגעים זו. המרא דאתרא, ר' יוזפ'ל, פתר את השאלה בהמצאה גאונית: שיכינו לרצפה קרשים מהוקצעים רק מצדם האחד, אלא שאת הצד החלק יהפכו כלפי מטה, והצד הגס כלפי מעלה, ובזה תסתיים פרשת התאונות. סמורגון היתה רחוקה מחעלם. רבה של סמורגון לא נתברך במעינות החכמה של רבי יוזפ'ל. הוא השאיר את כל הבעיה לסנדלרים, לחייטים ולבורסקים שבעיר, והם בפשטותם נתנו פתרון אחר: הם קבעו רצפה שכולה מלט, שאין בה סכנת מעידה.

בניין בית־המרחץ בסמורגון היה חזק, מתוכנן לשימוש רב־הצורות, ומתאים לצרכי העדה הגדולה. סמורגון היהודית יכלה להתפאר בהרבה דברים, וביניהם אַל נא יפקד מקומו של בית המרחץ הציבורי!

אכילה, מאכלים

ברוב המקרים היתה האכילה לא כל כך לשם ההנאה שבה אלא למלא כורח. תמיד היתה במידה ובמשקל, ולא לפי גודל התיאבון. בבוקר הייתי קונה לכל המשפחה שלוש לחמניות, לחמניה לאיש, במחיר שתי קופיקות כל אחת, וחמאה בקופיקה אחת עבורי. לחמניה, חמאה וכוס תה מתוק היוו ארוחת הבוקר שלי. זו היתה המידה, אפילו אם נשארתי רעב. זכורני סיפור של אחד מבחורי הישיבה שכשנתיים היה עובד בווארשא בחנות גדולה. כל העובדים שבאו מחוץ לעיר גרו אצל בעל החנות. בבוקר היו שמים לפניהם קערה גדולה ובה לחמניות וכעכים. בקערה שניה שעמדה באמצע השולחן היתה חמאה. כל אחד מהיושבים אכל כמה שרצה, עד לשבעה. „ומה על דבר החמאה?", שאלתיו. „כל אחד לקח כמה שרצה", היתה התשובה. היתכן, לאכול חמאה כמה שלבך חפץ? לוקסוס שכזה היה בעיני לא מעלמא הדין. כילד, פנקוני למעלה מהרגיל. לא כולם זכו ללחמניה לארוחת הבוקר. גם על פת קיבר ותה יכול אדם להתקיים. ובחור ישיבה שקיבל חמש קופיקות למזונותיו ב„יום" שלו אכל אפילו את לחמו בצמצום גדול. ואשר לתה — מאין יקח לו תה?! אני ידעתי שבין המאו־שרים חלקי.

בערב שבת בבוקר היה המנהג לתת לחמניה ומרק גריסין בחלב. גם בימות החול היו לנו מרק ובשר. הגענו לזה בזכותה של הדודה ציפע רודה, אחות זקני, שבעלה היה קצב. לרוב היו אנשים אוכלים בשר רק פעם או פעמיים בימות החול. לחם, מרק גריסין בחלב ובו תפוחי אדמה היוו ארוחת צהרים רגילה. בערב היו אנשים יוצאים ידי חובת אכילה בכוס חלב עם לחם. אחרים היו מסתפקים בכוס תה עם לחם. לפעמים היו מבשלים תפוחי אדמה בקליפתם, שעם חתיכת דג מלוח, לחם ותה הצטרפו לארוחה נהדרה. תפוחי אדמה מעוכים, כוס חלב, לחם ותה היו קומבינציה אחרת. מרק־כרוב עם בשר נחשב למאכל יסודי. הסימן המובהק לזה היה שבצבא, ששם מהדרים לפתח ולקיים את הגבורה בגוף, היו מאכילים את החיילים יום יום מרק־כרוב עם בשר, ומנה של שלוש ליטרות לחם ליום לכל חייל.

יום אחד מימות החול אכלנו דגים שנקנו באותו בוקר. לא היתה כמעט שום אפשרות לשמור דגים מיום אחד למשנהו. בלילה דגו את הדגים, בבוקר נמכרו, ובאותו יום נאכלו. הדגים לכבוד יום השבת הוכנו

במיוחד עם הרבה מלח ופלפל לשם שמירתם ליום המחרת. נהיית־הטעם לדג מפולפל התפתחה כנראה כתוצאת־אגב מהצורך בריבוי מלח ופלפל לשמירת הדגים מקילקול.

היו כאלה שהכינו „פיש־בולבע" — כעין־דגים, עם תפוחי אדמה. במאכל זה חסרו רק הדגים, אבל בכדי לרמות את חוש־הטעם, שהיה רגיל ברמאות, שמו בו הרבה בצל, מלח ופלפל, ועל כולם היה הנוזל הלבן, חלב מהול במים. אדם מן החוץ לא יכול לדעת שפיש־בולבע זה חסר את העיקר: את ה„פיש", אבל מי טיפש ויגלה סוד זה! בביתו של מורי ר' לייבע מאיר'ס בסאהל היו הילדים להוטים אחרי מאכל זה. באמת לא ידעתי שום מאכל שלא היו להוטים אחריו. ככה היו אוכלים כאחוזי בולמוס את הלחמניה ביום הששי בבוקר, אף על פי שהיא היתה כהה ביותר, ואני הייתי מתפלא מדוע אינם מכינים לחמנית־סולת ממש. בערבים כאשר הצטברו גחלים לוחשות בתנור לאחר יום חורף קר ביותר, היינו צולים תפוחי אדמה על הגחלים ואוכלים אותם על קליפתם כשהם לוהטים ומהבילים. החלק שנשרף מעט היה הטעים ביותר. אם נזדמנה לך התיכת דג־מלוח עם תפודים אלה, אז אפילו המלך בכבודו ובעצמו יכול להתקנא בך.

„צימעס"

אחד המאכלים החביבים ביותר על בני ליטא היה ה„צימעס". בעיקרו היה עשוי מגזר או לפת. (turnip). אבל נמצאו בעלות־בית שהיו מצטיידות בירקות ופירות מיובשים. וזה מעשה הייבוש: את הגזר והלפת היו גוזרים לחתיכות בגודל של אינטש או יותר ואת הפירות, כגון תפוחים או אגסים, היו גוזרים לשנים; את התנור חיממו בגחלים שפיזרו על קרקעיתו, אחר־כך גרפו את הגחלים ובמטאטא כיבדו וניקו את קרקע התנור מכל אפרו. את הירקות והפירות פיזרו במרדה בשכבה דקה על קרקע התנור ואז סתמוהו כמו שסותמים אותו בערבי שבתות לפני הדלקת הנרות לטמינת החמין של שבת. למחרת היו פותחים את התנור כשכל חומו התנדף ממנו. כאשר הייתי קטן למדי היתה זקנתי שולחת אותי על ידי ועל רגלי לתוך התנור כדי לאסוף את כל החתיכות שדבקו בלבנים. הגזר והלפת היו מצטמקים עד כדי שליש מגדלם הקודם ונעשו קשים, אבל התפוחים והאגסים היו מאכל תאווה, בפרט כשעדיין נשתמר בהם

קצת מחומם. על פי הכלל „לא תחסום שור בדישו", הייתי בא על שכר טרחתי ואוכל מהפירות המתוקים־חמוצים בתיאבון אגב אסיפתם. הירקות והפירות המיובשים היו משתמרים בלי שום טיפול מיוחד הרבה חדשים, וככה היו נשות־החיל מבטיחות לעצמן חומר גלמי לצימעס לכל ירחי החורף והאביב עד בישולם של גידולי השנה הבאה.

בישול הצימעס נמשך 24 שעות רצופות. וזה מעשהו:

ביום החמישי בערב היו גוזרים את הגזר או הלפת לחתיכות גדולות וממלאים בהן סיר ברזל שהיה מצופה מבפנים בשכבה של מתכת לבנה. אחר־כך היו ממלאים את הסיר מים ושמים אותו בתנור הלבנים הגדול, שכבר הוחם בהסקת גזרי עץ גדולים במשך 2—3 שעות. אחרי שגרפו את הגחלים, שמו את הסיר בתנור ויסתמו את פי התנור בקרש עץ, אבל לא טחו מסביב לשפתו בטיט כמו שעושים בערב שבת. הלבנים שמרו אמנם על חומן אולם היה מתנדף לאט לאט במשך כל הלילה ובשעות הבוקר, ובישול תוכו של הסיר נמשך איפוא באיטיות כל הזמן. ביום ו', קרוב לצהרים, היו פותחים את התנור ומוציאים את הסיר, שרוב מימיו התנדפו ממנו, וישימו בו תערובת של קמח, שומן ומים שנעשו כמין דבק. בתרווד עץ בחשו את הגזר והלפת עם הדבק הזה, ואז הוסיפו לסיר גזרי בשר רך ושמן, חתיכות שומן, צימוקים, מעט דבש או סוכר, ולפעמים גם מעט קינמון, ועל כל זה הוסיפו מים עד שפת הסיר. בינתיים הוסק התנור שוב עד שספג הרבה חום. את סיר הצימעס החזירו לתנור כשעדיין בערה בו האש, ואז נתבשל הבשר שבתוכו, וטעמו עם טעם יתר הפרי־פראות שבסיר נספגו לתוך הגזר והלפת המצומקים. בשעת טמינת החמין לשבת השאירו את סיר הצימעס בתנור אצל דלתו. וככה נמשך פרוצס בישולו של הצימעס כמעט בלי הפסק במשך יממה שלמה. בליל השבת, אחרי שאכלנו את המרק, הדגים, הבשר על הפרפראות של הסעודה, בא תורו של הצימעס. זקנתי היתה פותחת לרגע את דלת התנור ומוציאה את סיר הצימעס, שכולו היה לוהט כאשר הועד אל הקערות, ובעודו מהביל הושם לפנינו. עם כל נגיסה טעמנו בצימעס את התבלין האמיתי של שבת שדורות על דורות שרו את תהילתו. חוץ מה„טשאָלענט" וה„קוגל" שבאו למחר, בסעודה השניה של שבת, לא היה לנו כדוגמתו בעדן, במתיקות ונועם. לא היה בית יהודי בלי צימעס. גם למחרת, בסעודת שבת השניה, אכלנו צימעס כשהוא קר, ואז היה לו טעם מיוחד לשבח. אם כניסת השבת,

לפי תיאורו של מנדלי, הפכה את היהודי מכלב־מוכה לבן־מלך, אז היה הצימעס מאכל ראוי לעלות על שולחנו של בן־מלך!

בימינו קמו דורות חדשים, צפרים וזמירות חדשות, ואתם גם צימעס בצורה חדישה, אבל את טעמו האמיתי של הצימעס, שזכרו בלבד שימש חיזוק בכל ימות השבוע הקשים, ידעו רק אבותינו ששמרו את השבת כהילכתה, והם נטלו חלק משכרם במאכלי השבת, שביניהם היה הצימעס בדרגת הוד שבאצילות.

לפעמים רחוקות היה האוּראַדניק או הפריסטאוו, פקידי הרשות המקומית, ששלטו בקהילה שליטה בלי מצרים, או הפריץ של העיירה, שכולה היתה בידו, מבקרים בבית אחד העשירים בליל השבת. הם היו אוכלים לשובע ונהנים עד כדי שגעון מהדגים המפולפלים ומהצימעס שכיבדום בהם. „גדולה לגימה שמקרבת את הרחוקין", והרבה גזירות, צרות ועינויים, שהוצאתם אל הפועל היתה כולה בידיו ובכוחו של המבקר הכל־יכול, בוטלו או שנתרככו בהשפעתם של מאכלי שבת אלה, שאפילו בימי התלמוד מסופר: „אמר לו קיסר לרבי יהושע בן חנניא: ‚מפני מה תבשיל של שבת ריחו נודף?'. אמר לו: ‚תבלין אחד יש לנו ושבת שמו שאנו מטילין לתוכו'. אמר לו: ‚תן לנו הימנו'. אמר לו: ‚כל המשמר את השבת מועיל לו, ושאינו משמר את השבת אינו מועיל לו'" (שבת קיט). טעמו של תבלין זה נשמר עוד בימים שבהם גודלתי בבית זקני, זכרונו לברכה.

ומעשה באשה שבערב שבת קרה לה אסון, ובשעת עשיית הצימעס, על דרגותיו האחרונות, נפלה כף־חלבית לתוך הסיר. כדרכן של בנות ישראל כשרות, הלכה תיכף אל הרבי ב„שאלה", אם הצימעס כשר או טריפה. היא סיפרה לרבי שכף של חלב נפלה לתוך קדרת הצימעס.

„איך את עושה את הצימעס?", שאל הרבי.

„האין כבודו יודע? כמו שעושים צימעס תמיד", ענתה האשה.

„אין חכמה לאשה אלא בפלך", התריס הרב, „אשה עבריה, שאלתיך איך את עושה צימעס?".

האשה חשבה שפירוט עשיית הצימעס הוא חלק מן ה„שאלה", ותחל לפרוט: „ביום החמישי בערב אני לוקחת לפת, גוזרת לחתיכות, שמה בסיר, ואז אני שמה את הקדרה בתנור לחמם כל הלילה".

„נו, המשיכי", אמר הרב כשהוא כולו קשב. האשה המשיכה, וכאשר פסקה לרגע עודד אותה הרב בקריאת: נו, נו, זה אומר: המשיכי! כאשר

הגיעה לנפילת הכף לתוך הקדרה פסקה לספר. „חכי רגע", אמר הרב. „חיענע, הפסיקי לרגע את עבודתך והיכנסי הנה!". אשתו של הרב נכנסה. אז פנה הרב אל האשה: „ספרי שוב איך שאת עושה צימעס". האשה חשבה שכל זה נחוץ להבנת ה„שאלה", ותחל לחזור על הפרטים הקודמים. מדי פעם פנה הרב אל חיענע, זוגתו: „השומעת את?", עד גמר הסיפור שכף נפלה לתוך קדרת הצימעס.

„עכשיו, חיענע, התדעי איך שעושים צימעס הגון?", אמר הרב אל אשתו ויפן אל גמרתו ויתעמק בה. האשה, שעמדה כעל גחלים בערב שבת שכולו עבודה וקוצר זמן, חיכתה רגעים אחדים, ובראותה שהרב ממשיך ללמוד, אמרה אליו בהכנעה: „ומה על דבר „השאלה" שלי, הכשר או טריפה?". הרבי התעורר:

„אשה, את מפריעה אותי מלימודי. אם יש לך „שאלה" סורי אל הדיין. אני הפסקתי רק לאפשר לרבנית לשמוע פרק בעשיית צימעס ששמו הולמו".

„ריטשישניק"

„ריטשישניק" הוא שם פרפרת שהיו עושים מקמח של כוסמת (buckwheat). הוא היה נפוץ וחביב מאוד בליטא, בפרט בגליל ווילנא. אלה שאכלו אותו מזכירים את טעמו מתוך געגועים. כמעט שאין להשיגו באמריקה מפני שקמח הכוסמת הידוע בשם „באַקווהיט", הנמכר כאן, מוכן כבר עם תערובת של תבלינים שונים המקהים את טעם־בראשית שלו. בסמורגון, וגם בווילנא, היינו אוכלים ריטשישניק בעיקר בשבת בבוקר לפני הסעודה. הוא לא היה טעון נטילת ידים וברכת המזון ואנחנו יכולנו לטעום ממנו כאשר מיהרנו ללכת לשמוע את חזן העיר ולא חפצנו לצאת אליבא ריקנא. היינו אוכלים ממנו גם אחר הצהרים, כשהוא קר ונוח לגזור, ואז יש לו טעם מיוחד. מחוץ לליטא כמעט שאיננו ידוע כלל, ושמו המשונה גורם לליגלוג מצד השומעים. דבר זה מעורר את רוגזם של חסידי הריטשישניק: לא די שאחרים הם עמי־הארץ בהלכות ריטשישניק, אלא שהם גם לועגים לו!

וזה מעשה הריטשישניק:

לוקחים קמח־כוסמת שאין בו תערובת של חמרים אחרים, כשהוא

טחון דק, ושוטחים אותו על טס מתכת בשכבה דקה ושמים אותו בתנור לפני האש. אחרי מספר רגעים הופכת האש את החלק העליון של הקמח לצבע חום, וכל הרטיבות של הקמח מתנדפת ממנו. אז שמים את הקמח בקערה עמוקה ושופכים עליו מים רותחים, ותיכף לזה מתחילים לבחוש. הקמח נהפך אז לדייסה סמיכה. אז מוסיפים עליו שומן תרנגולת או אווז, בכמות די גדולה, ובוחשים שוב עד שהשומן מתערבב ונבלע בקמח. אחר־כך מוסיפים מלח, אבק קינמון, צימוקים ושוויסקים של שומן תרנגולת או אווז ובוחשים שוב. כאשר הכל מעורבב יפה, יפה, יכולים כבר לאכלו וטעמו מגביר ומגרה את התיאבון. אבל עיקר שבחו כשהוא אפוי. שמים את הדייסה בקדרה צרה ועמוקה, שפיה רחב מתחתיתה, ומעמידים את הקדרה בתנור חם. אחרי שעות אחדות מעלה הדייסה קרום עבה, בפרט בחלק המגולה. הריטשישניק ראוי אז לאכילה כשהוא חם, קר או רק פושר.

ביום ו' אחר הצהרים, כאשר שבנו מבית המרחץ בהרגשה של רעננות ותיאבון לאכילה, היתה זקנתי נותנת לנו מנה של ריטשישניק חם. בערב שבת אין אוכלים ארוחת הצהרים כרגיל, כדי שלא להמעיט את ההנאה מסעודת שבת בערב, עם זה לא ראוי שירגישו בני הבית כאילו הם שרויים בתענית. הריטשישניק עמד בפרץ. הוא איננו מאכל גס, ועם זה יש בו כדי להשקיט את הרעבון, ועל כולם משמש טעמו הטוב כעין הקדמה לתענוגי האכילה וההנאה של סעודת שבת המוכנה לנו.

באמריקה עושים מטעמים אחרים מקמח הכוסמת (באקוהיט), בפרט הלביבות הידועות בשם: „באקוהיט־פענקייקס", אבל מטביעים את הלביבות הללו במבול של „סירופ", שכולו עסיס בעל מתיקות מרוכזת, ואז הטעם העיקרי הוא של מתיקות ולא של הכוסמת. נשות החיל שבאו מליטא לאמריקה לא המשיכו להכין ריטשישניק מפני שהכנתו דורשת הרבה שומן עוף, וזה עולה כאן ביוקר גדול. רק פעם אחת הכינה ידידתה של הגברת אברמס, שאצלה התארחתי בשנותי הראשונות בבוסטון, ריטשישניק בנוסח ליטא. אכלתי ממנו וטעמתי בו את טעם־נעורי מתוך געגועים על ימים שחלפו ואינם.

במפלשי העבים בחיי ליטא העניה היו גם קווי אור והנאה. אחד מאלה היה הריטשישניק, שרק „אנשי שלומו" ידעו להכירו כערכו, ולהעלות את זכרו באהבה אפילו באמריקה על תרפ"ט מאכליה ומגדנותיה, הטובים וקהי־הטעם כאחד.

אפילו בחיי יהדות ליטא העניה התקיים תפריט רחב ומגוון של מאכלים ומשקאות. לא פה המקום, ולא אני האיש שיכול לתת דמות וצורה לכולם לקורא בימינו. הזכרתי רק אחדים שבהכנתם ובטעמם היה גוון מיוחד, שחלף ואיננו, אבל עדיין מזכירים אותם באהבה. השבת והמועדים היו קשורים תמיד עם הנאת הגוף ממאכל ומשתה. על פי הכלל „חציו לה' וחציו לכם" (ביצה טו:), היו הנשמה והגוף כרוכים בתענוגי הימים הקדושים והחיים הטהורים. אפילו אלה שדינרי הזהב של חיי הנשמה היהודית הפכו אצלם לאסימונים, בתוקף שינויי מקום, זמן ותנאי החיים, האריכו לזכור ולהוקיר את המאכלים המיוחדים בהרכבם ובטעמם של הימים ההם, בראשית המאה הזאת. מי יודע דרך הרוח. אגב זכירת תענוגי הגוף של הדור העבר זוכרים חסד־נעורים גם לחיי הנשמה. והרבה מההתנגדות והאדישות לערכי היהדות התרפכו וניתנו להתעניינות מחודשת לשוב ולמצוא מסילה ללבבות דווקא על ידי הזכרון וחידוש־הקשר עם „המאכלים היהודיים", שעם כל השינויים שעברו עליהם עוד נשאר בהם ניצוץ מהטעם היהודי. לא לחינם טורחים העסקנים הציבוריים שלנו לערוך סעודות ומשתאות בכל פעם שמשמיעים על השקלים, ובשנים האחרונות הלא למדו בכל תפוצות הגולה להמטיר מבול של תרומות לצרכי־ציבור מקומיים, ובעיקר לצרכי מדינת ישראל. בכל הסעודות משתדלים לתת גוון מיוחד למאכלים היהודיים באשר הם יהודיים.

„גדולה לגימה", בפרט אם היא לגימה יהודית, שמקרבת את הלבבות!

„אַ דרייבּע"

החורף הליטאי היה חזק מאוד. השלג התחיל ליפול זמן קצר אחרי חג הסוכות, ועד אחר חג הפסח, ולפעמים אפילו כמה שבועות אחריו, היה שלג על הארץ. נוסף לשלג שרר קור גדול שמדי פעם נשאר זמן ארוך למטה מאפס. (במידת „פארנהייט"). הקור התמידי השפיע בהרבה על הדיאֵטה שתכיל הרבה שומן. בשר שמן נחשב לסוג הכי משובח. מכאן כל מערכת המאכלים שהמהגרים מליטא ומנפות רוסיה הקרות הביאו אתם לאמריקה, שאקלימה יותר חם. מאכלים אלה ידועים באמריקה לגנאי, בפרט מאכלי הבשר והמרקים השמנים. הגוף איננו זקוק לכל כך שומן. לא כן בליטא הקרה.

בווילנא תפסו האווזים המפוטמים מקום חשוב ביותר. את השוויסקים (עליהם כבר סיפרתי לעיל) היו מוכרים במיוחד, ובמחיר יקר. כמו כן היו מוכרים את חלקי האווז העבים והשמנים לבעלות־בית עשירות. את ראש האווז וצווארו, את הרגלים, קצות הכנפים, את הקורקבן, ולפעמים גם את הכבד, היו מצרפים ביחד בתור „שיירים" וקוראים לזה „א דרייבע". *) את ה„דרייבע" היו מוכרים לעניים בזול. וככה יכלו גם הקבצנים ליהנות מהאווזים, שהבריות משיחין בהם ומהללים אותם. וברצות בעלת־בית לגרום הנאה יתירה לנפשות משפחתה היתה קונה „דרייבע" בחנות, ובאותו ערב רבתה השמחה בבית.

ווילנא היתה ידועה כ„ירושלים דליטא", על שום רבניה, סופריה, משכיליה, בית דפוסה המפורסם של „האלמנה והאחים ראם", ישיבותיה, ובכלל על ריח ורוח התורה שמילאו את כל חלל עולמה. היהודי הווילנאי, אפילו אם נחשב ל„עם הארץ", פסוקים ומאמרי חז"ל היו נושרים מפיו גם אגב שיחה רגילה. אותה שיגרה למדנית חדרה גם לשיחת ההמונים. היא הגיעה אפילו לעולמן של הנשים. תגרניות השוק, שבילו בחוץ ובקור העצום את רוב שעות היום כדי למצוא פירורי־פרנסה לנפשות ביתן, ומרירות מלחמת החיים והפרנסה מצאה לה ביטוי ב„קללות". גם תגרניות אלו היו מקללות בצורה למדנית, כיאות ל„ירושלים דליטא". אחת הקללות האלו היתה „א קריינק אין דיין דרייבע!" — תיפח ה„דרייבע" שלך, כלומר: כל חלי וכל מכה יכנסו לראש, לצואר, לידים ולרגלים, לכבד ולקיבה שלך!

בווילנא הלמדנית היו אפילו הקללות על פי פרד"ס.

חוסר מחלוקת בסמורגון

החוקים הדרקוניים שעל פיהם חיו היהודים בגלות רוסיה עשו אותם מדרס גם לקטני הפקידים ולכל „כפתור" של הממשלה. צמאון־תמיד היה קיים בנפשו של היהודי להיות „בעל־בית" באיזה שטח בחיים. בבית־הכנסת נמצאה לו הזדמנות שכזאת. שם היתה כל הממשלה בידי היהודים, ושם יכלו גם אנשים בודדים לחוות דעה. מזה נבעו רוב המריבות על דבר „עליות", פסוק ב„אתה הראית", מקום־ישיבה בכותל המזרח, ועוד. לפעמים פרצה מריבה על דבר שוחט, או על קבלת רב. די להזכיר את המחלוקת

*) מרוסית „דראַבנא" — דבר קטן (פרופ. א. א. רובאקן).

שפרצה בווילנא על בחירתו של רבי אביגדור. מחלוקת זו התחילה בימי הגאון רבי אליהו זצ"ל, ונמשכה כשלושים שנה. ספרות ההשכלה מרבה לספר על מריבות, בפרט בין החסידים והמתנגדים.

מעניין שאני לא ראיתי שום מחלוקת בסמורגון בשנים שגדלתי בה. והוא הדין גם בעיירה סאָהל. החיים התנהלו במסלולם. מרותו של "המרא דאתרא" היתה שלימה. לא פרצה שום מחלוקת על דבר שוחט, חזן או דיין. אפילו החסידים, שלהם בית תפילה בשם "די קוידאַנאָווער שוּל", חיו בשלום עם המתנגדים, שהיו רוב רובה של אוכלוסית סמורגון. היתה התחרות בקניית "עליות". בבתי התפילה היו מוכרים לפחות חלק מהעליות בשבתות ובמועדים. זה היה תיקון טוב. בית־הכנסת היה זקוק להכנסה. חלוקת העליות על־ידי הגבאי היתה תמיד מקור לתרעומת וקנאה. התיקון למכור עליות באכרזה לפני הוצאת התורה מנע מכשול זה. אמנם העניים קנאו בעשירים שזכו בכל העליות ה"שמנות", כגון שלישי, ששי ומפטיר. אבל קנאה זו היתה בכל חזית החיים, ולא נבעה במיוחד מקיום מצוות תפילה בבית־הכנסת.

ברכישת עליות התבטאה במידה ידועה התשוקה "להתראות". שתי משפחות צוררות זו לזו התחרו לפעמים גם בקניית עליות. במקרה זה היתה ההתחרות מתחילה בהשתדלות לרכוש מפטיר בשבת "מיוחסת", או "חתן־תורה" ו"חתן־בראשית" בשמחת תורה. כל מקרה כזה היה מלהיב את המתפללים. ההתחרות דמתה להתגוששות של שני כוחות אדירים. זכורני שבסאהל התחילה התחרות כזאת בין שני בעלי־בתים בעד מפטיר אחד. בראשונה באו הצעות מצדדים שונים, אבל מהר נשארו שנים שהעלו את המחיר זה כנגד זה. השמש הכריז, והוא פנה מאחד לשני. בהוספות קטנות עלה המחיר למעלה ממאה "גילדען" (כל גילדען = 15 קופיקות), וכאשר קם המפטיר למתחרה האחד אחרי שהשמש אמר: "בפעם השלישית" — היה הדבר לנס ולשיחה בפי כל במשך ימים. כדי שלא יראה שעושים מקח וממכר בשבת בבית־הכנסת, היה ידוע שמספר הגילדען שהשמש מכריז הם רק דברים בעלמא. הקונה היה משלם רק המחצה מהמספר המוכרז. במקרה הנזכר שילם הקונה למעלה מחמישים גילדען — קרוב לשמונה רובל — כשכרו של פועל בעד שני שבועות. בסאהל היו הצעות גבוהות כאלו נדירות מאוד. בסמורגון היו העשירים מגיעים ל"סיפון" יותר גבוה. בדרכים כגון אלה התבטאה בימים ההם המחלוקת הכי חריפה גם

בסמורגון וגם בסאהל. עם חדירתה של התנועה הסוציאליסטית לסמורגון התחילה מחלוקת אחרת, בין האבות והבנים מצד אחד, לבין הפועלים והמעבידים מצד שני. הם היו שני צדדים של מטבע אחד. הם נבעו לא ממקור ישראל במיוחד, אלא מתנאי מלחמת מעמדות בשטח הכלכלי, וההתקפה על היהדות מצד הבנים שקמו בהוריהם היתה חלק מטכסיסי מלחמה מרה זו, שעוד אדבר עליה.

„עיכוב הקריאה"

במשך דורות היה קיים מנהג שעל פיו יכול היה יחיד, אפילו הפחות שבפחותים בקהילה, לבוא ולדרוש תיקון מעוות שנעשה לו, שהאינסטנציות המשפטיות הקיימות: הרב ובית דינו, לא יכלו להביא לידי הכרעה מתקבלת על דעתו. במקרה כזה היה תובע הגנה ומשפט צדק בשבת או בחג לפני קריאת התורה. הוא היה תופס לו מקום אצל ארון הקודש ולא נתן להוציא את ספר התורה. בזה „עיכב את הקריאה". זאת היתה זכות מוכרה לדורש משפט, ואסור היה לסלקו בכוח, עד אשר בא הקהל אתו לידי הכרעה. זו היתה תקנה מופלאה שעל פיה נשמרה זכותו של כל יחיד לבוא ולדרוש משפט צדק, והציבור היה מוכרח לשמוע את טענותיו ולבוא אתו לידי פשרה. אני זוכר שני מקרים כאלה:

האחד היה ב„קלויז של הסנדלרים". שבת אחת הופיעה פתאום אשה אצל ארון הקודש לפני הוצאת התורה. היא „עיכבה את הקריאה". עצם הופעתה של אשה בין גברים בשעת התפילה היה מקרה נדיר מאוד. הנשים היו מתפללות אך ורק ב„עזרת הנשים", שהיה מדור מיוחד, גבוה כחצי קומה מרצפת בית־הכנסת. הוא היה בצד מערב ותפס את כל אורך הקיר. שורה של חלונות צרים וארוכים אפשרה לנשים לעקוב אחרי מהלך התפילה. הקיר המבדיל עצר בעד קולות הבכיה וקריאת ה„תחינות" של הנשים, שרובן לא ידעו לקרוא עברית, והן התפללו בעל פה, או שהיטו אוזן ל„קוראה" רהוטה. הופעת האשה אצל ארון הקודש עוררה תשומת לב מידית. זקני אמר לי שהיא „מעכבת את הקריאה". יצא שהיא באה לדרוש משפט צדק בינה לבין בעלה, שהשטן היה מרקד ביניהם. בעלה, שנגדו הופיעה, היה „בעל־הקריאה" בעצמו; צעיר מדי הייתי להבין את פרטי הסכסוך, אבל העניין נמשך יותר משעה. האשה דיברה ראשונה, אחר

כך ניגשו אליה בעלי בתים שונים. עוד אלה מדברים על לב־האשה, ואחרים באו במקומם. היו אנשים שדיברו אל בעל־הקורא. הוא היה שרוי בכעס גדול כל הזמן. סוף סוף נתקבלה איזו פשרה. האשה עזבה את מקומה, והקהל התחיל: „ויהי בנסוע הארון". זקני סיפר לי אחר כך שזה שנים שזוג זה חי חיי קטטה. הרבה נסיונות בלתי מוצלחים נעשו. הפעם נעשה נסיון כזה בציבור.

המקרה השני היה בסאהל. שבת אחת הופיע אדם גוץ לפני ארון הקודש ו„עיכב את הקריאה". הוא היה חייט, ותביעתו היתה נגד הקהל. הרבה מתפללים השתתפו בדיון, זה בכה וזה בכה. בבית הכנסת נמצאו אגרופנים וכתפים שבתנופת־יד אחת יכלו להשליך את החייט הגוץ לירכתי האולם, אבל מעשה זה לא עלה על דעת איש. החייט עמד, אחד כנגד הרבים, ודרש תיקון המעוות של דינו. הוא בא בשם הצדק, וכל הכוח הגופני שלכל הציבור ביחד לא הספיק להזיזו ממקומו. הוא דרש צדק ומשפט, ועד שהגיעו סוף סוף לידי פשרה היה האחד שקול כנגד הרבים.

„עיכוב קריאה" זה ארך כשעתיים. כמה אנשים התפללו תפילת מוסף ביחידות וילכו הביתה. רוב המתפללים נשארו עד גמר העניין. מעשה זה של „עיכוב הקריאה" עשה עלי רושם עמוק.

„מגידים" נודדים

קשה היתה פרנסתם של בני ישראל בליטא כקריעת ים סוף. בכל סימטת־חיים היה דוחק מרובה: ההצעה עלתה פי כמה על הדרישה, ואלה שהצליחו למצוא להם אחיזה השתכרו לרוב אל צרור נקוב. הכנסה כדי לחם צר ומים למשפחה היתה הרמה של רוב רובם של אלה ש„התפרנסו בכבוד". האחרים „חיו בניסים", ומיום ליום לא ידעו מאין תבוא פת לחמם למחר. המצוקה היתה גדולה ביחוד אצל אלה שבילו את כל שנות נעוריהם בישיבה וחיו על „לחם שמים". רק בודדים נכנסו לרבנות, היות שמשרת „הרב" היתה לכל ימי החיים, ובכל עיר היה מקום רק לרב אחד, שנחשב ל„מרא דאתרא". מעטים נקלטו בשדה המסחר והתגרנות. אחרים נעשו „מלמדים", ודווקא בשטח זה היה מקום לרבים, היות שכל נערי העיר למדו, ובכל „חדר" היו רק כתריסר תלמידים. אבל היו גם כאלה שלמרות כל שנות לימודם בישיבה לא יכלו להיות „מלמדים". בראש וראשונה היה המלמד זקוק ללב חזק. המלמדים לא הגזימו כשאמרו שחטיבת־עצים קלה

מעבודת המלמדות: בחטיבת־עצים כל „גוי" נוסף מקל על העבודה; במלמדות כל „גוי" נוסף מכביד על העבודה. המלמד היה עסוק כל שבעת ימי השבוע. ביום ו' וביום השבת היו הלימודים מתקיימים בחלק מן הזמן. בכל שאר ימות השבוע היה מלמד כעשר שעות ליום ויותר, וכל השעות הללו, בפרט אם היה מלמד גמרא, כמעט שלא פסק לדבר. נוסף ללב חזק היתה צריכה להיות לו גם תכונה של מסביר. כמו כן צריך היה המלמד לדעת כיצד להתהלך עם ילדים. אבל היו אנשים שחסרו להם רוב ה„מעלות" האלו, או כולן, והמלמדות לא קלטה אותם. מבין אנשים אלה יצאו „מגידים נודדים", כלומר, „מגידים" שהיו עוברים מעיר לעיר ברגל, כדי לחשוך לעצמם את הוצאות הנסיעה, ונקראו באידית: „פּעחאָטנע מגידים".

הרבה מידות במגידים נודדים: היו כאלה שהיה להם כשרון רב להטפה. הם היו מנצלים ידעותיהם בגפ"ת, ובספרות המוסר והדרוש, ומכינים מטעמים לשומעיהם בהלכה, או בדברי אגדה ומוסר. הם היו מתאימים את דרשותיהם לרמת השומעים ולפי צורך השעה. אלה היו העידית שבמגידים, וביניהם היו בודדים שהצטיינו ועשו להם שם. אבל רוב רובם של המגידים היו נעדרי כשרון־הטפה. היו למדנים שלא ידעו כיצד לתת ביטוי לאוצרם הגדול; היו גם אחרים שלמדנותם היתה מוגבלת. מגידים אלה היו מכינים להם שתים—שלוש דרשות, על הרוב בעזרת אחרים, ומשמיעים אותן בכל עיר ועיר. לאחר שדלל מעיינם, עזבו והלכו לעיר אחרת. מגידים־נודדים לא באו על פי הזמנה ממישהו. הם פשוט „הופיעו" בעיר. בית־הכנסת היה התחנה הראשונה, ולרוב, היחידה שלהם. שם שאלו את השמש למעון הגבאי. מהגבאי השתדלו לקבל רשות לדרוש בבית־הכנסת „בין מנחה למעריב" — ביום חול, או ביום השבת לפני תפילת מנחה או לאחריה. היות ורבים דקדקו להתפלל עם הציבור את כל שלוש התפילות, נמצא שחלק מן הקהל ישב בבית־התפילה והמתין כחצי שעה או שלושת רבעי שעה, הוא הזמן שבין תפילת מנחה שזמנה לפני שקיעת החמה, ותפילת מעריב שזמנה מתחיל עם צאת הכוכבים. „שעה ריקה" זו היתה שעת המגיד הנודד. תיכף אחרי גמר תפילת מנחה היה ניגש השמש אל ארון הקודש, מעמיד „סטענדער" ומניח עליו טלית. הכול ידעו מה שיבוא לאחר זה. תיכף אחרי השמש היה המגיד עולה, מתעטף בטלית, פונה אל הפרוכת ומנשקה, הופך את פניו אל „קהל שומעיו", ומבלי שום הצגות או הקדמות החל לדרוש.

רוב השומעים היו בעלי מלאכה שמאז הבוקר עבדו עבודת־פרך. שעת־התפילה היתה להם גם שעת־מרגוע, וההפסקה בין מנחה למעריב יכלה לשמש גם לתנומה קצרה מתוך ישיבה. המגיד היה רגיל לראות את שומעיו, בחלקם, שתנומה אחזתם, ואין לדעת אם גרמה לה מתיקות דבריו או פשוט שמתוך עייפותם נרדמו. המגיד המשיך לדבר. היו מגידים שהיו עוצמים את עיניהם וממשיכים בדרשה בעיניים עצומות. במנהג זה היתה סגולה טובה, שחסרון קהל שומעים לא עמם את התלהבותם של המגידים. כמעט כל המגידים היו מדברים בניגון, ואם היה למגיד קול נעים אז היה זה לו נכס יקר. זכורני שפעם אחת בשבת עם חשכה ישבתי בקלויז הסנדלרים בין קהל שומעים. למגיד היה קול נעים וכשרון הסיפור והוא תיאר את ה„עקדה" בציוריות רבה ובדרמתיות. נער קטון הייתי, ומתוך קריאת המגיד „אברהם, אברהם", נפלה עלי תנומה נעימה. לתפילת מעריב עוררני זקני בקושי רב. הקריאה הניגונית „אברהם, אברהם" עודנה מצלצלת באזני.

בימות החול היה השמש מעמיד „סטענדער" גם אצל הדלת, ועל הסטענדער קערה לנדבות. בצאתם היו השומעים מטילים מטבע לתוך הקערה כ„שכר בטלה" למגיד. הנדבות לא היו מצטרפות ל„ממון קורח", ולמחרת היה המגיד מסתובב בעיר בלווית השמש או עם מישהו אחר מבני העיר לאסוף נדבות: שכר דרשתו. הכל ידעו שאדם מסכן לפניהם, אלא שמעמדו היה גבוה מפושט־יד. לא כל הנתבעים נענו. רוב רובם של בני העיר היו בעצמם רק טפחים אחדים מעל למצבו הכלכלי של המגיד. את ארוחת הערב למגיד היה השמש מוצא אצל אחד השומעים. לרוב מצא לו גם מקום לינה, ואם לא מצא היה מביא את המגיד אל ביתו. לפעמים ישן המגיד בבית־הכנסת על ספסל קשה, ונוסף גם הוא על אותם ה„קלויזניקעס" המס־כנים שספסל בית־הכנסת היה מיטתם לילה לילה. המגיד הנודד היה איפוא תמיד עני ואביון ובקושי גדול יכול לשלוח לביתו די פרנסתם המצומצמת.

המגידים־הנודדים מילאו תפקיד חשוב בחיים היהודיים:

באותם הימים לא נמצא מה לעשות בשעות הפנויות מעבודה. כל מקרה היוצא מכלל החיים האפורים היומיומיים נחשב לחידוש מושך לב. חזן כי יבוא אל העיר, ומשך הרבה שומעים אפילו היה ידוע שקולו כ„קול הסירים". רבי חשוב שהתארח בעיר היה דורש לרוב בשבת לפני המנחה. הבית היה מתמלא. שומעים רבים ידעו שלא יבינו את דרשתו שכולה הלכה

ופלפול. הם באו מפני שמצווה להיות באווירה של תורה, וגם כדי להמ־
צא בצוותא עם עוד אנשים. עצם היותם בצוותא עם ציבור גדול גרם
להם עונג! מטיף מפורסם היה מושך קהל שומעים שהיו מרותקים לאמרי
פיו במשך שעות רצופות. אבל מטיפים מסוג זה היו חזון בלתי נפרץ,
וביקורם היה בגדר מאורע. אבל כל הזמן היה צמאון לשמוע דברים המובנים
לכל שומעיהם, והנאמרים בסגנון וברמה שהתאימו לדרגת ידיעתם והשכל־
תם של בני ההמון בכלל. צורך זה נתמלא על־ידי המגידים הנודדים.

לפני חמישים שנה, כאשר החלה התנועה הציונית להתפשט, מצאה קהל־שומעים מוכן בכל עיר ועיירה. עכשיו נתחלף המגיד ב„מטיף" או „נואם". זכורני שבסמורגון היה אחד המורים הוותיקים, לייבע גילמן, נואם שכזה. הוא היה בן־תורה מובהק. אני מזכירהו בפרק על דבר ה„חדר המתוקן". למר גילמן היה גם כשרון להטפה. הדבר היה לאחר הקונג־רסים הציוניים הראשונים שהעבירו רטט־תקווה בתפוצות. מר גילמן היה נואם במקומות־תפילה שמחוץ לקלויז'ן בשבתות אחר הצהרים. לרוב היה מדבר כשעיניו עצומות. כל דרשה ארכה כשתי שעות. הוא היה דתי בלב ונפש. דבריו על ארץ ישראל, על התורה, על תקוות הגאולה ועל הרעיון הציוני היו יוצאים מלבו מתוך הכרה והתלהבות, והם נכנסו ללב שומעיו. וככה הוכשרה הקרקע לתנועה הציונית, שביקשה מסילות אל לב ההמונים והשכבות הרחבות. היא לא נזקקה „לפרוץ גדרות בכדי לעשות לה דרך". היא מצאה דרכים סלולות בכל מקום שיהודים היו נחיתים שם.

מלאכתה זו נעשתה על ידי המגידים הנודדים.

המגידים היוו חוליה מקשרת בין ההמונים הפשוטים לבין השכבה העליונה של הלמדנים. הם היו דברנים־עממיים, וכמו שבזמן מתן־תורה ירדה השכינה למטה עד יו"ד טפחים" (סוכה ה:), ככה ירדו המגידים לרמת ידיעתם המוגבלה של ההמונים. הם לא התגנדרו בידיעותיהם הרבות. הם חפצו להיות מובנים ומקובלים. ההמונים שמעו להם בידעם כי קול התורה מנסר ועולה מתוך גרונם. הם זירזו את שומעיהם לשמירת המצוות, לטיהור המידות, לחיזוק התורה, ולהכרת ה' שהוא אב רחום וחנון, אבל הוא גם אל קנא ונוקם, ולא יסלח לחוטאים מזידים. הם גם דיברו תמיד על ביאת המשיח, ויחזקו את לבות שומעיהם להאמין שאף־על־פי שהוא מתמהמה — בוא יבוא. שכר־ועונש, גן־עדן וגיהנום, השגחה פרטית, תשובה ומעשים טובים, ארץ ישראל, תחית המתים, העולם הבא, היו

נושאים שלא פסקו מלדבר עליהם. הם הרבו לצטט פסוקים ודברי חז"ל, ואף הרבו לתבל את דבריהם במשלים לקוחים מהמגיד מדובנא, מ„מנורת המאור", מ„ראשית חכמה", ומאגדות התלמוד והמדרשים. הם גם תיבלו דבריהם בסיפורי מעשיות להוכחת מסקנותיהם. סגנונם היה פשוט. הניגון היה מלווה את רוב דבריהם. בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה היו מעוררים את שומעיהם לחשבון הנפש ולתשובה. אם עלה בידם להביא את שומעיהם עד לדמעות, והיה זה אות כי דבריהם נכנסו ללבם.

המגידים הנודדים הגיעו עד לעיירות הזעירות והפינות הנידחות ביותר, אליהן לא באו מטיפים מפורסמים מעולם. בעיירות הגדולות יותר, בהן נמצא רב בקביעות, לא היה זה דורש אלא ב„שבת הגדול" וב„שבת תשובה", בליל „כל נדרי", ולפעמים גם לפני תפילת „נעילה". לא תמיד היה לרב כשרון־הטפה, ובשתי השבתות הנזכרות היה מדבר רק ללמדנים שבעיר. לפיכך מצאו אפילו הנמושות שבין המגידים הנודדים אזניים שומעות. בכלל היו ממעטים ב„דרשות" באותם הימים. בחתונות היה רק החתן דורש, ורק אם היה בר־אורין, והדרשה כולה דברי תורה. הספדים הושמעו רק על רמי־מעלה. אספות, כאלו שמקובלות בימינו, היו אסורות על־פי החוק. המגידים היו איפוא כמעט היחידים שקולם נשמע תכופות. בסמורגון לא היו מבטלים את תלמידי הקלויז מלימודם בגלל דרשת מגיד. רק בימי הקיץ הארוכים, כשהשמש היתה שוקעת אחרי תשע, ותפילות מנחה ומעריב התקיימו אחרי צאת התלמידים, רק אז יכלו המגידים לתפוס מקום. ואולם בשבתות אחר הצהרים היו כל הקלויז'ן פתוחים לפניהם. בבית המדרש הגדול היו מפסיקים את לימודי ה„קיבוץ" רק כאשר בא לעיר מגיד מפורסם באמת, כמו המגיד מקעלם, צדיקוב, וכדומה. אז היו נדחקים שם כאלף איש ויותר לשמוע דרשה שארכה 2—3 שעות. נואמים אלה היו נשארים ימים אחדים ונואמים בכל ערב. גם בשביל נואמים מסוג זה היו מעמידים קערה אצל הדלת. על המגיד מקעלם היו מספרים שכל מה שנשאר לו מהכנסת הקערות, אחרי נכיון הוצאותיו המצומצמות, היה נותן בסתר להחזקת לומדי תורה.

אזכיר נא רק שני דברים ששמעתי בנערותי ממגידים נודדים:

מגיד אחד אמר: „שוו בנפשכם: מלמד עני שהרביץ תורה בין ילדי ישראל במשך ארבעים שנה חלה את חליו אשר מת בו. בהרגישו שרגעיו ספורים, קרא אליו את אשתו שהתמוגגה בדמעותיה ויאמר לה: „רעייתי

הטובה, את יודעת שכל ימי עבדתי בכל כוחי באמת ובתמים. מעולם לא עשיתי את עבודת ה' רמיה. אינני משאיר לך ולילדי כלום ממשמני הארץ. אתם תסבלו רעב ומחסור. לכן בקשתי שטוחה לפניך שתיכף אחרי שאעצום את עיני לנצח תקראי לשכננו הנגר ותאמרי לו לעשות לי ארון לקברי מהשולחן שלידו ישבתי ולימדתי במשך ארבעים שנה את תורתנו הקדושה לכל כך ילדים תמימים וחפים מפשע. והיה כאשר יביאוני לפני בית־דין־של־מעלה לתת דין וחשבון על כל מעשי, אקח אתי את ארוני־שולחני זה. אני אומר: „יבוא נא השולחן הזה ויעיד כי כל ימי עלי אדמות הרבצתי את דעת התורה והמצוות!". בעולם־האמת יוציאו את דיני לאור ויזכוני, ואז אהיה מליץ־יושר ואבקש רחמים עליך ועל יתומיך מאת האלוהים שהוא אבי־יתומים ודיין־אלמנות".

והרי תמונה שניה.

„אדם, שכל ימיו היה שטוף במשחק הקוביה, הגיעה שעתו למות. כאשר הורידוהו אל קברו הוריד „מלאך־הדומה" גם את שולחנו שלידו בילה את כל ימיו, לרבות שבתות וימים טובים, במשחקיו. כאשר הובילוהו לפני בית־דין־של־מעלה הביא השטן את שולחנו ויאמר: „יבוא נא השולחן הזה ויעיד שהאיש הזה בילה לידו את ימיו ולילותיו במשחק הקוביה; לידו חילל את השבתות ואת המועדים; עליו אכל מאכלות אסורות; עליו חטא והחטיא עד יומו האחרון".

„וככה עמדו שני השולחנות, זה לעומת זה!", ואז בא הנמשל.

מגיד שני אמר:

„אבותינו תיקנו שלוש תפילות ביום: שחרית, מנחה ומעריב. בתפילת שחרית נזהר כל יהודי, אבל יש שמזלזלים בתפילת מנחה או מעריב או בשתיהן, למשל: נגר המכין ארון או שולחן מתרשל להתגבר על יצרו, והוא איננו רוצה להפסיק את עבודתו להתפלל מנחה. למחרת הוא חוזר ומדלג על תפילת מנחה. חז"ל אמרו: „כיון שעבר אדם עבירה ושנה, נעשית לו כהתר" (יומא פו:), וככה מתרגל הנגר להרוויח יום יום עשר דקות על חשבון תפילת המנחה שהוא איננו מתפלל. שנה עוברת. במשך כל השנה הרוויח עשר דקות ליום. ששה ימים בכל שבוע הצטרפו לרווח של שש פעמים עשר דקות, שהם שעה שלמה לעבודה נוספת. במשך השנה הרוויח חמישים שעות. הקדוש ברוך הוא מביט על הנגר ושותק. סבלן גדול הוא היושב בשמים. בסוף השנה, כאשר צריך לצרף את מעשיו הטובים

ואת עוונותיו של כל אדם, מה אתם חושבים יוצא, פתאום מתעקם הגרזן שביד הנגר ומכה בידו. היד הפצועה ממאנת להרפא שני שבועות תמימים. הנגר עובד חמישים שעה לשבוע. בשני שבועות־הבטלה־מאונס הוא מפסיד מאה שעות עבודה. זוהי „מידה כנגד מידה". הקדוש ברוך הוא אומר: אתה גנבת ממני חמישים שעה של תפילה. דינו של גנב הוא לשלם כפל. עכשיו תשבות מעבודה שתי פעמים חמישים שעה, וזהו הרווח שלך מזילזול בתפילת מנחה!"

הבטתי אל השומעים ואראה ביניהם את ש. הנגר, שהיו אומרים עליו שהוא מזלזל במצוות. הוא ישב וידו הימנית היתה תפוחה ביותר ועליה תחבושת גדולה, גדולה.

ראיתי בעליל שיש דין ויש דיין בעולם!

מחברים

לפרקים הופיע מחבר־ספר בישיבתנו בקלויז הבורסקים. הוא היה בא להציע את חיבורו לראש הישיבה, ר' הירש שטיימאן, אבל בעיקר ביקש להיוודע ממנו מי ומי הם בני־תורה ומוקירי רבנן בעיר שאפשר ויקנו את ספרו. האורח היה מבלה זמן ידוע אתנו, התלמידים, ומסתכל בקנקננו לראות מה שיש בו. זו לא היתה בחינה על כל מוראותיה. הוא היה מתחיל לדון אתנו בעניין שעמדנו בו, ובדרך אגב היה מציע לפנינו שאלות. הכל נעשה במאור פנים. הוא היה מצטט איזה „חידושים" מספרו, בהסברה מתאימה לרמת ידיעתנו. הוא היה מציע „חידות" ידיעתיות, וגם היה מענג אותנו במה שהיה נקרא בדיחות־הלכיות. לפעמים היה נשאר לשוחח ארוכות עם אחד מאתנו שנתן בו את עיניו. ביקורים כאלה היו כמשב־רוח נעימה בחיינו. ראינו פנים חדשות, ובעניין שעמדנו בו שמענו גישה שונה מהגישה השיגרתית של ראש הישיבה. האורח היה מעודד אותנו ומחזק את לבנו לעמול בתורה. גם ראש הישיבה היה מרגיש בהשפעה הטובה של אורחים כאלה, ותמיד קיבל כל מחבר בסבר פנים וברצון טוב. ואנחנו, התלמידים, מצאנו במחבר מגע עם העולם הגדול שמחוצה לנו. עולם זה היה ידידותי, נעים ומגרה את המחשבה.

רק מעטים מאוד היו באים לבקש „פרענומעראַנטען" — חותמים־למפרע על ספרם שעתיד להופיע. כמעט כולם באו וספרם בידם למכירה. באותם הימים לא היה מחבר זוכה לפרסום מידי בעתונות, או באמצעי

הפירסום הנהוגים כיום. עם הופעת מחבר בעיר נמצאו בחורים ב„קיבוץ" שעיינו ביצירת רוחו, ואם מצאו שהמחבר הוא „עם־הארץ" — במובן יחסי, אז עשוהו תיכף ומיד „גל של עצמות", והמחבר המסכן נמלט למקומות אחרים בהם אין עין חדה של מבקרים חריפים צופה על הסחורה המובאה. אלה שנשארו בעיר להפיץ את ספרם היו מחברים שכבר עברו בשלום תחת שבט הביקורת של ה„קיבוץ". דברי־קילוס מאת בחורים מבינים ב„קיבוץ" עלו בערכם המעשי אפילו על הסכמה של רב ידוע. לרוב היה רב העיר נותן איזה דברי הסכם למחבר עני כמתן־נדבה, כדי שישיג רובלים אחדים מהפצת ספרו, וזה היה ידוע בעיר. לא כן בחורי ה„קיבוץ"! הם בעצמם חיו בדחקות גדולה. הם עמלו יום ולילה בלימודם, ובשום פנים לא הסכימו לתת פירסום למי שאיננו ראוי לכך. הסכם מצדם היה מוצא לו הד מידי בין יודעי־ספר שבעיר, להנאתו של המחבר.

בכלל, דומני שהיחס למחברים תורניים יסודו היה בביקורת הכללית וביחסה השלילי של ספרות ההשכלה של הדור ההוא ללימוד התלמוד. „עשות ספרים אין קץ" הוא כלל גדול בחיי כל דור. הנטיה להעלות על הנייר מה שמתחדש במחשבה, חזקה תמיד, ורבים־רבים רושמים את הגות רוחם לבל תישכח. לא כן הדבר בהדפסת ספר. בימים ההם לא היו כמעט שום מקורות־עזר למחברים שחפצו להפיץ את פרי רוחם. כל מחבר הוציא את ספרו לאור באמצעיו שלו. אבל העשירים בדעת היו עניים בחומר, ומחבר שהחליט להשקיע את כל אשר לו בהדפסת ספרו, ביקש לדעת תחילה אם יש סיכויים להפצתו. הוא מסר את חיבורו לביקורת קפדנית למיודעיו ולרבנים בעלי סמכות והבנה. ידידים אלה נזהרו שלא להכשילו. רק על יסוד חוות דעתם החיובית של רבים ניגש המחבר להדפסה. קשי ההדפסה שימש איפוא כעין מסננת שעיכבה פסולת ושמרים, ורק חיבורים שהיה בהם צד חשוב וגרעיני הופיעו אז בשדה הספרות התורנית. למעשה ראינו שכמעט בכל בית יהודי נמצאה ספריה קטנה. תלמידי חכמים הכניסו לביתם לא רק מספרות היסוד שלנו במקרא ובתלמוד, אלא עד כמה שהשיגה ידם גם מבין הספרים החדשים. היחס השלילי ששרר בימים ההם לספרות הרבנית הוא שגרם שיעברו כמעט בשתיקה על הרבה יצירות בעלות־ערך ששימשו אבני גזית בבניין ספרות ישראל בדורות ההם. ורק הודות למחברים שהפכו גם למוכרי־ספרים־נודדים ניצלו כמה וכמה פניני מחשבה משיני הזמן והכליון.

TOURO COLLEGE LIBRARY

ומשאלה מתגנבת אל הלב:

ברוב המקרים לא הצליחו המחברים להפיץ את חיבוריהם אלא במידה מוגבלת מאוד — איזו מאות אכזמפלרים. עקב ההגירה העצומה מרוסיה, הלכו חיבורים חשובים לאיבוד, ולא נותרו אלא אכזמפלרים בודדים, אפשר אחד או שנים בכל העולם. צו השעה הוא לכנס לתוך ספריות כל מה שהופיע בדפוס עברי, ויהיה מה שיהיה. האשה גליקל חשבה שהיא רק רושמת לזכרון לעצמה ולבני משפחתה, והנה עכשיו רשימותיה הן מרגליות בהיסטוריה שלנו. הכל חשוב בבית גנזיה של אומתנו. הרבה נכתב ונאמר בעניין זה ואין לקפח זכותם של אלה שפעלו רבות בשטח זה, אבל עדיין מתגלגלים ספרים רבים במרתפים ובארונות אצל אנשים שאין להם שום יחס אליהם. הכל יירד לטמיון אם לא נצילם בעוד מועד. נשמות המחברים־המוכרים־הנודדים של העבר הקרוב דופקות על דלתנו בבקשה להציל מכליון את פרי רוחן!

מוכרי־ספרים נודדים. רווח והצלה עמדו למחברים רבים על־ידי מוכרי־ספרים נודדים, מאותו הסוג שמתאר מנדלי ביצירותיו. מעניין שבעיר גדולה כסמורגון לא היתה אף חנות אחת למכר ספרים עבריים, אף־על־פי שנמצאו בעיר הרבה תלמידי חכמים, ודרישה גדולה לספרים היתה קיימת כל הזמן. מוכרי הספרים שעברו מעיר לעיר שימשו צינור להפצת ספרות מכל הסוגים. מוכרי ספרים היו מופיעים מדי פעם בפעם לימים אחדים. הם היו פורשים את סחורתם על שולחן גדול בבית המדרש המרכזי בזמן תפילות שחרית, מנחה וערבית. על השולחן היו ספרי רומ"ל (רבנים ומלמדים — א. אבן־שושן), וגם מספרי מחברים שונים, חדשים וגם ישנים. בפרט השתדלו להפיץ חיבורים שהפצתם נמסרה להם במיוחד. הם סיפקו גם את הדרישה הרבה מצד תלמידי הישיבות שבעיר למסכתות התלמוד ב„מהדורות לתלמידים". לא כל כך בפומבי החזיקו גם מספרות ההשכלה. תמיד היו אנשים עומדים מסביב לשולחן־הראווה ומעלעלים ומעיינים בספרים. על שולחנות אלה ראיתי ספרים שהיו לי אוצר חמדה, שהשתדלתי להשיגם אחר כך לקריאה. בעזרת זקנתי רכשתי לי סידור קטנטן שהיה כעין כל־בו. מתוך סידור זעיר ויקר זה קראתי אחר כך את כל ספר תהלים חמשים פעמים, עשרה פרקים ליום, אחר תפילת שחרית במשך שתי שנים, למלא את נדרי אשר נדרתי בליל „כל־נדרי" כאשר רחפתי בין החיים והמוות, כמסופר בפרק „מחלותי".

כתבי־יד גנוזים ואבודים. אין לשער כמה כתבי־יד לא ראו את אור הדפוס מטעמים שונים, ובעיקר מחוסר אמצעים. כתבי־יד כאלה עברו ממחבריהם ליורשים. ובשריפות התכופות, שעל פי המסורת העממית היתה כמעט כל עיירה ב„תחום המושב" עולה באש אחת לשבע שנים, עלו כתבי־יד אלה בעשן ויהיו כלא היו. מזל דומה לזה היה לאחד מכתביו החשובים של זקן־זקני ה„מטה לוי", שעליו סיפרתי. מחבר זה היה כנראה איש המעשה. הוא הספיק להדפיס את חיבוריו הגדולים: מטה לוי, בית לוי, ומעשה אורג על כל פיוטי הימים הנוראים ויתר המועדים, וגם סידורו הגדול „נהורא השלם", שנפוצו אחר כך במיליונים אכזמפלרים. הוא מת מיתה חטופה בשנת תרכ"ה. לפי עדותו באחת מהקדמותיו היה לו גם כן פירוש רחב על התורה, בכתב יד. אין ספק שפירוש זה, כמו עבודותיו האחרות של מחבר גדול זה, הכיל כמה וכמה מרגליות, אבל אחרי מות המחבר לא נמצא לו גואל ויאבד לעד.

ראשית התנועה הסוציאליסטית בסמורגון

סמורגון היתה מרכז לתעשיית עור. מסביב לתעשייה זו נוצרו מקורות פרנסה לבעלי מלאכה, לחנונים וסוחרים שסיפקו צרכי־לואי לתעשייה זו, וגם את צרכיהם של הפועלים ומעסיקיהם. זה נתן אפשרות לאנשי הכפרים להחליף את תוצרתם הם במיצרכים ושירותים של יושבי העיר. בדרך זאת נעשתה סמורגון לעורק כלכלי מרכזי בפלך ווילנא, שכחמישה עשר אלף יהודים התפרנסו בה. היהודים היוו רוב מכריע באוכלוסיית העיר, — 75%.*).

תנאי העבודה היו קשים מאוד. בעודני נער הייתי רואה בעד החלון בשעה חמש או שש בבוקר אנשים אצים לעבודתם, ועושים קפנדריה דרך חצרות וקרפיפים. ובלילות, בשובי לפעמים בשעה עשר או אחת עשרה מבית המדרש, הייתי רואה בעלי מלאכה ממשיכים את עבודת יומם לאור מנורה קטנה. יום־העבודה היה בן 12—14 שעות ויותר. במוצאי־שבת היו בעלי מלאכה רבים עסוקים מספר שעות למלא מה שהחסירו בערב שבת, שהיה יום עבודה קצר. עונת־נופש בשנה לא באה עדיין לעולם. תעשיית העור היתה נמדדת על פי מספר העורות של בהמות גסות

*) ראה האנציקלופדיה היהודית־רוסית, ערך: סומרגון.

שהחרשתן הכניס לעיבוד מדי שבוע בשבוע. עיבוד עור בהמה גסה דרש ששה עשר שבועות עד שהפכה לעור ראוי לנעלים. בית חרושת בן 200 עורות, למשל, היה מחזיק בדרגות שונות של עיבוד 16 פעם 200, או 3,200 עורות. כל רכושו של החרשתן, וכל האשראי שקיבל היו שקועים ב־3,200 עורות אלו.

הפרוצסים שהיו כרוכים בתעשיית העורות הפיקו ריחות בלתי נעימים ביותר, והאיסטניסים היו אומרים שריחה של סמורגון נודף כמה פרסאות סביבה.

התפתחות התנועה הסוציאליסטית בסמורגון מתחילתה באה על ידי „נרודניק" *) נוצרי בשם איבן סיניצקי, שעבד ב„אקציז" **) המקומי. שמו נישא על כל לשון בסמורגון. הוא התחיל לקרב אליו צעירים על ידי כך שהורה חינם את השפה ואת הספרות הרוסית. רעב עצום להשכלה כללית היה קיים בימים ההם בקרב הנוער היהודי, אבל בתי הספר הכלליים כמעט שהיו סגורים בפניהם. התנדבותו של סיניצקי העמידה לו תלמידים הרבה. לאחר לימוד הלשון והספרות הרוסית נלמדו תורת החברה ומדעי הכלכלה. תנאי העבודה של ציבור הפועלים בסמורגון היו דוגמאות חיות לניצול האדם העובד מצד בעלי הרכוש, ולקיומו של אי־צדק חברתי המקבל עידוד ותמיכה מהממשלה.

סיניצקי היה מארגן חרוץ עד מאוד. הוא היה גם בעל אופי ואישיות מקסימה. נקל להבין שתנאי החיים החשוכים, ששררו בקרב דלת העם בסוף המאה שעברה, הציתו לבבות צעירים. קבוצה קטנה נתלקטה מסביב לסיניצקי, שהלכה והתפתחה והקיפה חוגים רחבים מאוד מקרב האינטליגנציה הלומדת, וגם מבין חוגי הפועלים. הרבה מבחורי הישיבה העדיפו את הוויות מרכס ואנגלס על הוויות אביי ורבא. הישיבות וה„קיבוצים" התחילו להתרוקן, ובהרבה בתים קם הבן באביו והבת באמה.

התנועה הסוציאליסטית זקוקה היתה לכוחות רבים שיפיצו תורתה, והנוער היהודי הראה נפלאות בשטח זה. חשוב לזכור: ההגבלות הרבות בכל שטחי החיים שהממשלה הרוסית הטילה על היהודים, מנעו מבעלי הכשרונות כניסה לחיים הכלליים, כשם שקרה בארצות שבהן נהנו היהודים מחופש ומאזרחות מלאה. בתנאים אלה קיימת היתה ריזרבה עצומה של

*) „נרודניקי", מפלגה ריבולוציונרית שהתקיימה ברוסיה בחציה השני של המאה ה־19.

**) משרד גביית המסים.

בעלי כשרונות ברחוב היהודים ללא תעסוקה כלשהי. התנועה הסוציאליס־טית ידעה כיצד למשוך כוחות אלה אליה וכיצד להשתמש בהם.

כמעט בן־לילה הופיעו תעמלנים, מארגנים, נואמים שהקדישו את כל זמנם להפצת התנועה. בשנת 1901 הופיע תעמלן סוציאליסטי באחת האספות הציוניות שלנו בסמורגון. הופעתו באספה ציונית היתה חלק מפעולה מקיפה של תעמולה סוציאליסטית, שתכליתה היתה לחדור למחנה הציוני ולהאַט את התפשטותו. הוא היה צעיר מקומי שדיבר אידית, ולו כשרון נואם בחסד עליון. נואמים כשרוניים כמוהו נמצאו במספר רב והם הלהיבו והפעילו את המוני הפועלים בכל עיר ועיר. אין פלא, איפוא, שהתנועה הקיפה חוגים רחבים בזמן קצר.

ארגון הפועלים בבתי־חרושת שונים היה הצעד הראשון. מיד אחרי כן באה שביתה לשם הקטנת שעות העבודה והעלאת השכר. השביתות הוכרזו בבתי־חרושת בודדים, כדי למנוע הקמת ארגון נגדי של המעסיקים. הפועלים השתמשו במקום התורפה של בתי־החרושת לעיבוד עורות, שה־פרוצסים של העבודה אינם סובלים דחייה, ושכל הפסקה ארוכה תגרום לפשיטת רגל של המעסיק. למעשה, היתה יד הפועלים על העליונה בכל שביתה*). אחר כך היו הרבה מקרים שהמעסיקים הציעו לפועליהם סכומי־פיצוי גדולים ובלבד שיתנו להם לחסל את עסקם: להגיע לגמר עיבודם של העורות. הם לא נענו. השובתים דרשו שהמעסיקים ימשיכו בהיקף הקודם, אבל בתנאים טובים יותר.

מטרת השלב הראשון של השביתות היתה להעמיד את יום העבודה על לא יותר משתים עשרה שעות. אחר כך התחילו שלבים אחרים בזה אחר זה להקטין עוד יותר את שעות העבודה ולהעמידן על אחת־עשרה, עשר, תשע, עד שהעמידו את יום העבודה על שמונה שעות. כל הורדה בשעות הביאה אתה גם העלאה בשכר הכללי בשבוע**) כל הפועלים

---

*) „מערקווירדיג איז דאָס, וואָס אלע שטרייקען אין סמארגאָן אזוי אויך אין אַשמענע האָבן זיך אין גאנצען איינגעגעבען".
„אין סמארגאן פלעגט דויערן א שטרייק ביי די גארבער 1—2 טעג".
„גארבער־בונד און בערשטער־בונד", ס. דובנאָוו — ערליך, וואַרשע, 1937, עמוד 25.

**) עובדה זאת אני זוכר מתוך שיחות הברים ומתוך סיפוריהם של חברים שהיו בני פועלים שהשתתפו בשביתות בזמן ההוא. אבל לפי החומר של „גארבער־בונד און בערשטער־בונד" שהזכרתי לא פחת יום העבודה מ־12 שעה. ספר זה נדפס הרבה שנים אחרי המקרים הנזכרים לעיל (1937), ורובו תעמולתי ומלא הגזמות. העניין ראוי לחקירה יסודית.

היו מאורגנים בהסתדרות חזקה. אלה שלא חפצו להצטרף לאיחוד הוכו בלי חמלה. כבר סיפרתי במקום אחר (עמ. 36) כיצד נערכו התנפלויות על מפירי שביתה במסדרון בית המדרש אחר התפילה. עם התפשטותה של התנועה הסוציאליסטית חדלו רבים מלבוא לבתי התפילה. אבל לארגון הפועלים היתה יד־נוקמת ארוכה. קבוצת פועלים, שכלפי חוץ היו כיתר אחיהם, היו באים יום יום לבית־החרושת ומתחילים בעבודה. אחרי איזה זמן היו מחלקים את החומר הגלמי לעבודתם בין פועלים אחרים. והם עצמם חמקו ליתר שעות היום לשם הטלת אימה. אלה היו אנשי־אגרוף, שלא פקפקו כלל להכות מתנגד עד שנותר כמעט בלי נשמה. אנשי־אגרוף אלה שימשו אחר כך צבא־מחץ בכל מקרה התנגשות.

כל ההתפתחות הזאת, מן יום־עבודה של למעלה מ־12 שעות שהופחת ל־8 שעות, וגם העובדה החשובה שהחרשתן לא הורשה לפטר את מישהו מהפועלים בלי הסכמת איגוד־הפועלים, ושמובטלים חולקו להעסקה חלקית בין בתי החרושת השונים, ושהשכר בכלל הלך ועלה, כל זה בוצע בחצי־תריסר שנים: 1895—1901! התוצאות היכו גלים בכל רחבי רוסיה. המעסיקים היו נטולי ישע, כפי שכבר ביארתי.

לשם השוואה עם ההתקדמות בארצות הברית ראוי לציין עובדה זו:

בארצות הברית היה עד שנת 1923 בתעשיית הפלדה של „יונייטד סטייטס סטיל קורפוריישון" (United States Steel Corporation) ועוד חברות בשטח זה, יום־עבודה בן שתים־עשרה שעה*), ותחת שלטון הצלמות של הצארים הרוסים ב־1901 הוקטן יום־העבודה בסמורגון לשמונה שעות!

באביב 1901 תבעו הפועלים יום־עבודה בן שבע שעות. המעסיקים לא יכלו לעמוד בדרישה זו. פשיטת רגל היתה צפויה לכל בתי החרושת לעיבוד עורות בסמורגון. באותו הזמן קרה מקרה אחר. בראשון במאי, 1901 ערכו 500 פועלים, וביניהם כמאה נוצרים, תהלוכה־בסך. „ווילנער גאס", הרחוב הראשי בעיר, פונה אחר הצהרים מכל תנועת כלי רכב, והמוני הפועלים הסתדרו בשורות רחבות, עשרה אנשים בכל שורה, ושלשלת בלתי פוסקת הלכה בקצב, הלוך ושוב במשך שעות. המחזה היה מרהיב אך מלא חומר נפץ. המשטרה המקומית היתה בת קומץ אנשים. ה„איספראוויניק", שר המחוז, בא

*) „ב־1922 הזמין נשיא ארצות הברית את גדולי החרשתנים בתעשיית הפלדה לועידה לטכס עצה כיצד להקטין את שבוע העבודה שהיה בן 72 שעות בשבוע. בקיץ 1923 נענו החרשתנים במעשה, ובמקום 69% שעבדו 12 שעות ליום, שישה ימים בשבוע, נשארו פחות מ־10% בסדר זה. ליתרם נקבע יום עבודה בן שמונה שעות".

לסמורגון במיוחד. הוא דרש מאת המפגינים להתפזר. הם ענו לו בשריקה שמשתמשים לפיזור חזירים. הוא שלח מברק לשר גליל ווילנא שכל המשטר בסכנה. אחרי יומיים, במשך הלילה, באו 50 קוזקים עם סוסיהם ונשקם לישיבת קבע בעיר. ימים אחדים אחרי בואם נודע שבמשך הלילה ביקרו הקוזקים בתי כמה פועלים ויאסרו כ־150 איש. בליל יום הששי הבא ביקרו בעוד בתים ויאסרו עוד כ־150 איש. ככה נהגו עד אשר אסרו את כל אלה שהשתתפו בש־ ביתה לשם קביעת יום עבודה בן שבע שעות. כל מאסר היה ל־4 שבועות. הם לא אסרו את כל השובתים בבת אחת כדי שלא להרוס את תעשיית העור בעיר. השביתה הופרה, יד המעסיקים היתה על העליונה, ו„מלחמה קרה" החלה.

גם המשטרה היתה פעילה. מדי פעם בפעם שמענו על מאסר, ועל חיפו־ שים בבתים. מקרה כזה קרה פעם אחת בשעת קבלת שבת, בבית שעמד מול הקלויז של הסנדלרים. הז׳נדרמים הוציאו איש צעיר מהבית וישימוהו במר־ כבה, ואחר כך הוציאו חבילות חבילות של ספרים ויקחון למשטרה. לא ראינוהו יותר. בוודאי שהושם במאסר או ששולח לסיביריה לזמן ארוך. עד הנה היו אלה מקרים בודדים. עכשיו החלו חיפושים ומאסרים בממדים רחבים.

במשך שנים מעטות בלבד נתחוללה מהפכה עצומה בחיי היהודים בסמורגון. בילדותי היו החיים דומים לאלה של היהודים לפני מאתים או שלוש מאות שנה. בהיותי כבן שבע לבשתי מעיל ארוך, והחיים היו דחיים בתכלית. רק כשמונה שנים חלפו והמהפכה היתה רבה. בבתים רבים נתפסו הבנים לתנועה הסוציאליסטית והחיים הפכו לשדה קרב. הצעירים הראו שנאה עזה לדת ולכל מנהגי ישראל. המלחמה בהורים האדוקים היתה אחת ממצוות־עשה שכל סוציאליסט חייב בהן. תיגרות ודמעות היו מעשים בכל יום במאות בתים.

ספרות ההשכלה מצד אחד והתנועה הסוציאליסטית מצד שני קידשו מלחמה על הבית היהודי ועל מנהגיו. התנועה הציונית החלה או להשמיע את קולה, אבל זה היה עדיין „כאוב מארץ", והיהודי הדתי הביט עליה בחשדנות, שמא אין מטרתה של זו אלא לעקור את הנוער משרשו היהודי.

נקל להבין עד כמה חרד לבו של זקני בהיוודע לו שאני מבקר בספריתו האפיקורסית של מענדל דער איינבינדער, ועד כמה כאב לבו עליו בהעניקו שתי סטירות־לחי לנכד טיפוחיו (עמ. 64). בסמורגון היה אחד בשם „צאלי דער מלמד", עני מדוכא, ולו שני בנים. הבכור למד שנים

אחדות בתור בחור ישיבה בעיר סאהל. השני, קצת קשיש ממני, היה חברי. הוא היה בעל כשרונות גאוניים במתימטיקה. בלי עזרת מורה, ובמעט ספרי הלימוד שיכול להשיג, רכש לו ידיעת אלגברה, גיאומטריה, טריגונו־מטריה וקלקולוס (Calculus). שנים אחר כך, בהיותי באמריקה, סיפר לי הסופר האידי אהרון קאפלין שהיה לו ידיד־נעורים שהתפתח ועמד להיות לפלס שני. שמו היה וואלוביץ. זה היה רעי. הוא ואחיו נעשו סוציאליסטים. הם נאסרו שניהם, ולפי השמועות שהגיעו אלינו איבדו שניהם את עצמם לדעת בבית הסוהר בווילנא. וכמו שכבר הזכרתי, בבואי בקיץ 1903 להפרד מה„קי־בוץ" בבית המדרש בסמורגון, לפני נסיעתי לאמריקה, מצאתי את בית המדרש סגור על מסגר באמצע היום, ויהי לי הדבר לחזיון בלהות. כל הבחורים נפוצו לבקש להם אלהים אחרים, להשקות שדות זרים בזיעת אפיהם ובדמם — לתיקונו של עולם.

מראשית גילויה היתה התנועה הסוציאליסטית ברחוב היהודים כוח מהרס. מספר הפועלים שתנועה זו הצליחה להביא להם ישועה היה מצער בערך. כל שאר בעלי־המלאכה, הן אלה שעמדו ברשות עצמם, והן אלה שעבדו כשוליות אצלם, וכן כל הסוחרים הזעירים, הרוכלים ואנשי הבי־ניים, לא הפיקו כל תועלת מהתנועה הסוציאליסטית. לעומת זאת חוללה תנועה זו אנדרלמוסיה נוראה במצב היהדות. הדת, שעל שמירתה מסרו את נפשם דורות על דורות, היתה קרבן ראשון לתנועה החדשה. כבוד לימוד התורה ונושאי דגלה ירד פלאים; הבית היהודי אבד כל ערכו. עצם קיום היהדות הועמד בסכנה. היהודים נוכחו לדעת כיצד נתנה תנועה זו חרב בידי הממשלה להתגולל ולהתנפל על כל היהודים בגלל הסוציאליסטים שביניהם.

אין פלא איפוא שבחוגים רחבים מאוד התייחסו לתנועה זו באיבה. „איהו לא חזי — מזליה חזי" (מגילה, ג.). התפתחותה של התנועה הצדיקה חששותיהם של היהודים, שכן ממנה קמה התנועה הבולשביסטית שגזרה כליה על שלושה מיליונים יהודים ברחבי רוסיה ודנה אותם לשריפת נשמה, ולא תמיד נשאר הגוף קיים.

בגיל המעבר

פרנסה נקיה וקלה

איש היה בעיר ליבּוֹי אשר בלטביה ושמו יעקב מאַרק. הוא הוציא מוניטין בתחום המושב לבּוּכהאַלטאַריה — פנקסנות. עבודה זו נחשבה לפרנסה נקיה וקלה, וגם מכובדה. מר מארק עיבד שיטת הוראה על־ידי חליפת מכתבים. קורס שלם בכתב. השיעורים נחלקו מן הקל אל הכבד. בכל פעם היה התלמיד מקבל רק שיעור אחד, ועליו היה להכין הרבה תרגי־לים ועבודה בכתב ולשלוח אותם למר מארק. אם הכל נעשה כפי שדרוש, קיבל התלמיד שיעור חדש, ואם לאו, הוחזרה עבודתו אליו בצירוף הערות על מקומות התורפה. בגמר כל השיעורים קיבל התלמיד תעודה באותיות זהב שהעידה שהוא ראוי וכשר לשמש פנקסן. שכר הלימוד של הקורס היה 25 רובל.

כבר הזכרתי שבשעת־„ברוגז" ארוכה ביני לבין ידיד נעורי יאנקל (עמ. 46), רכשתי לי ידיד חדש: אהרן עלע. הוא היה קשיש ממני בערך בשנתיים. הוא היה נכדו של המשולח גלעזער שהשיא את בתו היפה לר' שמואל מרדכי שהיה מופלג בתורה ובתואר. אבי אהרן עלע היה נגר, והוא היה שכן קרוב לנו ברחוב קרעווע. לב רעי לא נמשך ביותר אחר לימוד התלמוד. יום אחד סיפר לי על האפשרות להתבסס בחיים על ידי לימוד פנקסנות מתוך חליפת מכתבים. הוא הציע שנלמד ביחד, כמו שכתוב: (משלי כז, יז) „ברזל בברזל יחד ואיש יחד פּני רעהו", מבלי שאצטרך להוציא כסף על כך. ההצעה הלהיבה אותי, בפרט כאשר עמדתי על העובדה שאפשר ללמוד את כל התורה הזו במשך ששה חדשים! סיפרתי לזקני על ההזדמנות הנפלאה שהוצעה לי. ציינתי בחגיגיות שבתור פנקסן אהיה בטוח בפרנסתי באיזה זמן שהוא, בבחינת אדם עשיר, ולא אצטרך לברוח מהישיבה כמו שעשו צעירים רבים שעזבו את תלמודם כדי למצוא לעצמם עמדה בחיים. זקני אמר שבהתחשב עם האנדרלמוסיה שבאה לעולמם

של הצעירים, מוטב שאעסוק בעניין ממשי, שהוא קרוב לשכר וזרחוק מהפסד, — ויתן לי רשות. זה קרה בראשית שנתי השלוש־עשרה.

גם אהרן עלע וגם אני הוצרכנו לדעת חשבון לפני שיכולנו להתחיל את הקורס בפנקסנות. לשם זה העמדנו לנו מורה: מלמד אחד בסמורגון שהיה ידוע כ„בעל חשבון". התשלום — שלושה רובלים לחודש בעד שעה ליום, ששה ימים בשבוע. מעולם לא היה לי מורה לכתיבה או לראשית החשבון. תורות אלו קלטתי כמעט בהיסח הדעת בבית זקני. מורנו התחיל ללמד אותנו תשבורת על פי ספר לימוד רוסי שהיה גדוש שאלות חשבון בכל פרק. כאשר ראה המורה שאני מעוניין בחשבון ועושה חיל, אמר לי להשאר אתו גם אחרי גמר שעת ההוראה. וככה הייתי יושב אתו ושנינו הולכים ופותרים את התרגילים הקשים. לפעמים נשארתי אתו עד חצות הלילה. בוקר אחד שמעתי את זקני מספר לזקנתי שבאותו בוקר אחרי התפילה נפגש עם מורי זה. הלה אמר לו: „אַייער אייניקל האָט אַנ'אייזערנע קאָפּ", (לנכדך מוח ברזל). ובאמת הצלחתי לסגל לי ב־26 שעורים בחודש אחד: תשבורת, דצימלים, פרופורציה, רבית, וראשית אלגרבה, וכולם על יסוד עבודה רבה במציאת פתרונים לתרגילי חשבון קשים בכך פוק. הכנה זו הספיקה בהחלט ללימוד הפנקסנות שלנו.

הקורס של מר מארק היה מעובד יפה, ואני ורעי הקדשנו לו שעות אחדות ביום. בזמן ההוא התידדנו הרבה עם וואַלוביץ שהזכרתי בפרק הקודם. הוא עזר לנו הרבה. הוא העסיק אותנו בשאלות חשבון רבות שמתוך פתרונן נתחוורו לנו שבילי המחשבה בחשבון. יום אחד קיבלנו מכתב מאת יעקב מארק המודיענו, כי שני תלמידים הלומדים את הקורס מתוך סדר מכתבים אחד, וכל אחד עושה עבודה עצמית בשלימותה, זכאים לקבל כל אחד תעודת פנקסן בעד תשלום נוסף של עשרה רובל. זקני החליט לשלם בעדי את עשרת הרובלים. יתרה מזו: כדי לאפשר לי שינון כל החומר בלי כל עיכוב, החליט להעתיק למעני את כל החומר, המכתבים ועבודת התרגילים, שחברי אהרן עלע היה מקבל בכל שבוע. הוא הקדיש לזה שעות רבות משעות הערבים שלו, אחרי שהשתחרר מתלמידיו. ההעתקות הללו עודן שמורות אתי. כתב היד שלו היה פניני, כל אות ואות באה לבדה, וכל אותם גליונות רבים עדים אילמים הם לאהבה־שלא־ידעה־גבול שלב זקני רחש לי כל הימים.

התעודה, על אותיות הזהב שלה, בתור בּוכהאַלטער עודנה שמורה

אתי. זוכר אני את תלונותיהם של בחורי הישיבה על גורלם על היותם אבק־פורח בחיים, ללא שום אחיזה לעצמם מחוץ לכתלי הישיבה. אז הייתי אומר לעצמי: מה מאושר אני. בכל עת ובכל שעה יכול אני לצאת ולהיות עצמאי בעולם. יש לי פת בסלי — תעודת בוכהאלטער בכיסי!

אני מגיע לגיל של מצוות וללימוד עצמאי

הגעתי על סף גיל מצוות. זקני ביקש תחילה לערוך חגיגה לכבוד מאורע מכריע זה בחיי ואני התחלתי, בעזרת רבי הירש, להכין דרשה מיוסדת על „תשובה" מספר „בית הלל", אבל תכנית זו בוטלה. עדיין לא שב זקני לאיזון כלכלי אחרי ההתרוששות שבאה עליו בעקב מחלת הטיפוס שלי לפני שנה. בכלל לא היינו רגילים לחגיגות אישיות. מעולם לא חגגנו יום הולדת, למשל. אבי הכין לי זוג תפילין מהודר. הוא כתב את הפרשיות שהזהירו בכתב ידו הנפלא. פרשיות אלו שמורות עדיין אצלי. כחודש לפני יום הולדתי התחלתי להניח תפילין לשם התרגלות. אחר כך, ביום השבת, כבדוני במפטיר. אני נתתי לבעל הקורא לקרוא את ההפטרה. לא יחסתי השיבות מיוחדה שאקרא אותה בעצמי. כל תלמיד בחדר או בישיבה ידע לקרוא איזו הפטרה שהיא בלי הכנה קודמת. מלבד הנחת תפילין לא הביא יום הולדתי השלושה עשר שום שינוי בחיי. מוחי היה עסוק אז בענייניים שעמדו ברום עולמי: תעודתי בתור פנקסן נתנה לי רגש בטחון בעצמי, ושנית, ר׳ הירש הודיע לזקני שאני מוכן כבר לצאת מהישיבה שלו ללימוד עצמאי! הדבר מילא את לבי שמחה, היות שזה מכשירני ללכת ללמוד באחת הישיבות המפורסמות. אני ידעתי אז על בוריין את כל שלוש ה„בבות", המהוות בסך הכל 414 דפים. דודי אברהם יעקב בחן אותי, וגם ר׳ שמואל מרדכי בחנני, ושניהם הסכימו שהגעתי לדרגת לימוד עצמאי. דודי ארע, אחי אמי, שמעולם לא התעניין בי ביותר, התחיל לכבדני בשמעו על הצלחתי בלימודים. הוא הציע שאלך לישיבת טעלז. נשמעו גם הצעות אחרות. רובן צידדו בזכות ישיבת וואלוזין, שאחרי היסגרה בשנת 1892 (יום ד׳ ה׳ שבט תרנ״ב), התנערה שנית בראשותו של רבי רפאל שפירא, חתנו של הנצי״ב, זצ״ל, ששימש ראש ישיבת וואלוזין עד מותו. אחרי היפתחה לא שבה הישיבה לכבודה הראשון, אבל שמה הלך לפניה. מספר התלמידים גדל משנה לשנה ויגיע בשנת תרנ״ט ל־150. בעת ההיא חי עדיין בוואלוזין דודו של זקני בן ה„מטה

לוי". זקני שלח מכתב לדודו זה, ר' אברהם מיכל, ושאל אם אוכל להסתדר בוואלוזין. דודו ענה שישמח מאוד לאכסנני בביתו ולהשגיח עלי. ההכרעה הסופית באה על ידי קלמן נחום שפר, שהזכרתי כבר בתור „לעהרער" בחדרו של זקני. קלמן נחום אמר שמשולחים מישיבת וואלוזין מוציאים שנה שנה „כסף תועפות" מסמורגון, בשעה שאין אף „סמורגונער" אחד בישיבה זו. זוהי חרפה לעיר ואם בישראל כסמורגון המקיימת בעצמה, בלי שום תמיכה מן החוץ, „קיבוץ" גדול. נוסף לזה, אמר, שהוא בטוח שזכות היותי מסמורגון תעמוד לי לקבל בוואלוזין תמיכה קבועה, אף על פי שאין נוהגים לתת תמיכה לתלמידים צעירים כמוני. הוא הבטיח לדבר על כך עם הגבאים המקומיים, והעניין הוא כמונח בקופסא.

מכתב דודו של זקני ודברי קלמן נחום הכריעו את הכף לטובת וואלוזין, הישיבה הראשונה במעלה בכל מדינת רוסיה. הוחלט שאסע שמה תיכף אחר חג הסוכות. היה זה בשנת תרנ"ט. זקני אמר לשחררני מכל דאגה כספית בכדי שאוכל להתמסר כולי ללימודי. הוא עשה חשבון ויבטיח לי חמישה רובלים לחודש. זה היה החלק החמישי מכל הכנסתו! את התמיכה מטעם הישיבה לא הביא בחשבון כלל. הוא חפץ שאשמור על בריאותי ושלא אֵפת לנטייה לחשוך את כספי על חשבון מזוני. הוא קבע לי שני כללים:

בשעת ספק: אם להוציא קופיקה אחת או שתים, עשה פשרה — והוצא שלוש!

אל תחשב בקופיקות. זה יבהיל אותך בגודל המספרים: ששים, שמונים קופיקות! חשוב ברובלים, הם מועט המחזיק את המרובה, חמישה רובלים, וחסל!

על פי עצת מר שפר לקחני זקני למבחן לרבי מנשה, דיין־העיר. הוא שאלני מספר שאלות ויתן לי מכתב־המלצה לראש הישיבה. אז שאל לעסקו של אבי. בשמעו שהוא סופר סת"ם אמר: „זהו מה שאמרו חז"ל: ‚תורה מחזרת על אכסניה שלה' (ב"מ, פה.). חמוש במכתב־המלצה, התחלתי להתכונן לנסיעה. ההכנות נעשו בדחילו ורחימו. זקנתי טרחה במיוחד בכך: לבנים, גרביים ובגדים חמים הושמו ב„טשמודן", ארגז־עץ שעשיתי בעצמי לפי מתכונת טשמודן שחברי אהרן עלע עשה לעצמו בנגריה של אביו. לנגריה זו היינו באים לפרקים ומתאמנים בשימושם של כלי מלאכה: משור, מעצד, מקדח, מדידת קרשים. אני הייתי מוצא לי סיפוק רב במלאכה זו. לפני זה הייתי יוצא ונכנס במסגריה. שם התאמנתי בשימוש בברזל:

פצירה, צבתות, מלחצי־יד, קורנסים. מנסיונות אלה עמדתי על נטייתי לע־בודת־כפיים שתמיד גרמה לי קורת רוח. מדי פעם בפעם הייתי מתקן דברים שונים בבית. מדף אחד שעשיתי לשימוש במטבח נשמר על ידי זקנתי שנים רבות לאחר נסיעתי לאמריקה. מדף זה שימש לה כעין מזכרת־חיה מנכדה, שרק שנים אחרי הפרדי ממנה עמדתי על עומק אהבתה ומסירותה. היא היתה מצביעה על המדף ואומרת: „מעשה ידי לייבעלע". עשיית הטשמודן נחשבה לשיא במלאכת מחשבת של בחור ישיבה. הוא היה קל, חזק, מצופה ארג חזק, מקושט בכפתורי פליז, מנעול, כולו צבוע כחול, ולו שתי ידות לנשיאתו. הוא שימש לי כל הזמן עד בואי לאמריקה, ויעמוד בקשי הטלטול בדרך הארוכה שעשיתי.

ערב אחד הופיעו בביתנו שלושה בחורים: אישיע, בנו השני של ה„מגיד" מסאהל, אחיו הצעיר יוסף, ועוד חבר שלא הכרתי. הם שמעו שאני עומד לנסוע לוואלוזין, ויבואו לברכני ולשלוח על ידי דרישות שלום לחברים בישיבה. הופעתו של אישיע, שהיה מבוגר ובעל צורה, ונחשב ללמדן, הפתיעתני. האפשר שאנשים חשובים אלה יטרחו לבוא אלי — נער כמוני! גם זקנתי נתרשמה מביקור־כבוד זה. ערכי עלה בעיני עצמי. ימים אחדים לפני הנסיעה אפתה זקנתי מיני תרגימא שהיו אהובים עלי. אחותי כבר היתה בווילנא ולא יכלה להשתתף בהכנות, אבל לבי יצא אליה. התחלתי להרגיש שעוד מעט ואהיה כמוה — בסביבה זרה. זקני דיבר אלי תכופות על התנהגותי בין אנשים זרים. הוא הדגיש את חובתי לכתוב תכופות. הוא הבטיח לענות לי בכל פעם, והזהיר אותי שהוא וזקנתי ידאגו לי מאוד אם לא יקבלו ממני מכתבים כסדרם.

תיכף אחר הסוכות ישבתי בעגלה שהיתה צריכה לשבות בעיר קרעווע. על פי סידור מראש התאכסנתי בבית קרוב רחוק, שאת שמו אינני זוכר, עד עבור השבת. בקרעווע שמעתי בפעם הראשונה בחיי את שמש בית הכנסת שעבר מרחוב לרחוב סמוך לשקיעת החמה וקרא בקול: „אידען, אין שול אריין!" (יהודים, היכנסו לבית הכנסת!) הוא קרא בניגון וקולו נשמע למרחוק. לקול קריאתו נחפזו ההנויות להיסגר. זה הגביר בי את ההרגשה של קדושת השבת.

בוואלוזין

ר׳ אברהם מיכל ראבינאָוויץ, דוד זקני, קיבלני בסבר פנים יפות. הוא היה כבן שמונים שנה. בשנת 1825, בעודנו כבן שש, מת עליו אביו הנערץ. הוא לא היה מלומד כאחיו שהוציא לאור ספר תהלים עם פירושי אבין. אחרי מות אמו בשנת 1831 בעודנו בן אחת עשרה, יצא לעבוד בגיל מוקדם. עכשיו התגורר אצל בנו שהיה שואב־מים ואדוק מאוד. הבן קיים מצוות כיבוד־אב עם כל המורא־הוד שבצווי זה. לאב הוקצה חדר מיוחד, ובו, אמר לי דודי הזקן, אישן גם אני כל ימי היותי בוואלוזין. הוא התייחס אלי באהבה רבה ובטוב לבב. ענייני הפרטיים סודרו כקלות: בשבתות ובחגים אסעד על שולחן המשפחה, ובימות החול אקנה לי את מאכלי כמו שנהגו רוב בחורי הישיבה. חמשת הרובלים לחודש שקצב לי זקני הספיקו לכל צרכי. דודי לא חפץ לקבל ממני שכר דירה. אכילת „ימים" לא היתה נהוגה בוואלוזין. האוכלוסיה היתה קטנה מדי, והישיבה היתה גדולה מדי לאמצעי־פירנוס כזה *).

דירתי היתה בשכונה בשם „אַראָפ־צו", מורד העיר, שיושביה היו עניים. וואלוזין היתה ברוכה בבוץ כל ימות השנה, ו„אראָפ־צו" נטלה ממנו את חלק הארי. זקני וואלוזין היו מבארים את סיבת הבוץ־שלא־ידע־יובש על פי האגדה האומרת שה׳ הראה לאדם הראשון „דור דור ודורשיו דור דור וחכמיו" (סנהדרין לח:). כאשר הגיע אדם לוואלוזין וראה בה ישיבה שזכתה לשם־עולם רקק ואמר: „טפוי, עיירה כל כך זעירה וישיבתה כל כך מפוארה!" ועכשיו שוו נא בנפשכם: רקיקתו של אדם הראשון! עד היום לא יבשה.

ביום בואי הלכתי לבית רבי רפאל שפירא, ראש הישיבה. הראיתי את מכתב ההמלצה מאת הדיין בסמורגון. היה ברור שידידי קלמן נחום שפר סלל כבר לפני את הדרך. בוואלוזין לא היו מצויים תלמידים צעירים כמוני. המשגיח, ר׳ חיים הלל פריד, אמר לי שהכל בסדר ושאוכל להתחיל את לימודי תיכף. במשך שיחתנו רעדתי בכל רמ״ח איברי, ובצאתי מבית רבי רפאל שהיה סמוך לבית־הישיבה עלץ לבי משמחה. נתקבלתי!

הרבה נכתב על ישיבת וואלוזין, ולא אטחן קמחא טחינה. הישיבה עמדה על גבעה, ומכל עבריה שטח פנוי. החלונות היו גבוהים. בהיכנסי פנימה ראיתי

*) מייסד הישיבה, רבי חיים, גדול תלמידי הגר״א, זצ״ל, הנהיג שאנשי המקום לא יהיו עמוסים בתמיכתה, שלא יבואו לידי זלזול לומדי התורה, המתפרנסים על ידם.

ישיבת וואלוזין, ב־1900
מאוסף דר. יצחק ריבקינד

שכל הבניין הוא אולם אחד גדול, בלי שום בליטות ברצפה. ארכו עלה בחציו על רחבו. באמצע האולם היו ארבעה עמודים עבים מאוד שתמכו את הסיפון הגבוה. בחורי הישיבה יכלו להתהלך באולם לאורכו ולרחבו אגב לימוד או מחשבה. הבית היה מלא אור, אוויר ורחבות. לאורך הקירות עמדו שולחנות ולהם צורה מיוחדה: שני צדדי האורך היו נטויים זה כלפי זה בזווית של 45°. בין שני האלכסונים היה שטח צר ועליו מקום למנורות נפט או לנרות. הצורה האלכסונית משני עברי השולחן איפשרה ללומדים משני הצדדים להחזיק את הגמרא כלפי עיניהם. במצב זה היה נוח ללמוד מתוך עמידה או ישיבה. מקסימום של אור־יום או אור־מנורה נפל על הגמרא. מן הסיפון היו תלויים בליץ־לאמפען. פה ושם היה גם „סטענדער", אבל רוב הבחורים למדו אצל השולחנות משני עבריהם. בצד המזרח היה ארון קודש, אבל בימה מורמה לא היתה באמצע. הבניין נועד בראש ועיקר לצרכי בית מדרש.

קולות הלומדים מילאו את הבית: מי בשירה, מי בנהימה, מי בקולי־קולות ומי מתוך עיון מרוכז. פה ושם היו שנים שלושה בחורים שקועים בוויכוח עצום, בלי שים לב לנעשה מסביבם. כל הקולות התאחדו להד אדיר. בימות הקיץ פרץ ההד החוצה ויישמע למרחוק. הצד המעניין באנדרלמוסית הקולות האלה היה שבתוך הרעש והשאון הזה יכול כל אחד לרכז את כל כוח מחשבתו ועיונו בלימודו כאילו היה יחידי בכל הבניין! יכולת זו רכש לו כל בחור ישיבה מראשית צעדיו בלימוד התלמוד. היו כאלה שדווקא בתוך רעש הקולות יכלו להתעמק במחשבה עד קצה גבול אפשרותם.

אני לא נפתעתי הרבה מהאווירה של הישיבה. בדומה לזה ראיתי ב„קיבוץ" בסמורגון, אלא שבמקום 60—70 לומדים בסמורגון היו כ־150 בישיבת וואלוזין. אני הבאתי את גמרתי אתי ואשב ללמוד. בכלל לא שמו הבחורים לב ליוצאים ולבאים. מעט מעט רכשתי לי מכרים בפרט בין הצעירים. שמי היה „דער סמארגאנער". כהבעת כבוד ללומדי התורה היו אנשי העיר מדברים אל בחורי הישיבה בלשון „אתם" — איהר, ואפילו לצעיר כמוני. ביניהם לבין עצמם דיברו בלשון „אתה".

התחלתי את לימודי בהתלהבות שנמשכה כמה חדשים. כבר הזכרתי במקום אחר (עמ. 65) שזקני פתח לפני את שערי ספרות המוסר, שהייתי קורא בה לתיאבון, ובאותו הזמן הייתי בולע ספר אחרי ספר מספרות ההשכלה. בבואי לוואלוזין הייתי בראשית גיל המעבר, רגשני ומרוכז בתוך עצמי. גל של דתיות עבר עלי, עד שהתמסרתי לגמרי לעולמי הרוחני. הגעתי

עד כדי כך שבמשך חדשים אחדים הייתי עושה את דרכי מביתי לישיבה וחזרה דרך חצרות וגינות, כדי שלא אכשל ואסתכל, חס ושלום, בפני אשה. כל חושי היו מרוכזים בלימודי ובזהירות מפני חטא. פסקתי לקרוא בספרים חיצוניים, ובמכתבי לזקני סיפרתי לו על התקדמותי בלימודים. בכלל הייתי מוכן כראוי ללימוד עצמאי, ונוסף לשלוש ה„בבות" שידעתי בבואי לוואלוזין, עברתי היטב, במשך השנה וחצי ששהיתי בישיבה זו, על המסכתות גיטין, קידושין וכתובות, עם כמעט כל התוספות שלהן. מדי פעם בפעם כאשר נתקלתי במקום קשה ביותר הייתי פונה לאחד הבחורים הגדולים ותמיד נעניתי ברצון ובעידוד. לא היו בישיבה מקומות קבועים, אבל לרוב ישב כל אחד במקום שכבש לו בראשית בואו. מעבר השני של שולחני ישב ממולי בחור שהיינו קוראים לו „דער אַניקסטער". יום אחד היכה האניקסטער פתאום בידו על הגמרא ויקרא בקול: „אומרים על אדם בעל כשרון גדול מאוד שיש לו ‚ראש של מיניסטער'. הייתי רוצה לראות מי מהמיניסטערים של הקיסר ניקולאי יוכל לתרץ קושית־תוספות זו!". הבטתי עליו ואחשוב שחמד לו לצון, אבל הוא קרא את קריאתו ברצינות גמורה, ויבט מסביבו כמנצח, וכאומר: אתם הגויים כקליפת־השום נגד חכמתנו בתורה!

כולנו ידענו שחיים נחמן ביאליק למד בוואלוזין. הצעירים שבנו היו מראים מסכת „נדרים" שעליה היתה חותמת של גומי באותיות גדולות: מיכה יוסף ברדיטשעבסקי, ותהי בעינינו כאילו גם הוא נמצא בתוכנו.

בין הלומדים היו כעשרה „פרושים" שנקראו „די ברַאדסקע־ניקעס". ברוסיה היתה משפחה עשירה מאוד בשם ברַאדסקי, שעסקה בתע־שיית הסוכר. משפחה זו העניקה למספר ישיבות קופות די גדולות שמפירותיהן יכלו לפרנס קבוצות של „פרושים". דומני שכל פרוש היה מקבל ששה רובלים לשבוע. סכום זה הספיק לפרנסת הפרוש וגם לפרנסת משפחתו שנשארה בעירו. ל„ברַאדסקעניק" היו מקבלים רק לומדים־נשואים שכבר קיבלו „סמיכה" לרבנות. מאלה שהיו בוואלוזין היו אחדים שחיכו לבוא תורם להתקבל לרבנות באיזה מקום. היו גם כאלה שנפשם חשקה בתורה והם לא חפצו להיפרד מן הישיבה. הפרושים היו כעין שכבה עליונה, וכולנו היינו מביטים עליהם בהערצה. לפעמים רחוקות, כאשר היה רבי רפאל אומר „שיעור", שהיה נועד רק למופלגים שבישיבה, היו פרושים אלה יושבים מסביבו עם עוד בחורים חריפים ומפולפלים. אני וחברי לא הגענו עדיין לרמת שיעורים אלה, אבל בלב כולנו קיננה שאיפה אדירה ליום שבו

נמצא ראויים לעמדה מכובדה זו. שאיפה זו שימשה גורם חשוב להתמדה ולהתמסרות ללימודים.

מקובל היה שקול התורה צריך להישמע בישיבה יומם ולילה, בלי שום הפסקה. היו בחורים, שכ„המתמיד" של ביאליק, היו מקדישים את רוב שעות היממה לתלמודם, אבל כמעט כל בחור חשב לו לחובה לבוא מדי פעם ללמוד „משמר", זה אומר כל הלילה. גם אני הייתי „יושב־משמר" מדי פעם. היו גם כאלה שהיו מתנגדים למשמרים, באמרם ששכרנו יוצא בהפסדנו מחמת העייפות הבאה מחוסר שינה.

בימי לא היתה השגחה אישית על הבחורים. כמו כן לא היתה התנגדות לקריאת ספרים חיצוניים — באופן פרטי. באותה שנה, 1899, פרצה מלחמת ה„בורים" באפריקה הדרומית נגד אנגליה. היו בחורים שחתמו על „הצפירה" או „המליץ" והם היו מביאים את גליונותיהם יום יום לישיבה, ואנחנו היינו מתאספים לחבורות קטנות לקרוא ולדון על מהלך המלחמה. הבורים היו חביבים עלינו. זו הלא היתה מלחמת „המעטים כנגד הרבים". באותה השנה נתחדש משפטו של אלפרד דרייפוס, שנאשם בעוון ריגול לטובת גרמניה, ויצא חייב, ויישלח ל„אי השדים". האנטישמיים שבצרפת עשו את דרייפוס ל„סמל־בגידה" לכל העם היהודי, ועם זה חפצו להאשים את כל המגנגון של הריפובליקה הצרפתית השלישית ולקעקע אותה. לבסוף הוחלט להעמיד את דרייפוס למשפט מחדש. כל העניין עורר תשומת לב שלא היתה כמותה באיזה משפט אחר. ההד הגיע גם אל „תחום המושב" של היהודים ברוסיה, והעתונות העברית היומית היתה ממלאה את עמודיה בפרטי המשפט, ואנחנו היינו בולעים את כל הכתוב. סנגורי דרייפוס: למנוש ולבורי, ואמיל זולא, והקולונל פיקרד, היו חסידי אומות העולם בעינינו, ולעומתם מאשימי דרייפוס: אֶסתרהזי, והגנרלים, היו לנו הסיטרא אחרא הנלחמת נגד כוחות הצדק והיושר. וככה היתה הקריאה היומית בעתונות לעניין־חיים אצלנו.

בין בחורי הישיבה היו אחדים שהיו ידועים כמשכילים, בפרט אחד: דער סלאַבאַדקער, שאמרו עליו שהוא משכיל ומליץ גדול. בימים ההם התחילה התנועה הציונית להתפשט, ושמו של הרצל והקונגרסים הציוניים הלהיבו את דמיוננו. עוד עניין לקח אז את לבנו: רעיון ה„חדר המתוקן", שהעתונות הרבתה לטפל בו. יצירת ה„חדר המתוקן" היתה קשורה עם דיבור עברי, שאיש מאתנו לא חשב לאפשרי. לרבים מהבחורים היו ספרים

מן הספרות העברית. ספר כזה עבר אלי במקרה. בין בחורי הישיבה היתה קיימת קופת „גמילות חסד". הלווה היה צריך לתת משכון. משכונות שלא ניפדו אחרי עבור זמן ידוע נמכרו בפומבי. במכירה כזאת קניתי חלק ד' מ„דברי ימי העולם" מאת קלמן שולמאן. בחלק זה מסופר על המהפכה הצרפתית, תקופת נפוליאון והמאורעות באירופה עד 1848. זה היה ספר הקריאה הראשון שרכשתי לי בכספי ויהי לי כ„בכורי וראשית אוני". מימי נעורי נהגתי לקרוא בשעת הארוחה, בהיותי לבדי, ועכשיו עורר ספרי הראשון את חשקי לקרוא. אותה תקופה היסטורית היתה חדשה לי. עברתי על הספר עשרות פעמים ולא שבעתי. מליצותיו של קלמן שולמאן ותיאורי המלחמות הלהיבו את דמיוני. אחר כך בא לידי הספר „ידיעות הטבע" בתרגום מגרמנית מאת אהרן ברנשטיין. ספר זה, על שני חלקיו, המשתרעים על 1,500 עמודים, פתח לי פישפש לעולם הטבע, ואני התחלתי לראות שיש עולם רחב גם מחוץ לכתלי הישיבה.

אדיקותי העמוקה עם ראשית בואי לוואלוזין התנדפה מעט מעט. ספקות ואי־אמון החלו לקנות להם שביתה במוחי. עם זה לא רחשתי כל שנאה לדת, כשם שקרה לרבים־רבים מבני הישיבה ש„אוהב" נתחלף להם ב„אויב". הסיבה לכך היתה שמימי לא הרגשתי שאני סובל מיהדותי. זקני ידע כיצד להטות את לבי, ותמיד ביכר לשתוק מאשר לומר דבר שלא יישמע. בהיותי בוואלוזין עשיתי את הכל על דעת עצמי. בתקופת אדיקותי לא ציפיתי לדברי שבח; ועם התנדפות ההתלהבות הדתית לא חששתי שמישהו ינזוף בי. כמו כן נמצא לי תגמול מידי בהתעניינותי בציוניות ובעברית. ככה עברתי בשלום את הזעזועים הכרוכים בראשית גיל המעבר.

באותו פרק זמן בערך הודיעני אבי שהוא החליט לנסות את מזלו בעולם החדש באמריקה. למרות עמלו הרב לא יכול בשום אופן להשתכר די פרנסת משפחתו. לא ראיתיו לפני נסיעתו, הואיל והתכוון לעשות כמעשה דודי אֶרע, שנסע לפני מספר שנים לאמריקה ואחר כך חזר משם ויביא אתו סכום כסף הגון.

דאגת פרנסה לא היתה לי. מדי פעם בפעם הייתי מרשה לעצמי לבוא לביתו של שכן אחד שהיתה לו פרה חולבת ולשתות כוס חלב שעלתה בפרוטה. לפעמים היתה זקנתי שולחת לי חבילת מזון קטנה ביד בעלי־עגלה שהיה נוסע מסמורגון דרך וואלוזין. חבילות אלו היו מזכירות לי שאני בין זרים. געגועי על בית זקני גברו מאוד, ובלילה הייתי שופך

דמעות באין רואים. סמוך לחג החנוכה שלחה לי זקנתי צנצנת מלאה שויסקי־אווז (גריבענעס) גדולים. כרכתי אותם אגב אכילת לחם ויהיו לי תבלין שאין כדוגמתו. כאשר הגעתי לשויסק האחרון שהיה גדול ביותר, חלקתי אותו לחלקים, כל חלק לארוחה אחת.

בוואלוזין היה לי זעזוע חברתי עמוק. הבוץ העמוק ברוב חדשי השנה הצריך נשיאת ערדלים מעל למגפיים. ערדלים אלה עלו לשני רובל וארבעים קופיקות — סכום עצום. אבל הם היו כל כך חזקים שאדם יכול להשתמש בהם חורף שלם. ואל יהא זה קל בעיניך. אם ערדליו של אדם שלמים אז הוא יכול להתקיים גם בימי קור וטחב, ואפילו אם נעליו קרועות במידה שאין להן תקנה. ומי כבחור ישיבה שלא יכיר בטובה הצפונה בערד־לים שלמים! בבלות הסוליות של הערדלים היו בני הישיבה מביאים את ערדליהם לסנדלר ידוע שהיה מניח טלאי של גומי על המקום הקרוע, וזה האריך את ימי הערדלים בהרבה. מעשה באחד מערדלי שסוליתו בלתה במקום אחד עד שנעשתה דקיקה מאוד. כדי לקדם את פני הקרע הממשמש ובא הבאתי את הערדל לאותו הסנדלר. הוא אמר שהתיקון יעלה לי שלושים קופיקות. למחרת הביא לי את הערדל. ראיתי שהסנדלר רימני. הוא הניח טלאי סמוך למקום התורפה, אבל את החלק הדקיק, שעוד מעט ויפער פה לא כיסה. החזרתי את הערדל לסנדלר ואעמידהו על טעותו. הוא אמר שיתקן כהוגן, ושאסור אליו מחר. בבואי מחר דרש שלושים וחמש קופיקות. הבטתי על הערדל והנה הסנדלר לא נגע בו, יצא שהוא גם רימני וגם העלה את המחיר. התחלתי לדבר בכעס. „טוב, בוא מחר", אמר הסנדלר. ועוד הפעם לא נגע בערדל, אבל הוא דרש ארבעים קופיקות. נזפתי בו, היטפתי מוסר, דיברתי בשם היושר והצדק, והוא לא קם ולא זע. בגמרי את דברי פלט שוב: „ארבעים קופיקות". ראיתי שנפלתי בפח. ומה אעשה אם לא יחזיר לי את הערדל, וימכרנו לאחר, הלא אצטרך לקנות זוג חדש! שילמתי לו, ובלבי אש מתלקחת. היתכן, עושק שכזה! הוא גם רימני וגם גזל את כספי חינם. האפשר שמעשים כאלה ייעשו והשמש תמשיך לזרוח על הארץ! מגע ראשון היה לי זה עם אי־הצדק שבחיים וישאיר פצע שמאן להירפא.

סיפרתי את זה למיודעי שבישיבה. אחד מהם השיא לי עצה טובה יש נוזל המשמש דבק לגומי. צריך לגזור מערדל קרוע טלאי מתאים ולשפשף בפצירה קטנה גם את הטלאי וגם את מקום הקרע שבערדל, אחר

כך להרטיב בנוזל את שני השטחים המשופשפים ולהדביקם זה לזה. זהו ממש מה שהסנדלר עושה בתקנו את הערדלים. עשיתי כעצת רעי, והנה גיליתי את סוד תיקון הערדלים, ומעתה לא אהיה תלוי בסנדלרים רמאים, וגם אחשוך כסף! מעז יצא מתוק. בחור־הישיבה שבי, שחי כל ימיו בד' אמות של בית אולפנא, ראה קדושה בחיי ההורים הזקנים ובר' פייטל; טהר־לב ופיקחות בדודותי פרומה וציפע רודה; תמימות אווילית בבחור מאַניקסט, וערמומית טפשית באותו הסנדלר. וככה הלך ונגול לפני תשבץ החיים.

שנה וחצי עשיתי בוואלוזין מבלי לבקר את בית זקני אפילו לחגים. עם כל ההשפעות של סביבתי המשכתי להקדיש את רוב זמני ומרצי ללימוד התלמוד. מעט, מעט התחילה שאלה להטרידני: מה יהא בסופי? לבי לא הלך אחרי רבנות; השכלה כללית לא היתה לי. אפילו את השפה הרוסית לא למדתי מעולם. נוכחתי שעלי לשוב לסמורגון. בעת ההיא נסע זקני לחג הפסח לאָחיו כתריאל בסמולנסק. שם עיכבוהו לחצי שנה ללמד את בני אחיו שנולדו לו לעת זקנה. זקני כתב שהוא מסכים לחזירתי. אני הודעתי למשגיח הישיבה שאני עומד לשוב לביתי. למרות זירוזי זקני להימנע מחסכון קופיקות, הספקתי לחשוך מהקצבתו החדשית סך עשרים רובל. משגיח הישיבה נתן לי לפני עזבי עשרים רובל, וככה שבתי לזקנתי בעשירות מופלגה: ארבעים רובל בכיסי! זה יספיק לקנות לי בגדים ונעליים חדשים, אחרי שכמעט כל מלבושי בלו בוואלוזין.

אחרי וואלוזין

בשובי מוואלוזין ידעתי שש מסכתות, כשבע מאות דף גמרא, חתיכה ראויה להתכבד בה לצעיר כבן חמש עשרה. בבתי המדרש לרבנים אורטודוקסים בארצות הברית דורשים ממועמד לרבנות ידיעה כמותית לא יותר מזו, אלא שעליו לדעת גם פוסקים בענייני איסור והיתר. זה אומר שבארצות הברית היו עוד שתים או שלוש שנות לימוד מזכות אותי בסמיכה לרבנות. לא כן ברוסיה של הימים ההם. מועמד לסמיכה היה צריך לדעת לפחות שני סדרים שלימים, שזהו כפלים ממה שלמדתי, ונוסף לזה היה צריך לרכוש לו ידיעה יסודית בפוסקים. כחצי תריסר שנות לימוד מרוכז עמדו לפני עד הגיעי לרבנות. מעמד הרב ברוסיה הלך ונתרופף בשנים ההן.

ההתחרות מצד ה„רבנים מטעם", ההשפעה הנגדית של תנועת ההשכלה, התפשטות התנועה הסוציאליסטית, ההגירה העצומה לארצות הברית ולארגנטינה, כל אלה חברו להחליש את יסודות הקהילה היהודית ואת השפעתם ועמדתם של הרבנים. ללמוד „תורה־לשמה" — כן, אבל כעמדה בחיים — מידת ההגיון אומרת שעלי למצוא לי דרך אחרת!

התנועה הציונית התפשטה במהירות מפליאה. מאז שיצאתי לוואלוזין ועד שובי, נוסדה בסמורגון אגודה ציונית. נשיא האגודה היה אחד מחשובי בעלי הבתים: מרדכי ווערניק. ברוך קאמען היה הגזבר. מר שימשעלעוויץ, אחד מחשובי המשכילים שבעיר, ועוד מספר הגון של אנשים בעלי שיעור קומה נימנו בין חברי האגודה. גם הרבה צעירים נספחו אליה. האגודה שכרה לה בית שבו היו מתקיימות אספות האגודה ופעולותיה השונות. מעט מעט נעשה הבית מועדון לנוער ולכל הנוהים אחרי פעולה ציבורית. גם אני נספחתי לאגודה. בזמן קצר החלו לתת לי עבודות אחראיות. האגודה החליטה לסדר „מניין" מיוחד ל„ימים הנוראים" לחברים ולכל אוהדי הרעיון הציוני. כל ההכנסות תהיינה קודש לארץ ישראל. אני סובבתי בעיר ואמכור בעד יותר משבעים רובל כרטיסים ל„מניין" ארעי זה.

אבל עיקר פעולתי היה בשדה אחר, כפי שאספר להלן.

אני נלחם להקים „חדר מתוקן" בסמורגון

בזמן שהותי בוואלוזין קראתי על ההתקדמות הרבה שחלה בשדה החינוך: יסוד „חדר מתוקן" שבו משמשת עברית שפת ההוראה והדיבור, ותכנית־לימוד מורחבת ומודרנית.

בשובי לסמורגון נוכחתי שכמה וכמה מחברי נעשו סוציאליסטים. ה„ישיבות" התחילו להתרוקן, ובבתים רבים קם הבן באביו והבת באמה. אחד מחברי, למשל, בנו של חסיד אדוק, שנעשה סוציאליסט, היה בוחר את זמן הסעודה השניה של שבת, בשעה שכל בני המשפחה היו מסובין אל השולחן ונהנים מהפשטידה של שבת, להוכיח לאביו שהרבן של החסידים הוא נוכל וצבוע. מובן שמנוחת השבת הפכה למדור לוהט של גיהנום. ככה אירע מדי שבת בשבתו בבתיהם של רבים וטובים.

יום אחד באתי למר מרדכי ווערניק, נשיא האגודה הציונית המקומית, בדברים אלה:

חורבן הבית היהודי המתחולל לעינינו מקורו בחינוך הבלתי מתאים הניתן לילדינו. ה„חדרים" התאימו לתנאי קיומנו לפנים, אולם עתה אינם יודעים כיצד לקיים תריס נגד ההשפעה הסוציאליסטית. אם לא נאחז באמצעי הגנה על ילדינו יתפסו כולם לתנועה הזו ויעשו לאויבי היהדות. הנה מספרים העתונים על „חדר מתוקן" שנוסד במספר מקומות. חדר זה מקסים את תלמידיו. לפיכך נראה לי שהוא הוא הפתרון לשאלתנו הבוערת איך לקיים השפעה־בלתי־פוסקת על ילדינו. מדוע לא נארגן „חדר מתוקן" בסמורגון? ואז באתי בהצעה מעובדה: האגודה הציונית, שהיא מעוניינת כל כך לרכוש את הדור הצעיר לתנועה הציונית, תתן לחדר זה חינם: דירה, אור, חום, ושירותים, היות ויש לאגודה דירה גדולה העומדת לגמרי ברשותה. נכריז על ארגון „חדר מתוקן" בבית הציוני. נציע למורה מתאים שכר כפול ממה שאפילו המלמדים המצליחים מרוויחים. הרבה בעלי בתים, הדואגים לגורל בניהם, יסכימו לשלם שכר־לימוד גבוה, וה„חדר המתוקן" יהיה חי נושא את עצמו.

מר וועריניק התעניין מאוד בהצעה, וייעץ לי לדבר על כך עם ברוך קאמען, שהיה בעל השפעה גדולה באגודה. דיברתי אל קאמען, שהיה לי שאר־משפחה רחוק, וגם הוא גילה התעניינות בדבר. דיברתי אל עוד אחדים מבעלי ההשפעה באגודה. כולם יעצוני להעלות את ההצעה על שולחן האספה של האגודה.

באספה הבאה העליתי את הצעתי. השיחות הפרטיות שניהלתי לפני האספה הביאו תועלת מכריעה. מר וועריניק והאחרים גילו עמדה חיובית להצעה. לבסוף אמר מר וועריניק:

„בסמורגון קיימים כששים חדרים ולהם ששים מלמדים. אם האגודה תהיה היוזמת של „חדר מתוקן" שיתחרה בחדרים הקיימים, תבאנה ששים נשי המלמדים לביתי ותאמרנה שאני גוזל את לחמן מפיהן ותשברנה את חלונות ביתי! לפיכך אני מציע: שהאגודה תעמיד את ביתה היא ואת שירותיה ל„חדר המתוקן", אם יהיה כזה, אבל אינסטנציה אחרת צריכה לקבל על עצמה את האחריות להקמתו". הצעתו של מר וועריניק נתקבלה.

אז אמרתי: „רואה אני שהרעיון כבש את לבכם. ניתן לשער שגם מספר בעלי בתים, הדואגים לגורל בניהם, ישוכנעו כמותכם. אני מקבל על עצמי לבוא בדברים עם כמה בעלי בתים. ארכוש תומכים במספר מספיק ואז יהיו הם בין מקימי ה„חדר המתוקן". בדרך זאת תהיה האגודה נאמנה

להחלטתה." החברים נתנו לי רשות לנסות את מזלי במימוש ההצעה, אבל חששו מאוד להתנגדותם של המלמדים המקומיים.

שלושה תנאי־אגב היו לי לעזרה: בגלל גילי הצעיר לא נתעורר כל חשד שכוונתי לטובת עצמי: כלומר, שאהיה המורה ב"חדר המתוקן"; שנית: העובדה שזה עכשיו שבתי מישיבת וואלוזין הוסיפה לשיעור קומתי, ואנשים התייחסו אלי כאל צעיר מבוגר יותר מכפי גילי; ושלישית: פחד גדול תקף הרבה הורים והם היו נכונים לקבל כל הצעה שנראית כתרופה לשואה שהלכה ונפוצה מבית לבית.

בפעם הראשונה בחיי באה לידי ביטוי נטייתי לעבודה ציבורית. בכל מלוא התלהבותו ובטחונו של צעיר שלא הגיע עדיין לסוף גיל המעבר נכנסתי בעבי־הקורה של העניין בדיבור ובמעשה.

אני עיבדתי את ההצעה ביתר פירוט: היות שהמלמדים המצליחים מכניסים, לפי השמועה, כארבע מאות רובל ל"זמן" ("זמן" = חצי שנה), אז נציע אנחנו למורה של ה"חדר המתוקן" שכר של שמונה מאות רובל לכל "זמן". בחדר יהיו שלושים תלמידים שיחלקו לשתי כיתות. כל תלמיד ישלם שלושים רובל ל"זמן". זה יכניס בסך הכול תשע מאות רובל, שיספיקו לשלם את כל שכר המורה ואף ישארו מאה רובל להוצאות קטנות. היות שהאגודה הציונית הבטיחה דירה, מאור, חום ושירות חינם, ייצא שיהיה די כסף לכלכל את המוסד שנה שנה.

בפרטי הצעה זו באתי לפני הרבה בעלי בתים, בתוספת הנימוקים ששיכנעו את האגודה הציונית. יום יום דיברתי אל בעלי בתים שונים למן הבוקר עד שעה מאוחרת בערב. לשמחתי נענו רבים ויבטיחו להרשים את בניהם ל"חדר המתוקן" על פי התנאים האמורים. ככל אשר ארכה רשימת התלמידים המובטחים ככה הוקל למצוא תלמידים חדשים. בעלי הבתים נגררו זה אחר זה. יום אחד הודעתי למר ווערניק שכבר נרשמו שלושים וחמישה תלמידים. חמשת התלמידים הנוספים ישמשו הבטחה לפרויקט במקרה שאחדים לא יעמדו בדיבורם.

באותו הזמן טרחתי למצוא מורה מתאים.

בין בעלי החדרים בסמורגון נמצאו גם משכילים מצויינים, שהיו מכובדים ומקובלים בציבור. סבור הייתי שעד כמה שהמורה החדש יעמוד על רמה גבוהה בהשכלתו ובידיעותיו לא יקשה להם למשכילים המקומיים למצוא בו איזה פגם. המורה חייב להביא אתו יתרון שיעלהו על כל

מלמדי העיר, שיהיה משכמו ומעלה גבוה מכולם. מה יהיה איפוא יתרונו? רק בדבר אחד: עליו לדעת לדבר עברית בשטף! בסמורגון לא נמצא אפילו איש אחד שידע לדבר עברית. מורה שיהיה בכוחו לשאת נאום אחד בעברית עתיד לקנות לו את עולמו בשעה אחת, ומצבו יהיה איתן מראשית בואו! שוחחתי על כך ארוכות עם קלמן נחום שפר. אמנם הוא בעצמו היה „לעהרער", וה„חדר המתוקן" היה פוגע גם בו, אולם היה בו אותו משהו שקדם אפילו לפרנסתו, ויהי תומך נלהב להצעתי. הוא הסכים לגישה האמורה.

תלמידים מצאתי. מורה מאין ימצא? והיום קצר. הכרחי שיהיה מורה בעיר בהקדם האפשרי, לפני התחלת שנת־הלימודים החדשה, אחרי ה„ימים הנוראים". כתבתי לכל מקום שחשבתי שמשם נשקפה תקווה: למערכת „הצפירה"; לעיר הומל, שבה נמצא כבר „חדר מתוקן"; ליש"י אדלר, שהורה כבר ב„חדר מתוקן"; פניתי למודיעים בעתונים. נתאכזבתי מכולם. יש שלא ענוני ויש שענו בשלילה. בין המודיעים בעתונים היו שענו, אבל מכותלי מכתבם היה ניכר שלא מהם תבוא הישועה. בינתיים שמעתי שבעיר מינסק קיים בית ספר עברי מתקדם מאוד, ושאפשר שהוא נמנה עם ה„חדרים המתוקנים". מנהלו היה משכיל מפורסם: ישראל קאפלאן. מינסק היתה עיר מלאה חכמים וסופרים. צריך לנסוע שמה; אפשר שמשם תבוא ישועה.

חסכונותי בוואלוזין הספיקו לי עד עכשיו כסף לקורספונדנציה הרבה שלי. עכשיו אֶפס כספי. כיצד אסע למינסק? מר שפר אמר שהוא ילווה לי שלושה רובלים. אם אצליח — אז יהיה די כסף לשלם לו, ואם לאו — נמצא דרך לפרעון חובו. בשעה טובה ומוצלחת נסעתי למינסק, למר ישראל קאפלאן, לקחת עצה מפיו. הוא קיבלני בסבר פנים יפות, ויבטיח לשלוח לי מספר מועמדים. הוא נתן לי אחד מחדרי בית ספרו לפגישות עם המועמדים. אנשים במספר ניכר באו בזה אחר זה, ולכל אחד ואחד אמרתי: „אני אדבר אידית, ואתה תדבר עברית". אף לא אחד ידע לדבר עברית בדרגה של שיגרה. אחד ניסה להציע לי תגמול על ידי קריאה בעל פה את השיר „אל הצפור" מאת חיים נחמן ביאליק, שכבר יצאו לו מוניטין כמשורר גדול. ראיתי שכל אלה לא יצליחו לתפוס עמדה בסמורגון. החסרים משכילים אנו בעיר של לומדים ומשכילים היודעים לשנן להם שיר „אל הצפור"! לא ידעתי אז מה מעטים דוברי עברית בזמן ההוא בכל רחבי רוסיה. זה היה בקיץ 1901. אפילו בארץ ישראל היה מספרם מועט למדי. שהיתי שלושה

ימים במינסק, ואז הסכים גם מר קאפלאן שאין במינסק מועמד מתאים לסמורגון. ביקשתיו לשמור בסוד את תוצאות ביקורי, ואשוב לסמורגון. אחרי דיון עם מר שפר החלטנו להודיע שעודני עומד בדברים עם מספר מורים, ושבקרוב יבוא הנה מורה מתאים.

במשך הקיץ ההוא קרו מספר דברים בסמורגון:

עוד לפני נסעי למינסק נקראתי, בשבת אחת אחה"צ, לאספה בחדרו של וועלפקע דער לעהרער, בעל בי"ס מכובד בסמורגון, שקנה לו שם בתור חדר מודרני. היו „חדרים" אחדים כאלה. המודרניות התבטאה בזה שהתלמידים למדו גם דקדוק. כינויי השמות ונטיות הפעלים עמדו בשורה הראשונה בלימודים. בזמן ההוא הופיע ספר הלימוד המודרני הראשון, „גן שעשועים", מאת א. רוזענפעלד, והיו שקראו בו קטעים. לאותה אספה באו מספר בעלי „חדרים" שהיו ידועים כמשכילים. הוברר שהם באו לשם אימון בדיבור עברי. אני הוזמנתי כדי שאיווכח כנראה שדיבור בעברית איננו „קונץ" גדול, ושאפשר למצוא מורה ל„חדר המתוקן" אפילו בסמורגון. הם ניסו לדבר, אבל לא ידעו כיצד להתחיל. לא הבינו אז שהדרך הכי פשוטה היא להמשיך בעברית באותו הנושא שעמדו בו תחילה. בדרך זו ניסו אחר כך רבים־רבים — והצליחו. אבל המשכילים התמימים שנזדמנו לפונדקו של וועלפקע דער לעהרער חפצו דווקא לדבר במליצות על נושאים שלא היו נושאים — והעלו חרס בידם. הם נשארו תקועים במקומם. אז אמר אחד: „אם אנו נדבר עברית אז הלא צריך לדבר על פי הנגינה הנכונה (מלעיל ומלרע)". הנאספים החלו בדיון ארוך ויבואו לידי מסקנה: דיבור עברי הוא בגדר היכולת, אבל דיבור עברי על פי הנגינה הוא למעלה מיכולתנו של מישהו!

באספה ההיא נוכחתי עד כמה תהיה ההפתעה גדולה אם אצליח להביא מורה שידבר עברית רהוטה!

ועוד דבר קרה: מלמדים רבים גילו התנגדות פעילה. מסכנים אלה ניסו לשדלני בדרכים שונות: היו שאמרו אלי שאני אומר להזיק לעניים שכמותם. השיבותי שהילדים באו לעולם לא כדי שיתקיימו מלמדים, אלא שהמלמדים קיימים להורות את הילדים בהצלחה. חוסר הצלחה במצבנו הנוכחי הלא מנקר את העינים! אז אמרו לי שאני מתאכזר למשפחתי: הלא זקני הוא מלמד; גם בנו, דודי אֶרע, מלמד, ואני אומר להרסם. תשובתי

היתה: בסמורגון לומדים כ־1.500 ילדים בכל החדרים. ב„חדר המתוקן" ילמדו לא יותר משלושים. זה לא יגזול את לחמו של מישהו. זולת זאת, יוכל כל מי שירצה בכך להנהיג ב„חדר" שלו את שיטת ההוראה המקובלת ב„חדר המתוקן". גם דודי יוכל לעשות ככה, אם ישתדל. לזקני אינני דואג; למלמד שכמותו יהיה תמיד מקום. בכל אופן, טובת הציבור דורשת תיקונים מידיים, ובמפגיע. אז החלו להוציא לעז על החדר החדש. גם זה לא הזיק לעניין, מאחר שלא ידעו מי ומי עומדים להרשם.

אז בא מלמד אחד לזקנתי ויאמר שאם לא אפסיק את עניין ה„חדר המתוקן" ילשינו עלי לפני הממשלה ויאשימוני בסוציאליזם, ואז יאסרוני ויגלוני לסיביריה! זקנתי נבהלה. גם אני הכרתי שנשיכת עקרב נכונה לי. אז הלכתי לאחד מגדולי החרשתנים בעיבוד עורות, גדליה סאלאדוחה, ואספר לו על דבר כל ההצעה, וההפחדה של מלשינות. השתדלתי להוכיח שאחת מהמטרות של ה„חדר המתוקן" היא לרתק את התלמידים לערכים שלנו כדי שישמשו תריס כנגד כוח משיכתה של התנועה הסוציאליסטית, שרבים מהצעירים נתפסו לה כבר. מר סאלאדוחה אמר לי שהוא שמע כבר על בית הספר החדש, והבטיח כי לא יקרה לי דבר.

אומץ רוחי לא עזבני, ואני המשכתי לחפש אחרי מורה.

בהיותי במינסק נפגשתי עם חברי בחדרו של ר׳ לייבע מאיר׳ס בסאהל, שפעם אחת היפלתי אותו מעל ספסל בשעת משחק והוא אמר לי ש„וויגאדע" תציל אותו ממות, וזמן רב הייתי לוקח וגם גונב מאכלים מביתי ומביא לו. זה היה לפני שבע שנים. עכשיו עמד לפני בחור גבוה, רחב כתפיים וחסון. הוא הזמינני לחדרו. שלושה מחבריו היו שם. כולם היו לבושים חולצה וחגורה כמנהג צעירי הסוציאליסטים. אחד מהם אמר שמתוך שפע עבודה שכח לאכול את ארוחת הבוקר. עוד אחד אמר שהוא רעב קצת. אחר אמר שהוא יכול לתת מספר קופיקות לקניית מזון. ראיתי שה„חברה" רעבה. נתתי לחברי מספר מטבעות ואומר לו שגם אני רעב ושיואיל בטובו לקנות דבר־מה כראות עיניו. הוא הביא כיכר לחם שמשקלו היה 10—12 ליטרא ושלושה דגים מלוחים. אחד הוציא אולר גדול ויתחיל לחתוך פרוסות פרוסות. מי שלא ראה את ארבעת הצעירים בולעים את הפרוסות ומלפתים בדגים המלוחים לא ראה אכילה מתוך בולמוס מימיו. כיכר הלחם הלך והצטמק מרגע לרגע עד שנשאר רק קצה אחד במשקל ליטרא אחת בערך, ל„דרך ארץ", או אפשר כדי להשיב נפשם עד שתזדמן להם הסעודה הבאה.

ניכר היה שקבוצה זו היתה בלי מזון הרבה שעות. הפעם שמחתי על קורטוב ה„וויגאדע" שנזדמן לי לתת לחברי מלפנים ולרעיו.

זו היתה תרומתי היחידה לקידום הסוציאליזם ברוסיה.

את שלושת הרובלים שקלמן נחום שפר הילווה לי לצורך נסיעתי למינסק שילמתי בדרך זו:

כתוב ב„שולחן־ערוך": „וכמו שהוא מבקש שהקב"ה ישמע שוועתו ותפילתו, כך ישמע הוא שוועת העניים", ועל פי זה נהגו לתת צדקה בצורות שונות בשעת התפילה. על פי הכלל ש„צדקה נגבית בשנים", היו זוגות, זוגות עוברים מאיש לאיש בזמן תפילת שחרית בימות החול, ובפרט בימים ב' וה' שבהם אומרים „והוא רחום" הארוך, לבקש נדבות. זה היה נעשה בלי אומר ודברים. אחד משני הגובים היה הולך בראש ביד מחופנת שהיו בה מספר מטבעות. רוב המתפללים היו נעניים, מי בקופיקה אחת, ומי במטבע יותר גדול. הכל סמכו על ישרנותם של הגובים. מר שפר אמר „אתה הוצאת את שלושת הרובלים לטובת הציבור, לכן על הציבור לשלם את הסכום. נצא „אויסקלייבען" בבית המדרש. בבוקר הבא יצאנו, אני הראשון ביד מחופנת, והוא אחרי. אנחנו ספרנו את הסכום אגב אספתו. עברנו רק בשני „מניינים". שלושת הרובלים נאספו, ואני נתתים למר שפר.

ככה אוזן הצעד הראשון בתקציב ה„חדר המתוקן".

דיבור עברי נשמע בפעם הראשונה בסמורגון בזמן שלא פיללנו לו. הזכרתי שהאגודה הציונית החליטה לערוך „מניין" מיוחד ב„ימים הנוראים" הבאים, ושכל ההכנסה תוקדש לארץ ישראל. אני מכרתי הרבה כרטיסים ל„מניין" זה, וגם התפללתי בו, היות שזקני, שמקום תפילתו הקבוע היה בקלויז הסנדלרים, היה עדיין בסמולנסק. עם כלות התפילה, בלילה הראשון של ראש השנה, קם אדם גוץ, כבן שלושים, שהיה ידוע כאחד המשכילים, ותיכף אחרי „אדון עולם" התחיל לדבר. הקהל פנה לעבר הנואם שעמד על הבימה. הם שמעו קול דברים אבל לא הבינו אותם. מעט מעט החלו להכיר שהוא מדבר עברית! האיש המשיך לדבר בשטף ובהתלהבות. אינני זוכר את תוכן הדברים בפרטות, אבל הם היו על הארץ, התורה, השפה וישראל. כולנו עמדנו כמסומרים עד כלותו לדבר, כעבור רבע שעה. ככה עשה גם למחרת אחרי תפילת ערבית, וגם אחר „כל נדרי" ובלילות חג הסוכות ואותו הפלא שאנחנו שמענו וקראנו עליו קם ויהי לעובדה חיה לעינינו עברית מדוברת נעשתה למעשה יום יום!

מורה מתאים ל„חדר המתוקן" לא נמצא, אבל עוד לפני החגים באה גאולה ממקום אחר: ארבעה מטובי המלמדים שבעיר, שהיו ידועים כמשכילים, וביניהם וועלפקע דער לעהרער, לייבע גילמן, שהיה בעל תורה וידיעות, ועוד שנים, החליטו לפתוח בית־ספר עברי בשותפות ולהכניס בו כמה תיקונים.

כאשר התפרסם רעיון בית הספר המשותף הודעתי למר וועלניק, בשיא האגודה הציונית, שהיות ולא נמצא מורה מתאים באמת, רצוי שיביטו על בית־הספר המשותף העומד להפתח כעל צעד ראשון בתיקונו של ה„חדר".

בהביטי לאחור על הפרשה הזו מתחוור לי שבשנת 1901 לא היתה כל אפשרות לייסד בסמורגון „חדר מתוקן" שיהיה ראוי לשמו. פרט למחנכים בודדים עדיין לא היו ברוסיה די מורים שידעו כיצד לארגן בית אולפנא כזה, אלא שבכל התעמולה לטובת „חדר מתוקן" היה משום נעיצת קנה שהעלה שרטון בים הבלתי משתנה של ה„חדר" המסורתי. הביצה, כביכול, זוה! למחזיקים ב„חדר", שהיה כשלעצמו חסר־ישע לנוכח השינויים העצומים שהתחוללו בעירנו, וחסר־אמון בעצמו, הוברר שיש ויש בידו להלחם על קיומו על ידי שיפורים בצורה ובתוכן, מבלי לוותר על מטרתו כמוסד חינוכי השומר על קיום העם. ארבעת השותפים הוכיחו שבסמורגון היו כוחות־הוראה בעלי פוטנציאליות מבטיחה. צריך היה רק לעוררם ולזעזעם. זעזוע זה בא לידי ביטוי על ידי התעמולה לייסוד „חדר מתוקן".

ואשר לעצמי, למדתי לקח זה:

יהיה המציע או הפועל מי שיהיה, אם אך הוא משקיע את כל ישותו, בלי שום פניות פרטיות, בפרויקט שיש בו משום טובת הציבור, אז נכון הציבור להביט בעין טובה עליו ועל הצעתו ופעולתו. אפילו צעיר שכמותי, שעדיין לא מלאו לו שש עשרה שנה, יכול לעורר הפניה בשדה החינוך בעיר גדולה!

נסיון זה סייע הרבה בעיצוב אופיי וחישול כוחותי בשנים הבאות.

ווילנא

זקני הסכים שאסע לווילנא. שם גרה אחות זקנתי דבורה חאַנעס בחצר הידועה בשם: „אברמקע חנקע באַשקעס הויף", בפרוור זארעצ'י. היתה לה מאפיית־לחם גדולה והיתה מוכרת רק לחנוונים. היא חפצה שאני אעזור

לה ברשימותיה כיוון שלא ידעה קרוא וכתוב. אני באתי לווילנא תיכף אחר החגים בשנת 1901. דודתי נתנה לי את כל מחסורי. בתחילה הייתי מקדיש שעות אחדות ביום ללימוד התלמוד בבית הכנסת הסמוך לביתה. אחר כך מצאתי לי מורה לרוסית. הוא לימדני חינם, למרות היותו אכסטרן עני. הפצת ההשכלה הכללית נחשבה אז למצוות־עשה שכל המחמיר בקיומה הרי זה משובח. אני התמסרתי ללימוד חדש זה באותה ההתלהבות שבה למדתי תלמוד. התחלתי לקרוא בספרות הרוסית. לפרקים הייתי מבקר בספריה המפורסמת של מתתיהו שטראשון. פה העדפתי לקרוא בספרות העברית. ידעתי שאך במקומות מעטים נמצאים אוספי ספרים עברים גדולים כאלה, בשעה שחומר קריאה בספרות הרוסית, לפי מצב ידיעתי המוגבלה, יימצא לי בכל מקום. בינתיים השתתפתי בעבודה ציונית פעילה. עדיין שמור אתי מכתב הממלא את ידי לאסוף בעד הקרנות הציוניות מתוך קופסאות שהיו נפוצות בבתים פרטיים בכל רחבי העיר. אספות כספים אלה היו נעשות על ידי זוג גובים, על פי הכלל העתיק ש„צדקה נגבית בשנים" (בבא בתרא, ח:).

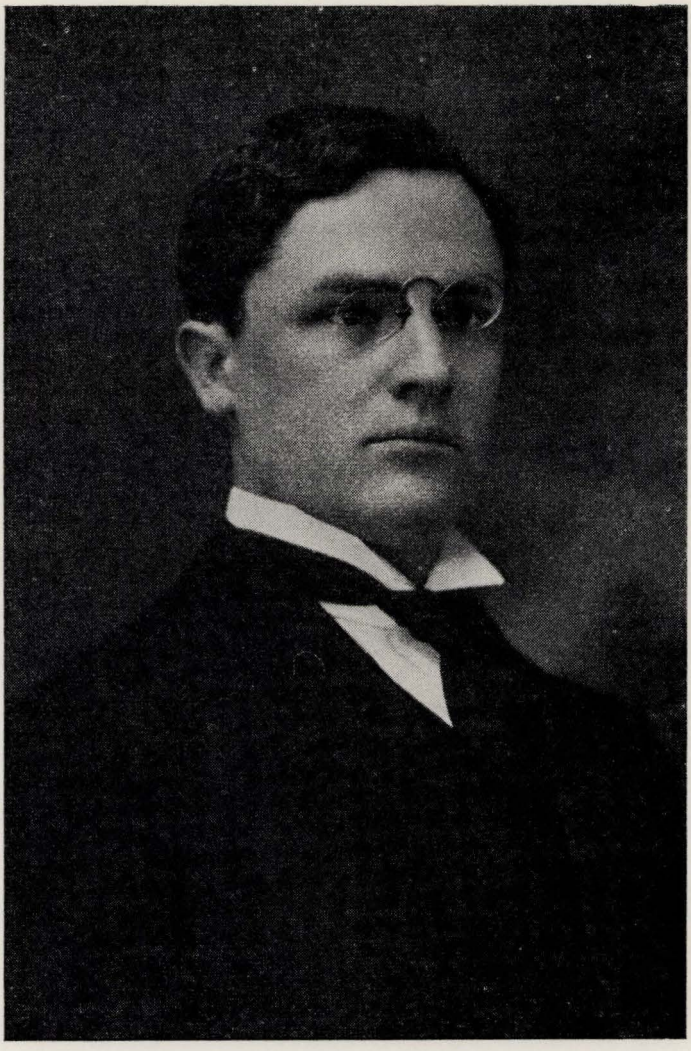
אספות ציוניות ונאומים ציוניים התקיימו לרוב בבתי־הכנסיות תחת מסווה של תפילות בציבור. אספות ציוניות כאספות בכלל, היו אסורות מטעם הממשלה, אבל אספות קטנות בבתים פרטיים היו מתקיימות לפרקים. אספה כזאת נחקקה בזכרוני. זה היה בשבת אחת אחר הצהרים, בה נאם מר י. א. מריווש, שנתפרסם אחר כך בעיקר על ידי חיבורו „מקרא מפורש" שחיבר ביחד עם ד. נוטיק ונ. לוין, על התורה וספרי הנביאים. באספה זו נשמע גם דיבור עברי חי. אף־על־פי שווילנא, ירושלים דליטא, היתה מלאה חכמים וסופרים, היה הדיבור העברי חזון בלתי נפרץ בימים ההם.

„בשבתות־מברכין" הייתי הולך להתפלל בבית־הכנסת הגדול. אז היה חזן־העיר גרשון סיראָטא עובר לפני התיבה בלווית המקהלה הנפלאה שלו שעמדה תחת הנהלתו של המנגן המפורסם לעווי. זמרים מעטים מאוד בדרגת סיראָטא קמו לנו בדור ההוא. יום אחד נענה סיראָטא לפיתוייו של סוכן אחד להנציח את קולו הנפלא בתקליטי פונוגרף. מספרים שאחרי שהכין מספר תקליטים בהצלחה רבה, ביקש הסוכן לדעת מהו השכר שהוא מבקש. החזן סיראָטא, שברוחו כבקולו היה כעצם השמים לטוהר, אמר: „אפשר מאתיים רובל?". הסוכן, שידע כי התקליטים יכניסו לחברה שלו רווחים עצומים, לא יכול לראות כיצד נותן האיש התמים הזה לחברה לזכות

ברווחיה במחיר נזיד עדשים, ויאמר לו: „אדוני היקר, בקש לכל הפחות אלפיים רובל!". בקושי רב השפיע על סיראָטא להסכים לדרישה זו. טענת סיראָטא היתה: „אבל כל זה הלא נעשה בזמן מועט כל כך, מדוע מגיע לי סכום גדול כזה?". קולו של סיראָטא היה דומה בהרבה לקול קארוזו, הטינור הכי מפורסם בעולם האופירה. בזמן ההוא היתה ההקלטה במצב־בראשית. פולני אחד היה מנגן את תקליטי סיראָטא בחלונו הפתוח ב„חעלמ׳ס הויף" בשבתות אחר הצהרים, ושעות שלימות היו שומעים רבים עומדים בחוץ ומקשיבים מתוך התפעלות לידיד נפשם, חזן עיר ווילנא.

חיי בווילנא היו בלי מטרה ברורה. כמוני אני נמצאו רבבות צעירים בתחום המושב. האפשרויות של תעסוקה בשטחי הכלכלה היו מוגבלות מאוד. הצעת כוחות אדם עלתה לאין ערוך על הדרישה וגרמה להתחרות חריפה ומרה בכל שלבי החיים. המונים המונים מבין הנוער היו „מיותרים" במנגנון הכלכלה המוקף עד כדי חניקה בחוקים דרקוניים. למדתי רוסית וספרות מפני שרבים אחרים עשו ככה, ולא לשם איזו מטרה ברורה. קראתי בספרות העברית, הייתי פעיל בתנועה הציונית, בעיקר מפני שנגררתי אחרי רבים אחרים מבין הנוער. נואשתי מהתרכזות בלימוד התלמוד שהובילה באופן הטוב ביותר לחיי דחקות ותלות באחרים. ההרגשה שהם „מיותרים" גרמה להגירת המונים אל עבר לים. רבים אחרים נסחפו בזרם התנועה הסוציאליסטית שהבטיחה פתרון מוחלט לפועלים העשוקים. זקני חשש מאוד לעתידי. הוא התכתב על זה עם אבי שהיה כבר בארצות הברית. זקני אמר: „אני זקן ומרוחק מלייבע. אין לו שום הגנה נגד הכוחות המסתערים וכובשים את בני הנעורים ומרחיקים אותם מהיהדות. מה לעשות כדי להבטיח לו את עתידו ואת יהדותו?". אבי ענה שהוא היה רוצה להביאני לאמריקה, כיוון שהאפשרויות שם הן בלתי מוגבלות. עם כל הכאב שבהצעה הזו שפירושה פרידת־עולמים ממני, הסכים לה זקני. הוא פחד בעיקר שמא אתפס לתנועה הסוציאליסטית, שכל כך מבני סמורגון נצודו כבר בחרמה.

יום אחד קיבלתי מכתב מאבי שכבר עשה את כל ההכנות להביאני אליו לאמריקה. תקוותו היתה שאחרי יבואו יתר בני המשפחה. סמוך למכתב זה הגיעני מכתב מסוכן אניות שבקרוב אקבל כרטיס נסיעה לאמריקה, ושעלי להתכונן לנסיעה. שמחתי על מיפנה זה בחיי. נסיעה לאמריקה נעשתה כבר שיגרה בחיי יהודי־התחום ברוסיה. כמו כן חשבתי שעוד מעט ותור גיוסי לצבא יגיע, ומי שידע ושמע על חיי הגיהנום של חייל יהודי בצבא רוסיה,

משה לוין („משה הלוי"),
הארי שבחבורת „מפיצי שפת עבר וספרותה"

הביט על הגיוס כעל תקופת־סבל, בת ארבע שנים בערך, בבית האסורים.

למרות הבטחת הסוכן ש„בקרוב אקבל כרטיס נסיעה", חלפו למעלה מתשעה חדשים עד שקיבלתי את הכרטיס. יום יום ציפיתי לקבלתו וכל אותו הזמן היה שעת בין־השמשות ביחס לפעולה מכוונת כלפי איזו מגמה בחיי. אני הרביתי לקרוא רוסית ועברית, המשכתי לפעול בתנועה הציונית, וכולי ציפיה לכרטיס הנסיעה. רבים רבים נתנסו כמוני בתוחלת ממושכה של הרבה חדשים לכרטיס המובטח. רק אחרי בואי לאמריקה נודעה לי הסיבה לזה:

הגירת רבבות אנשים לאמריקה שנה שנה יצרה היקף מסחרי שעלה להרבה מליונים דולר. בין המהגרים שהיו באמריקה נמצאו רבים שיכלו לרכוש כרטיס נסיעה בשביל בני משפחתם רק בתשלומים לשיעורים. אז נפתחו סוכנויות ו„בנקים" שהבטיחו קרדיט לקונים כנגד תשלומים קטנים שבועיים או חדשיים. הם דרשו מאת הקונה סכום פעוט בתור דמי־קדימה, ויבטיחו לשלוח תיכף כרטיס אניה לאירופה. בעד הקרדיט שניתן לקונה, ובעד הטירחה לקיים חשבון־שוטף לתשלומיו, הוסיפו אחוז הגון למחיר הכרטיס. למעשה שלחו רק הודעה לקרוב באירופה, עם הבטחה ש„בקרוב יקבל כרטיס אניה", אבל הם לא שלחו את הכרטיס עד שגמר הקונה לשלם את כל המגיע ממנו, על כל התוספות, זה אומר שהם קיבלו תשלומים קבועים, ובמקום לתת לקונה ריבית בעד כספו, כמו שבנקים עושים, זקפו עליו תשלום נוסף! ככה יצא שהנוסע ישב וחיכה חדשים רבים. היו מקרים שכל בני המשפחה מיהרו למכור את מטלטליהם, פרט לחבילות שעמדו לקחת אתם, תיכף אחרי קבלם את ההודעה, ואז „ישבו על החבילות" חדשים רבים בצפותם יום יום ל„דואר האיטי" שיביא להם את הכרטיס המובטח. היו גם סוכנים, שאחרי שאספו סכום גדול מהתשלומים הרבים, פשטו את הרגל, וכל הכספים שהקונים המסכנים חשכו בדם־התמצית במשך ימים ושנים ירדו לטמיון. רק שנים אחר כך נתקבלו באמריקה חוקי־הגנה כנגד מעשי־עושק אלה. סדר זה הוא שגרם לי תשעה ירחי ציפיה ממושכה.

בעברי על ניירות ישנים מצאתי כעין יומן שכתבתי בקיץ 1903 ובו היתה רשימה שנכתבה אחרי חצות הלילה בכ„ג באב, תרס„ג (16 אוגוסט, 1903), תיכף אחרי שובי מפגישה המונית שנערכה בתחנת הרכבת לדר. הרצל שבילה יום אחד בווילנא. הממשלה הרוסית הרשתה לדר. הרצל לבקר מספר ערים בתחום־המושב, וביניהן היתה ווילנא.

והנה מה שקרה: המשטרה הודיעה למפרע שאסור להתקהל באיזה מקום שהוא בקשר עם ביקורו של דר. הרצל. תכניתו ביום הביקור לא פורסמה אבל „עוף השמים הוליך את הקול", ובשכונת „צדקה גדולה", בה נפגש דר. הרצל עם כמאה מנהיגים חשובים, ציפו המונים ברחובות שחשבו שיעבור בהם. היה ידוע שקרוב לחצות הלילה יבוא לתחנת הרכבת. התחנה נתמלאה יהודים ואלפים רבים מילאו את כל המגרש והסביבה. אני הייתי בין המצפים. פתאום עבר הקול: „הנה מרכבתו!". ברגע זה הופיעה מרכבה פתוחה ובה איש הדור, בעל זקן שחור, ופניו כפני מלך. זה היה דר. הרצל. ההמון פרץ בתשואות.

ברגע שהמרכבה נעלמה פרצו מהרחובות הסמוכים קוזאקים על סוסים ויתנפלו על ההמון במגלביהם. הם הכו על ימין ועל שמאל. ההמון, שהיה מוכן לסבול מכות ובלבד שיזכה להציץ על האיש ש„לפני מלכים יתייצב", החל במנוסת בהלה. אני שבתי הביתה בשלום ודמותו של דר. הרצל נשארה חקוקה בעיני רוחי כל הימים.

אחרי עבור כחמישים שנה נזדמנתי בפגישה של ידידים ואזני קלטה תיאור של עד־ראיה, שכמוני נכח באותו לילה בתחנת הרכבת בווילנא. גם הוא יצא בשלום מהתנפלות הקוזאקים. זה היה הציוני המובהק דר. י. מ. פינקלשטיין אשר בבוסטון.

ביומנו כתב דר. הרצל: „יום אתמול, יום וילנא, לא אשכחהו לעולם".

בראשית הקיץ 1903 קיבלתי מכתב מסמולנסק מאחותי אסתר גיטל שהיא נתארסה. שם ארוסה אליעזר מיטלמן. כעין רגש של מחאה תקפני האומנם אחותי, שאך אתמול היתה נערה צעירה מאוד, הגיעה לידי אירוסין, ואנוכי לא ידעתי!

רק שנים מעטות בערך היינו ביחד. בהיותנו תינוקות היתה היא, הקשישה ממני בשלוש שנים, כאֵם קטנה. היא שמרה וחרדה לי ולמעשי בכל רגע עד שלפעמים חפצתי להשתחרר ממנה כדי להיות עצמאי יותר. כפי הנראה היה זה הגורם לנטייתי להביאה לידי דמעות דווקא אחרי השתדלות עצומה מצדה להשפיע עלי חיבה ואהבה.

היא היתה בעלת כשרונות. בסמורגון לא היו בתי ספר עבריים לילדות. מדי פעם היה זקני מלמד אותה חומש ונביאים. בהיותה כבת עשר ביקרה בבית־הספר הכללי הממשלתי שהיה בו חוק־לימודים של שלוש שנים. ככה רכשה לה את ידיעת יסודות השפה הרוסית.

בשנתה השלוש עשרה החליטה להשתלם באיזה מקצוע בחיים. לשם זה נסעה לווילנא בה התגוררה זמן מה אצל אחות זקנתי, שאחר כך סיפקה לי דירה ומזון במשך שנתיים. בווילנא השתלמה במקצוע הכובענות לנשים. כאשר מלאו לה שבע־עשרה שנה התיישבה בסמולנסק. זכות־ישיבה בעיר זו, שהיתה מחוץ ל„תחום־המושב", ניתנה לה על ידי כתריאל יעקבסון, אחי זקני שהיה סוחר בעל „גילדה ראשונה". בעיר ההיא לא היתה זקוקה לעזרה צדדית. בשנות מגוריה בווילנא ובסמולנסק מצאה לה הזדמנויות להרחיב את השכלתה. היא רכשה ידיעה יסודית בשפה הרוסית ובספרותה, למדה גרמנית וצרפתית, ותמיד היתה אחוזת־בולמוס לקריאה. בשנתה העשרים נפגשה עם אליעזר מיטלמן, בעל חנות לסמלי מדים צבאיים. היא מצאה בו נפש עדינה ואישיות פנה. היתומה, שכל הימים ערגה נפשה לאהבת־אם ולסביבה משפחתית, החליטה שעם בן־זוג כמוהו תוכל לרוות את צמאונה לחיים מלאים ושלימים.

מאז שנסעה לווילנא הייתי נפגש אתה רק לעתים רחוקות. היא התכתבה בתמידות עם זקני. הרגשתי תמיד כי שום מחיצות מקום וזמן לא יפגמו ולא יפיגו את אהבתנו ההדדית, ולכן כאשר כתבה לי שנתארסה, חששתי שאיזו מחיצה עולה ביני ובינה. הרגשת־לוואי כזו באה בלב הורים הרואים את ילד־טיפוחם עובר לזרועות אחרות. יום אחד קיבלתי הזמנה לבוא לחתונתה שנועדה ליום 19 באבגוסט, 1903. באתי לסמולנסק לשמוח בשמחתה וגם להיפרד ממנה ומהורי הזקנים. בילתי עשרה ימים בעיר זו שהיתה אסורה עלי בדריסת רגל והרגשתי את טעמה של גלות־בתוך־גלות שהרעילה את חייהם של כל כך רבים מיהודי רוסיה.

הורי הזקנים גרו אצל אחותי, והיא קיימה בהם מצוות כיבוד־אב בצורה מופתית. היא ובעלה העריצו אותם ו„נשאו אותם על כפיים" כל הימים. יום אחד חזר זקני לסמורגון ול„חדרו", ואפילו בעמדו על סף הגבורות היו תלמידיו לשעבר מביאים לו את ילדיהם, ולא זזו ממנו עד שקיבלם — עד המספר הקבוע לחדרו. בהיותו בסמורגון מתה עליו זקנתי, שראתה אתו חיים למעלה מיובל שנים. זמן ידוע גר זקני לבדו בבית. במכתביו אלי בהיותי באינדיאנפוליס התאונן שבדידותו מטילה עליו בלהות בלילות. אחותו ציפע רודה דיברה על לבו שישתדך שנית, והוא שמע לה. אשה צדקנית נישאה לו ותשמור עליו מתוך הערצה ומסירות, אבל גם היא מתה עליו, ואז נעתר לבקשת אחותי לשבת בביתה בקביעות.

שנים אחדות לימד את שני בניה באופן שזכרו לא סף משניהם גם אחרי עבור עשרות בשנים. בביתה היתה לו קורת הרוח לראות איך שנכדתו, שגידל ביתמותה, גומלת לו אהבה, טיפול ויראת הכבוד שאך הורים מעטים זוכים לשכמותם מבניהם. ביום י"ד, כסלו, תרע"ט, נפטר זקני בשנתו הפ"ב, זכרונו לברכה, ות'נ'צ'ב'ה', אמן!

אני חזרתי לווילנא. הפוגרום בקישינוב באביב שעבר, שזעזע את כל העולם היהודי, וגם רבים משאינם בני ברית, גרם לכך שבווילנא התחילו לארגן „הגנה עצמית" מטעם אגודת „פועלי ציון", שנוסדה בווילנא ב־1902. יום אחד הוזמנתי לאספה שבה הייתי נכנס לאגודת־סתרים הזו. אמרו שימצאו דרכים ללמדני איך להשתמש בסכין ובנשק אחר, אבל לפני שהאספה התקיימה קיבלתי מכתב מסוכן האניות לצאת לדרכי לאמריקה בעוד מספר ימים. באלול, תרס"ג, נפרדתי מבני משפחתי בסאָהל, ובסמורגון, ומה„קיבוץ" שמצאתי שנמוג ואיננו, ואצא לדרכי ובידי כרטיס נסיעה שכלל את כל הוצאותי עד הגיעי לניו־יורק. בכיסי היו 22 רובל. אחותי הכינה לי צנימים ומאכלים מתאימים במשקל „פוד" (40 ליטרא). היא נתנה לי גם מן העוגות הטובות שנשארו מחתונתה. כל אלה נארזו בתיבה אחת, אבל אני לא נהניתי מכל זה ולא כלום, אף על פי שכמעט גוועתי ברעב בספינה. המלחים הורידו את תיבתי אל תחתית האניה, ואני לא ידעתי איך לדרוש אותה בשעת נסיעתי.

את הגבול בין רוסיה וגרמניה „גנבתי" במשך שבע שעות־פחדים בעיר איסטנבורג בגרמניה עכבוני עשרה ימים עם עוד מספר גדול של מהגרים. בכל יום היו מושחים את עינינו באיזו „אבן" שמגעה צרב את העינים כאש, והזקיק אותנו לשטוף את העינים במים כמה וכמה רגעים. זה נמשך עשרה ימים. כל הזמן היינו סגורים בבניין אחד מוקף גדר גבוהה. לא נתנו לנו לצאת אלא על פי רשיון מיוחד. בינתיים הגיע ראש השנה. היינו קבוצת צעירים שחפצו ללכת לבית התפילה, ויתנו לנו רשות לזה. בבית כנסת זה ראיתי צורות תפילה שהיו חדשות לי. תלבושת הרבי, נאומו בגרמנית, העדר השתפכות ובכיה בשעת התפילה, כל אלה לא יצרו רושם של „ימים נוראים" שהייתי רגיל להם מילדותי. בזכות מגן־דוד שהיה לי על עניבתי כיבדני השמש ב„הוצאה והכנסה". אחרי התפילה ניגשו אנשים אחדים ויזמינונו לביתם לארוחת יום־טוב, אבל כולנו סרבנו, אף על פי

שארוחה כזאת היתה טעימה מאוד לנו אחרי דיאֶטה של לחם, תה, ולפעמים דג מלוח, שהיוו כל מאכלנו מאז שיצאנו מהבית.

מדי פעם היו מרשים למהגרים הכלואים לצאת אל העיר כדי לחדש את מלאי המזון שלהם. בבית סיפקו לנו רק מים רותחים לתה. בעיר היו החנוונים משתדלים לקנות מאתנו כסף רוסי במרקים גרמניים. רוב הכספים שלנו היו במטבעות זהב מפני שאפשר להסתירם בבגדים. הגרמנים היו משלמים בעד מטבע זהב פחות באמרם שקל יותר להחזיר לרוסיה שטרי נייר שמתקפל בשעה שהזהב הוא קשה והעברתו כרוכה בסכנה. בכלל היה כל מי שנפגש עם מהגרים משתדל להונותם. כל הדרכים היו כשרים.

ביום העשירי הביאונו למסע וישימונו בקרון שלא היו בו שום נוחיות, אפילו לא חלונות. כולו היה ריק. זה היה קרון לבהמות. היינו קבוצה די גדולה. פעמים אחדות ביום עמדה הרכבת ליד תחנה, ואז מיהרנו למלא את הקומקום מים רותחים, שהיו נותנים לנו חינם. מיהרנו לחלוט תה ולשתותו לפני שהקרון יזוז. אחרי 54 שעות נסיעה הגענו לעיר אנטוורפן אשר בבלגיה, ושם חיכתה לנו האניה החדשה „פינלאנד". מקומי היה בדיוטה הכי נמוכה. כל אחד מיהר לתפוס לו מקום. מיטות ברזל, בשתי קומות, מבלי שום רווח בין מיטה למיטה, שימשו מקום דירה, שינה ושכיבה למאות מהגרים שמילאו את האולם הגדול עד אפס מקום.

חמישה ימים סבלתי ממחלת־ים קשה. איש לא השגיח בנו. היינו ככלבים תועים. ככה נסעו מאות אלפי מהגרים לאמריקה, ויעשירו את חברות האניות שמנעו מהם את הנוחיות האלמנטריות ביותר, בשעה שקיבלו תשלום מלא בעד נסיעה נוחה במחלקה השלישית. אימרה היתה מהלכת: מה שהחברות מפסידות על הנוסעים במחלקה הראשונה והשניה הן ממלאות, בתוספת רווחים הגונים, מהנוסעים במחלקה השלישית. בהיותנו באניה חל יום הכפורים, ותעניתי עלתה לי בלי שום קושי, היות והייתי שרוי בתעניות רצופות מאז שהפלגתי באניה. היה לנו „מניין", שבו השתתפו נוסעים מהמחלקות האחרות. נמצאו לנו גם חזנים, וכל התפילות התקיימו כסדרן.

למחרת יום הכפורים רפתה מחלתי ורעב עצום תקפני. אבל חוץ מלחם ופעמיים או שלוש פעמים תפוחי אדמה, לא היה לנו ולא כלום, היות ורבים מאתנו לא חפצו לטעום ממאכלי הטריפה שהוגשו לנוסעים. מהעשרים

ושנים הרובלים שהיו לי בצאתי מווילנא נשארו לי 15 קופיקות נחושת שלא היו עוברות לסוחר באניה, וכוח קנייתי היה אפסי.

יום אחד הופיע בתוכנו נוסע חדש. יצא שזה היה מהגר מרומניה, בעל זקן ארוך ורחב שהתגלח. „אמריקע איז א טרייפענע לאנד, הבה אתחיל את הסתגלותי בהקדם". זה עשה רושם קשה אפילו על הצעירים שבנו.

ב־6 באוקטובר, ב׳ דסוכות, 1903 הגענו לניו־יורק אחרי נסיעה שקטה של תשעה ימים. שערי אמריקה נפתחו בלי קושי. אבי וקרוב אחד, לואי כהן, פגשונו. אצל לואי כהן אכלתי את ארוחתי הראשונה בעולם החדש. נתנו לי מנות גדולות מאוד, על פי הכלל שכל היורדים מהאניה הם אחוזי בולמוס אכילה. אכלתי כל מה שהיה לפני, אבל כעבור שעה אחת הרגשתי מצוקת רעב. לא יכולתי לאכול לשבעה בימים ההם. לאשרי הביאו אז את תיבת המזון שלא נהניתי ממנה באניה. כל המזון היה במצב מצויין, ובין הארוחות הייתי יושב בחדר אבי ועושה שמות במלאי שבתיבה.

באמריקה

שנות נסיון בעולם החדש

מציאה בהיסח הדעת

על עשירותה המופלגת של אמריקה היו מתהלכות בארצות מזרח אירופה אגדות מאגדות שונות. ומעשה בשני מהגרים שברדתם מעל האניה ראו רבע שקל כסף על המדרכה. אחד מהם ניסה להרים את המציאה אבל חברו עצרו באמרו: „אל תטרח בקטנות, חכה עד בואנו לרחוב הזהב!". אינני יודע כמה מהגרים הצליחו למצוא כסף וזהב ברחובות אמריקה, אבל אני הייתי עד, שעל ידי השקעה פעוטה מאוד זכתה בחורה אחת מאניתנו למציאה רבת־ערך. ומעשה שהיה כך היה:

בהגיענו לחוף ניו־יורק הורדנו ל„עלליס איילאַנד", מקום מפורסם בו בדקו בזכות כניסתו של כל מהגר. אנחנו נתקבלנו על ידי פקיד של „הכנסת אורחים" — חברה חשובה מאוד שסייעה למהגרים יהודים עם כניסתם לאמריקה. פקיד זה אמר לי שעלי לשלוח מברק לאבי ולהודיע לו על בואי ושזה יעלה לי עשרה סנט. בידי נשארו 15 קופיקות נחושת שלא היו עוברות לסוחר. בחורה אחת, מאלו שהיו אתנו באניה, הושיטה לי מספר מטבעות כסף אמריקאיים ותאמר לי לקחת מה שדרוש לי. הפקיד הראה על מטבע זעיר בן 10 סנט ויאמר שזה יספיק, והמברק נשלח. ביקשתי את הבחורה לתת לי את כתובתה. היא אמרה שתגור אצל קרובה ברחוב אַללען, אבל ביקשתני לשכוח את המטבע הזעיר שנתנה לי. אחרי ימים אחדים פגשני בחור שהיה אף הוא בין הבאים באותה האניה ויאמר לי שהוא התאהב באותה הבחורה הנזכרת אלא שלצערו הרב אבדה לו כתובתה. „שמא אתה יודע את כתובתה?". השיבותי שהיא מתגוררת בבית קרוביה ברחוב אַללען, אלא ששכחתי את מספר הבית. „אני אמצאנה", אמר הבחור. כעבור שבוע בא אל חדרי. „מצאתיה", אמר. רוב בתי איסט־סייד, ניו־יורק, היו אז בני שש קומות, ובכל קומה ארבע דירות. הבחור התחיל במספר אחד ברחוב אַללען, ואחרי שדפק במשך ימים רצופים על דלתות כמה וכמה

מאות דירות מצא את הבחורה! הוא בא להודות לי על עזרתי. כעבור שלוש או ארבע שנים פגשתים ברחוב. הם סיפרו שהם נישאו וכבר יש להם ילד יפה כבן שנה. „לעולם נזכור את חסדך" — אמרו לי בהתרגשות.

ככה זכתה הבחורה על ידי הלוואה בת עשרה סנט למצוא לה בן־זוג, ואני מצדי הרגשתי שנעשיתי גורם לקיום הכרזה אחת בשמים מלפני שנים: „בת פלוני לפלוני...".

ההיה בזה סמל לתפקידי בשנים הבאות?

צעדי הראשונים באמריקה

אחרי ארוחתי הראשונה באמריקה אצל קרובי לואיס כהן, לקחני אבי אל חדרו הזעיר ב־18 רחוב עלדרידז', באיסט סייד. בחדר עמדו שתי מיטות צרות בצורת דל"ת. היה עוד מקום לשולחן קטן ולכסא אחד. המיטות שימשו גם מקומות־ישיבה נוספים. חלון אחד נשקף אל החצר ובקיר השני היה אשנב אל חדר בעל הבית. דרך האשנב היה אוויר חם נכנס אל חדרנו בחודשי החורף. היתה לנו כניסה מיוחדת. שכר הדירה היה שלושה דולרים לחודש. בעד עוד 15 סנט לחודש יכול אבי להשתמש באור גאז עד עשר בערב. נוחיות זו נתבטלה אחרי בואי, ומנורת נפט שימשה לנו מקור אורה לשעות הערב. מים חמים לא היו נודעים כלל בבית. בית־הכבוד נמצא במסדרון בקומה אחרת, והוא היה משותף לדרי שתי הקומות. קרובי לואיס כהן הסכים לתת לי את כל ארוחותי בעד שני דולרים וחצי לשבוע. וככה סודר שאגור בחדרו של אבי ואבוא בקביעות לבית מר כהן לארוחותי. אבי היה אוכל רק כעין ארוחה לחצי ליום: ארוחת בוקר קלה בחדרו בשעה אחת־עשרה בערך, וארוחת ערב בשעה שש או שבע אצל גיסו, אחי אמי־חורגתי, מיכל משה, ברחוב מאֶדיסון. הוא היה משלם 15 סנט בעד ארוחת הערב. גיסתו, חיה רייזל, אשה צדקנית ובעלת שכל ישר שמעטות כדוגמתה, היתה מאכילתהו ביד רחבה, בידעה כי מאכלו אצלה מהווה מזונו היחיד כמעט במשך היום.

למר לואיס כהן היה בית־מלאכה לחידוש בגדים משומשים. רוכלים בבגדי־גבר משומשים היו מביאים לו את קניותיהם שאספו אגב סיבוב בבתים פרטיים וברחובות. הוא היה מתקנם, ממיינם ומוכרם לסיטונאים ממדינות

הדרום, שהיו מפיצים אותם בין חנוונים קמעוניים. אלה מכרום ללקוחות שלא השיגה ידם לקנות בגדים חדשים.

תנאי העבודה בבית מלאכה זה, וכמוהו רבים, היו ידועים לגנאי ונקראו בשם „סוועט שאפ" — בית־סחיטה: שעות עבודה מרובות, שכר נמוך, סביבה בלתי סניטרית, והפועל — מועד לפיטורים כל יום בלי שום הגנה מטעם אירגון פועלים. תנאים אלה היו קיימים אז ברוב בתי החרושת לבגדים משומשים וגם בבתי מלאכה לתעשיית בגדים חדשים.

בבתי־המלאכה לבגדים חדשים התנהלה אז מלחמה בלתי פוסקת בין המעסיקים, שחפצו לקיים תנאי בית־סחיטה, לבין הפועלים, שהשתדלו על ידי אמצעים שונים, ובעיקר על ידי שביתות, להכניס תנאים יותר אנושיים ותרבותיים. הפועלים היהודים כתבו פרק מזהיר במלחמת מעמדות זו, שהביאה שיפורים רבים בתנאי חייו של הפועל באמריקה. בשדה תעשיית בגדים היו הפועלים היהודים השאור שבעיסה בהשבחת תנאי העבודה לכל אורך החזית.

בקשר עם תנאי העבודה בענף הבגדים המשומשים יש להוסיף דברים אלה:

תנאי העבודה, כפי שהזכרתי, היו של בית־סחיטה. אבל עובדה זו עדיין אינה ממצה את כל המצב. היו עוד גורמים:

כמעט כל הפועלים בבתי־מלאכה אלה היו אנשים תשושים, זקנים או נכים, שהיו אחרונים להעסקה וראשונים לפיטור.

מפאת חולשתם היה קצב עבודתם של פועלים אלה איטי, תפוקתם קטנה, ובהתאם לזה היתה גם משכורתם נמוכה בהרבה משכר פועל במיטב שנות עבודתו.

כמעט כל הפועלים האלה היו שומרי־שבת, והרבה בתי־מלאכה היו נעולים לפניהם, למרות העובדה שרוב רובם של המעסיקים בענף תעשיית הבגדים היו יהודים. הרוב המכריע של המעסיקים בימים ההם היו יהודים מגרמניה, שהקדימו לבוא לאמריקה לפני היהודים מארצות מזרח אירופה. הם השתייכו על היהדות הריפורמית. הם הספיקו להתבסס בשטח הכלכלי, ורצונם היה לקיים את תנאי בית־הסחיטה, ועבודה ביום השבת איפשרה להם שבוע־עבודה יותר ארוך. בתור יהודים ריפורמים לא דאגו לשמירת השבת. לפיכך מי שחפץ להימנע מחילול שבת מצא דלתות נעולות לפניו כמעט בכל בתי־החרושת לתעשיית בגדים חדשים. בענף תיקון בגדים משומשים

לא עבדו ביום השבת, ומשום כך נהרו הנה כל אותם האנשים שעדיין לא התנדפה אצלם קדושת השבת.

מקצוע זה של תיקון בגדים משומשים היה חדש באמריקה, והוא עמד בהתחרות קשה עם שוק הבגדים החדשים. הוצאות־ייצור קטנות היו תנאי יסודי לקיומו. העסקת הנמושות בשוק העבודה איפשרה לו לקיים רמת תשלומים נמוכה ביותר, והוצאות יצור זולות יותר.

שוק הבגדים המשומשים סייע להפיג את לחץ־הדרישה בשוק הבגדים החדשים. אילולי זה היו מחיריהם של הבגדים החדשים גבוהים יותר, למעלה מיכולת הקנייה של ההמונים הרחבים, שהיו נאלצים ללבוש בגדים מטולאים כמו במזרח אירופה.

ועוד פרט־אגב חשוב:

בתי המלאכה לבגדים משומשים עזרו עוד לפני יובל שנים בפתרון בעיה כלכלית שבימינו היא הולכת ומחריפה: בעית תעסוקה לעובדים זקנים ומזדקנים, שמספרם הולך ועולה משנה לשנה. לפני 50 שנה עמדו מוסדות הצדקה ואמצעי־הסיוע החברתיים על דרגה נמוכה מאוד. אלמלא נוצרו צינורות העסקה לפועל מסוג זה היה מוצא את עצמו בין המובטלים הקבועים. בתנאים אלה היתה פרנסתו מוטלת על בני משפחתו, או שנמנה עם פושטי־יד, מת בלא עתו, או שהיה מפתח משלחי־יד מזיקים לחברה.

לפי תנאי החיים בראשית המאה הזאת התפרנס אפילו הפועל הזקן, האיטי והחלש בדרך כלשהי מיגיע כפיו. הוא שמר על כבוד האדם שלו, לא הטיל מעמס־יתר על בני משפחתו או על החברה, משום שניתנה לו הזדמנות להמשיך לעבוד וליצור, לפי יכולתו הוא. אפילו תנאי עבודה בבית־סחיטה היו מקובלים עליו.

ביום א׳ דחול המועד סוכות לקחני אבי לחנותו של לואי כהן ושם הלבישוני חליפה מחודשת בנוסח אמריקה בעד 2.50 דולרים. אז הלכו אתי לכובען ושם קנו לי בארבעים סנט כובע־כיפה (Derby) משומש. ככה הייתי לבוש כאמריקאי. מר כהן לקחני למספרה ובעד עשרים סנט גזזו את שערי וגם גלחוני. זה היה הגילוח הראשון שלי. עד אז נוהג הייתי כמנהג בחורי הישיבה בוואלוזין שהיו גוזזים במספרים דקים את שער הזקן שהתחיל לצמוח. מאז הייתי מתגלח בקביעות, חמישה סנט כל גילוח.

אבי היה נושא אתו את מכתבי מוואלוזין ומווילנא, שהיו כתובים עברית ובסגנון מליצי, ומראה אותם למכריו. פרסום זה נשא פירות. בשבוע

השלישי להיותי באמריקה השגתי שיעור פרטי בעד שמונה דולרים לחודש אצל בעל בית חרושת לכותנות, שמוצאו היה מהעיירה סוויר, מקום מגורי אבי כאשר מתה אמי, עליה השלום. שיעור זה איזן כמעט את תקציבי. אבי היה צריך להוסיף רק כדולר לשבוע. אבל זו היתה תקופת־שפל בפרנסתו ואפילו הדולר הזה עלה לו בדם התמצית, כפי שאספר.

בזמן הראשון הייתי מתפלל בכל בוקר בבית הכנסת הנהדר שברובע שלנו ברחוב עלדרידז׳. אחרי התפילה נשארתי לשעות אחדות ללמוד תלמוד. אבי קנה לי ספר לימוד מאנגלית לאידית שמחברו היה אלכסנדר הרכבי, שהיה נפוץ ביותר בין המהגרים. סמוך לבואי נפגשתי עם מר שלמה לוּנבסקי, בעלה של פייגע, בת דודתי דבורה חאַנעס שבווילנא, שבביתה התגוררתי בשנות שבתי בעיר ההיא. מר לונבסקי החזיק בית ספר פרטי. היו לו גם שיעורים פרטיים בבתי עשירים, ועל פי עצתו התחלתי ללמוד דקדוק. הוא היה יהודי תורני ומשכיל, ובעל ידיעה יסודית בעברית. שבילי הדקדוק היו נהירין לו ביותר. הקורא בימינו יתפלא לשמוע שבימים ההם נמצאו רבים וכן שלמים שמילאו את כריסם בספרות העתיקה והחדשה, וגם הטיבו לכתוב עברית לפי הסגנון המקובל, ובכל זאת לא ידעו דקדוק. קניתי לי את „תלמוד לשון עברי״ של בן זאב, עם „יתרון לאדם״ של אד״ם הכהן, ואתחיל ללמוד בהם באותה ההתמדה וההתרכזות שהייתי רגיל בהן בלימוד התלמוד. מדי פעם נתקלתי בחומר שלא יכולתי לעכלו, ואז הייתי בא אל מר לונבסקי והוא היה מתיר לי את כל ספקותי ומעודדני להמשיך. תמיד אזכרהו בברכה על טוב לבו אלי ועל עצתו הטובה. במשך החורף עברתי על כל „תלמוד לשון עברי״, ובאותו הזמן הייתי מקדיש שעות אחדות בכל יום ללימוד השפה האנגלית, שהיה בעיקר שינון מלים, ביטויים, ועיון בלתי פוסק במילון להבנת הכתוב בעתונים, וכו׳.

ג מ ג ו מ י

מראשית ילדותי הייתי גמגמן. יתכן שזה בא לי בירושה מאת אבי־אבי שגם הוא היה גמגמן. יכולתי לדבר בשטף, אבל מדי פעם היו אותיות החיך והשפתיים עומדות כעצם בגרוני ולא יכולתי להמשיך. הרבה עצות־טובות ניתנו לי בימי ילדותי: לדבר לאט לאט, למשל, אבל לא חלה שום הטבה בדיבורי. עם כל זה לא הפריע לי גמגומי בעבודת התעמולה שלי בסמורגון למען יסודו של „חדר מתוקן״.

בקבלי את השיעור הפרטי, שפתר כמעט את שאלת פרנסתי, עמדה לפני בעיה חמורה: איך לקיים רגש כבוד בלב תלמידי בשעה שאני גם „ירוק" וגם גמגמן? באתי לידי מסקנה זו:

מאחר שגמגומי נובע מחוסר שלטון מוחלט בביטוי אותיות מסויימות, ועלי לחכות עד עבור המתיחות בכלי־המבטא, לכן עלי לעשות את זה: לדבר באיטיות, ובהרגישי זמן קצר לפני „המשבר" שאני זקוק להפסקה קצרה, אז אעמיד פנים כאילו אני חושב ומחפש את המלה הנכונה. תלמידי לא ירגיש שזהו רק תכסיס מצדי, ובהרגישי שהמתיחות עברה — אמשיך לדבר. דרך זו הוכתרה בהצלחה רבה! הצלחה גוררת הצלחה. ההכרה שתיקון גמגומי תלוי רק בי ובערנותי, שימשה גורם להפגת המתיחות בגרון, ומעט מעט הוטב דיבורי עד שבמשך הזמן התחלתי לנאום בציבור בלי כל חשש והפרעה *).

גישושי בהוראה פרטית

בקבלי את שעורי הראשון לא היה לי שום נסיון בהוראה. לא ידעתי אל מי לפנות לעזרה בדרכי הוראה, בשיעור פרטי. ידעתי שהמנהג הוא לתרגם כל מלה בשפה המובנת לתלמיד. אבל תלמידי לא ידע אידית ואני

---

*) הצלחתי בתיקון גמגומי השאירה בי רושם קיים, ומאז כאשר אני נמצא בחברתו של גמגמן, ובפרט אם הוא תלמיד צעיר, אני מרגיש „שעלי לעשות איזה דבר", כדי לעזור לו להתגבר על מום קשה זה. מאז יסדתי את „בית המדרש למורים" בבוסטון בשנת 1921, היו לי הזדמנויות רבות לגלגל עם תלמידים גמגמנים. הראשון היה כבן 16 מעיר קיימברידג. גמגומו היה קשה ביותר. מדי פעם היה נחנק כמעט מרוב התאמצות לבטא אותיות והברות, שלא נשמעו לו. הזמנתיו לשיחה פרטית. „היודע אתה", אמרתי, „שבהיותי בגילך הייתי גמגמן גדול ממך?". הצעיר הביט עלי בהשתוממות. „אתה היית גמגמן?". סיפרתי לו את כל פרשת גמגומי בכל שנות נעורי עד שהשגתי את שיעורי הראשון בהיותי כבן שבע עשרה. סיפרתי לו כיצד עלה בידי להתגבר על מומי. „מה שעלה בידי יעלה גם בידך. עליך רק לנסות ולראות שאפשר להשתחרר מגמגום על ידי תכסיסים קלים". ואז הצעתי מספר נסיונות:

1) קריאה בניגון ובקול רם מתוך ספר, כאשר אין איש בחדר, ואחרי זה —
2) קריאה בלי ניגון, בקול רם, מתוך ספר, כאשר אין איש בחדר.
3) חזרה על נסיונות (1) ו־(2) בנוכחות מישהו בחדר, כגון האב או האם.
4) לעמוד לפני ראי (כאשר אין איש בחדר) ולחזור בקול על החומר הנקרא.
5) היות שהגמגמן מרגיש תמיד ש„משבר" מתקרב, אז עליו להפסיק את דיבורו שתים או שלוש מלים לפני התחלת המשבר, ולדחות את המשך דיבורו עד שהמתיחות בגרון חולפת בהחלט.
6) לקיים אתי שיחה שבה יפסיק הגמגמן לדבר מדי הרגישו במשבר המתקרב. עצות כאלו וכיוצא באלו הייתי מציע לו בשיחות תכופות שבהן הייתי מדגיש את דרגות ההטבה ומעודדו להתאמצות מתמדת.

התעניינותי בגמגמנים לא פגה במשך כל שנות פעולתי בשדה החינוך. מבשרי

לא ידעתי אנגלית. מר לונבסקי, האחד שהכרתי כבעל־נסיון, אמר שאין עדיפות לשום שיטה. „הילד האמריקאי שונא עברית בכל השיטות!" באותו זמן האמנתי בשיטת „עברית בעברית", או כפי שהיו קוראים לה „השיטה הטבעית". שעורי הפרטי נתן לי הזדמנות להיות נאה מקיים מה שהייתי נאה דורש בסמורגון בשבחו של ה„חדר המתוקן". רק שני ספרי לימוד בשיטה הטבעית נודעו אז: „עברית בעברית" ליצחק אפשטיין, ו„לפי הטף" לדוד ילין. את הראשון לא מצאתי בשום חנות ספרים. קניתי את „לפי הטף". תלמידי היה בן תשע. את הקריאה המיכנית רכש לו במהרה. לשם שיחות ולשימוש בגוף שלישי הסכמנו שילד דמיוני בשם „ראובן" יושב אתנו, ומדי פעם שיתפנו אותו בשיחתנו. על פי ההוראות ב„לפי הטף" התחלתי בפעולות: קום, שב, לך, קח, תן, פתח, סגור, קרא, כתוב וכו'. פעולות אלו מצאו חן בעיני תלמידי. גם ההורים שהקשיבו מדי פעם מרחוק התרשמו מהתקדמותו של בנם. ככה עברתי אתו על המדור הראשון של חלק א'. אגב קריאה למד גם לכתוב. בהגיעי למדור השני שבו נמצאו רק מלים בודדות בלי קשר פנימי, הייתי יוצר שיחה או פעולה קצרה לכל מלה. שום חומר־קריאה אחר לא היה בידי. ההתקדמות בספר היתה איטית, אבל מעט מעט נעשתה העברית לשפת ההוראה והשיחה במשך כל זמן השיעור.

אחר השיעור הייתי נשאר בבית לשיחה ולשתיית כוס תה. יחס ההורים אלי השפיע גם על יחסו של תלמידי אלי. הייתי מלמדו שעה ליום, חמישה ימים בשבוע. בסדר זה לימדתיו שמונה שנים רצופות, עד 1911,

---

חזיתי כמה גדולים יסוריו של הגמגמן, ועד כמה עלול מום זה לשמש עיכוב בהשגת מטרה בחיים. במשך שלושים שנות עבודתי בבית המדרש למורים חלפו בו הרבה גמגמנים, זה אחר זה, יצאו כולם בדיבור מתוקן בהרבה או במעט, ומהם שגמגומם נעלם לגמרי. האחד שלא הספקתי כלום אתו למד גם במכללת הארווארד. הוא הצליח בכל לימודיו, אבל גמגומו הקשה נשאר בעינו. קין אחד השגתי למענו מאה דולר כדי שילך למספר שבועות למומחה מפורסם בניו־יורק, אבל גם זה לא הועיל. שבת אחת באתי ל„מניין" של תלמידי בית המדרש למורים, והנה אותו בחור עובר לפני התיבה והוא באמצע חזרת הש"ץ, והמלים מתגלגלות ויוצאות מפיו בניגון ובשטף בלי שום קושי או עיכוב! נדהמתי למשמע אזני. ידעתי שהגמגמנות מסתלקת בשעת דיבור־ניגוני, אבל שגמגמנות־עקשנית זו תיכנע לגמרי, ודווקא לקריאה בקול ובציבור, לכך לא פיללתי.

עם עוד גמגמן אחד התגוששתי במשך שנים בלי שום הצלחה. זה היה בחור בשנות העשרים, בעל כשרונות מצויינים, שכל דיבורו במשך חדשים לא היה מצטרף לשיחה בת חמש דקות! יום אחד בא למשרדי ויראני מכתב ממחנה־קין על דבר מדריך. הוא בקשני לתת לו מכתב־המלצה. „אתה אומר להיות מדריך במחנה קין?", שאלתיו. „כן", ענני, „דיבורי הולך וטוב". נתתי לו את ההמלצה והוא השיג את המשרה. מאז הוטב דיבורו עד שנעשה מורה חלקי. בשנת תשי"ב מצאתיו בישראל עסוק במספר עבודות חשובות, וביניהן הוראה חלקית בעברית ובערבית. בכוח־רצונו הכביר התגבר על מומו, אחרי שכולנו אמרנו שמצבו הוא לאחר יאוש, ידאגנו לעתידו בחיים.

שאז נכנס למכללת C. C. N. Y. ואני עזבתי את ניו־יורק. היא עבר במקור על כל חמישה חומשי תורה, כל ספרי הנביאים הראשונים והאחרונים, קרא בספרי „תושיה", כתב וגם היטיב לדבר עברית.

בגמרנו חלק א' של „לפי הטף" התחלנו חלק ב'. הדיבור העברי נעשה שיגרתי במשך השיעור ואנחנו התרכזנו בחומר שבספר. גם ברמה זו לא נמצא שום חומר קריאה אחר בשוק הספרים בניו־יורק. רבים התפלאו בשמעם שאני נותן שיעור פרטי על פי „השיטה הטבעית". מקובל היה ששיטה זו אפשרית רק בתנאי כיתה בבית־ספר. אין ספק שבימים ההם עברתי עבירות חמורות בתורת הפדגוגיה, אבל לא היה מי שיעמידני עליהן. שאלה של משמעת לא היתה, תלמידי הכין עבודות־בית בכל יום, ההורים היו שבעים רצון, ומה לי עוד!

צעדי־צב באנגלית

סביבתי בניו־יורק היתה כולה יהודית. התושבים רובם ככולם מהגרים. אמנם הילדים דיברו רק אנגלית, אבל הבוגרים דיברו תמיד אידית. היו אלפים ורבבות שלא ידעו אנגלית כלל, למרות היותם בארץ זה הרבה שנים. באיסט סייד יכול אדם לחיות את רוב ימיו מבלי שיזקק לשפה האנגלית. בבית, ברחוב, בחנות, בבית־המלאכה ובאספות שלטה השפה האידית. עתונות אידית נפוצה יום יום במאות אלפי טפסים והיא שיקפה הן את החיים היהודיים באמריקה והן את העולם הישן על מרבית גווניהם. גם ספרים הופיעו באידית, ולהם קופצים רבים. היהדות המזרח־אירופית סיפקה הרבה מהצרכים הרוחניים שהיתה להם דרישה כגון: ספרים לקריאה, ספרי לימוד, ספרות רומ"ל, וכדומה. מובן שבסביבה שכזו לא יכולתי לקנות ידיעת הלשון האנגלית בלי מאמץ מיוחד.

מר לונבסקי יעץ לי להימצא שעות אחדות ביום בבית ששפת הדיבור בו היא אנגלית. לשם זה הציגני לפני דר. היימוביץ ברחוב הנרי, שבלב איסט סייד. תפקידי היה להיות במשרד החיצון, לפתוח את הדלת לחולים המבקרים, ואגב מגע זה אשמע דיבור אנגלי. דר. היימוביץ היה אדם הגון, והיו לו יסודות של חינוך מסורתי. לפעמים היה נכנס בשיחה אתי, באידית. היו לו הרבה מבקרים וידידים וכמעט כולם דוברי רוסית. בין המבקרים היה אדם צעיר אחד שנתפרסם אחר כך כאחד הכוחות

החשובים בספרות האידית, וכאחד החסידים הנלהבים לתנועה האידישיסטית באמריקה, יואל סלונים. לא קיבלתי שום שכר בעד השעות שביליתי יום יום במשרד החיצון. כנראה לא היה שרותי שווה הרבה. בין המבקרים היה אחד שידע דקדוק עברי יפה. מדי פעם הייתי מרצה לפניו את ספקותי בלימודי ב„תלמוד לשון עברי", שהעסיקני הרבה באותו חורף. עברו כשני חדשים ואיווכח כי לא זו הדרך לרכוש ידיעת השפה האנגלית. בכל יום הייתי משנן שעורים על פי ספרי הלימוד של א. הרכבי, מאידית לאנגלית. בלי עזרת מורה היתה התקדמותי איטית ביותר. התחלתי לבקש לי דרכים יותר יעילות.

בראשית האביב היתה לי הזדמנות לשעורי־חליפין עם מורה בבית־ספר אנגלי, שביקשה הזדמנות ללמוד עברית. אינני יודע עד כמה הצלחתי להקנות לה ידיעות בעברית, אבל מה שקיבלתי ממנה באנגלית לא השביעני רצון. זכרתי את מורי הראשון ברוסית בווילנא. הוא לימד לשם מטרה עליונה: להפיץ השכלה, ועם זה לקנות לבבות לתנועת השחרור ברוסיה. הוראתו היתה בהתלהבות, במסירות, והוא חתר לנצל כל רגע לשם התקדמות בעבודה. התלהבותו עברה גם אלי. מורתי לאנגלית נלושה מעיסה אחרת לגמרי. העיכוב העיקרי היה בזה שכל הכנתה ונסיונה היו בהוראת דרדקי, המיוסדה על איטיות וחזרה אין־סופית.

בימים ההם קראתי כי שלמה מיימון, בהגיעו לגרמניה, היה יושב בכיתת ילדים כדי לסגל לו את הביטוי הנכון בשפה הגרמנית. מדוע לא אעשה גם אני כמוהו? בניו־יורק היו קיימים בתי־ספר פרטיים להדרכה בבחינות־„רידזנטס", שהקבילו לקורס שלם של בית־ספר תיכוני כללי, וזיכו בכניסה למכללה, בלי בחינת כניסה נוספת. אני נפגשתי עם מספר אנשים שעברו דרך מדור זה, והרושם שלי היה שהם החמיצו איזה דבר יסודי בהכנתם. מה יש למהר? אמרתי לעצמי. רצוי להכיר מקרוב את הדור הגדל באמריקה, ולקלוט מיסודות התרבות האמריקאית. אמנם זוהי דרך ארוכה, אבל היא גם קצרה, וסוף שכרי לבוא.

החלטתי להיכנס לאיזו כיתה שהיא בבית־ספר אנגלי יסודי: „פובליק סקול". מורתי לאנגלית סברה שצעד זה הוא הגיוני, ותלך אתי לפובליק־סקול היותר קרוב למקום מגורי. הוא היה ידוע בשם „פ.ס. מספר 7", בקרן הרחובות פורסייטה וקריסטי. זה היה במאי 1904. המנהל, מר וויליאם א. קטמן, הכניסני לכיתה השביעית. תלמידי, זאב ברקוביץ, למד גם כן

באותו בית־ספר, בכיתה הרביעית. היתה סכנה שאקל בעיניו כאשר יראה שהמורה העברי שלו הוא תלמיד בבית ספרו. אבל אני אמרתי: „עלי להתחיל באופן יסודי, ויהי מה!". גם אבי הסכים לדעתי. הרושם בבית תלמידי היה לטובתי, הם היללו את אומץ לבי לנצל כל הזדמנות לשם השכלתי.

המורה בכיתתי היה יהודי בשם קליין. הוא היה שחפן שמחלתו רוסנה, ומדי פעם היה מפסיק את השיעור כדי לשתות כוס חלב מבקבוק שעמד על אדן החלון. הוא היה מורה מצויין, אבל עצבני וקצר־רוח. בימים ההם היו קיימים ענשי־גוף בבתי־הספר הכלליים, והמורה הורשה לעשות כראות עיניו. מר קליין היה מכה את תלמידיו על כל סטיה קלה. יום אחד, בשעת שיעור בדקדוק, ביאר את בניין ה„פרטיסיפל וה„פסט־פארטי־סיפל" מאותיות השורש. תלמיד אחד לא מצא את ידיו ואת רגליו בסבך זה. מר קליין קראהו אל שולחנו ויבאר לו, באיטיות ובהגיון, את המבנה הזה. „עכשיו חזור על מה שאמרתי". התלמיד היה כולו מבולבל. מר קליין סטרהו על פניו אחת, שתים ושלוש. אז ביאר לו שוב, ביתר איטיות, ובמספר דוגמאות. „עכשיו חזור". אבל התלמיד היה נבוך, הוא התחיל לדבר ויפסיק. בידו הגרומה התחיל מר קליין לסטור לו על פניו מימין ומשמאל עוד פעם ועוד פעם, ושוב ביאר את העניין. לתמהוננו הצליח התלמיד לחזור על ביאורי המורה. „כנראה", אמר מר קליין, „אינך לומד אלא מתוך סטירות לחי". התלמיד חזר למקומו כולו כחול וסמוק, ועיניו זולגות דמעות. אני השתוממתי לראות בבית־ספר אמריקאי מה שלא ראיתי מימי אפילו ב„חדר" בליטא.

בסתיו חזרתי לאותו בית־ספר לכיתה השמינית, המסיימת. רוב התלמידים היו בני 14; אחדים היו בני 15, ואחד או שנים כבני 16. ההבדל בגיל לא היה כל כך ניכר ביני לביניהם. בין התלמידים היה ברנט בריקנר, שכבר נתגלו בו כשרונות נואם מצויין, הוא רבי בריקנר המשמש זה למעלה משלושים שנה כרבי ריפורמי בעיר קליבלנד, ונמנה עם טובי הנואמים בארצות הברית. ועוד אחד, שמואל אברמס, בן אחי ה„מגיד" מסאהל, ששימש כרבי ריפורמי בבוסטון למעלה מעשרים וחמש שנה. גם מורה כיתה זו, מר לוי, היה יהודי. הוא נמנע לגמרי מענשי־גוף. אני למדתי מתוך קדחת של מסירות. בהגיע יום הסיום באו אבי והורי תלמידי לראות בקבלי את תעודתי. המסיימים נקראו זה אחר זה בסדר א"ב לקבל את תעודותיהם. כל הרשימה

נקראה ושמי לא נזכר. ידידי נדהמו. אבל אז החל המנהל לנאום: „יש אחד שאני עקבתי אחרי הקריירה שלו כאן בתשומת לב מיוחדת", והוא התחיל לספר את פרשת כניסתי לבית־הספר, הישגי עבודתי עד הסיום. הוא קראני לגשת אל הבמה לקבל את תעודתי ופרס מיוחד: שני כרכי Roughing It מאת מארק טוויין. לקול מחיאת כפיים הלכתי אל הבמה. נעלי היו קרועות ובגדי העידו על עניותי. הוי, כמה חפצתי למהר ולשוב אל מקומי ולהסתתר מעיני הרואים!

למחרת הסיום הלכתי להודות למנהל הטוב. הוא אמר לי: „עליך להתכונן להיכנס למכללה". „החושב אתה שאצליח ברמה זאת?" שאלתיו. מה קטמן היה אירי, וקולו כרעם: „אתה שהיה לך העוז לבוא וללמוד עם תינוקות עדיין מסופק אתה אם תצליח במכללה! ברח לך, ושוב אלי מדי פעם בפעם כדי לספר לי על התקדמותך!".

בצאתי ממשרדו ראיתי והנה „הדור נאה זיו העולם".

בכור המבחן

בסוף יוני, 1904, יצא תלמידי למעון קיץ לשני חדשים. אני קיבלתי את שכרי: שמונה דולר. זה היה כל הסכום שהיה לי לכלכלתי עד שוב תלמידי בספטמבר. מצבו של אבי היה בכל רע. הוא ניסה דברים שונים ובכולם נכשל. זה מזמן פסקתי לאכול אצל לואיס כהן. קנינו פתיליה קטנה של נפט, עליה מכינים היינו תה. לפעמים היינו קונים לשנינו ליטרא אחת אומצא ב־15 סנט ומטגנים אותה במחבת קטנה על הפתיליה. לחם ותה היו עיקר מאכלנו.

מה לעשות לפרנסתי בשני החדשים הבאים? לא הייתי בטוח שבספטמבר ישוב אלי שיעורי. בינתיים הספקתי להיפגש עם אחדים מבני עירי, וגם עם מספר בחורים מישיבת וואלוזין. בבואם לאמריקה נכנסו לבתי מלאכה. זה היה בבחינת „כל באיה לא ישובון". לכתחילה אמרו לעבוד רק זמן קצר ולחסוך סכום ידוע שיבטיח להם אפשרות של לימוד ממושך. בראשונה קיבלו שלושה או ארבעה דולר לשבוע, ומזה לא יכלו לחשוך. אחרי עבור איזה זמן קיבלו הוספה של חצי דולר או דולר לשבוע, אבל אז עלתה רמת חייהם. עברו עוד איזה חדשים. הם התמחו בעבודתם ושכרם עלה שוב. אבל אז היה קשה לעזוב הכנסה קבועה ודי טובה בשביל לימודים

שבמשך זמן רב לא יכניסו כלום. ככה נשארו לצמיתות בבית החרושת או בחנות.

אני החלטתי להקדיש ללימודים את כל שבועות החופש. אמרתי לעצמי: יש לי שמונה דולרים. עד התחלת שנת הלימודים בספטמבר אחיה כמו שחיו בחורי הישיבה בליטא. אחר כך אפשר שאזכה בשיעורים נוספים ואז תהיה דרכי פתוחה ללימודים.

חנויות מכולת נמצאו בכל הסביבה. רוכלים עמדו ברחובות כל היום ליד עגלותיהם ומכרו בזול פירות, מיני סידקית, ואפילו בגדים. פת־קיבר, בשם „סטיהמערס", היתה ידועה לתהילה. מחירה היה שמונה סנט הכיכר. בסנט אחד יכול אדם לקנות תפוח, אגס, עגבניה, או בננה. וזהו מה שעשיתי: לכל אחת מארוחותי הייתי מוציא סנט אחד, נוסף ללחם סטיהמערס. בתפוח, אגס או עגבניה הייתי מתבל את פתי, וקונח את סעודתי בכוס תה. סוכר היה נמכר בארבעה סנט הליטרא. במשך הקיץ קניתי פעמים אחדות חצי ליטרא אומצא בשמונה סנט, ואסעד כשלמה בשעתו. בשבתות אכלתי שתי ארוחות ביחד עם אבי אצל גיסו מיכל משה. שתי ארוחות אלו היו לי יתד ופינה תזונתית לכל ימות השבוע. נעלי היו קרועות מאוד. נשארתי כל היום בחדרי, ורק בשעות הערב המאוחרות הייתי יוצא לאיזה זמן לשאוף אויר. הולך הייתי בצדי דרכים, שלא להיתקל במפר. קרובי לואיס כהן ראני, הכיר את מצבי וידרוש שאקח ממנו הלוואה בת עשרים וחמישה דולר, וכשירווח לי אחזיר לו. סירבתי בהחלט לשקוע בחובות. „יש לי די כסף עד ראשית שנת הלימודים", אמרתי לידידי הטוב. אני רזיתי ביותר, אבל אמרתי שזהו נסיון שעלי לעמוד בו.

את כל שעות היום והערב השקעתי בלימודים. השגתי ספר לימוד באלגברה מאת Milne ואומר לפתור את כל השאלות שבספר. לפעמים ביליתי שעות על שעות בנפתולים עם שאלה חמורה מהרגיל. אם בכל זאת לא הצלחתי לפתרה, חזרתי אליה אחרי יום או יומיים. בספר היו בסך הכל 2,008 שאלות. רק ארבע מהן היו אגוז שבשום אופן לא יכולתי לפצח. בגמרי את הספר ידעתי שהנחתי לי יסוד הגון בהבנת אלגברה.

חלק מיומי הייתי מקדיש לאנגלית. סוף סוף עלה בידי לקרוא בספרות האנגלית. עברתי על ספרו של טולסטוי „מלחמה ושלום", ואז התחלתי את דיקנס. הוספתי לעסוק בדקדוק עברי ובקריאה בספרות העברית.

חום הקיץ היה נורא. בלילה היה חדרנו הזעיר, על חלונות הקטן

הפונה אל החצר, כתנור. אנשים למאות היו מבלים את רוב שעות הלילה בשכיבה על אבני המדרכה שעליה פרשו עתון. גם אני ביליתי שעות רבות של הלילה בצורה זו. אבי המסכן נשאר תמיד בחדר והתגלגל בנדודי שינה.

ככה עברו תשעת שבועות החופש, ובשוב אלי שיעורי עדיין היו בכיסי דולר וששים סנט. אחר זמן קצר נמצא לי עוד שיעור בחמישה דולר לחודש, ואחריו עוד שיעור בחמישה דולר לחודש, ושאלת פרנסתי נפתרה!

קיץ זה היה הקשה ביותר בחיי, אבל הפך לי למקור עידוד. אמונתי בכוחותי הלכה וגברה. ויפה דרשו חז"ל: „אדם כי ימות באוהל — אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליהן" (ברכות סג:).

„מפיצי שפת עבר וספרותה"

שבועות אחדים אחרי בואי לאמריקה קראתי במקרה ב„יידישעס טאַגעבלאט" מודעה קטנה שביום א' הבא תינתן הרצאה בעברית ב„היברו עדיוקיישונל אַלליאַנס", קרן איסט ברודוויי ורחוב דזעפערסון, בשעה 8 בערב. מביני עברית מוזמנים, הכניסה חפשית, ועל החתום: „מפיצי שפת עבר וספרותה". לא האמנתי למראה עיני. האומנם משמיעים הרצאות בעברית, ואנוכי לא ידעתי! באתי לאספה ואמצא כמאה איש ואשה בחדר גדול. האספה נפתחה בעברית. הרצאה ארוכה נקראה בעברית. היתה הפסקה קצרה. בחלק השני היה דיון על נושא ההרצאה. מספר אנשים קמו זה אחרי זה והעירו מה שהעירו, אינני זוכר פרטים, אלא רק זאת בלבד: בין המש־תתפים נמצא צבי הירש מסליאַנסקי, ששמו הלך לפניו בתור נואם בחסד עליון. גם הוא דיבר עברית. בין שאר דבריו אמר: „לפני שנים הייתי צעיר כמותכם. וכמותכם הייתי מתפרנס משיעורים פרטיים. אנחנו היינו קוראים לשיעורים האלה „שעות". טעמן של ה„שעות" היה כזה שבימי חג, במומנט היותר קדוש בתפילה בבית־הכנסת, בזמן פתיחת הארון, היינו פונים לתורה הקדושה, ובלב קרוע ומורתח היינו משוועים ליוצר־כל: „ותשמרנו ממעשים רעים ומשעות רעות המתרגשות לבוא לעולם". השומעים פרצו בצחוק ובמחיאות כפים. כל הערב הייתי לא בעלמא הדין. בשובי לחדרי כתבתי לי לזכרון את התרשמותי העמוקה. נודע לי שאספות כאלו מתקיימות בכל יום א' בערב, שהכניסה חפשית, ושמס־חבר הוא 15 סנט לחודש. עולם חדש נפתח לפני! מאז החילותי לבקר את אספות „מפיצי שפת עבר" כסדרן. בין כתבי מצאתי רשימה: „בחודש ניסן נתחברתי לאגודה. החברים שהציגוני היו: א. מ. הרשמן וחיים עפשטיין". נעשיתי חבר פעיל באגודה זו עד עזבי את ניו־יורק בסתיו 1911.

„מפיצי שפת עבר וספרותה" סימנה נקודת־מפנה והתחלה לתנועה העברית בארצות הברית. ראויה האגודה רבת־הזכויות הזאת לתיאור והארה.

מאז התחילה, בשנת 1881, ההגירה היהודית הגדולה ממזרח אירופה לאמריקה, סחפה אתה גם אנשי־רוח: רבנים, למדנים, אוטודידקטים, אפיקורסים, תופשי־עט. כמעט כל המהגרים באו בידים ריקות, ובלי כל הכנה קודמת נפלו לתוך קלחת רותחת של חיי פרכים שלא יכלו אפילו לחלום עליהם ועל הדומה להם. פרט למעטים יוצאים מן הכלל, הוכרחו כל המהגרים לעבור דרך שבעה מדורי גיהנום בחייהם החדשים בארץ החדשה. במשך הזמן מצאו להם רבים מעמד: בעבודה, במשלח־יד, או באיזו שהיא תעסוקה שממנה ינקו את פרנסתם. ביניהם היו אנשים שבזמן קצר עלו והצליחו ויתעשרו ויהיו דוגמה־מדרבנת לאחרים: לעמול, לחפש, ולנסות את מזלם. האפשרות לשינוי מזל היתה קרן־אור במחשכי חייהם של הנכשלים במלחמת הפרנסה. פחות מכולם הצליחו אנשי־הרוח. הרבנים לא יכלו בשום פנים ליצור להם עמדה מתאימה. הלמדנים נפלו לתהום של עם־הארצות. חכמת המסכן היתה בזויה. האוטודידקטים שהקדישו שנות חיים רבות ללימודים, בלי הדרכה, ריכוז ותכלית, מצאו שמכל ידיעותיהם אינם יכולים לעשות לא רק קרדום לחפור בו, אלא אפילו לא סכין קטן לחתוך בו פרוסת לחם. האפיקורסים, שאי־אמונתם עוררה בעולם הישן תשומת־לב רבה ויהיו מרכז לוויכוחים ודיונים, מצאו שבעולם החדש אין שוק ואין מחיר לאפיקורסות, ואין איש שם לב אליך ולדעותיך בעניני אמונה ודת. ותופשי העט, הסופרים, מצאו שאין קורא, דורש או מבקש לפרי רוחם. כל אלה היו מאוכזבים, נפשם מרה עליהם, היאוש כירסמם, וילכו ויוציאו מוניטין ליאושם, ויקראו את אמריקה ארץ אוכלת אנשי־הרוח היהודים.

מספר נסיונות־נפל נעשו להוציא כתבי־עת עברים: „הפסגה" (בעריכת זאב שור), „נר המערבי" (בעריכת גרשון רוזנצווייג), „הלאום" (בעריכת מ. גולדמן), ועוד. היוזמים ציפו לעורר בדבריהם את התיאבון לעברית, ולהעמיד את הקוראים על חובתם לספרות. הרוח נשא את חלומותיהם הטובים. כמה שנים התקיימה אגודה בשם „אהלי שם". תלמידי חכמים מובהקים נפגשו לפרקים לדון בדברי חכמה. אבל גם הם עשו מה שעשו מתוך רגש של „קדיש־דרבנן" על מה שהיה ואיננו, ומתוך יאוש וחוסר אֵמון בציבור ובמחר. הצד השווה בכל אנשי הרוח והעט האלה היה שהם באו בתביעות־שבתריצומת על אחרים, ויהיו מן הצועקין שאינן נענין.

בכ"ח סיון, תרס"ב נפגשו בניו־יורק עשרה אנשים שדחף פנימי לא נתן להם מנוחה, ואחרי זמן קצר נוספו אליהם תלמידי בתי אולפנא שונים

וסתם משכילים. שלושה מניעים הביאום לצוותא חדא: רגש של בדידות רוחנית, רצון לרכז את הכוחות הפזורים של צעירים היודעים את השפה וספרותה וחפצים לקיים קשר חי אתה, ואמונה שאפשר לכבוש לבבות לרעיון הלאומי על ידי הפצת ידיעת השפה העברית וספרותה בין הדור הצעיר. שלושה אלה התמזגו לתשוקה לתת משהו לזולת. עוד דבר היה ברור למייסדים: בפגישותיהם צריכה העברית להיות שפת הדיבור והמעשה. אפשר שבכל עיר ניו־יורק לא נמצא אז אף אחד שדיבר עברית־רהוטה, אבל הם ידעו שכבר מדברים בעברית גם בארץ ישראל וגם ברוסיה, ומדוע יבצר מהם להשתמש בעברית כבשפה חיה גם ב„ארץ ההעפלה והאפשרויות־הבלתי־מוגבלות“?

רק תכנית מעורפלת עלתה במחשבת המייסדים, אבל היא נתבהרה תוך זמן קצר. הפצת תורה מפוארה: חיבה לרעיון הלאומי, לשפה ולספרות העברית — זקוקה לכלי מפואר: לצורה ספרותית ראויה לשמה. פקידי האגודה עוררו את בעלי היכולת להכין הרצאות מקוריות בסוגי ספרות שונים. מדי פעם ערכו ויכוחים על נושאים יהודיים וכלליים. תכניות האספות נקבעו מראש והתפרסמו בעתונות המקומית. עם השבחת התכניות הלך וגדל מספר החברים והמבקרים. האגודה נקראה „מפיצי שפת עבר וספרותה“. האספות נקבעו לכל יום א׳ בערב.

וראה זה פלא: מספר השומעים גדל משבוע לשבוע. גם מספר המשתתפים בתכניות הלך ועלה. שמועה נפוצה שיש אגודה שבה הלשון העברית היא שפה חיה. רבים באו לשמוע במו אזניהם את פלא־לא־ישוער זה. מהם היו שהתמידו לבוא. הנושאים ודרכי ההרצאה והדיון, שהיו בטעם וברמה מתאימה לתלמידי חכמים האוהבים ללמוד וללמד, ריתקו אותם לאגודה. וככה יצא שלמרות תכיפותן של האספות, שבוע, שבוע, היה מספר השומעים ממאה עד מאה וחמישים איש ואשה, ולפעמים הגיע עד שלוש מאות *). זו היתה תופעה־בלי־תקדים בעולם העברי באמריקה. במשך הזמן התחילו מבקרים כמעט כל אנשי הרוח שבעיר ניו־יורק, ורבים אחרים שביקרו בניו־יורק אשר שמע האגודה הגיע אליהם. מבין המהגרים החדשים באו המשכילים שבהם כדי לראות במו עיניהם את האגודה שלא חשבו את קיומה לאפשרי בארץ הדולרים. האגודה הסתפקה במתן הרצאות. רק לפעמים,

*) „כתבי משה הלוי“, תרצ״ז, עמ׳ רנ״ט.

כפי שאספר להלן, עסקה „בעבודה מעשית". מבין המהגרים נמצאו גם כאלה שביקרו את האגודה קשות: מדוע היא מסתפקת בדיאֵטה של דברים? מדוע לא תצא אל ההמונים, אל החיים, לשם פעולות ומעשים? האגודה שמעה לדברי הביקורת, אבל המשיכה על פי תכניתה הקודמת. לא הבינו המבקרים כי עיקר תכליתה של האגודה היא התפתחות פנימית יסודית של חבריה בדרכים שיש בהן גירוי לקריאה וללימוד, ובדרך אגב, לרכישת ידיעות יסודיות מתוך המקורות; האגודה היתה סבורה שעל ידי כך היא קונה לה בזה אבני־יסוד לבנין ולארגון חיי רוח יותר עשירים. גישה זאת נבעה מתוך אמון שיש עתיד ליהדות אמריקה, ושהכנה נפשית ופנימית היא היא המעשיות הטובה ביותר.

במשך השנים, כאשר רבו דוברי עברית, ומספרם הגיע לאלפים, והאפשרויות להתפתחות פנימית גדלו בשטחים שונים, פסקה האגודה להיות תכלית בפני עצמה, ואחרי קיום מפואר של אחת עשרה שנה ירדה מעל הבמה, ותפנה מקום ל„אחיעבר", ולעוד אגודות שהלכו בעקבות „אחיעבר", שקבעו את עיקר תכליתן בעבודה מעשית.

עשרה חברים ייסדו את האגודה בכ"ח סיון, תרס"ב. חבל שרשימת שמות החלוצים האלה אבדה. דר. נח שכטר (רופא) היה הנשיא הראשון, (תרס"ב, תרס"ג). הנשיאים הבאים היו: א. מ. הרשמן (תרס"ד, תרס"ה); משה לוין (הלוי), (תרס"ו, תרס"ז, תרס"ח); פייבל צירטוב (תרס"ט, תר"ע); א. ל. הורוויץ (תרע"א); מאיר וואכסמן (תרע"ב, תרע"ג). מעניין שחוץ מהנשיא הראשון וכותב הטורים האלה היו כל יתר הנשיאים חניכי בית המדרש לרבנים מיסודו של פרופסור שלמה שכטר, אף על פי שלבית המדרש לרבנים הזה לא היה שום מגע, לא במישרים ולא בעקיפין, עם האגודה. זמן קצר אחרי ייסודה, רכשה לה האגודה רשיון מאת מנהלי „היברו עדיוקיישונל אלליאנס" להתאסף בקביעות בבניינה, שהיה במרכז איסט סייד, בקרן הרחובות איסט ברודוויי ודזעפערסון, והיה מצוייד כראוי לאספות ולפגישות־עם. פטרוני המוסד היו מה„יאֲהודים", כפי שיוצאי גרמניה היו נקראים, שלא מתוך חיבה. הם היו מתבוללים גמורים, ועצם התעניינותם במוסד הגדול הזה, שנבנה בחלקו מכספי קרן קיימת של הברון הירש, היתה „לאַמרק" את המוני המהגרים הבאים ממזרח אירופה. מטרתם היתה בניגוד גמור למטרת האגודה, אבל מנהל המוסד, דר. דוד בלושטיין, היה חניך ה„חדר" והישיבות. בלבו פעמה אהבה לקניניי הרוח של ישראל, והוא המליץ על האגודה, וימציאו לה מקום קבוע ונאה לאספותיה בשכר חמישים סנט

בעד כל אסיפה. מספר פעמים הועמד לרשותה האולם הגדול של המוסד שהכיל כ־700—800 איש. באולם הזה התקיימו אספות אחדות שנעשו נקודות־מוקד בדברי ימי האגודה, כפי שאספר להלן.

לחברים נתקבלו יודעי עברית. רוב החברים היו תלמידי מכללות. האגודה לא רדפה אחרי חברים סתם, לשם הגדלת הכנסתה. המס היה 15 סנט לחודש, ולחברים רבים היה זה סכום גדול למדי. מעניין שאנשים רבים, שקנו להם שם ועמדה בחיי היהדות ובתרבות העברית בשנים הבאות, היו חברים ב„מפיצי שפת עבר" בשנות ההתכוננות שלהם. אזכיר רק אחדים:

רבי א. מ. הרשמן. הוא שימש כרבי ב„שערי צדק" בדיטרויט כארבעים שנה. הוציא ספר חשוב על הריב"ש *) באנגלית.

פרופ. משה הלוי (לוין). רבי ואחר כך מורה ותיק ב„בית המדרש לרבנים" וב„בית המדרש למורים" מיסודו של דר. ש. שכטר, בניו־יורק.

פרופ. פייבל צירטוב, רבי, ואחר כך מורה לתלמוד ואגדה במוסדות הנ"ל.

פרופ. מאיר וואפסמן. רבי, מורה ותיק ב„בית מדרש לתורה", וב„מדרשה ללימודי היהדות" בשיקגו. סופר וחוקר מעמיק. מחבר מערכת ספרים חשובים, וביניהם „תולדות הספרות היהודית" (באנגלית), בארבעה כרכים גדולים.

דר. א. ש. שוואַרץ, רופא, שעד זקנה ושיבה המשיך לכהן בהיכל השירה העברית.

מ. מ. בן־אליעזר, סופר עברי שהתיישב בארץ ישראל.

דניאל פרסקי, שקנה לבבות אין מספר לספרות העברית. מורה ותיק בבית המדרש למורים „הרצליה", ניו־יורק, וסופר חביב על קוראי „הדואר" זה כרבע מאה שנה.

דר. א. ש. דומניץ, רופא שיניים בבולטימור. משורר עברי.

א. ז. פריידוס. הספרן המהולל של המחלקה היהודית בספריה הגדולה שברחוב 42, והשדרה החמשית בניו־יורק.

דר. יהושע בלוך, ספרן של הספריה הנ"ל, ברחוב 42, שהגדיל והרחיב את מחלקתו עד מאוד — סופר וחוקר.

בהיותי בשנת תשי"ב בישראל נפגשתי עם מר טוביה ז. מילר

*) „Rabbi Isaac Ben Sheshet and his Times", 1943

ברחובות. הוא יושב בארץ מאז 1909. לספרייתו הפרטית יצאו מוניטין בכל הארץ, והוא ידוע גם כחקלאי מומחה וגם אוהב תורה. הוא היה בין חברי „מפיצי", ועודני זוכר את אחת מהרצאותיו על ה„איסיים".

דר. חיים י. עפשטיין, רופא, ציוני פעיל ומפעיל.

ש. יודסאן, מוותיקי הסופרים בספרות האידית באמריקה.

הלל מלכובסקי. מראשוני המחנכים שהבקיעו דרך לחינוך המודרני והלאומי בארץ זו.

ש. פרידלנד, עורך דין. עסקן ציבורי, פועל ומפעיל כל ימיו.

אברהם גולדברג, סופר עברי, עורך. השקיע את כל מרצו ונפשו בשדה העבודה הציונית.

היו עוד רבים אחרים שקנו להם תורה וחכמה וכל אחד היה אבן פינה ומקור להשפעה פוריה, ביניהם היו רבנים, מחנכים, סופרים, בעלי מקצועות חפשים, וסתם יהודים „צמאים לדבר ה'".

האגודה ריכזה את מעייניה בחברים ובעבודה היומיומית שלפניה. כדרך הצעירים, לא התחשבה ב„זכות אבות" של רבים וטובים, ולא יצאה מגדרה למצוא אותם ולחלק להם כבוד כפי שאלה האחרונים הרגישו שהם זכאים לו. על־ידי כך רכשה לה האגודה מבקרים חריפים. בין אלה היו המנוחים: עקיבא פליישמאן, שבמשך שנים התאמץ לתת ביטוי חי לספרות העברית; גרשון רוזנצווייג, עורך „נר המערבי", מחבר „חמישה ואלף", אדם שנון בדיבורו ובעטו, ובלבו פצעים עמוקים על כשלונו בחיים למרות ידיעותיו וכשרונו. מנחם מנדל דוליצקי, המשורר, שבא לאמריקה בשנת 1892, ולא מצא לו את דרכו בחיים, ויתפרנס מכתיבת רומנים בעתונות האידית, לרוב תחת שמות בדויים. נפתלי הרץ אימבר, מחבר „התקוה", שהופיע מספר פעמים באספות ה„מפיצים" כשהוא שיכור כלוט, ויערוך סקנדלים באמצע הישיבות. (פעם אחת ראיתיו ברחוב בהיותו במצב זה, וסביבו חבורת אנשים. לקחתיו תחת זרועו ובקושי רב הבאתיו לחדרו. הוא לא ידע בין ימינו לשמאלו. עזבתיו בלב שבור).

היו עוד אחרים, גדולים וטובים, שבאו לראות ולשמוע. לבם נהה אחרי חברותא כזו, אבל הם לא יכלו להישאר זמן רב במחיצתה. כאלה היו פרופ. קספר לואיאס, בלשן, חוקר וחכם נערץ, מחבר „דקדוק ארמית בבלית", שאחרי שפיטרוהו מ„היברו יוניאן קולליג'" בשל ציוניותו, סבל עוני ומחסור; הישיש א. ח. רוזנברג, מחבר „אוצר השמות" על התנ"ך. בית דפוס היה

לו, ויוציא את ספריו באמצעיו המצומצמים, ומי יודע בכמה ליטרות לחם ובשר שמנע מפיו. חכמים אלה ועוד אחרים כמותם, יכלו לשמש מורים ומדריכים לרבים מחברינו. אבל רובם לא ידעו לדבר עברית, וכאשר ניסו לומר איזה דבר מצאו את אוצרם הגדול בידיעת השפה נעול לפניהם. הם לא יכלו לשבת ולשמוע ערב ערב שיחת אחרים, צעירים מהם בשנים ובחכמה, ולהישאר אילמים — וימנעו מלבוא לאספות האגודה.

עלייתי לדוכן

בסתיו 1904, כששה חדשים אחרי שנספחתי כחבר, הודיעוני שהעמידוני לבחירה בתור מזכיר הפרטי־כל. אני נפתעתי. הייתי מצעירי החברים. שני „יוסף בן שמעון" היינו באגודה: שנים בשם הורוויץ, אני כוניתי „הורוויץ הקטן", והשני „הורוויץ הגדול". איך יצא שהעמידוני לבחירה לתפקיד כה גדול? אבל חברי אמרו לי לעלות לדוכן ואני נעניתי. באליה זו של מזכיר הפרטי־כל היה קוץ שמלאני חרדה: בין הפרטים על נהולה של כל אספה, הכיל הפרטי־כל גם תמצית הרצאת הערב. כל הרצאה היתה בת שעה בערך. התמצית הכילה רק כתריסר שורות. מעולם לא נתנסיתי בכתיבה תמציתית מסוג זה. איך אוכל לקום מדי פעם לפני בעלי־תריסין הרבים שבאגודה ולמסור את החלק הגרעיני שבכל הרצאה בלי שום חסר ויתיר? אבל הגורל נפל; נבחרתי וספר הפרטי־כל נמסר לידי. במשך השבוע קראתי את תמציתי ההרצאות שכבר נרשמו בספר ואתכונן לאספה הבאה. שמעתי בשים לב להרצאה. רשמתי גם את יתר פרטי האספה של החלק המעשי, ובמשך השבוע הכינותי את הפרטי־כל. ליתר בטחון, שיננתי בעל פה את כל החומר שכתבתי, ויפה עשיתי! כאשר הגיעה שעתי לקרוא את הפרטי־כל, אחזתני רעדה וארכובותי דא לדא נקשן. קראתי את הפרטי־כל מזכרוני, בלי יכולת לראות אף שורה אחת. סוף סוף נגמרה קריאתי. לא היו שום הערות ותיקונים, והפרטי־כל נתקבל „ככתבו". אימתא דציבורא זו פגה אחרי שבועות אחדים. מעט מעט התחלתי להשתתף בדיונים. במשך השנים הבאות נאמתי בעברית הרבה פעמים גם מחוץ לחדר אספותינו.

שתי שנים שימשתי כמזכיר הפרטי־כל. אחרי זה שימשתי שלוש שנים בתור סגן־נשיא, ובשנת תרע"א נבחרתי לנשיא האגודה. בסוף אותה שנה עזבתי את ניו־יורק ללכת לאינדיאנפוליס. בשנתי השניה כמזכיר הפרטי־כל נבחרתי גם לועד הפועל. מר משה לעווין נבחר בשנה ההיא

לנשיאות האגודה, והוא היה גם יושב ראש הועד־הפועל. לפי הוראותיו הייתי ממלא תפקידים שונים. אדונים קשה היה מר לעווין! הוא היה דייקן, בעל מחשבה בהירה, עובד חרוץ שדרש הרבה מעצמו ומאחרים. הוא היה בעל לב זהב, אבל גם קפדן מאין כמוהו. כל סטיה קלה מהדרוש היתה מביאה בעקבותיה מטר חרפות, ודווקא בעברית עשירה ובכינויי־לוואי מלאים קוצים ומחטים לבשר הנאשם. שוליה הייתי לו בעבודה ציבורית, והרבה רגעים קשים היו לי בתגרת דרישותיו הקפדניות. בדברי ביקורתו החמורים היו אומר לי שאני שלומיאל, חסר רגש אחריות, ואדם שאין לו תקווה להגיע לאיזה דבר בחיים! דברים אלה וכדומה להם הומטרו עלי מדי פעם בפעם באספות הועד ובשיחות פרטיות. מסירותי לעניני האגודה היתה כל כך גדולה ועמוקה שמעולם לא עלה על דעתי לעזוב את העבודה בעטיו של מפקדי הרגזן והקפדן. מה שהיטלנו על עצמנו היה תמיד בגדר עבודה־מאהבה, ושום עבודה בשכר לא היתה מפיקה ממנו מידה כל כך רבה של מסירות ונאמנות כפעולותינו במפיצי שפת עבר. הרגשה זו היתה משותפת לכולנו ומר לעווין עלה על כולנו. בשל זכות זו סלחנו לו לכל התפרצויותיו, שידענו שהן נובעות לא מתוך כוונה להכאיב או להעליב אלא מתוך קנאתו לאגודה. במשך השנים למדתי הרבה מחברי זה בשטח הדייקנות, רגש האחריות, וערכם של פרטים בכל מפעל, אפילו של פכים קטנים.

כשאני לעצמי יצאתי מנסיוני הארוך תחת פיקוחו של משה לעווין בשלום, אך בשרטי־נפש. החזרות התכופות על חוסר יעילות וכושר־פעולה מצדי העלה חשד בלבי בטיב שכלי, טעמי ויכולתי. אלמלא אמוני בעצמי, שבא לידי ביטוי עוד בסמורגון, במלחמתי ליסוד „חדר מתוקן", אפשר שהערכתו השלילית של רעי ומדריכי היתה יוצרת בי רגש־נחיתות תמידי, ושוללת ממני הרבה מנסיונותי בחיים, שאך אמון־עצמי גדול היה יכול לשמש דחף מספיק לביצועם. שנים אחרי התקופה הזאת, כאשר הבאתי עניין חשוב לידי גמר טוב, הייתי מתפלא ואומר לעצמי: אתה שהנך „שלומיאל, רשלן, וכו', וכו'", כיצד זה הצלחת להוציא אל הפועל דבר חשוב כזה הדורש תכונות החסרות לך? יתכן שאינך מה שמר לעווין תלה בך בוודאות? אפשר והורים ומורים יראו בזה אזהרה שלא להרבות בדברי הטחה שליליים כלפי הבנים והתלמידים. יתכן והצעירים האלה יקבלו את ההערכה כדבר אמת, וישארו חסרי־כוח להתרומם בחיים!

גם על כגון דא כוונו חז"ל באמרם: „חכמים, הזהרו בדבריכם!".

עוגן הצלה ל„המעורר"

הפרצות ברוסיה, שהתחילו בקשינוב בשנת 1903, הגיעו לשיא מחריד בשנים 6-1905. הממשלה הצארית חפצה להפנות את דעת הקהל מתבוסתה במלחמתה עם יפן ב-5-1904, ותארגן „מאות שחורות" שערכו פוגרומים במדינותיה שהיו מאוכלסות בישובי־יהודים גדולים: פולניה, רוסיה הלבנה, בסרביה ועוד. נחשולי הפוגרומים הכניסו אנדרלמוסיה בחיים הכלכליים והרוחניים של יהודי רוסיה. מאות אלפים התכוננו לנעֵר מעליהם את אבק רוסיה ולצאת לארצות הברית, ארגנטינה או קנדה. גם החיים הרוחניים סבלו זעזועים עצומים. אחר מהפכת 1905 נשתתקה כמעט כל הספרות העברית ברוסיה, וחוץ מבארץ ישראל לא הופיע שום כתב־עת עברי ראוי לשמו. הסופר י. ח. ברנר נמצא אז בלונדון והתפרנס כסדר־אותיות בבית־דפוס. למרות מצבו החמרי הקשה מאוד ערך והוציא בשנת 1906 ירחון בשם „המעורר", כדי לקיים בימת־מה לספרות העברית. דניאל פרסקי, שבא בזמן ההוא לארצות הברית, מסר פרטים מזעזעים על מאמצי־לא־אנוש של ברנר.

הוא גם הביא מכתב מברנר לא. ש. וואלדשטיין, חבר „מפיצי שפת עבר", בבקשה להבטיח לו 25 דולר לחודש על ידי השגת חותמים ומכירת חוברות בודדות של „המעורר". סכום זה יכסה, לפי הערכתו, את הגרעון הצפוי בהוצאת העתון, ויבטיח את קיומו עד אשר יבואו ימים טובים. האגודה דנה בכובד ראש בהצעה. 25 דולר בכל חודש היה סכום גדול בימים ההם, אבל האגודה החליטה להשיג סכום זה מדי חודש בחודשו. „ועד המעורר" נתמנה, ואני העמדתי בראשו. לי היה כבר נסיון באיסוף כספים מתוך עבודתי הציונית בסמורגון ובווילנא. חתימה לשנה על „המעורר" עלתה דולר אחד; גליון בודד — 10 סנט. מטעמים מובנים העדיפו רבים לקנות גליונות בודדים, זה אומר שהוכרחנו למכור כ־200 חוברות בכל חודש כדי לאסוף את 25 הדולרים המובטחים. כנהוג בוועדים, נפל חלק הארי של העבודה על כתפי היושב ראש. אני הטיתי את שכמי לעבודה שהיתה באמת משא לעייפה. בין החברים שעזרו בעבודה היה מר דניאל פרסקי. הוא עבד בכל חום נפשו ומרצו הכביר *). במשך שנים היה דניאל פרסקי נושא

*) בקיץ תשי"ב ביקרתי בבית מר פרסקי והוא הראה לי שובר בחתימת ידי, מספר 253, שנתתי לו על קבלת עשרה דולר בעד חותמים ומכירת חוברות „המעורר". התאריך: 8 לחודש ספטמבר, תרס"ו.
כמה שכיחת רגליו ודובב את לשונו בהשגת סכום זה רק ה' לבדו יודע. למר פרסקי היתה עבודה זו „לחם יומו".

בכל כיסיו חוברות ועתונים עברים למכירה ולהפצה. יחיד היה בעבודה מפרכת זו. „חכמת המסכן בזויה", ומסכן המפיץ בעקשנות חכמת מסכנים זקוק להרבה דמיון והתלהבות כדי להמשיך בתפקיד זה. שנים רבות התמיד פרסקי בצורת הפצה זו שעשתה נפשות לספרות העברית, והקלה מעל מחברים ומוליים את מצוקתם הכספית. בעבודה כזו דמיתי אז למר פרסקי. גם אני הייתי עמוס תמיד חוברות „המעורר", ובמשך השנים 1906 ו־1907 לא הסחתי את דעתי מתפקידי זה בכל פעם שנמצאתי עם מישהו, בין שהיו יודעי עברית ובין שחשבתי שאפשר לעשותם „חובבים" של הספרות, עד אשר נתקבלה חוברת אחת של „המעורר" שבה הודיע מר ברנר „לעשרות חותמי המעורר" שאחרי קיום עלוב של שנתיים מוכרח „המעורר" להפסיק את קיומו מחוסר קוראים. הודעה זאת הפתיעתנו, הואיל ואנחנו לבדנו היינו מפיצים כל חודש כ־250 חוברות.

באותו זמן התחילו כתבי עת עברים לקום לתחיה, ונחיצותו של „המעורר" פתתה. הפסקתו חיסלה את התחייבותנו שהלכה וקשתה עלינו ביותר בעקב המשבר הכלכלי החמור שפרץ בשנת 1907.

„המעורר" היה „רענן־ביטוי, שהאמת הערומה שבו פעלה הרבה על נאמני העברית המעטים שבתוך הנוער היהודי". בין המשתתפים היו: מ. י. ברדיצבסקי, א. ציוני, ר' בנימין, ז. שניאור, ג. שופמן וא. נ. גנסין. הביקורת דיברה תמיד בשבחו ובפרט בשבחו של ברנר, שבשעה שנדם כמעט קול הספרות העברית בגולה יצר לה שופר קטן בעמל לא אנוש, כפי שידוע מתולדותיו של לוחם טהר־נפש זה.

אגודת „מפיצי שפת עבר וספרותה" עשתה דבר גדול בבואה לעזרתו של מר ברנר, ואני חשבתי לי לזכות מיוחדה לשמש כחוטב עצים למפעל־עומד־בפרץ זה.

דניאל פרסקי

דניאל פרסקי בא לאמריקה בשנת 1906. אפשר שלא אגזים אם אומר שהוא „הריח" את קיומה של האגודה עוד בהיותו באמצע הים האטלנטי. עם בואו נתעשרה האגודה בחבר שעוד בשנים ההן התאמת בו הפתגם שבחר לו על מכתביו: „עבד לעברית אנכי עד נצח" (יל"ג). הרבה נכתב עליו מאת סופרים שונים ובזמנים שונים. מראשית בואו ידע את אשר לפניו. הוא בחר לו את הפצת הספר העברי, וכל כיסיו

לרבות כיסי מעילו העליון ובית שחיו היו ממולאים חוברות, עתונים וספרים שנשא אתו למכירה.

הוא לא חיכה להצגה. הוא ניגש ישר לכל אדם, ובפרט למין היפה. בכל מיני תחבולות ודברי עידוד השתדל לדובב את בר־שיחו בעברית. הוא לא ידע ליאוש. כל שעות היום והלילה היו כשרות למאמצים אלה. עד כמה שהיה שקוע בכל נימי נפשו בשפה העברית על כל גילוייה תעיד האפיזודה הבאה:

באספה אחת הטיל עליו היושב ראש, משה לוין, ביצועו של תפקיד חשוב שלא סבל דיחוי. פרסקי קיבל את התפקיד ברצון. באספה הבאה נתברר שלא עשה כלום. פני משה לוין נתעוותו מצער. הוא אמר לו: „מוכרחים אנו לחכות עד האספה הבאה, אבל הענין דחוף, ונא להוציאו אל הפועל. לדחותו יותר אי אפשר!". אבל פרסקי שכח את כל הענין. כאשר הודיע ליושב ראש באספה הבאה שלא עשה כלום, נתמלטו גיצי־ריטון מפי מר לוין. הענין „נפסל בלינה". אחר האספה ירדנו אל המדרכה הרחבה שלפני בנין העדיוקיישונל־אלייאנס, שם היתה לנו כרגיל אספת־מילואים. אנחנו אך ירדנו ולוין ניגש אל פרסקי ויחל להמטיר עליו חרפות וגידופים על הנזק שגרם ברשלנותו. חמישה רגעים רצופים ניתכו החרפות. פרסקי עמד והאזין בראש מורד ומתוך שתיקה, כשהוא מסלסל באחד מכפתורי מעילו. פתאום הרים את ראשו ויאמר: „אך זה מבטא טוב!". משה לוין, שהיה בעל חוש הומור חריף, פרץ בצחוק־קצף: „ובכן, שלומיאל שכמותך, יוצא שכל מה שאמרתי עד הנה היה לך אך מחרוזת של ניבים ומבטאים!! ביש־גדא, אין לך תקווה לא בזה ולא בבא!". כולנו פרצנו בצחוק. כזה היה פרסקי.

כמה שנים אחר כך ענד לראשי זר בלתי צפוי: „מקנא אני בך, הורוויץ", אמר לי אחרי אחת האספות, „כאשר אני רוצה לומר איזה דבר אני מהלך סחור, סחור, מוסיף ניבים על ניבים ומבטאים על מבטאים עד אשר אני מביע מה שבלבי, ואתה — ניגש תמיד ישר במלים פשוטות ומובנות אל עצם הענין שלפניך!". עניו גדול היה פרסקי אפילו בימים ההם!

פרסקי משמש בבית המדרש למורים „הרצליה" כמורה לעברית ודקדוק. הוא התמכר בעיקר להוראת הדקדוק. מספר פעמים ישבתי כאורח בכיתותיו במקצוע זה. פעם אחת אמרתי לו: „דומני שבשעורך עברת על כל מצוות עשה ולא תעשה שתורת הפדגוגיה דוגלת בהן, אבל מעולם לא

נכחתי בשעור בדקדוק שבו הרבו התלמידים ללמוד ולקלוט כמו שעושים אצלך". כמו שרבי יהושע בן חנניא הוכיח לקיסר שהטעם־שאין־דומה־לו במאכלי שבת בא בעקב התבלין המיוחד שהיהודים שמים בתבשילי שבת שלהם, ושם התבלין „שבת" (שבת קיט.), ככה מצאתי ששעות הוראתו של פרסקי מרוויחות מתבלין נפלא שהוא מוסיף. שם התבלין הוא „אהבת השפה". כל ישותו מכריזה על אהבה־אין־סופית זו. חלק ממנה יוצא ומידבק בשומעי לקחו, ומכאן כוחו והצלחתו כמורה וכמרביץ תורת השפה בהצלחה יוצאת מן הכלל, הן בהוראה פרטית והן כמורה בבית אולפנא.

במשך הזמן נעשה דניאל פרסקי לתל־תלפיות בידיעת הלשון ובכושר ביטויה, ורבים מקדימים לפתחו בשאלות־לשון מתוך הערצה כנה. לפליטונים שלו ב„הדואר" המופיעים זה שנים רבות, יש חוג גדול של קוראים, וזה למעלה מארבעים שנה שהוא משרת בהיכל הספרות העברית, ועכשיו הוא מקובל כאשף שפתנו בארצות הברית.

אשרי חלקו!

מועדון וספריה עברית

העדר מקום־פגישה לחברים במשך ימות השבוע היה מורגש מאוד. חדרנו בעדיוקיישונל־אליאנס ניתן לנו רק לזמן האספה. האספות השבועיות, וההתעניינות הרבה מצד המבקרים הקבועים והארעיים יצרו צורך לפגישות נוספות של ועדים, ידידים, מכרים, וסתם פגישות חברתיות. הרבה עושה שיחת חברים. בכל שבוע ראינו פנים חדשות, ביניהם נמצאו עברים שהיו צמאים לאווירה של חברים־לדעה. כמו כן היה צורך בספריה עברית באיסט סייד. אמנם ב־425 רחוב לפאייט התקיים סניף עברי בספריה ציבורית גדולה. מר א. ז. פריידוס, הספרן, היה מקבל את כל המבקרים בסבר פנים יפות, אבל ספריה זו היתה רוחקה ממרכז האיסט סייד, ולנו היה צורך בקירוב־לבבות הבא מתוך שתיית כוס תה, שיחה אינטימית והשגת ספרים לקריאה. צורך זה נעשה יותר ויותר דחוף, והאגודה הרגישה שהמכשלה הזאת היא תחת ידה.

על יסוד ההכרה האמורה התחילה האגודה לאסוף כספים לפתיחת בית־עקד עברי. מס החברים לבד הכניס רק סכום פעוט. התחלנו לצרוך בכל שנה „באלל" — נשף־ריקודים לחברים ולידידים. זה היה מכניס

סכום הגון, אלא שגם בדרך זאת אנוסים היינו לחכות הרבה שנים עד שיצטבר סכום מספיק לפתיחת ספריה. ביקשנו דרכים נוספות. זמן ידוע השתמשנו באמצעי בלתי רגיל לנו: מספר חברים נאמו בעברית בשבתות בבתי כנסיות שונים, ויבקשו תרומות לקופת הספריה. בדרך זו עשו פירסום לדיבור העברי אגב הגדלת הקופה. גם אני נספחתי לנואמים. שבת אחת נאמתי אחר קריאת התורה בבית הכנסת ברחוב פייק, „די קאלוואריער שוהל". זה היה בית כנסת עשיר ומיוחס. החזן המפורסם מייזל התפלל בו. לפניו כיהן שם החזן קופר, שלפני בואו לאמריקה היה חזן בבית הכנסת הגדול בווילנא. זקני ר' מיכל לא נלאה מלספר על גדולתו בתור נעים זמירות ישראל. המרא דאתרא, רבי מאן, התנגד לאגודתנו ולדיבור העברי בכלל, ש„הוא תכסיס להפצת אפיקורסות". למרות התנגדותו קיבלתי רשות לדבר. אפשר שזו היתה הפעם הראשונה שמישהו נאם בבית כנסת גדול זה בעברית. הקהל שמע לדברים בשבחה של ידיעת הלשון, הפצת הספרות העברית ונחיצותה של ספריה עברית, שנאמרו בהתלהבות־נעורים. השמש הכריז על תרומות וכשלושים דולר, בדולרים יחידים, נתרמו. זה נחשב לסכום הגון בימים ההם. אחר נאומי הושיבוני אצל החזן הישיש קופר. הוא קרבני בחיבה גדולה ויביע לי את שמחתו שאנשים צעירים מעוניינים בעברית ובלימוד התורה. אחר התפילה עמדה כנופיה של בעלי־בתים מסביב לרב. הוא טען: „איך יכולה „מפיצי שפת עבר" להיות חברה הגונה אם בני נמנה בין חבריה!".

בסוף תרס"ד, כאשר החליטה האגודה לייסד „בית עקד ומקרא עברי", נגשה לאסוף סכום של אלף דולר. „היא חשבה שיש בסכום זה כדי לעשות את קיום המוסד בטוח ובלתי־תלוי בנסים. בשנים תרס"ה ותרס"ו נאסף סכום של שש מאות דולר. בשנת תרס"ז נתעשרה הקופה בשמונה מאות דולר ותגיע לסך 1,500 דולר." *)

בחורף תרס"ז הופיעה בניו־יורק אישיות שחישמלה את כל היהדות המקומית. זה היה דר. שמריהו לוין. הוא היה חבר ה„דומה" (פרלמנט) ברוסיה שפוזרה על ידי הממשלה **). 202 חברים התאספו ב־1906 בווי־

---

*) משה הלוי. „מפיצי שפת עבר וספרותה" בניו־יורק, כתבי משה הלוי, תרצ"ז, עמודים רנו—רסא. במאמר התמציתי הזה יש קוי־יסוד לתיאור האגודה במשך עשר שנות קיומה.

**) ה„דומה" הראשונה נוצרה בעקב הריבולוציה של 1905, שנת מפלת רוסיה במלחמתה עם יפן. היא נפתחה במאי 1905 ונסגרה בפקודת הצאר, ביולי. בין 371 צירים היו 12 יהודים. זו היתה הפעם הראשונה שניתנה ליהודים זכות להשתתף במנגנון ממשלתי.

בורג, פינלנד, לשם מחאה. דר. לוין היה בין המוחים. הוא לא יכול לשוב לרוסיה, ששם היה צפוי למאסר ולגלות לסיביריה. ההסתדרות הציונית הזמינה אותו בתרס"ז לבקר את אמריקה. שמו היה ידוע כבר כלוחם נערץ לזכויות היהודים ברוסיה. כאדם שהשיב מלחמה לשרים ולממשלה אדירה היה בביקורו משום סנסציה. לקבלת הפנים שנערכה לכבודו נהרו מכל קצווי ניו־יורק כמאה אלף איש. הבאים מילאו את הרחובות שמסביב לאולם האספה. העתונות הכללית הגיבה על כל סדר הפגישה בחמימות ובאהדה כנה. דר. לוין היה נואם בחסד עליון. נאום שכזה עוד לא נשמע באמריקה היהודית. דר. לוין קנה את לבות שומעיו, ולאשרה של יהדות אמריקה, ולמזלה של התנועה הציונית, נשתלבו המקרים שבשנים הבאות בילה דר. לוין הרבה זמן באמריקה, ויהי המטיף לרעיון הציוני למאות אלפי שומעים, והרבה הרבה מהיחס החם והמסירות לרעיון התחיה ולמדינת ישראל עד היום יכולים אנו לזקוף לזכותו של דר. לוין בשנות שבתו בארצות הברית.

דר. שמריהו לוין, שהיה גם סופר עברי מחונן, ותחיית השפה והספרות העברית היתה משאת נפשו הגדולה, נענה ברצון להזמנת „מפיצי שפת עבר" להופיע בנשף עברי. גם הסופר שלום עליכם, שבא לניו־יורק זמן מה לפני דר. לוין, הסכים להופיע בנשף ההוא ולקרוא מיצירותיו המעולות בעברית. עם שני צנתרי דדהבא אלה ערכה האגודה נשף עברי שכדוגמתו עוד לא היה בארצות הברית. הנשף התקיים באולם הגדול של האינסטיטוט העברי („עדיוקיישונל אליאנס"). האולם הכיל כשבע מאות מקומות, אבל כשלושת אלפים נדחקו להיכנס, מהם הצליחו כאלף לבוא פנימה, ומתוך צפיפות עצומה שמעו לתכנית הנשף שארכה כשלוש שעות. דר. לוין היה בן־בית גם בעברית, ומכמני כשרונו כנואם באידית, בצרופי לשון, בלהטי מחשבה, בברק של ביטוי, בבהירות ההרצאה ובהגיונו הברזל התבלטו כקרני אור גם בדיבורו העברי. נאום כזה עוד לא שמעה ניו־יורק העברית מראשית צמיחתה של התנועה העברית. שלום עליכם, שביקורו באמריקה היה מאורע גדול, והעתונות האידית קדמתהו בחצוצרות וקול תרועה, הופיע כבר במספר נשפים, שבהם הקריא מיצירותיו הנפלאות באידית. אבל דומני שזו היתה הפעם הראשונה שהוא השתתף בנשף עברי ובהקראה מיצירותיו בעברית. אינני זוכר את החומר שקרא, אבל הקהל בלע כל מלה מתוך בולמוס של תיאבון והערצה. שני האורחים הדגולים

נתקבלו לקול מחיאות כפים סוערות, שהיו רק הד קלוש להתרגשות השומעים המוקסמים. כאשר השמיעו על תרומות לבית העקד העברי תרם אחד הנאספים מאה דולר. זה היה הסכום הכי גדול שמי שהוא נדב עד אז לעבודה עברית. בסך הכל נאספו 350 דולר *).

עוד אספת־תעמולה התקיימה באולם האינסטיטוט העברי מטעם ה„מפיצים". גם באספה ההיא הופיעה אישיות מקסימה — דר. יהודה ליב מגנס, רם קומה, זקוף כאלון, יפהפה, שזה מקרוב גמר תקופת־שרות כמרצה בבית המדרש לרבנים ריפורמים בסיסינטי, שבו קיבל את סמיכתו כרבי. דר. מגנס נמנה עם הציונים המועטים במחנה הרבנים הריפורמים. גם הוא היה נואם בחסד עליון, כולו אישיות מרהיבת עין. האספה התנהלה באנגלית, והעורך הדין המפורסם, עדוארד לויטרבך, ישב בה בראש.

אספות אלו הגדילו את קופת בית העקד ומקרא עברי, אבל מה שחשוב עוד יותר היה שהעתונות היהודית הדפיסה מאמרים ארוכים על הנשפים האלה ועל ערך התנועה העברית בכלל, ועל החיבה הרבה המקננת בחוגים רחבים ללשון העברית ולספרותה. כבוד האגודה עלה הרבה מעלות, והיא רכשה לה ידידים ואוהדים חדשים. היא חדלה להיות קבוצה משונה של חובשי בית המדרש ומבלי־עולם ותהי איגוד חשוב של חלוצים נלבבים לרעיון של יין ישן בקנקן חדש.

מחזה בתיאטרון אידי הכניס ארבע מאות דולר לקופה **).

בשנים תרס"ח ותרס"ט באה אכזבה ואתה התפכחות. נוכחנו שתק־וותנו הראשונה שבעזרת בעלי־יכולת נוכל לקנות בית משלנו היתה תקוות שווא. כמו כן הוברר שבבית שכור תעלינה הוצאות החזקת המועדון 600—700 דולר לשנה. מס החברים, 15 סנט לחודש, הכניס 150 דולר לשנה. רוב רובם של החברים היו תלמידי מכללות, שעדיין לא התבססו בחייהם הכלכליים, והם לא יכלו להתמכר בקביעות לאיסוף כספים להחזקת מועדון עברי. הקופה שחשבנו „שהיא תעשה את קיום המוסד בטוח ובלתי תלוי בנסים" תאכל במשך 3—4 שנים. המשבר הכלכלי החמור שהתחיל בסוף תרס"ז, הלך ונמשך בחריפות, ולא היו כל סיכויים להגדיל את הקופה במידה ניכרת. לעומת זה הלך והתבלט הצורך ב„פינה משלנו". בסוף תרס"ט אמרנו: יהי מה! ונחליט לפתוח את המועדון בראשית השנה הבאה. שכרנו

*) כנ"ל, כתבי משה הלוי, עמוד רנט.

**) שם.

את הקומה הראשונה ב־234 רחוב איסט ברודוויי, וב־23 באוקטובר, 1910, התקיימה חגיגת הפתיחה. פייבל צירטוב, אחד מטובי העובדים המסורים במשך שנים, היה הנשיא. מאז התקיימו אספות האגודה במועדון. חברים וידידים נדבו מספר ספרים בעברית ובשפות אחרות — התחלה לייסוד ספריה. כמו כן הוקם ועד של מתנדבים ששרתו איש איש ערב שלם בתור ספרנים ופקחים על הספריה ועל צרכי המועדון, שהיה פתוח בערבים. סודר גם שרות תה. מעט מעט רוהט האולם. חברים וידידים החלו לבוא בשעות הפנאי שלהם לקריאה ולפגישות, וככה נעשתה התקווה ל„פינה משלנו" לעובדה חיה.

בנוב. 1910 נבחרתי לנשיאות האגודה. זו היתה שנתי האחרונה כחבר פעיל באגודה, היות ובספטמבר 1911 עזבתי את ניו־יורק. עוד בנשיאותו של צירטוב היתה לנו הזכות לערוך קבלת פנים לסופר ראובן ברייניז, שבא להתיישב באמריקה. האולם שלנו היה צר מהכיל את הקהל הרב שבא לראות ולשמוע את הסופר ששמו היה נערץ בספרות העברית, והיה הראשון מבין הסופרים ממדרגה הראשונה לבוא לעולם החדש ולהתיישב בו בקביעות. מדבר אחד נתאכזבו השומעים: מדיבורו העברי. ברייניז נחשב בין בעלי הסגנון המעולים בספרותנו, אבל למדנו כבר שסגנון־הכתיבה וסגנון־הדיבור אינם אחוזים תמיד כשלהבת בפתילה.

„מפיצי שפת עבר" נעשתה מעט מעט ה„כתובת" שבה היו עורכים קבלות פנים לסופרים חשובים מעבר לים*). ככה נערכו קבלות פנים לסופר ז. קוטלר מאודיסה, לאברהם אליהו לוּבּרסקי, גם כן מאודיסה, שבא בענייני עסקו של זאב ויסוצקי, סוחר תה מפורסם ברוסיה שהיה גם פטרון לספרות העברית, והיה ידוע כמעסיקו של „אחד העם". קבלת פנים אחת היתה מאורע חשוב ביותר. בחורף תרס"ח בא הסופר בן־אביגדור (ל. שאלקוביץ) ממייסדי הוצאת הספרים „תושיה", לייסד סניף „תושיה" באמריקה. ביום ט' בטבת ערכה האגודה לכבודו מסיבה מיוחדה ומשתה. בן־אביגדור קרא אז הרצאה על „הספרות העברית החדשה ועתידותיה". בהרצאה זו היה כל כך בשרא וכוורא, מהחדש והבלתי ידוע לקורא העברי כאן, שעוד באותה הישיבה החליטה האגודה להדפיס את ההרצאה בחוברת

*) היא היתה תל תלפיות לעברים בכלל. אברהם וולפסון, מזכירה הראשון של „אגודת המורים" הראשונה בניו־יורק, כתב: „הכתובת העברית בניו־יורק לכל עברי, מורה וסופר היתה „מפיצי שפת עבר" (מ. מ. גלן, „לתולדות אגודת המורים העברים בניו־יורק", ספר היובל של אגודת המורים העברים, תש"ד, עמ. 401).

מיוחדה באלפיים אכסמפלרים, שזכתה להפצה רבה. חוברת זו היתה קול מבשר ואומר שמפנה חדש קם ויהי בספרותנו, למרות השקט המפחיד שחל רק לפני שנתיים, שאז היה „המעורר" כמעט הקול היחידי שנשמע מבימת הספרות.

המועדון והספריה התקיימו למעלה משלוש שנים. במשך הזמן הוברר שאי אפשר לקיים מוסד כזה על יסוד של עובדים מתנדבים. זמן קצר היה לנו ספרן הגון בשכר, אבל זה היה למעלה מכוחה של האגודה. בתקופה ההיא קרה עוד דבר מכריע: שלוש ספריות־ציבור חשובות התאחדו לספריה אחת ענקית, שממשלת העיר אמרה להקים לה בניין עצום במרכז העיר, בקרן השדרה החמישית ורחוב 42. בספריה הזו יוקצה מקום מתאים, עם כל הנוחיות של ספריה ציבורית ממדרגה ראשונה, לדפרטמנט עברי־יהודי. לדפרטמנט ההוא יעבירו את כל האוספים העבריים הקיימים בשלוש הספריות הנזכרות. לעומת מוסד כזה היתה הספריה של „מפיצי שפת עבר" כאין. מהקופה היסודית לא נשאר כמעט כלום. בשנת 1913 החליטו החברים לסגור את המועדון ולשוב ל„אינסטיטוט העברי". במקום אחר אציין עוד גורמים שליליים שבאו לידי ביטוי בזמן ההוא. סגירת המועדון סימן את ירידת „מפיצי שפת עבר" ככוח פועל ומפעיל בתנועה העברית.

החוג הציוני (The Zion Circle)

האגודה קיבלה גם חברות. בשנים הראשונות היתה רק חברה אחת שושנה רייזין, שהטיבה לדבר עברית. בילדותה למדה שנים אחדות בארץ ישראל ב„בית ספר לבנות". זה הנחיל לה דיבור שוטף וחינני שלא היה כדוגמתו בין כל יתר החברים, למרות זה שרבים מהם מלאו את כריסם בתורה וידיעת הלשון. מדי דברה היתה מרתקת אליה את ציבור השומעים. לדרגת דיבור שוטף הגיעו חברים רבים, אבל לדבר באותה הקלות של מרת רייזין היה צורך להיות בארץ ישראל! היא התחתנה אחר כך עם משה לוין. בשנת תשי"ב פגשתי את שתי בנותיהם בישראל, והן ותיקות ומעורות בארץ.

היתה תופעה מעניינת בקשר עם מספר בחורות שלא ידעו ולא הבינו אף מלה עברית, ובכל זאת היו מבקרות במשך שנים את כל האספות, יושבות 2—3 שעות בסבלנות מופתית, ואחר כך היו נפגשות עם כמה

מהחברים. כדרך העולם במקרים כאלה, יצאו מספר שידוכים אל הפועל, ובתים נאמנים לישראל קמו שעד היום הם קורנים השפעה יהודית במישרים ובאמצעות הדור החדש שגדל על ידם. במשך השנים נפגשתי עם צאצאים רבים משידוכים אלה, גם פה וגם במדינת ישראל, ואיווכח עד כמה גדלה הברכה ועד כמה שרשי היה המפעל שהלך וטווה חיים של לימוד, חקירה ומסירות לערכי ישראל באמצעות „מפיצי שפת עבר".

עוד בראשית ימיה הכירה האגודה שצריך „לעשות משהו" בעד החברות מהסוג הנזכר, ולהעסיקן באיזה שטה שיש לו חשיבות עצמית. היה עוד גורם אחד:

ביוני תרס"ה קראה האגודה „ועידה כללית של האגודות לדוברי עברית כדי לייסד הסתדרות עברית כללית ולעבוד בכוחות מאוחדים בעד תחיית שפתנו" *). הוועידה, שארכה יומיים, התקיימה בפילדלפיה באותה העונה שבה התקיימה הוועידה הכללית של הפדרציה הציונית (16—20 ביוני 1905), ש„הקצתה ישיבה מיוחדת בעד האגודות העבריות שנענו לקול קריאתנו ושלחו את ציריהן. שמונה מהמעולים שבחברינו שלחנו שמה **) והם עשו פירסום גדול לשפת עבר בקרב צירי הכנסיה הציונית ששמעו אולי בפעם הראשונה דרשות ונאומים מלאי רגש והתלהבות בעברית. הרושם היה עז מאוד והסתדרות זמנית נבראה... אך השעה לא היתה עדיין מוכשרה לזה ולמרות עמלם הרב של חברי הועד המרכזי, שנמנו בין חברינו, לא האריכה ההסתדרות ימים מחמת התרשלותם של החברים מערי־השדה ***)."

החברים שבו מהאספה ההיא בהכרה שצריך ליצור השפעה הדדית בין „העברים" ובין הציונים, שהיו עסוקים בעבודה מעשית, אלא שההסתדרות הציונית האמריקאית היתה „לקויה בכל הקלקלות של ארץ הריק־לאמות והמסחר". פה מצאה האגודה כר נרחב לידידים ולאוהדים שלא ידעו עברית. לשם זה החליטה על שתי פעולות:

א) לייסד כיתות בעברית למבוגרים־מתחילים. החברים התנדבו להורות לכיתות אלו חינם. זה היה עוד לפני „מתן־תורה־בשכר", כנהוג בימינו. הוראת עברית חינם נחשבה למצוות־עשה, שכל עברי חייב בה.

*) כתבי משה לוין עמ. רנז. (הפיזור שלי, א.ל.ה.).

**) צירי ה„מפיצים" קיבלו מהאגודה דמי נסיעה אבל לא דמי אש"ל. הצירים, שהיו סטודנטים עשירי־רוח אבל לא עתירי־נכסין, ידעו איך להתפשר עם שאלת המזון. עם שאלת האיכסון היתה הפשרה עוד יותר קלה: הם בילו את הלילה בגן־העיר.

***) כתבי משה לוין, שם.

כיתות אלה התקיימו במשך שנים. גם אני נמניתי בין המורים המתנדבים.

ב) לארגן אגודה בשם The Zion Circle „חוג ציוני". האספות תתנהלנה באנגלית. זה יעסיק את הבחורות שאינן יודעות עברית, וגם ימשוך עוד ידידים המעוניינים בעבודה ציונית מעשית. החוג הציוני הזה „הצטיין מיתר האגודות הציוניות, כי באספותיו מצאו להן ביטוי נאמן, באנגלית, כל אותן הדעות והמחשבות שהובעו בספרות העברית" (מ. לוין). החוג הזה משך אליו חברים וחברות מטובי הצעירים והצעירות, והוא העמיד גם כן עובדים חשובים בתנועה הציונית. ה„חוג" התאסף פעם בשבועיים, במוצאי שבת, כדי שלא להפריע למפיצים שהתאספו בכל יום א'. החוג שיתף פעולה עם המפיצים בשטחים שונים. הוא היה אחראי לנשף השנתי של האגודה. הוא נענה בכל פעם שהיה מפעל שהצריך כוחות נוספים. הינוכם של החברים הלך והתרחב מתוך ההרצאות התכופות. הם עסקו גם בעבודה ציונית שיגרתית, ובזה פתר החוג בהרבה את הדרישה מצד מספר חברים ש„המפיצים" יצאו ל„חיים ועבודה". בכל קיץ היינו עורכים טיולים מחוץ לעיר באותו יום א' שהיה חפשי מאספות, היות שבירחי הקיץ היינו מתאספים רק פעם בשבועיים. החוג הציוני התקיים עד קרוב לביטולה של „מפיצי שפת עבר וספרותה" (סוף תרע"ג), שאז יצאו את העיר חלק מהחברים היותר פעילים. החוג בוטל בתרע"א.

מהאמור אפשר לראות שהיו לנו גם חיים חברתיים, למרות תכניתנו הרשמית שהפקיעה ממנו חלק גדול מהשעות שהיו חפשיות מלימודים ומהתעסקות פרטית.

דמות יוצאת־דופן / משורר־בחסד־של־אמת

אגודת „מפיצי שפת עבר וספרותה" שימשה כבית־מחסה למספר אנשים שלא ראו את עולמם בחייהם, ויבואו ויחזיקו בקרנות מזבח האגודה למצוא לעצמם הצלה פורתא. כזה היה איש זקן אחד בשם אברהם בן מאיר לוריא. הוא הכריז על עצמו שהוא משורר משעור־קומתו של ביאליק, אם לא למעלה הימנו. הוא התמיד לחבר שירים־לעת־מצוא, ולעניינים שונים, ואת רווחיו המצומצמים מעסקיו בתור רוכל היה משקיע בהדפסת השירים, על גליונות מיוחדים. בכל אחד משיריו היה קולע את שמו בראשי החרוזים או בצורה בולטת אחרת. את השירים הנדפסים היה מפיץ

חינם בין חברי האגודה ומבקש מהם דברי הסכם ועידוד. רוב החברים התייחסו אליו בביטול. דניאל פרסקי, שלא יכול לעמוד מנגד ולראות ב„אונס" השפה העברית, היה אומר לו בפניו שהוא שוטה בחרוזים. אני לא יכולתי לראות בצערו של זקן זה ואומר לו ששיריו ראויים לדפוס. יום אחד באתי על שכרי. הזקן הביא לי שיר נדפס שחיבר לכבודי, ובו צעצועי לשון ושמי המלא בתוכם.

יום אחד נכנסתי לחנות הספרים של ש. דרוקרמן ב־50 רחוב קאנאל, שבמשך שנים רבות היתה משמשת בית ועד לעברים מכל הסוגים, ואמצא את הזקן במצב של אדם הסובל חיבוט־הקבר בחייו. הוא עמד בסבך ויכוחי עם גרשון רוזנצווייג. זה האחרון היה חריף, שנון, בעל טעם וסגנון, ולשונו כחרב חדה. הוא ניתח שיר משיריו של הזקן ויוכיח שאין בהם אלא פטפוטי הבל. ראיתי בצערו של המשורר אברהם בן מאיר לוריא ואבין עד כמה ממידת החסד־של־אמת היו בדברי הפיוס והעידוד שהייתי משמיע לו, ועד כמה היתה ההצלה־פורתא של השתייכותו לאגודה וחיבור שירים ש„אפשר והם טובים משירי ביאליק" חשובים לו מפלט־נפש יחיד.

תוכן אספות ה„מפיצים"

I

על תוכן האספות כותב משה הלוי *):

„פקידי האגודה עבדו בכל יכולתם כדי לשכלל את תכנית האספות ולתת להן צורה ספרותית הגונה. הם עוררו את בעלי הכשרון שבאגודה לכתוב מאמרים מקוריים במקצועות שונים: סיפורים וציורים ועוד, בעד האספות, וגם לפעמים ערכו וויכוחים על אודות נושאים שנוגעים ליהדות ולענייניים כלליים אשר משכו תמיד את לב הנאספים ואשר טובי החברים השתתפו בהם. התכניות נקבעו תמיד מראש והתפרסמו בעתונים המקומיים. ובמידה שהוטבה התכנית, בה במידה נתרבו החברים והנאספים. אותם לילות יום הראשון לא ישכחו לנצח מזכרונם של רבים מאתנו. איזה חן ותמימות עבריים היו ממלאים את כל חללו של החדר: איזו קדושה מסתורית היתה מרחפת מעל לראשנו ומגפפת אותנו בחיבה כאם רחמניה

*) משה הלוי, „מפיצי שפת עבר וספרותה בניו־יורק", „כתבי משה הלוי", עמ' רנד־ה.

זו שבניה שבים אליה מגלותם. בקוצר־רוח היינו מחכים כל ימי השבוע לערבי יום הראשון. כל השבוע היינו טרודים בלימודים שונים מתוך צער ודחקות, מתוך יסורי נפש ועינויי הגוף, אבל מכיוון שהחשיך ליל יום הראשון היו הספרים העבים נשמטים מתוך ידינו, ועטופים בבגדי השבת שלנו היינו ממהרים אל האספות להפגש עוד הפעם עם הפנים החביבים והמלבבים, להמצא עוד הפעם באותה הסביבה העברית המקסימה ולהאזין לצלצול היפה של שפת־הנשמה שלנו, אותה השפה שניתקנו ממנה כל השבוע".

החלק הראשון מכל אספה היה ספרותי. כולו היה מוקדש להרצאה שאחד החברים, או לפעמים רחוקות אורח חשוב, היה משמיע. ההרצאה היתה פרי הכנה שארכה שבועות, או ירחים, ותמיד היתה נקראת מתוך הכתב. היא ארכה משעה עד שעה וחצי. אחר ההרצאה באה הפסקה לפגישות חברים, לתשלום המס, למכירת עתון או ספר עברי, ולקצת התבדרות. החלק השני התחיל בביקורת מצד השומעים על ההרצאה. הביקורת היתה תמיד חריפה ונוקבת. היא לא נשאה פני איש או ידיד, ואוי לו למרצה שלא התכונן כראוי! בין החברים היו בעלי תריסין, בלימודי קודש וחול, והם השתתפו בתכיפות בדיונים. היינו קוראים אותם „מבקרים מושבעים", לא בלי קורטוב של קנאה חבויה. כמעט תמיד היו דברי הביקורת על ההרצאה ולא על המרצה. קיומה של רמה יפה זו היתה מתפקידו של היושב־ראש. באופן זה נתקיים בנו הפסוק: „ברזל בברזל יחד, ואיש יחד פני רעהו" (משלי כז, יז). בכל השיטה הזאת היה משום עידוד הכוחות וליטוש המחשבה. כולנו הרגשנו שאנו שותפים במפעל חשוב ושאין מקום באגודה לנרגנות ופוליטיקה אישית. כתום דברי הביקורת ניתן מקום למרצה להשיב למבקריו.

סופו של החלק השני היה מוקדש לחלק המעשי. עבודת התמיכה ל„המעורר", בשנים שעזרנו בהוצאתו, דין וחשבון מאת ועדות שונות, קבלת־פנים לאורח חשוב מעבר לים, קופת בית העקד וכו' היו עניינים לחלק המעשי. בחלק זה היתה אפשרות של השתתפות גם לחברים שבחלק הספרותי נימנו רק בין השומעים. תמיד היו איזה חברים שבכל דבר מעשי דנו את האגודה ברותחין. הכול היה לחובה, לרבות כוונת העושים. בכל ארגון יש מבקרים מסוג זה. יתכן שאיזה סילוף פסיכולוגי גרם להם לראות „רק רע כל היום". את משה לוין היו מקניטים לפעמים עד לנקודת רתיחה. בתקופת נשיאותי

נשפכה גם עלי ביקורת כזו. ההאבקות הפומבית על דעות שונות ולפעמים גם משונות הקנתה לי נסיון חשוב שעמד לי בשנים הבאות. עברית היתה שפת הדיבור בכל חלקי האספה, בדרך כלל שלט יחס של כבוד הדדי בין החברים. בין רבים נוצרה ידידות שנשארה כ„ברית מלח".

לא רק עצם קיומה של האגודה אלא גם דרכי ניהול האספות, והאווירה הספוגה ידידות, אצילות־רוח וזהירות בכבוד כל אדם, שימשו דוגמא מדרבנת, ומספר אגודות עבריות נוסדו במקומות שונים ביזמת כוחות מקומיים.

II

החומר הרוחני שבו השתמשו החלוצים הראשונים של התנועה העברית באמריקה להנחת יסוד לבניין בן־קיים כדאי הוא שיקבע לזכרון הן מפאת חשיבותו העצמית והן כדוגמא מופתית למחזורי עובדים חדשים. יראו נא איך שטרחו בונים אלה לפני קרוב ליובל שנים להעלות על שולחנם דיוקא בשרא וכוורא, מהמעולה ומהמנופה, שהרחיב את האופק, הזין את הנשמה, פיתח את הטעם ויגדיל את התיאבון למזון מזין מלא ויטמינים עבריים, שבכוח אכילתו אפשר ללכת גם במדבר.

בעזרתו של דר. יהושע בלוך, הספרן האדיב של המחלקה היהודית שבספריה העירונית בשדרה החמישית ורחוב 42, בניו־יורק, באו לידי התכניות הנדפסות של שבע שנים, מאחת עשרה שנות קיומה של „מפיצי שפת עבר וספרותה": תרס"ה, תרס"ו, תרס"ז, תרס"ח, תרס"ט, תר"ע, ותרע"ג. בשתי שנותיה הראשונות לא היתה תכנית נדפסת מראש לכל השנה. שתי השנים הללו היו תקופה של גישושים ונסיונות. אבל החל מראשית תרס"ה ערכה האגודה תכנית של הרצאות ונושאים לכל השנה. המרצים הוכנו למפרע, ידי שהות ניתנה לכל אחד להתכונן כראוי. חבל שלא יכולתי להשיג את התכניות לשתי השנים תרע"א ותרע"ב. לכל שנה נקבעו משלוש עד חמש סדרות של הרצאות, כדברי משה לוין: „כמעט שלא הניחה האגודה אף מקצוע אחד מהתפתחות הספרות העברית הישנה והחדשה, התולדה העברית, והשאלות הציבוריות והלאומיות שלא דנה בו בכובד ראש ומתוך השקפת הלאומיות הישראלית והתחיה העברית" *).

בשבע השנים האמורות ניתנו 168 הרצאות מאת 61 מרצים שונים,

*) כנ"ל עמ' רנ"ז.

ועוד 25 ערבי ויכוחים ונשפים ספרותיים־זמרתיים, בסך הכל 193 נושאים ספרותיים־מדעיים. בסוף הספר אתן רשימה שלמה של כל התכניות, עם הנושאים, המרצים, התאריכים ונושאי הוויכוחים. כאן ארשום רק את הסדרות בכל שנה, ומספר ההרצאות בכל סדרה.

ט ב ל א א.

סדרות ההרצאות ב„מפיצי שפת עבר וספרותה" בשנים: תרס"ה, תרס"ו, תרס"ז, תרס"ח, תרס"ט, תר"ע, תרע"ג.

(כל סדרה הכילה מספר הרצאות)

	מספר ההרצאות	ויכוחים ונשפים ספרותיים
תרס"ה		
א) משוררי התקופה הספרדית	6	
ב) מספרי המאה הי"ט והכ'	8	
ג) מורים ומחנכים במאה הי"ט והכ'	7	
ד) עניינים שונים *)	8	4
	29	4 ס"ה 33
תרס"ו		
א) המושג הלאומי בצורותיו השונות על דרך התפתחותו התולדית	9	
ב) סופרים ומשוררים מימות סמולנסקין וגורדון עד היום	10	
ג) עניינים שונים *)	7	0
	26	0 ס"ה 26
תרס"ז		
א) התפתחות הספרות העברית במאה הי"ח והי"ט	7	
ב) ההשקפות השונות בזמננו על יעוד ישראל ההיסטורי	7	
ג) הסופרים היהודים בספרות האנגלית	3	
ד) עניינים שונים *)	11	0
	28	0 ס"ה 28
תרס"ח		
א) תנועות דתיות ומשיחיות בישראל	7	
ב) סופרים רוסיים עברים	5	
ג) מוסדות ציבוריים	4	
ד) תחיות לאומיות במאה הי"ט	3	
ה) עניינים שונים *)	8	3
	27	3 ס"ה 30
תרס"ט		
א) ספרות	6	
ב) ויכוחים על דבר שאלות הזמן		5
ג) מדע	5	
ד) היהודים באמריקה	6	
ה) נשפים ספרותיים־זמרתיים		5
	17	10 ס"ה 27

תר"ע			
א)	ספרות	3	
ב)	מחיינו באמריקה	5	
ג)	חיי אנשי שם	3	
ד)	מחיינו הלאומיים	2	
ה)	עניינים שונים *)	4	6
		17	6 ס"ה 23
תרע"ג			
א)	השירה העברית ויוצריה	6	
ב)	הספרות העברית וסגנוניה	4	
ג)	מהות ההיסטוריה העברית	7	
ד)	עניינים שונים *)	7	2
		24	2 ס"ה 26
	סך הכל כללי	168	25 193

*) נושאים, במשקל הנושאים האחרים, אלא שאינם במסגרת הסדרות הקודמות.

טבלא ב.

שמות המרצים במשך שבע השנים: תרס"ה—תר"ע; תרע"ג, ועומס ההרצאות של כל מרצה.

מספר ההרצאות		המרצים
14	(1)	מאיר וואכסמן
12	(1)	א. ש. וואלדשטיין
10	(1)	משה לוין
10	(1)	דניאל פרסקי
8	(1)	א. ש. שוארץ
6	(1)	מ. א. הרברט
5	(3)	ש. יודסאן; ח. ש. נייהויזן; ל. קופלוביץ.
4	(4)	א. ל. הורוויץ; א. כהן; ש. פרידלנד; פ. צירטוב.
3	(6)	ישראל אפרת; אב. גולדברג; א. מ. הרשמן; ט. ז. מילר; מ. קמניץ; צבי שטרויס.
2	(17)	מאיר אהרונסון; ישראל אסמן; ח. ארלין; ש. בן־לוי; מ. בן־אליעזר; שמעון גינצבורג; פרופ. ישראל דוידסון; א. ד. דומניץ; ז. הורוויץ; ש. זליגסון; א. טאננבוים; א. לוינטאן; ש. מילר; ש. צוקרברם; י. קפלן; א. קרמר; י. י. שוארץ.
1	(25)	ש. אבל; אלתר אבלסון; י אדלר; מ אויערבאך; מ. בארון; גדליה בובליק; פרופ. לוי גינצברג; ל. הורוויץ; ש. ל. הורוויץ; א. י. יפה; הלל מלכובסקי; חיים יעקב עפשטיין; עקיבא פליישמן; פרופ. ישראל פרידלנדר; א. קפלן; מ. קפלן; ח. י. רובין; י. רוזנבלאט; מ. שבל; י. שפריירגן. ועוד חמישה מרצים ששמם לא נרשם.

סך הכל 61 מרצים שנתנו 168 הרצאות.

אלה שהשתתפו ב־25 ערבי היוכוחים והנשפים הספרותיים־זמרתיים,

וביניהם היו גם מבין הוותיקים וגם מבין החברים הטירונים, אין שמותם נזכרים ברשימה, וחבל.

פרט למספר מרצים־אורחים שכבר היו מפורסמים כמלומדים גדוליב בתקופה ההיא, היו המרצים האחרים צעירים בהכנתם לתפקיד חייהם. בין השמות יכיר הקורא מספר הגון של אנשים שקנו להם בשנים הבאות פירסום ועמדה כסופרים, משוררים, מחנכים, רבנים, עסקנים ציבוריים, גם בארצות הברית וגם בארץ ישראל.

באופן ממוצע יצא שהיו 24 הרצאות בכל שנה, ועוד 4 ערבי ויכוחיב ונשפים ספרותיים־זמרתיים בכל אחת משבע השנים שבהן התקיימו תכ־ניות אלו.

המספר הגדול של 61 מרצים מבליט את הצד החינוכי וההתפתחותי שבאגודה. אמנם היו אחדים שהרבו להרצות, כלומר הרבו לשאת בעול, אבל רבים הרצו לפחות 2—3 פעמים. הרצאה שהיתה ראויה לעבור תחת שבט הביקורת של חברי האגודה היתה טעונה עבודה רבה וקפדנית, חיפוש רב במקורות, סיוע במסמכים ותמיכת־יתדות בעובדות. לא היה מקום לסברות־כרס ולפטפוטי־הבל. כל מרצה ידע את זה למפרע. בהכנת הרצאה מסוג זה היה צריך להשקיע „זעה" וכובד־ראש כמו בהכנת מסה רצינית במכללה. כל זה עזר להתפתחותם של המרצים, אימן אותם בשימוש במקורות, וחיזק את התקשרותם לספרותנו ולעולם המחשבה העברית.

* * *

יום אחד הופיע בתוכנו אדם אחד, קסל שמו, שהפנה אליו תשומת לב מידית. בהנהגתו ובדיבורו היה ליטאי בתכלית, כולו עליז, רענן, שופע חדווה, מלא הומור, ומדבר עברית רהוטה. הוא נספח תיכף לאגודה. באספה אחת הוצג, שלא מן המניין, כמקריא מכתבי שלום עליכם בעברית. הקריאה היתה לא מעלמא הדין. זה היה כשרון יוצא מן הכלל. הנפשות של שלום עליכם נעשו חיות, פועלות ומרתקות. השומעים היו מסומרים לכל מוצא פיו. הקראה כזאת לא נשמעה עד אז בשום אספה עברית. מהיום ההוא נעשה קסל מוסד קבוע באגודה. כמעט שלא היה נשף ספרותי־זמרתי שלא כלל הקראה ממנו. הוא היה קורא ממנדלי, שלום עליכם, פרץ, וליקוטים מסופרים אחרים. לפעמים הופיע גם באספה רגילה. מתוך קריאתו עמדו השומעים על רמתן של היצירות שלא היו עומדים עליהן בעצמם. קריאות אלה לא נרשמו בתכניות. הן באו כגשם־ברכה מדי פעם, וכאשר נודע למפרע שקריאה

תתקיים, אז יכלו מסדרי התכנית להסיר דאגת־ביקור מלבם. גשם, שלג, סערה, מה הם בשעה שהציבור יודע שתהיה קריאה! וככה נעשתה תרומתו של חברנו המצויין תבלין נוסף לתכניות האגודה במשך שנים. הוא היה גם איש המעלה בכלל: ידיד טוב, בעל אופי טהור, לב־זהב, וחובב ישראל, ארץ ישראל ותרבות ישראל מאין כמוהו. במשך כל השנים נמנה עם העובדים הציוניים הכי מסורים.

יום אחד קראתי שמת בדמי ימיו. אשרי וברוך זכרו!

מלות־ההרצאות המפורט שבסוף הספר מתברר שבשנותיה האחרונות החלה האגודה להיות יותר ערנית לשאלות ההווי של החיים היהודיים באמריקה. הגורמים מובנים. החברים התערו יותר בחיים כאן. בעיות המקום והשעה התחילו להתבלט יותר בחוג ראייתם, וממילא הכניסון להיקף התעניינותם.

רוב החברים הגנו בעוז על העקרון היסודי שהונח בראשית ארגונה של האגודה: התפתחותם העצמית של החברים מתוך הרחבה והעמקה בלימודים, ומתוך חקירות רציניות של חיינו ותרבותנו בעבר ובהווה. בדרך זו יזדיינו בידיעה ובהבנה שתכשרנה אותם להדרכה ולהפעלה בחיי הציבור בשנים הבאות, וגם אגב התכוננות זו יעשה פרסום צנוע, מתמיד וחודר לבעיות־היסוד של חיינו המתהווים כאן, ביתר ארצות התפוצה, ובארץ ישראל.

„עבודה מעשית", בפרט בשדה הציונות והתרבות, נעשתה בעיקר באמצעות החוג הציוני, The Zion Circle, שהאגודה הקימה בשנת תרס"ה כעין סניף לאגודה, ושאתו עבדו חברים רבים מתוך שיתוף פעולה והבנה הדדית.

על ערנות האגודה בכלל לצרכי השעה תעיד הציטטה הבאה מאת משה לוין*):

„בחורף תרס"ה קראה האגודה למחנך הידוע דר. בנדרלי להרצות על החינוך העברי והיכולת לתקנו. אל האספה הזאת הוזמנו ובאו רבים מן המחנכים והמורים אשר שמעו אולי בפעם הראשונה דברים חשובים והצעות מועילות ומעשיות בדבר החינוך העברי. מבליטים אנו עובדה זו בכדי להראות, כי עוד חמש שנים לפני הווסד הקהילה הניו־יורקית ושש שנים קודם יצירת לשכת החינוך ואגודת המורים, בשעה ששאלת החינוך לא עוררה כל תשומת לב

*) כתבי משה לוין, עמוד רנז.

מצד בעלי ההשפעה והיכולת שבעדתנו, היינו אנחנו מן הראשונים לעורר את דעת הקהל ולהסב את שימת־לבו לשאלת כל השאלות ביהדות האמריקאית".

נוסף לחלק הקבוע שבתכניות הנדפסות באו תכופות ויכוחים על בעיות חשובות, על מאמרים ארעיים וקריאות שונות ששימשו כעין תבלין להפיג את כובד הראש הבא עם ההרצאות עמוסות־התוכן וכבדות־המשקל.

כזאת היתה דמות „מפיצי שפת עבר וספרותה" במשך אחת עשרה שנות קיומה: תרס"ב—תרע"ג.

„מפיצי שפת עבר" קדמה לארץ ישראל בחמש שנים בקיום אספות פומביות בעברית

בשנת תשט"ו עמדתי על פרט מפליא:

דוד בן־גוריון כותב באחד ממאמריו השבועיים בעתון האידי „דער טאָג—מאָרגען זשורנאל" מיום 23 ביאנואר, 1955: „לפני חמשים שנה (תרס"ה, א.ל.ה.) לא התקיימה בארץ ישראל שום אספה פומבית בעברית (ההדגשה שלי, א.ל.ה.). ולפני 48 שנה (תרס"ז, א.ל.ה.), כאשר נעשה נסיון בועידה של „הפועל הצעיר" לנהל את האספה בעברית, מחו הנאספים ויסלקו את היושב ראש, שהתעקש לנהל את הועידה דווקא בעברית". והנה יוצא, שבשנת תרס"ה, זה אומר לפני 50 שנה, היתה „מפיצי שפת עבר", שנוסדה בתרס"ב, בת שלוש שנים. בכל יום א' בערב היתה אספה פומבית שבמשך 2,5 שעות התנהל בה הכל בעברית. אני עַד לזה, היות שעוד בסוף 1903 ביקרתי את אספותיה. מדי שבוע היו באים כ־150 איש. ולפני 48 שנה (תרס"ז) הדפיסה כבר האגודה את תכנית כל האספות הבאות במשך השנה, עם שמות הנושאים והמרצים (ראה עמוד 173). תכניות כאלו נדפס וגם לשתי השנים הקודמות, תרס"ה ותרס"ו. בשתי השנים האלו ניתנו 55 הרצאות פומביות בעברית. אחרי כל הרצאה באו דיונים, שאלות ודברי ביקורת מאת הנאספים, שדיברו רק עברית. היה פרק גם לעניינים מעשיים, וגם זה בעברית. מזה יוצא, שאמריקה קדמה לארץ ישראל לפחות בחמש שנים בקיום אספות פומביות בעברית.

„מפיצי שפת עבר לא היתה אז האגודה העברית היחידה. גם בערים אחרות נוסדו אגודות עבריות, ו„ביוני תרס"ה התקיימה בפילדלפיה ועידה

כללית של כל האגודות לדוברי עברית כדי לייסד „הסתדרות עברית כללית" (ראה למעלה עמ. 167).

ס י כ ו ם

זכורני שבראשית השתייכותי לאגודה היתה לי שיחה עם משה לוין. אמרתי לו שיש כבר הרבה חברים המדברים עברית בשטף. „כמה?", שאל לוין. „לכל הפחות חמישה עשר", השיבותי. „טוב, רשום את שמותם". עשיתי כדרישתו, אבל עם כל המתקת־יכולתם של אחדים לא הגעתי למספר חמישה עשר. דיבור עברי, פשוטו כמשמעו, היה לא מעלמא הדין *). צריך להתחשב במצב זה כדי להעריך כראוי את השפעת האגודה שהחלה להוציא מוניטין לדיבור עברי חי לא על ידי דרשות בשבחו של דיבור עברי, אלא באופן פשוט וקולע יותר: על ידי דיבור עברי בפומבי בצורה מובנת, הן בעניינים חשובים והן במעשי יום יום.

התוצאות היו:

א) התפתחות החברים בשדה התרבות העברית, באווירה של אמריקה, שלפי דעת הכל היתה „כור־היתוך" לכל התרבויות הזרות שבאו בתחומה.

ב) היא קיימה בימה פעילה להבהרתו של הרעיון הלאומי בשעה שבכל חלקי ניו־יורק רבו מה רבו מוסדות ומפעלים שהתנגדו לו בתכלית הניגוד. די להזכיר את איגודי הפועלים, את העתון „פאַרווערטס" ואת ה„יאַהודים".

ג) היא שימשה כמל ודוגמה ליסוד אגודות עבריות אחרות בניו־יורק ומחוצה לה. ביחוד יצא שהכשרת הקרקע מצד „מפיצי" במשך שנים נתנה דחיפה אדירה לארגון אגודות שעיקר מטרתן היה בפעולות ובעבודות חוץ. החשובה שבהן היתה אגודת „אחיעבר", שנוסדה בשנת תרס"ט **). בין יתר פעולותיה יסדה „אחיעבר" את הירחון „התורן", שקיומו היה הרבה יותר יציב מקיומם העלוב של „הפסגה", „גר המערבי", „שבלים", ועוד

---

*) לפני היווסד האגודה „לא היתה לנו כל סביבה עברית בניו־יורק וליצירות ספרותנו החדשה כמעט שלא היתה כל דרישה. מספר חותמי „השלוח" עלה לששה ומעולם לא הגיע לט"ו. דוברי עברית לא היו כלל במציאות ויודעי עברית היו מפוזרים ונפוצים פה ושם מבלי להכיר איש את רעהו" — כתבי משה הלוי, עמ' רסא.

**) „אחיעבר" נוסדה בביתו של אברהם שפיגל. החברים המייסדים היו: יהושע בלוך, אברהם גולדברג, פנחס מויא, דניאל פרסקי, אברהם שפיגל.

אחרים שהתקיימו כמעט רק על דם התמצית של מייסדם ועורכם. „התורן" נעשה פרוזדור ל„הדואר", המשמש כלי מבטא אדיר ורב המשמעות לעברים באשר הם באמריקה זה קרוב לשלושים וחמש שנה.

ד) הרמה התרבותית הגבוהה שבה התנהלה עבודת ה„מפיצים" נתנה פרסטיז'ה מיוחדה לתנועה העברית. פרסטיז'ה זו שימשה אחר כך מפתח חשוב למקומות שבהם היו מביטים על התרבות העברית כעל שגעון של בטלנים, מבלי עולם, שנוח להם ולעולם שלא נבראו משנבראו. ואל יהיה שינוי־יוהס זה קל בעיניך!

ה) אפשר שהפרט הבא הוא החשוב ביותר. „מפיצי שפת עבר" הכשירה את הקרקע להבנת הרעיון החינוכי המונח ביסוד ה„חדר המתוקן", הפועל באמצעות שיטת „עברית בעברית".

הקורא בימינו כמעט שאי אפשר לו לתאר בדמיונו את עצמתה של אדמת־הטרשים שעליה התחילו מחנכים חלוצים להניח את ה„שיטה הטבעית". סנונית אחת הופיעה מספר שנים לפני יסוד „מפיצי שפת עבר". זה היה מר צ. ה. ניומאן, שיסד בית ספר פרטי בשם „שערי ציון" בשנת 1893, בברוקלין. הוא הנהיג בו דיבור עברי כשפת הלימוד. זה היה הנסיון הראשון באדמת אמריקה. שפת־האם של שני בניו, עמנואל ויהושע, היתה עברית. (לי היתה הזכות לבקר בבית הזה ולדבר עם האם החלוצה. היא סיפרה לי כיצד היא מדברת עם ילדיה עברית על ענייני פשוטים, כגון בשעת הסעודה, ויהי לי כל זה כביקור בעולם הדמיון!). עמנואל ניומן הוא הציוני הוותיק מראשי התנועה הציונית באמריקה זה עשרות בשנים*). אבל סנונית ראשונה זו לא יכלה להביא את האביב. פרסום עבודתו נשאר חבוי בחוג מצומצם ולא הפנה לנסיונו הנועז תשומת לב רחבה. דיבור עברי חי ושוטף ומובן על ענייני חיים ומחשבה עורר תשומת לב עצומה רק עם הופעת ה„מפיצים". בכל שבוע היה קהל שומעים גדול, שלפעמים עלה עד 300. במשך השנה עלה מספר השומעים לאלפים. „חברך חברא אית ליה". אחד סיפר לשני. הפלא הפך לדבר טבעי ומובן, ואצל רבים — גם רצוי. וכאשר באו החלוצים הראשונים של „השיטה הטבעית" מצאו כבר כמה וכמה אוהדים ועוזרים. במישרים ובעקיפין הכינו ה„מפיצים" לבבות רבים לקראת הרעיון שעברית חיה יכולה להיות נחלת הרבים. ורצוי לציין, שמפיצי

*) בהיותי בתל־אביב בתשי"ב אמר לי דר. ניומן שלפי ידיעתו היו הוא ואחיו הילדים הראשונים בעולם, חוץ מארץ ישראל, ששפת־אמם היתה עברית.

שפת עבר היתה הראשונה במערכת החיים באמריקה שהוכיחה בצורה מקובלת על אפשרותו וערכו של הדיבור העברי, שנעשה יתד ופינה לחינוכם של רבבות צעירים זה שני דורות *).

בתולדות התנועה העברית באמריקה תופסת „מפיצי שפת עבר וספרותה" מקום של כבוד. היא נוסדה בזמן שלא היה כמעט „מנין" של דוברי עברית בניו־יורק, ולמעלה מעשר שנים המשיכה בעבודתה הפורייה. „חלוצת התנועה העברית" הוא שם הולם לאגודה זו!

בסוף מאמרו ה„חברותא" („היום", תרע"ג), שנכתב לכבוד יובלה האחת עשרה לקיומה של האגודה, אומר משה לוין:

„לא רב היה מספרנו. גם בתקופה היותר מזהירה של האגודה לא היינו יותר מתריסר. אבל אותה ההתלהבות העזה והקדושה; אותה ההתמכרות העמוקה של כל הכוחות והרגשות בשביל אידיאל נשגב ומרומם יכלה לחולל נפלאות ונצורות גם במספר מועט ומצומצם של עובדים. מעולם לא הכרזנו ברבים על מעשינו; לא התפארנו במספרים ולא החרשנו את האזנים בתהילות ותשבחות למי שהוא; עובדים ענווים וצנועים היינו, הבורחים מן הפרסום והקולות. לא לתפוס בלב ההמון באנו, אלא לפרסם את יצירות הספרות העברית בין הדור הצעיר הלומד בבתי־המדרש הגבוהים ולקרבו אל רעיון התחיה העברית, ובזה הצלחנו הרבה יותר אולי מכפי שיכלו לצפות גם היותר אופטימיסטים שבנו.

„ה„חברותא" הקטנה שלנו נתפזרה, זה עסוק ברפואות הגוף וזה ברפואות הנפש; זה עוקר שינים וזה מלמד סניגוריה על חוטאים; מי שעוסק בספרות ומי שעוסק בחכמה ומדעים, אבל בדבר אחד נשארו מקושרים ומאוחדים בכל ימי חייהם: בעזוז אהבתם לספרותנו העברית ובמסירותם לכל קדשי עמנו. ומה גרם לזה אם לא אלה הימים המאושרים שבילינו יחד בחברותא אחת?".

מתוך רטט זכרון קדוש אני חותם על הדברים האמורים של האריי

---

*) אצטט בזה קטע מ„עברי אנכי" מאת דניאל פרסקי, תש"ח, עמ' 261.
„הנסיון הראשון (לאחד את כל האגודות העבריות המקומיות לגוף אחד, א.ל.ה.) נעשה בעיר פילדלפיה מטעם אג'דת „מפיצי שפת עבר וספרותה" בניו־יורק, עת נאספו באי־כוחן של האגודות העבריות בימי 16—20 ביוני 1905 לרגל הועידה השנתית הציונית שנתקיימה שם בו־בזמן. „פרשת דבר ההחלטות", אשר נתקבלו בכינוס הזה, נדפסה בחוזר הנושא עליו את הכותרת „הפידירציה העברית". ראוי לציין בזה את עיקרי ההחלטות: „...הוועד מצא, כי השיטה הטבעית, עברית בעברית, היא היותר טובה ומועילה (ההדגשה שלי, א.ל.ה.), ולכן מבוקשים המורים להנהיג אותה בבתי ספרם אם ימצאו הם כי דבר אפשרי הוא במקומם, והאגודות העבריות מתחייבות לתת להם תמיכה רוחנית".

שבחבורתנו, משה לוין. כמה אמיתיים וכנים דבריו בקשר עם שנות עבודתם של רבי א. מ. הרשמן, דר. א. ש. שווארץ, דר. חיים יעקב עפשטיין, פרופ. שרגא פייבל צירטוב, פרופ. מאיר וואכסמן, דר. א. ש. וואלדשטיין, ש. פרידלאנד, חבצלת רייזין (לוין), דניאל פרסקי, ועל כולם, משה לוין עצמו. היו גם עוד אחרים, צנועים, ענוותנים, חרוצים, מסורים בכל לבם ונפשם, שעבדו עבודה לשמה, וככה פעלה אגודת „מפיצי שפת עבר וספרותה".

למעלה מארבעים שנה עברו מאז שפסקה „מפיצי שפת עבר" את קיומה. החבר הכי פעיל שלה, פרופ. משה הלוי, ורעיתו, חבצלת רייזין, הלכו לעולמם בלא עת. כמו כן הלכו לעולמם החברים מאיר אהרונסון, דר. יהושע בלאך, דר. א. ש. וואלדשטיין, דר. חיים יעקב עפשטיין, ש. פרידלאנד, המשורר דר. א. ש. שווארץ ואחרים שנתנו מחלבם ודמם לקידום האגודה. ויבדלו נא לחיים: הסופר והחוקר הפורה פרופ. מאיר וואכסמן, פרופ. שרגא פייבל צירטוב, רבי א. מ. הרשמן מדיטרויט, טוביה ז. מילר אשר ברחו־בות, ואחרים הממשיכים לשמש מרכזי אור והשפעה ממקומות פזורים. וכשאני לעצמי, אני מביט על קרוב לשמונה שנות התקשרותי עם אגודה זו כעל תקופה של גידול פורה, של קשר חדש לערכי היהדות הנצחיים, שממנו נזונותי עד הנה. צעירים היינו כולנו, ואני הייתי כמעט הצעיר ביניהם. חלמא טבא חזינו. בשטחים ידועים נתקיים יותר ממה ששערנו, ויש תקווה שהימים הבאים עוד ימציאו פתרון מזהיר למיטב חלומותינו שחלמנו בזמן שכולנו עמדנו על סף רב שרעפות ותוצאות.

אגודות נוער ציוניות

„דר. הרצל ציון קלוב"

„דר. הרצל ציון קלוב" היה שמה של אגודת הנוער הראשונה באמריקה שניהלה את אספותיה בעברית. מותו הפתאומי של דר. הרצל, כ' בתמוז, 1904, הרעיש את כל העולם היהודי ויגיע עד לנוער הצעיר שלנו. זמן קצר אחרי מאורע מהמם זה נפגשו שלושה נערים שלמדו אז ב„ישיבת וואלוזין" באיסט־סייד שבניו־יורק: אבא הלל סילבר, אחיו מרדכי, ועזריאל ס. טשיפקין, ויחליטו לארגן קלוב של נערים לשם הפצת הרעיון הציוני ודעת השפה העברית. כדי למצוא חברים פנו ראשונה לחבריהם ב„ישיבת וואלוזין", אחר כך הלכו לבתי הכנסיות, ובראותם נער קרוב לגיל של מצוות עומד ומתפלל אמרו: אם הוא מתפלל שמע מינה שהוא יודע מעט עברית, ויגשו אליו בהצעה שייספח לקלוב שהם אומרים לארגן. מספר הנערים בניו־יורק שידעו עברית בימים ההם היה אפסי בהחלט. מטעם זה אחזו היוזמים באמצעי הנזכר, ועל פי הכלל: „יגעת ומצאת — תאמין", הצליחו לקרב מספר חברים, ושמונה שבועות אחרי שנתקבלה הידיעה על פטירתו של המנהיג הנערץ, ב־28 באבגוסט, 1904, התקיימה האספה הראשונה. מרדכי סילבר ישב בראש, ובין החברים הנוספים היו שמואל אברמס, בן אחיו של ה„מגיד" מעיר סאָהל שהזכרתי (עמ. 61) וא. ד. קולמן. נערים קרובים לגיל של בר־מצוה שידעו קצת עברית נתקבלו לחברים. התכנית דנה בפעולות ציוניות ולימוד עברית. האספות התקיימו בבית הסילברים, ברחוב מדיסון, באיסט־סייד. האב, משה סילבר, שהיה מורה עברי ודאג ביותר לחינוכם של בניו, שמילדותם הצטיינו בכשרונם, ראה ברכה־צפונה בצעד זה להרחבת ידיעתם. הוא בא כמה פעמים לאספות „מפיצי שפת עבר" וירא את הפלא של שפה עברית חיה. כמורה נבון צפה וראה שמגדיים אלה אפשר לגדל תיישים, ויתמכר לקלוב הזה וישמש לחברים הצעירים במשך שנים כמנהיג וכמדריך רוחני

הוא עזר להם לנהל את האספות בעברית, דבר שבראשונה לא היה קל כלל. אבל צעירים אלה, שמספרם הלך וגדל, היו מיחידי־הסגולה שבניו־יורק, והם התמכרו לרעיון של דיבור עברי חי, ומעט מעט נעשתה השפה העברית לשפת האספות של הקלוב. כל זה היה מפעל חלוצי ממדרגה ראשונה.

האגודה התאספה בכל מוצאי שבת. החברים, שרובם היו קרובים לגיל של בני־מצוה, מילאו בעצמם את התכנית בכל שבוע. מדי פעם בא אורח לדבר אליהם. בין החברים נמצאו צעירים שקנו להם אחר כך שם גדול בחיי היהודים באמריקה. היו גם חברות אחדות. בזמן קצר יצאו מוניטין לאגודה זו. אברהם גולדפאדן, אבי התיאטרון היהודי, משך לה חסד־נעורים ויחבר לה מחזה עברי בשם: „דוד במלחמה". שנים אחדות הציגו חברי האגודה את המחזה ב„קלינטון האֶלל" באיסט־סייד, בניצוחו של ליאון בלאנק, שחקן אידי שגירסא דינקותא של ה„חדר" עוד נשארה בזכרונו, וכגולדפאדן מצא בעבודתו עם הנוער העברי גמול לכמיהה לעברית שבלבו. הצגה תיאטרונית בעברית עוררה כעין סנסציה בניו־יורק. בכל שנה היתה האגודה ממלאה את אולם „קלינטון" עד אפס מקום. את כל הרווח, שהיה עולה 300—400 דולר, מסרה ל„קרן הקיימת". היא עסקה גם בעבודה ציונית מעשית. היא קנתה לה פירסום גדול ברחבי ניו־יורק ומחוצה לה. רבי הדברים שבעיר נענו תמיד להזמנתה. ככה עברו מספר שנים. אני התעניינתי בפעולותיה, ומדי פעם הייתי מבקר את אספותיה. ארבעה מתלמידי הפרטיים: זאב ברקוביץ, זה הראשון שהשגתי בשבוע השלישי להיותי באמריקה, שלמד אצלי שמונה שנים רצופות; בנימין ראוז, תלמידי השני, שלמד אצלי שבע שנים; לואי קרוגר, בנו של אלברט קרוגר, מנהל „מושב זקנים" ברחוב איסט ברודוויי, ודזורדז סוקולסקי, שנתפרסם אחר כך כעתונאי וכנואם ברדיו, נספחו לאגודה.

בשנת 1908, כתום אחת מאספות ה„מפיצים", נגשו אלי חברי ועד „דר. הרצל ציון קלוב" ויספרו לי שהחברים המייסדים, שגדלו בינתיים, החליטו לחלק את האגודה לשתים: לחברים בכירים ולחברים צעירים. מר משה סילבר, מייסדה ומדריכה הראשון של האגודה, מתקשה בהנהלתה במצבה החדש. החברים החליטו לבקשני לקבל את הנהלת הקלוב, היות והכירו מביקורי התכופים שאני מעוניין בהם. לימודי במכללה, שיעורי הפרטיים שהיו מפוזרים מברונקס עד איסט ניו־יורק, ועבודתי ב„מפיצי" היוו תכנית מלאה למדי. אבל אני הוקרתי את אגודת הצעירים החביבים

האלה, הרגשתי שיש בהם בנותן־טעם לעבודת הדור הבא — ואסכים להצעתם. וככה היו לי מאז כל מוצאי־שבת ל„דר. הרצל ציון קלוב", וכל ערבי יום א' ל„מפיצים", פרט לעבודת ועדים ופגישות, שהתקיימו בין גברא לגברא בלוח האספות.

בפלוגת הבכירים היו: הלל סילבר ואחיו מרדכי, עזריאל ס. טשיפקין, עמנואל ניומן, ברנט בריקנר, סאל כהן, אברהם פלדמן, דזסי שווארץ, שמואל אברמס, מאיר וו. סלצר, א. ד. קולמן, ברוך פרידמן, יצחק הקלמן והחברות החינניות מרים טשיפקין ושרה פרידמן ועוד אחרים.

בפלוגת הצעירים היו: אברהם רגלסון, בנימין ש. נייהוזן, שמואל אייזריקע, מ. י. קסוביץ, מאיר מ. מליקוב, תלמידי שנזכרו למעלה, ועוד רבים אחרים. רבים מבין שתי הפלוגות האלו קנו להם אחר כך עמדות מכובדות מאוד בחיינו באמריקה ובמדינת ישראל *).

רוב עבודתי היתה עם הצעירים. לא היה לי שום נסיון בניהול קלוב עברי. לקחתי לי את הנוהג של האגודה עד אז, ואכניס שינויים רק עד כמה שהיה צורך דחוף בכך. הכלל היה להעסיק בתכנית כמה שאפשר מהחברים, ולתת להם להתבטא בצורה הנאותה לכל אחד במיוחד. על פי שיטה זו ניתנה אפשרות ביטוי לכל חבר. 15—20 חברים השתתפו בכל תכנית. אחד הקריא שיר ששינן בעל פה, שני קרא חיבור מקורי, שלישי הקריא סיפור מתוך ספר, אחר סיפר על מקרה מעניין, עוד אחר ביאר שאלת־חיים שהעסיקה את הציבור בשעה ההיא. לפעמים שר מישהו או פירט על הפסנתר שנמצא בחדר. כל הופעה היתה לרוב בת 3—5 דקות. הכל התנהל בעברית. תלמידי, זאב ברקוביץ, שלא נהג להתפלל, שינן לו בעל־פה את שירת „אז ישיר" ובמוצאי שבת הבאים הופיע ויתחיל לקרוא בעל־פה את „אז ישיר". רבים מהחברים, שלמדו בישיבות והיו מתפללים יום יום, החלו ללוותו, והקריאה, שראשיתה היתה הרצאת־יחיד, הפכה לקריאה־בציבור בהשתתפותם הנלהבה של כל החברים ונסתיימה במחיאות כפיים סוערות. תלמידי למד משהו מחוויתו זו על מקומה של תפילה בחיי נער יהודי.

---

*) בין השמות יכיר הקורא את רבי הלל סילבר ודר. עמנואל ניומן, הציונים המפורסמים; המשורר והסופר אברהם רגלסון, המחנך הדגול דר. עזריאל ס. טשיפקין; רבי ברנט בריקנר, מטובי הציונים באמריקה, הרופא פרופ. מליקוב, הביבליוגרף שמת בלא עתו א. ד. קולמן. בין הבאים לאספות הצעירים היה מופיע מדי פעם ילד פלא: ראובן גרוסמן (אבינועם), הסופר והמשורר שהתאזרח בישראל.

ח. א. פרידלאנד, ברוך־הכשרון, שכבר בגיל מוקדם זה (הוא היה אז כבן 17) עמד על סף התגלותו כמחנך בחסד עליון, התידד עם רבים מהבכירים ויעזור להם בהתפתחותם העברית.

המנהג להציג מחזה עברי בכל שנה לטובת „הקרן הקיימת" נמשך. המחזה „דוד במלחמה", שחזרו עליו שלוש שנים רצופות (08־07־1906) נתן מקום ב־1909 למחזה אחר: „יציאת מצרים" מאת דר. י. מ. זאלקינד. ההצגה היתה בתיאטרון גדול יותר וגם הפעם נמכרו כל הכרטיסים. ככה היה גם בשנים הבאות. מר ליאון בלאנק המשיך לנצח על הכנת כל מחזה, גם הציוני המובהק מר מייזל עזר בכמה שטחים. המחזות העבריים עשו פירסום עצום לעברית בין הנוער בניו־יורק. החברים מצאו להם אמצעי־פירסום נוסף להתגדר בו: במשך זמן רב היו שולחים מביניהם נואמים בעברית לאספות „בני־עיר" (לאנדסלייט), שבכל ניו־יורק עלה מספרם לאלפים. המטרה היתה לאסוף כסף בעד ה„קרן הקיימת". מטרה נוספת: לעשות תעמולה לשפה העברית החיה. כעבודת ה„מפיצים" היתה גם עבודת חברי „דר. הרצל ציון קלוב" קורנת השפעה מושכת לב בין הנוער היהודי בניו־יורק. הנואמים המצויינים שקמו בעוד שנים אחדות מבין חברי האגודה רכשו להם מבלי משים נסיון רב בנאומיהם אלה.

לפי הצעת החברים קיבלתי תפקיד גזבר־האגודה, היות ובמשך השנה נאספו כמה מאות דולרים, ואני הייתי הבוגר היחיד ביניהם.

תכנית „דר. הרצל ציון קלוב" החלה לשמש דוגמה מאלפת. בברוקלין נוסדה אגודת נוער עברית בשם „פרחי ציון". נשיאה היה צעיר כבן חמש־עשרה בשם שמואל בורובסקי. הוא מר בורובסקי שעמד במשך שנים בראש ה„הסתדרות העברית", פועל ומפעיל בשטחי עבודה שונים, והוא שאור שבעיסה בכל התנועה העברית. יום אחד נפגשו באי־כוח שתי אגודות נוער אלה ויחליטו על עבודה משותפת באותם השטחים שבהם הם יוצאים אל הציבור.

עבודת הפירסום היתה רק התעסקות צדדית. עיקר ההתפתחות נבעה מתוך האספות בכל מוצאי שבת. הבכירים דנו בפרובלימות התנועה הציונית, ניהלו ויכוחים, הרצאות וקראו מסות על נושאים היסטוריים, ספרותיים, שהיו טעונות הכנה רצינית מצד המרצים. שתי הפלוגות ערכו, כל אחת לפי רמתה, חגיגות, נשפי אזכרה לדר. הרצל, וכולם חשבו להם לחובה

קדושה לעזור בכל נשף ציוני גדול, הן בהכנה והן באיסוף כספים. וככה למדו והתאמנו בעבודה ציבורית שהיתה בה הכנה לקראת השתתפות יותר ענפה ומקיפה.

עוד בשנת 1906 קיבלה האגודה טשארטר בתור אגודה ציונית מאת הפדרציה של ציוני אמריקה. היא היתה אגודת הצעירים הראשונה לקבל טשארטר כזה, ובשנת 1907 היה הלל סילבר הצעיר הראשון שבא כציר לועידה הציונית העשירית. חברי האגודה לא היו מן הביישנים. הם הכירו שהם ממלאים תפקיד היסטורי בדרך כיבוש הנוער, ולא פקפקו כלל להבליט את ישותם בציבור. הבוגרים ראו בהם את תקוות המחר ויקבלום ברצון רב.

בשנת 1909 הסתעפה האגודה לחמישה סניפים: הבכירים, שהתנהלו על פי שיטת „יושב ראש שבועי"; הצעירים, שהכל התנהל גם אצלם בעברית, היו תחת הנהלתי; סניף הנערות, שסאַל כהן ארגן אותו ויעמוד בראשו עד שנתמנתה מנהלת; סניף הרלם, שהלל סילבר ארגן וניהל אותו ואחריו באו כמנהלים דר. ישראל אפרת ולואיס קראפט, וסניף דזורזי סיטי, שסאל כהן אירגן אותו ועמד בראשו כמנהל. כל חמשת הסניפים היו אברים בגוף המאחד של האגודה. עזריאל ס. טשיפקין היה הנשיא הראשון.

„יהודה הצעיר"

הרעיון של כיבוש הנוער לתנועה הציונית התחיל לקבל צורה מעשית. מספר ציונים, וביניהם מר דוד שניברג, החלו לארגן אגודות נוער ולהעמיד להן מנהלים מתנדבים. בתי הספר העברים שימשו מקור חשוב לרכישת חברים חדשים. מר שניברג התמסר לעבודת הארגון בכל לבו ומרצו הכביר. פרופ. ישראל פרידלנדר, מחבר־המורים של בית המדרש לרבנים, שבראשו עמד דר. ש. ז. שכטר, התעניין בתנועה הזו. התקיימה ועידה כללית שבה השתתפו „דר. הרצל ציון קלוב", „פרחי ציון" ואגודות נוער דוברי אנגלית. לרבים מהמשתתפים היתה נטייה חזקה ליצור ארגון „כללי בלתי־מפלגתי", אך הודות לעמדתם הנלהבה של צירי „סניף הבכירים" של „דר. הרצל ציון קלוב", שבהם התרכזו הנואמים הנערצים שקמו מתוך האגודה, ושכבר היה קסם על שפתותיהם, ולא פעם ריתקו ציבור שומעים לנאומיהם באש אהבתם לרעיון הציוני, הוחלט שהארגון הזה יהיה על

בסיס ציוני, וככה הונח היסוד לארגון „יהודה הצעיר" Young Judea, שנועד להיות ליגה של הנוער הציוני *). פרופ. י. פרידלנדר נבחר לנשיא, כמנהל „דר. הרצל ציון קלוב" נבחרתי לועד הפועל הראשון של „יהודה הצעיר", שהתחיל ב־1909 לעבוד מתוך התלהבות בתוך ים של אדישות בקרב ההנהלה הציונית המרכזית. זכורני איך שמר שניברג התאונן תכופות על האדישות ביחס למאמצים של כיבוש הנוער לציונות. הוא היה מתחנן שימציאו לו לכל הפחות מכונת כתיבה למאות הגלויות והמכתבים שהיה שולח בכל שבוע — ולא נענה. בימים ההם לא חשב איש על עבודה בשכר. כל המטפלים בנוער עשו עבודתם בהתנדבות, עיבדו תכניות שמטרתן העיקרית היתה חינוך ציוני: היסטוריה יהודית, תולדות התנועה ושאיפותיה, לימוד עברית. אבל המשרד הציוני היה מעוניין רק בדבר אחד — קיבוץ כספים. למרות מליצות יפות שנשמעו באספות ובועידות ציוניות על חשיבות הנוער בתנועה הציונית, נשאר קיבוץ כספים המטרה העיקרית והיחידה של המשרד. אל האבן הזאת נופצה העבודה עם הנוער במשך שנים. החינוך הציוני נשאר בן־חורג בתנועה, וההתחלה שנעשתה בשנת 1909 ביסודו של „יהודה הצעיר", ביחד עם ההצלחה המזהירה של „דר. הרצל ציון קלוב", שכדוגמתו היה אפשר ליצור בכל עיר ברחבי אמריקה, כל זה נשאר כהתחלה עקרה. תנועת נוער איננה יכולה להיות חי נושא את עצמו, אבל המשרד הציוני דרש שתנועת הנוער תמצא גם את אמצעי קיומה. מי יודע כמה כוחות עצומים לציונות ולחיים יהודיים פוריים היו קמים לנו בתפוצת אמריקה מבין הנוער מאז שהתחלנו לפני 45 שנה, בשעה שרוב בניינה של יהדות אמריקה היה מהדור הראשון להגירה ממזרח אירופה, אותה ההגירה שהיתה ספוגה אהבה שרשית לתורה ולארץ ישראל. במה הדברים אמורים? אילו היה המשרד הציוני המרכזי מתייחס אל העבודה בקרב הנוער ברצינות! אבל מדי פעם בפעם היו פוטרים כל גישה לעזרה ולעידוד מעשי במימרא: „ודאי שדרישתכם צודקת, אלא שלצערנו אין לנו שום תקציב לפעולה זו". בעטיו של יחס זה התקיים „יהודה הצעיר" קיום עלוב של נים־ולא־נים במשך רבע מאה שנה ויותר, ורק אז התחילו להתעניין ביתר רצינות בשדות הפעולה עם הנוער. אבל מה שעבר אין להשיב! בינתיים נאחזו בשדה זה הסתדרויות אחרות: Y.M.H.A., בתי כנס־

*) Keepsake, Dr. Herzl Zion Club, 1904—09, p. 7

יות, מפלגות בודדות. וגם אלה, למרות האמצעים הגדולים שעמדו ועדיין עומדים לרשותן, אין אף אחת מהן מנצלת את האפשרויות הנפלאות הצפונות בפעולת ההדרכה בקרב תנועת נוער ראויה לשמה. פרזות, ברק חיצוני, רעשנות, עיגול־בתוך־עיגול ארגוני תופסים את מקום עבודת החינוך, ההסברה, הקריאה, המהוות מגע ישיר עם היסודי והשרשי בתרבותנו, בדתנו ובמציאותנו כעברים. פעולות אלה יכולות להתנהל רק בצעדים איטיים, המכוונים מראש על ידי מדריכים מחונכים, היודעים את אשר לפניהם, ובתוך סביבה מעודדת. בכך נעוצה העובדה שגם התנועה הציונית וגם יתר ההסתדרויות המכריזות בקולי קולות על פעולותיהן בקרב הנוער היהודי אינן מצליחות להפרות את קרקען. מי שלא טרח בערב שבת היאך יאכל בשבת!

בקשר עם „יהודה הצעיר" נעים לציין שאחד מראשוני החברים בשעת היווסדו, שמואל בורובסקי, שהזכרתי כנשיא „פרחי ציון", הגיע לנשיאות המסדר הזה, ובמשך תקופה ארוכה הקדיש לו ממיטב מרצו ונסיונו בעבודה עם הנוער היהודי.

בדומה ל„מפיצי שפת עבר" היה גם „דר. הרצל ציון קלוב" ראשון שלא קם לו שני. ראשוניותם, וההרכב האישי המצויין של מייסדיהם והנלווים אליהם זיכו אותם בדעת קהל רחבה ואוהדת ביותר. אינני יודע שום אגודה עברית אחרת של בוגרים או של צעירים שהיחס אליה מצד דברים חשובים בציבורנו ומצד יחידים וארגונים בשכבות הרחבות יהיה כה חיובי ועֵרני. אפשר שזה היה רק מקרה מוצלח שבין חבריהן נמצאו הרבה יחידים מוכשרים ביותר, אבל מי יוכיח שזה היה רק מקרה? כלום חסרים אנו בעלי כשרון בכל פינה שאנו פונים! מה שחסרו היו יוזמים נחשונים! חומר אנושי פוטנציאלי היה תמיד למכביר.

יש לציין שני גורמים להחלשתן ולהפסק קיומן של שתי האגודות האלו, אחרי שנות שגשוג והצלחה: האחד, שהמטרה הראשונית הושגה במשך השנים, ולא היה עוד כורח להמשיך בהוכחות נוספות. ה„מפיצים" אמרו להוכיח שעברית יכולה להיות שפת הדיבור והמעשה אפילו באמריקה, ושבביצוע מטרה זו כלולה גם התפתחות עצמית רחבה של המשתתפים. עשר שנים הספיקו להוכיח את זה מעל כל ספק. במרוצת השנים האלו נוספו הוכחות מסייעות מעברים שונים. אגודת „אחיעבר", שנוסדה ב־1909, הציבה לעצמה מטרה נוספת: עבודה ופעולה בציבור הרחב, שתכלולנה דיבור עברי כדבר המובן מאליו.

„דר. הרצל ציון קלוב" אמר להוכיח שיתכן להרחיב את חינוכם של צעירים על ידי דיבור עברי חי בצירוף פעולות מתוכננות כראוי. גם זה הוכר למדי במשך השנים. במקומות שונים אורגנו קבוצות נוער עבריות, ורבות מהן ראו ברכה בעבודתן, והחידוש הראשוני פסק מהיות חידוש.

היה גם גורם שני: באגודות סטודנטים יש הרבה מהמקריות. במקרה מתכנסים לפונדק אחד מספר אנשים מוכשרים והם יוצרים ארגון תוסס ומפעיל. אבל דור של סטודנטים הוא קצר־ימים מאוד: ארבע שנים. אין שום בטחון שהבאים אחריהם ימשיכו להתעניין במטרת הארגון כפי שהתווּ מייסדיו. רק במקרים נדירים אנו מוצאים אירגונים הממשיכים פעולה בלתי פוסקת על אף חילופי־גברא רבים.

קרה שגם ב„מפיצי שפת עבר" וגם ב„דר. הרצל ציון קלוב" נשארו הרבה מהמייסדים שהתלהבותם לא פגה במשך שנים. אבל בא יום ומשה לוין, פייבל צירטוב, חיים יעקב עפשטיין, א. ש. שווארץ, מאיר וואכסמן ואחרים גמרו את לימודם בבתי האולפנא שלהם. מהם יצאו את ניו־יורק; מהם הוכרחו לרכז את כל זמנם ומרצם בביסוס חמרי בחיים. האגודה המשיכה את פעולותיה, אבל אבד לה אותו הדחף הראשוני, שבהתאם לתביעות השעה החדשות, היה מביא אותה לשינוי ערכין בתכניתה, שינויים שהיו מחדשים אותה שוב כחלוץ העובר לפני המחנה ומזכים אותה באריכות ימים. ממש כדבר הזה קרה גם ב„דר הרצל ציון קלוב". בזמן קצר יצאו רבים מהבכירים. הלל סילבר, אחיו מרדכי, ברנט בריקנר, אברהם פלדמן, ברוך פרידמן נכנסו לבית המדרש לרבנים בסינסינטי. בנוכחותם במבצר הריפורמה אמרו לבקוע חומת ההתנגדות לציונות שהיתה קיימת שם בצורה חריפה. עם צאתם פג קסם קיומו של הקלוב. גם אני הוכרחתי לעזוב את הנהלת סניף הצעירים. בסתיו 1911 קיבלתי משרת מנהל התת„ם באינדיאנפוליס, אינד. הסניפים המשיכו עד שנת 1914. עם פרוץ המלחמה חלשה העבודה, וב־1916 פסקה לגמרי *), והקלוב המפואר ירד מעל הבימה. פעמים אחדות אזרו הנשארים כוח ויסדרו פגישות ששימשו הד לעבר מזהיר.

פגישת החברים האחרונה התקיימה ב־10 ביולי, 1929, במשתה שנערך בניו־יורק לכבוד יובל ה־25 של הקלוב. לכבוד המאורע באו חברים מכל

---

*) Keepsake. Dr. Herzl Zion Club. Twenty Fifth Anniversary Re-Union 1904 — 1929. Edited and compiled by Edward D. Coleman, July 10, 1929 New-York City, p. 10

רחבי ארצות הברית ומקנדה. הצגת מערכה מהמחזה העברי „דוד במלחמה", שחובר במיוחד בשביל האגודה על־ידי אברהם גולדפאדן, היתה חלק מתכנית החגיגה. מה נהדר היה לראות את סגל החבורה של „דר. הרצל ציון קלוב" מלפנים! בשדות הרבנות, החינוך, הציונות, עבודה חברתית וציבורית, בספרות הכללית, תפסו חברים אלה מקום ניכר, ומהם שהגיעו לשורות הראשונות בהנהלה. אפשר מאוד שרבים מהם היו נסחפים לתוך זרמי חיים אחרים, רחוקים משדות־הפעולה היהודיים, לולא המגע השרשי העברי שניתן להם מתוך התקשרותם עם ה„דר. הרצל ציון קלוב". והשאלה הזדקרה: מדוע לא נוסדו אגודות דומות לה בכל רחבי הארץ? ומדוע אין אנו ממשיכים ביצירת נקודות־השפעה כאלו עכשיו?

אפקים

„כשאדם נער אומר דברי זמר"
(שהש"ר א)

על מפתן השירה

לפני שהגעתי לגיל של מצוות חיברתי מספר שירים. בחורי ה„קיבוץ" בסמורגון, שנחשבו למשכילים, עודדוני. אחרי בואי לארצות הברית כתבתי עוד שירים אחדים. יום אחד, אחרי היספחי ל„מפיצי שפת עבר", ביקשתי רשות מחיים יעקב עפשטיין לבקרו. ידעתי שבביתו מתארח א. ש. שווארץ שיצ־או לו מוניטין כמשורר, ואחדים משיריו כבר נדפסו. הראיתי להם את השירים שכתבתי באמריקה. עפשטיין עודד אותי: „אל תתייאש אם עבודתך עדיין בדרגת בוסר. יגעתי ומצאתי, הוא כלל גדול גם בדברי שירה". שווארץ לא הסכים לדבריו. „אין בך כשרון לדברי שירה", אמר. „כלך לך לסוג־כתיבה אחר שתמצא את עצמך מוכשר לו". ויכוח חריף התגלע בין שני החברים, וכל אחד עמד על דעתו.

מאז, כשעלה בי הרצון לכתוב שיר נזכרתי בדברי מר שווארץ, ולבסוף החלטתי להימנע לגמרי מכתיבת שירים.

מעניין, שדברי ביקרתו החריפים והשליליים עלי בתור איש־מעשה, שמשה לוין, מ„מפיצי שפת עבר" השמיעני תכופות, לא הרפו את ידי אפילו במשהו, ובאותה שעה השפיעה עלי לחלוטין הבעת־דעת חד־פעמית על יכולתי בחיבור דברי שירה, שתיכף נמצא לה מערער. יתכן שהאמון העצמי הרופף בערכם של שירי לא יכול לעמוד אפילו בפני רוח־מצויה של ביקורת. אבל דומני שהיה גם טעם אחר.

באותו הזמן הרגשתי שאיזה דבר גדול ויפה ממלא את אופק חיי. קשה היה לי להגדיר את הדבר הזה אבל ידעתי שממדיו גדולים מממדי חיי הפרטיים. איזה גירוי חבוי דחף אותי לקראת שירותי־ציבור הקשורים עם חיי האומה ועתידה. גירוי זה הביאני בשעתו להיכנס על פי יזמתי

הפרטית בעבי־הקורה של תעמולה לטובת ייסוד „חדר מתוקן" בסמורגון, למרות הסכנה שמישהו מהמלמדים המסכנים, החרד על פרנסתו, ילשין עלי שאני סוציאליסט, וסופי גלות לסיביריה. השתתפותי הנלהבה באגודה הציונית בסמורגון, עבודתי ב„מפיצי שפת עבר" והתמסרותי לעבודה עם הנוער ב„דר. הרצל ציון קלוב" היו ביטויים של הדחף האמור.

בעיני רוחי חזיתי אופק נהדר שסימן את עתידו המזהיר של ישראל; ממעמקי לבי קרא אלי קול לחתור לקראת אופק זה. עבודתי היומיומית היתה חלק בלתי נפרד מתעסוקה מסונפה מלאת הוד העומדת מעל להגדרה מלולית. ההוד הזה מילא את ישותי. עולמי היה מלא רגשים, ושפת המעשים היתה לשונו. ההשפעות על צעירים ועל בוגרים היו השקעות יסודיות. הן דובבו לבבות, ובכוחן ובכוח־כוחן הלא תתקיימנה צורות חיים שיצמיחו גם פרחים וגם פרי.

ומה היא שירה כתובה, שרק במקרים נדירים מאוד היא זוכה לחיים ארוכים, לעומת שפת המעשים, המכה גלים בחיי אנשים דור אחרי דור ואחריתה מי ישורנה! הרגשתי שבעולם זה שערים פתוחים לפני, והוא הוא התחליף לחיבור שירים שאפשר מאוד שלמצלה ממדרגת חרזן לא הייתי מגיע לעולם.

בעולם השחמט

בהיותי כבן תשע נכנסתי ערב אחד לביתה של הדודה ציפה רודה, אחות זקני, ואמצא כחצי תריסר מבחורי הישיבה שב„קיבוץ" מסביב לשולחן אחד. שנים ישבו ויתרם עמדו בלי נוע. בין שני היושבים היה לוח־תשבץ ועליו עמדו צעצועי עץ, קטנים וקטנטנים. מבטי הבחורים היו מרוכזים בלוח. כולם היו תפוסי־מחשבה, נטולי תנועה ודיבור. אף אחוזה קלה לא נשמעה בחדר. פתאום העביר אחד היושבים אחד מהצעצועים שעל הלוח מהמרובע שעמד עליו למרובע אחר. התעוררות עצומה קמה בין הבחורים העומדים. הם התחילו להתדיין ולהראות בתנועות כלפי הצעצועים שעל הלוח. נעשה ברור שדעות שונות מתנגחות פה, ממש כמו ב„קיבוץ" בשעה שבחורים אלה מתנגחים בדבר הלכה. מעט מעט שקטו הרוחות והבחורים השתקעו שוב בכל חושיהם בלוח. „מה זה?", שאלתי בלחש את אחד העומדים שהכרתי יפה. „זה: שח (אישקקי)", אמר. את השם „שח" שמעתי. ידעתי

שזהו משחק של מלכים וגנרלים, שעל פיו הם לומדים איך לערוך מלחמה. שמעתי אומרים שגם אנשים פשוטים משחקים „שח", אבל לראות משחק זה בסמורגון היתה לי הפתעה גמורה. במשך הערב באר לי הבחור שהשיב על שאלתי את חוקי מהלכם של כלים אחדים. אם „שח" הוא משחק שבחורי ה„קיבוץ" יודעים, מדוע לא אלמדנו גם אני?.

נשארתי בחדר. עמדתי על זה ש„שח" הוא משחק שאוחז בציצית המחשבה ומשעבדה עד כדי התמכרות כל החושים. אחר כך עזבתי את המקום מתוך החלטה לעמוד על סודותיו של משחק זה, שבינתיים שמעתי שקוראים לו גם כן „שחמט".

למחרת סיפרתי לחברי שאתמול ראיתי בחורים משחקים „שחמט". יצא שאחד מהם ידע את המשחק. הוא הבטיח ללמדני. שאלתיו אם יש לו כלי המשחק. „אין לי", אמר, „אבל זה לא יעכב. אני אכין את הכול והיום בערב אלמד אותך". נפגשתי אתו בערב. הוא לקח גליון נייר לבן, שארכו גדול מרחבו ויקפלהו באלכסון. את החלק הבולט מחוץ לקיפול גזר. נשאר לו גליון מרובע. לאורך הגליון שירטט בעפרון תשעה קווים במרחק שווה זה מזה, ועוד תשעה קווים במרחק שווה זה מזה לרוחב הגליון, באופן שיצא לו תשבץ: שמונה מרובעים על שמונה מרובעים. אז השחיר בעפרון את המרובעים בסירוגין, באופן שאחד היה שחור ובר־מצרו לבן, ויצא לו לוח כלוחות התשבץ למשחק דומינו. הוא לא היה מהודר אבל היו בו כל הסימנים המובהקים שבלוח־תשבץ. אז גזר גליון אחר לפתקאות זעירות, שהיו קטנות מגדלו של מרובע בלוח, ועל הפתקאות כתב שמות שונים: מלך, מלכה, רֹאך (צריח), פרש, רץ וחייל. הוא הכין סידרות כפולות — 16 פתקאות בכל סידרה, וישם סידרה אחת בשורות א, ב, וסידרה מקבילה בשורות ז, ח. צריך להוסיף: שסידרה אחת היתה של אותיות חלולות, והשניה של אותיות מלאות ושחורות. החלולות נקראו לבנות והמלאות — שחורות. „עכשיו יש לנו הכול. הפתקאות האלו נושאות אותם השמות של כלי העץ שראית אתמול", אמר לי מלמדי להועיל. „אין שום הבדל מאיזה חומר וצורה קורצו כלים אלה. עיקר העיקרים הוא בתפקידו של כל כלי, וזה מסומן בשמו, והפתקאות נושאות את השמות. זוהי כל התורה כולה בהכנת כלי המשחק. עכשיו נתחיל לשחק, ומתוך המשחק תעמוד על דיניו, שהם די פשוטים ומובנים". מראשית נסיוני הקסים אותי משחק השחמט, וקסמו לא פג כל ימי. אני הכינותי לי מנייר לוח וכלים, ומדי פעם הייתי

משחק עם חברים־ליכולת, שמצאתי גם בישיבה שבבית הכנסת לבורסקים שלמדתי בה, וגם ב„קיבוץ". בישיבה היינו נפגים ל„עזרת־הנשים", שהיתה ריקה בימות החול, ושם יכולנו לשחק בלי מפריע, ולפעמים שיחקנו בבית. בשבת היה משחק זה אסור עלי מטעם זקני, ויהי לי איסור זה גורם ראשון להרהור אחרי חומרות השבת: אפשר והן מרחיקות־לכת מכפי הצורך והשכל הישר! את תגובתי זו טמנתי בחובי. התרגלתי גם כן לעמוד ולהסתכל במשחקם של אחרים. ותהי לי הסתכלות זו כאילו אני בעצמי השתתפתי במשחק. יש אפילו יתרון להסתכלות, שעל ידה אתה מחשב את הלך־מחשבותיו של כל אחד מהמתנצחים, ואתה עומד על שגיאותיו, עד שהמשחק נגמר בנצחונו של אחד או בתיקו. השתתפות זו בתור מסתכל מאפשרת מגע ישיר עם משחקים חזקים ממך, ובאופן זה אתה נכנס צעד אחרי צעד לשטח מחשבה ותיכון שבכוחותיך לבד לא היית מגיע לו כלל. כל הימים היתה ההסתכלות חביבה עלי כמעט כמו משחקי אני, ומתוך הסתכלות במשחקם של אנשים טובים ממני למדתי הרבה יותר ממה שיכולתי להפיק ממשחק עם מתנגדים בשעור־קומתי אני.

מנהג אחד של שחקנים בשחמט בתקופה ההיא היה מקור לסכסוכים ולמרירות. כאשר שגה אחד מהמשתתפים שגיאה גסה, שגרמה לו הפסד של כלי, היה אומר לשני: „הלא אין אנו מעוניינים רק בנצחון הסופי. העיקר הלא הוא הניתוח השכלי, והנה אני שיחקתי לא על פי שכל אלא על פי טפשות, ומה ערכו של משחק שבו טפשות מושלת בכיפה! לכן אני מתחרט על צעדי האחרון, והואל נא להחזיר לי את הכלי שאבד לי". הזוכה בכלי היה לרוב משיב לו: „אם אתן לך להתחרט אז עליך לתת לי להתחרט על מסעי קצת לפני זה, שבו זכית אתה בכלי שלי, וזה בא לי אך ורק מתוך פזיזות־מחשבה וטפשות". „אבל", היה הראשון טוען: „זוהי כבר היסטוריה עתיקה, ובינתיים הלא הוצרכתי לגלות קומבינציות עמוקות שלי, ואיך אוכל לוותר על יתרוני זה אם ארשה צעדים רבים לאחור!". וככה נפתח פישפש לשטן וטעמו הטוב של המשחק הפך למרור חריף.

המשחק בשחמט היה נפוץ בין בחורי הישיבה וה„קיבוץ". סוף סוף לא היו להם כמעט כל אמצעי־התבדרות אחרים. היו גם כאלה ששיחקו במשחק „דומינו", אבל הדומינו הזה שונה וקשה מהדומינו האמריקאי. על פיו מותר „לקפוץ" ולשבות את ה„שונא" העומד על ידך לא רק בכיוון הפנים אלא גם לאחור. כמו כן כוחה של ה„מלכה" הוא לאורך כל השורה האלכסונית

קדימה או אחורה, ממש כמו ה„רץ" בשחמט. זה נותן „גוון שחמטי" למשחק הדומינו, והוא ידוע בשם „הדומינו הרוסי", שאינני נהוג באמריקה. משחקי דומינו ואשקוקי היו כמעט המשחקים היחידים של בחורי הישיבה. משחקי־קלפים היו מעטים מאוד, ורינון אחרי מישהו שהוא שטוף במשחק הקלפים היה כרינון שהוא שטוף בשיכרות. זה היה מסכן את עמדתו של כל בן ישיבה. יהיה מי שיהיה, ושומר נפשו התרחק ממנו!

אחרי בואי לאמריקה נודע לי יום אחד שקיים „קלוב לשחמט" גם ברחוב קנל, במסעדת „רוֹיאַל", וגם במסעדה בקרן השדרה השניה ורחוב סטנטון. הכניסה היתה חפשית. ביקרתי בשני המקומות ואעדיף לבוא לזה שברחוב סטנטון. שם היה חדר גדול שכולו היה נתון למשחקי שחמט. כאשר גרתי באיסט סייד הייתי מבקרו לפעמים בשבתות, ושם מצאתי שחקנים ששעור־קומתם עלה עלי הרבה־הרבה מונים. לרוב הייתי מסתכל, לפעמים בשני שולחנות כאחד, ולפעמים הייתי משחק עם מישהו. בין הבאים היו אנשים מכל סוגי החברה, מן הקבצן שלא ידע מאין תבוא ארוחתו הבאה עד עשירים ופקידים מה„שמנת" שבחברה. גם נוצרים היו בין הבאים. במשך הזמן התפתחתי במשחק זה. גם בסיטי קוליג' היה חדר מיוחד לשחמט. אחרי בואי לבוסטון נספחתי ל־Boston Chess Club. בין החברים היו מסלתה היחסנית של בוסטון הנוצרית, וגם מאדירי המשחקים שבמטרופולין זו. רק יהודים בודדים השתייכו לקלוב זה.

אני התפתחתי עד לדרגה זו שפעם אחת ביקר פרנק מארשל, שבמשך 26 שנה היה אלוף־השחמט של ארצות הברית, את הקלוב שלנו. החברים קיימו עמו משחק סימולטני. 19 איש השתתפו ואני הייתי בין המשתתפים. מר מארשל שיחק עם כולנו ביחד. הוא הקריב לי כלי אחד, ואחר זה עוד כלי, ועל ידי זה הכריח את המלך שלי לצאת לאמצע הלוח. זה היה מצב בלתי רגיל בחלק מוקדם במשחק. הרבה צופים הצטופפו כדי לראות בהתפתחות המשחק. היות שהיו לי שני כלים משלו, יתרון עצום כשהוא לעצמו, הקרבתי מעט מעט מעמדתי וגם מכלי עד אשר חלצתי את מלכי מהסכנה. לבסוף אמר לי מר מארשל: „התקבל תיקו?". הסכמתי בנפש חפצה. באותו הזמן, כתוצאה מריכוז מחשבה מאומצה עד קצה גבול יכולתי בלי הפסק במשך שלוש שעות רצופות, היו ידי ורגלי רועדות, וכולי מרתת מעייפות ומהתאמצות.

תיקו זה עם פרנק מארשל היה השיא הכי עליון שהגעתי אליו בעולם

השחמט שלי. אחרי עבור איזה זמן, התארח בבוסטון דר. עמנואל לאַסקר, אלוף־העולם בשחמט במשך 25 שנה. הוא היה נודע כגאון בשדה זה שבו מתמזגים בהרמוניה נפלאה ניתוח, סינתיזה, ודמיון־מרחיק־לכת. דר. לאסקר היה גם כן פרופסור למתימטיקה באוניברסיטה באנגליה, והוא היה יורש מתאים לאלוף־העולם שקדם לו, וויליאם שטייניץ (שגם הוא היה יהודי?) וגם הוא היה גאון יוצר בשדה זה. בהשתתפותם של קלובים אחרים מחוץ לבוסטון, סידר Boston Chess Club פגישה־סימולטנית, בעלת שלושים איש בערך, עם דר. לאסקר. גם אני הייתי בין השלושים. במשך השנה שיחקתי אך מעט, אבל חשבתי שתוצאות משחקי עם מר מארשל הוכיחו שיש לי אפשרות להחזיק מעמד־מה עם דר. לאסקר. הוא העמידני בפני פתיחה בלתי רגילה כלל, ואחרי 15 מסעים בערך נעשיתי אבק פורח! בין המשתתפים היו מטובי המשחקים במדינת מסטשוזטס. דומני שדר. לאסקר לא נוצח על ידי מישהו, אבל היו אחדים שזכו ל„תיקו". מעולם לא נפל רוחי כאשר הפסדתי בשחמט. עצם המשחק והתמודדות הכוחות עם מתנגד עניינו אותי בעיקר. אפשר שהודות ליחס אובייקטיבי זה מצאתי תמיד שאחרי עייפות רבה בעקב עבודתי היומיומית ולימודי, היה משחק של 2—3 שעות בשחמט מרענן אותי ומחדש את כוחי לעבודה. כנראה, הריכוז העצום במשחק זה של תאי־מוח מיוחדים משחרר לגמרי את התאים האחרים, ומזה נובעת ההרגשה של מנוחה ורעננות אחרי שעות אחדות של משחק מרוכז בשחמט. עצם הפגישה עם אדם מופלא כדר. לאסקר, שהיה אציל בכל הליכותיו, וכולו אומר כבוד והדר, גרמה לי רטט של תענוג. עיקבתי אחרי המשחקים שיכלו להמשיך את מעמדם ואמצא לי הרבה אחים־למפלה. הפגישה נגמרה ברוח חגיגית וכל המשתתפים הרגישו שנתעשרו בזכרון יקר.

בשנת 1920 נפל דבר באמריקה שעורר תשומת־לב שלא קמה עוד כמותה למשחק השחמט. זה מזמן נפוצו ידיעות שבאירופה הופיע ילד־פלאים בשחמט. בהיותו כבן שש שיחק וניצח במשחק סימולטני קבוצות של משחקים מנוסים וטובים. והנה יום אחד הודיעו העתונים שהילד הזה עומד לבוא לארצות הברית. נודעו עוד פרטים: הוא נולד בפולניה ליהודים אדוקים, שמו שמואל רשבסקי, ועכשיו באים אתו הוריו להתיישב באמריקה, ושהוא יופיע במספר ערים, ובוסטון ביניהן. הופעתו היתה סנסציה. העתונים הדפיסו את תמונתו ויודיעו על פגישותיו ונצחונותיו. עולם השחמט קיבל דחיפה עצומה. התעניינות הציבור גדלה במידה שלא היתה כמותה. החנויות

נתרוקנו מספרי־לימוד בשחמט. רבים החלו להתאמן במשחק זה וקלובי־השחמט נעשו צרים מהכיל את כל המבקרים שבאו להסתכל ולשחק.

יום הופעתו בא, ועתוני בוסטון הקדישו לו מקום רב בעמוד הראשון. הם סיפרו שתיכף עם בואו דרש שיביאו אליו רבי. בקשתו נתמלאה. הוא אמר לרבי שהוא נזהר מאוד בכשרות ושהוא מבקש שהרבי ימציא לו דירה אצל רבי חרד ומזון כשר. גם בקשתו זו נתמלאה, לשמחתו של כל החוג החרדי בעיר. בערב התקיימה הפגישה ב„טרימונט טמפל". שמואל היה אז כבן תשע, יפהפה, ילד נורמלי במראהו ובכל הליכותיו. כדי שלא לעייף אותו יותר מדי, הוגבל מספר המשתתפים לעשרים איש. אני לא הייתי ביניהם, אבל בתור חבר הקלוב יכולתי לקנות בחמשה דולר כרטיס־מסתכל. ישבתי אצל שורת המשחקים. כרגיל במקרים כאלה, סודר ריבוע גדול. המשחקים ישבו מסביב למרובע ושמואל עמד בפנים המרובע. האולם והיציע היו מלאים צופים. שמואל הובא אל האולם כשהוא רכוב על כתפיו של ה„מנדז'ר" שלו. הציג אותו לפני הקהל ג'והן בּרי (John Barry) עורך עמוד השחמט בעתון Boston Transcript, אדם יקר ובעל מידות, שנחשב בין אלופי השחמט באמריקה. הוא הציע שלשם הסכון בכוחותיו של שמואליק יחשב הפסד כלי לשמואל כהפסד המשחק. הפגישה ארכה כארבע שעות. במשך כל הזמן עבר שמואליק ממשחק למשחק, כולו מרוכז ומהיר תנועה. כעבור חצי השעה ערם שמואליק פתאום את כל הכלים שעל לוח־תשבץ אחד, סימן שזכה. הקהל פרץ במחיאות כפים. התעניינות המסתכלים, שרובם הביאו אתם קני־צופים לעקוב אחרי משחקם של רוב המשתתפים, היתה גדולה מאוד. אחרי איזה זמן עשה שמואליק תנועת־יד כנואש. הוא שגה אצל אחד. אנחה כללית התפרצה מלב הקהל. היוכל מר־זוטרא זה להחזיק מעמד בפני כל מתנגדיו, שביניהם נמצאו מטובי המשחקים שבעיר? אצל לוח אחד התעכב שמואליק כרבע שעה, זה הראה שהוא במצוק. הקהל היה על צדו, ובלבבות רבים היתה תפילה חרישית להצלחתו. בסוף הפגישה נודע ששמואל הפסיד לאחד, משחק כשרוני מאוד בבוסטון, 3—4 תיקו, ויתרם נצחונות. כל דברי השבח שנשמעו עליו נתאמתו. הוא היה באמת ילד פלאים, והוא העביד את מוחו מתוך ריכוז עצום ארבע שעות רצופות. הכול ראו שהוא עייף מאוד. עוד הפעם נישא על כתפיים מתוך האולם לקול מחיאות כפים סוערות.

מה יהא בסופה של בעבועה־גאונית זו?

שמואליק המשיך לבקר ערים שונות ברחבי אמריקה, אבל מעט מעט שקעה הסנסציה ותהי חולין, דבר רגיל באמריקה. כולם שמעו וידעו שיש נער קטן־בשנים וגדול בחכמת השחמט! משחקי שחמט ומביני סודו־תיו מעטים מאוד באוכלוסיה. רוב האנשים מפחדים מפני חכמה גאָה זו. וכשם שהאדם לא ינסה על ידי שקיעת רגלו במי חוף האוקינוס להיווכח אם הם עמוקים באמת, ככה ימנע מלנסות וללמוד את המשחק הזה, אפילו אם תציע להורותו ולגלות לו את סודותיו חינם. למה ינסה להבין את הבלתי מובן? דיו במשחק „ברידז", שגם הוא בבחינת מים שאין להם סוף. „ענוותנותו של ר' זכריה בן אבקולס החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגלתנו מארצנו" (גיטין נו.), וענוותנות זו לגבי שחמט, שאפילו ילדים יכולים לשחק אותו, הרחיקה ממנו המונים המונים ותשאירהו נחלת מעטים. בראשונה באו המונים, פשוט לחזות את הילד שמכריזין עליו שהוא נלחם עם גדולים וקשישים ויוכל להם. אבל עכשיו, היה כמו עם אותו החייט של שלום עליכם, שאחרי שהשוליא ביאר לו שסוד הדיבור בטלפון כרוך בלחיצת כפתור, ועל ידי זה נעשה לחייט ברור כשמש מהי חכמת הטלפון, ככה הובהר עכשיו להמונים במה גדול כוחו של ילד זה. פשוט, הוא מבין בשחמט יותר מאחרים, ומה פלא יש בזה? סר הקסם משמואליק, ומספר הצופים בפגישות הבאות הלך ופחת, ורק מביני המשחק, והם מעטים, עדיין באו לראותו. עכשיו לא הספיקו הכנסות הפגישות לכסות את הוצאות הנסיעות מעיר לעיר, כפי שהתווה מסדר ה„סיבוב" מראש. מה עשה „המנדז'ר"? הוא גילה, ששמואליק הוא בעל קול נעים, עמד והכריז שמעכשיו והלאה ימלא הילד תפקיד כפול: הוא יתחיל את התכנית בזמרה, ואחר כך ישחק נגד כל המתחרים, יהיו מי שיהיו. שני כתרים לילד: נעים זמירות ואישקוקן פלא! זה הכניס זרם חדש לסנסציה, ועוד הפעם רבו המבקרים. סוף סוף מי כיהודים תאבי זמרה, ובפרט אם היא זמרת־ציפור של ילד שעשועים! אבל גם נסיוב זה פג כוחו מעט מעט, ולבסוף עזב ה„מנדז'ר" את שמואליק עם אביו ואמו, שליוו אותו תמיד, בלי אמצעים ובלי שום פירות מכל הפרסום הגדול שנעשה לו בבואו לארצות הברית, אף על פי שבראשונה משך אליו המונים. אז נגלה הדבר, כפי שמספרים, שמלכתחילה נפלה משפחת מהגרים זו לידים בלתי כשרות. האיש שהביאם לאמריקה ידע איך להרבות ב„הוצאות", ותמיד כל מה שנכנס כיסה רק בקושי את חשבון ההוצאות. המשפחה היתה תמיד בלי אמצעים, חסרת־ישע, ותלויה

במאמר פיו של ה„מנדז'ר"־המנצל שלה. וככה הוגיע את הילד, הפך אותו לקומידיאַנט, ולבסוף, אחרי שמצץ מה שאפשר למצוץ, עזבם. בינתיים נוצרה טרגדיה בחיי המשפחה. שמואליק, שהבין שמישהו מנצל אותו, החל לדרוש שיתיישבו במקום אחד וירשו לו ללמוד בבית־ספר, דבר בלתי אפשרי, בשעה שנדדים ממקום למקום. דרישתו לא נתמלאה, ומרירות שבאכזבה מילאה את לבו, וכאשר נשארה המשפחה לבדה מחוסרת אמצעים לא ידעה למי לפנות.

דר. אלכסנדר מ. דושקין, שעמד אז בראש החינוך העברי בשיקגו, שמע על מצבו של שמואליק. הוא הפנה אליו את תשומת לבו של הנדבן הידוע דזוליוס רוזנוואלד אשר בשיקגו. נדבן זה הציע למשפחה פתרון יסודי: הוא יתן להורים די כסף לפתיחת חנות שממנה תוכל להתפרנס. לשמואל יתן סטיפנדיה שנתית שתאפשר לו להתמכר כולו ללימודים, עד סיימו מכללה. רק תנאי אחד, תנאי בני גד ובני ראובן, התנה בנוגע לשמואל: שעד שיגמור את לימודיו במכללה עליו להתרחק בהחלט מכל פירסום, ומכל השתתפות שיש בה פירסום, במשחק השחמט. מותר לו לשחק ולהתמחות באישקוקי כחפץ לבו, אבל רק באופן פרטי, ומבלי להפריע למהלך לימודיו. גם ההורים וגם שמואליק קיבלו את התנאי הזה, וככה נעלם שמואליק מעיני הציבור עד שהנער היה לעלם והעלם היה לגבר צעיר, בוגר מכללת שיקגו בהצלחה. דר. דושקין נתמנה על־ידי מר רוזנוואלד להשגיח שתכנית זו תצא אל הפועל, והעיר דיטרויט נבחרה לעיר מגוריו של שמואל. אנשי דיטרויט לא חלו ולא הרגישו שגאון צעיר זה שוכן בקרבם. אפיריון נמטיה לדר. דושקין על השתדלותו המוצלחה!

קיץ אחד בהיותנו במחנה „מודין" במדינת מיין, אמרו לי שבין החונים נמצא נער ששמו שמואל רשבסקי, שאומרים עליו שהוא משחק גדול באישקוקי. זה היה שמואל שלנו. בתכנית חינוכו היה גם כן בילוי קיץ במחנה כדי להתרועע עם נערים אמריקאים בני גילו. ביום השני לעונה הגיעה שעת השחייה וכל החונים התאספו על חוף האגם כשהם לבושים חליפות רחצה. על פי צו המדריך לשחייה קפצו כולם לתוך המים. כולם — מלבד אחד. האחד סירב להכנס למרות זירוזם של מדריכים אחדים. הדבר הגיע לאזני ראש מדריכי השחייה.

„מדוע אינך נכנס אל המים?", שאל המדריך בקול של פקודה יותר מאשר בדרך שאלה.

„האינך יודע אל מי אתה מדבר?", רטן המסרב, „אני שמואל רשבסקי!"

„לא איכפת לי אם אתה אפילו דזק דמפסי",*) השיב המדריך הראשי. „קפוץ מיד המימה, ולא — אשליכך שמה!".

שמואל ירד המימה. הוא לא ידע לשחות כלל. אולם לאחר ששה שבועות עמד בהצטיינות ב„בחינת הבוצית" (Canoe Test) שנחשבת לדרגה עילאית בשחייה, ושלשם הכנה דרושה יכולת משוכללה בסוגי שחייה שונים וקשים. בעל רצון אדיר היה שמואליק, ואם החליט להתמחות באיזה שטח אז התמכר אליו בכל חושיו עד שהצליח לעמוד ולקנות לו את כל פרטיו ודקדוקיו. הוא היה אז כבן 15.

בשנה הבאה היינו שוב במחנה „מודין", ועוד הפעם היה שמואל שם. עכשיו כבר היה בין „בכורי המחנה", והוא השתתף בכל סוגי האספורט. רצונו לזכות בכל סוגי התחרויות שהשתתף בהן היה ניכר כל הזמן.

ערב אחד נענה שמואל לשחק נגד כמה חונים ואורחים. לגבי שמואל היה זה משחק־ילדים. מה־כוחנו לעומתו! הוא עשה את זאת רק למלא את בקשתנו. גם אני השתתפתי במשחק. עם כולם שיחק שמואל כרגיל: הוא עבר מלוח ללוח בסדר של משחק סימולטני. אתי שיחק מסונוור: כלומר רק אני ראיתי את הכלים, הוא לא ראה את הלוח שלי, וישחק רק מתוך הזכרון. המשחקים הגדולים הם מומחים גם בצורת משחק זו. כמו דר. עמנואל לאסקר לפני שנים, עשני הפעם שמואל אבק פורח! לא היתה לי שום אפשרות של „מלחמה" נגדו. פשוט, למרות זה שהוא לא ראה כלל את כלי או את כליו, וסמך רק על הזכרון, אחז בי ויפצפצני ויטחנני לאבק דק. היה איש מתנגד לו, וראו, איננו עוד!

ספרות עשירה נוצרה על משחק האישקוקי. מומחים עסקו במשך שנים רבות בחקירת „מדע" זה מכל צדדיו, ובפרט את „הפתיחות". הכול תלוי בפתיחה. יש אפילו שמות מיוחדים לפתיחות, כגון „גמביט", וכדומה. כמו כן יש פתיחות על שם ממציאם, כגון „הגנת פילידור", „הגנת פטרוף", „ראי לופז". כל אלה נחקרו אלפים ורבבות פעמים בשעת משחקים. תמצית המחקרים נקבעו בספרים שונים. למשל, עוד בשנת 1874 נכתב ספר גדול The Chess Player's Manual מאת G. H. D. Gossip המחבר נותן דוגמאות

*) דזק דמפסי, אלוף העולם באגרפנות כמה שנים, היה מפורסם, אהוב ונערץ בזמן ההוא.

מהפתיחות הכי חשובות, מדגים סטיות שונות ומנתח את תוצאותיהן. המומחים באישקוקי בקיאים בכל הניתוחים האלה ועוד רבים־רבים המפוזרים בספרות האישקוקית. הם מבלים שעות אין קץ על ניתוחים וחקירות והם שגורים בזכרונם כאמירת „אשרי" ליהודי הרגיל בתפילה.

אני הכרתי מעט מאוד מספרות זו. כרוב המשחקים לשם התבדרות סמכתי תמיד על מה שיעלה מזלג־המחשבה בשעת המשחק. ב־Boston Chess Club הייתי נפגש עם חברים, שמהם עלו במשך הזמן לדרגת אלופים. הם ידעו על פה הרבה מהפתיחות. הקושי הגדול ביותר היה להחזיק מעמד עד שהוצאתי את מתחרי מתחום הספרות. זהו בערך עשרה מסעים. מכאן ואילך לא חששתי. היינו מכונת־מחשבה לעומת מכונת־מחשבה, ואף על פי שמתחרי היו חזקים ממני הייתי מגן על מעמדי נגדם, ולעתים ניצחתי. כאשר המשחק היה תלוי לגמרי בהתעמקות, בניתוח, בסינתזה ובדמיון שבקומבינציה לא תש כוחי הרבה אפילו נגד הטובים שבין החברים. כדבר הזה קרה לי במשחק עם אלוף ארצות הברית פרנק מארשל. כל הספרות האישקוקית היתה גלויה וידועה לו עד תכלית. אנחנו עברנו את התחום הזה ונמצאנו במרחב החפשי של החישוב והעיון. על פי קומבינציה שלו הקריב שני כלים ובזה גירש את מלכי ממקום מבטחים לאמצע הלוח, שם היה צפוי להתקפות מכל צד, אבל על ידי הקרבות משלי הצלחתי לחלצו וליצור לי עמדה שעל פיה הציע לי מר מארשל „תיקו".

במשחקים עם דר. לאסקר ושמואל רשבסקי לא הספקתי לצאת מתחום המסגרת הספרותית. די היה במסע אחד שלי שלא בא בדייקנות גמורה כדי שיהפוך עלי את עולמי. וזהו מה שקרה לי אתם.

לאדם האומר להמשיך את התפתחותו וגידולו במשחק האישקוקי משמשות חוויות אלו עידוד ודירבון למאמצים נוספים. גם לי יקרו חוויות אלו, אבל אני עזבתי כמעט לגמרי אמצעי־התבדרות זה. תקפה עלי עבודתי, ואחרי שנשאתי אשה הזנחתי שדה זה לגמרי. רק בסוג אחד התפתחתי זמן־מה, כפי שאספר עוד מעט.

עברו מספר שנים ואני לא שמעתי ולא כלום על שמואל. הוא היה עסוק בלימודיו בבית ספר תיכוני ואחר כך במכללה, ועל פי התנאים של תומכו, מר רוזנוואלד, נמנע בהחלט מכל פירסום בשדה האישקוקי עד אשר סיים את חוק לימודיו במכללה בשנת 1933 בשיקגו. אחרי זה התחיל שמו להופיע כמשתתף בתחרויות ארציות ובין־לאומיות. ב־1936 זכה בדרגת

„אלוף השחמט של ארצות הברית". הוא נוצח והפסיד וניצח שוב. בשעת כתיבת דברים אלה הוא נמצא בהלסינקי, פינלנד, בתחרות בין־לאומית המתקיימת שם. הוא נחשב בין הכשרונות הכי מעולים באמריקה, ואפשר מאוד שבאחד הימים עוד יגיע לאליפות העולם, כפי שניבאו לו רבים בימים שהיה „ילד־פלאים".

באחד הימים נודע ששמואל ארס לו בחורה יפה מבוסטון. היא בת תלמיד חכם מובהק שעסק כל ימיו בהפצת לימוד התלמוד בין הנוער בבוסטון. עם כל הפירסום הגדול שנפל בחלקו קיים שמואל מאמר חז"ל „לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם" (פסחים מט:). מן היום שביקר את בוסטון בהיותו כבן תשע ודרש שימציאו לו רבי כדי להבטיח לו דירה ומזון כשרים, נשאר שמואל עקבי. הוא יהודי אדוק ושומר מצוות. יהודי הוא גם באָהלו וגם בצאתו. בכל המדינות השונות שביקר והשתתף בהן בתחרויות שריכזו שימת־לב בין־לאומית נשאר שמואל יהודי חרד ומקיים מצוות התורה. נזהר הוא לא רק במצוות שבין אדם למקום אלא גם במצוות שבין אדם לחברו. מעולם לא נראה שום רבב של איזה „סקנדלציק" שהוא בבגדי חייו. בארצות הברית שמו נערץ, ובכל עצם ישותו יש הרבה ממתן כבוד לשם ישראל ולקידוש השם.

מספרים שלפני כל נסיעה להתחרות בשחמט הוא בא לרבי מליובא־ויץ שבניו־יורק לקבל ממנו ברכה. הוא מתפלל בקביעות בבית כנסת לחסידים. תוכו כברו. יום אחד בא עם כלתו לבקר בספריה של בית המדרש למורים בבוסטון. שמחתי לבואו ואף נתקבל בכבוד היאה לו. הוא הסתכל בספרים מתוך רטט של קדושה. הוא עניו, צנוע וכולו אומר כבוד. אשרי חלקו!

אמרתי שאני התפתחתי בסוג אחד של שחמט, זה היה במשחק מסונוור. המשחק המסונוור איננו רואה שום לוח. מתנגדו היושב אצל הלוח מודיע לו מדי פעם על מסעו הוא. זה אפשר מפני שהטילו שם ומספר לכל מרובע שבתשבץ, ומסע כוונתו: כמרובע אחד למרובע אחר. המשחק המסונוור אומר אחר כך שיעתיקו את אחד מכליו ממרובע זה למרובע אחר. עליו לזכור את כל המסעים, גם איזה כלים הוסרו מהמשחק. השוב בהחלט לזכור את צבע המרובעים שעליהם עומדים כל הכלים, איזהו לבן ואיזהו שחור. במלים אחרות: הוא מוכרח לראות בעיני דמיונו את כל הלוח, על כל השינויים המתהווים גם במהנהו וגם במחנה מתנגדו, כאילו הכול לנגד עיניו כל זמן המשחק. בעיקר זהו זכרון פוטוגרפי. יש אלופים המשחקים

במסונוור סימולטנית נגד עשרים או אפילו עד חמישים ויותר. לזה דרוש לא רק זכרון פוטוגרפי אלא גם זכרון עליון, על כל סממני התבונה הגאונית המאפשרת לטפל במשך שעות בעשרות מערכות שונות, להתעמק בכל אחת מהן ולבלי לערבב אף במשהו אחת עם השניה. לפני שנישאתי גרתי שנתיים אצל משפחה אחת ביחד עם דר. ניסן טורוב. לשם התבדרות היינו משחקים לפעמים בשחמט. כדי להשוות את כוחותינו הייתי נותן לו מלכה, אבל בשחקי אתו במסונוור הייתי מחזיק את כל כלי, מפני שלאדם בלתי רגיל כמוני לא הרי ראייה בדמיון כהרי ראייה ממש, ואפילו אז הייתי זוכה לפעמים. ככה זכיתי פעם נגד ידידי דר. מ. ב. הקסטר, מנהל הסתדרות הצדקה בבוסטון.

עברו הרבה שנים ואני הזנחתי לגמרי את השחמט. פעם אחת, בשעת החלמה ממחלה, הצעתי לבני ברוך ללמדו לשחק שחמט במסונוור. הוא היה אז כבן 13. אמרתי: בדמיונך אתה רואה את חדר האוכל שלנו, ואת מעמד הכסאות מסביב לשולחן. העתק בדמיונך את הכסא עם מסעדות־היד. אתה רואה את השינוי ואת המקום שנתפנה. העתק עוד כסא, וכו', וכו'. ממש באופן זה שווה בדמיונך את צורת הלוח בשעה שכל הכלים במקומם בהתחלת המשחק. דקדק וראה איזה מהם עומד על מרובע לבן ואיזה על מרובע שחור. צמצם את מחשבתך וראה את הלוח כאילו היה ממש לנגד עיניך עם צבע המרובע של כל כלי. עכשיו נשחק. הלבן מתחיל: חייל המלך פוסע קדימה שני מרובעים. אתה רואה את המצב עתה. השחור עונה: חייל המלך שלו פוסע שני מרובעים קדימה. המסע השני: פרש־המלך הלבן העומד על מרובע שחור עובר לרץ־המלך־שלוש, זה אומר שהפרש עומד בטור רץ־המלך, במרובע השלישי. ככה שיחקנו שנים־עשר מסעים רצופים. ימים אחדים אחרי זה הצליח בני להמשיך 24 מסעים רצופים, שלפעמים זהו מספר המסעים במשחק שלם. הוכחתי לו על ידי זה שמשחק במסונוור הוא לגמרי בגדר יכולתו. האמת היא שכמעט כל מי שמשחק שחמט יכול ללמוד לשחק גם במסונוור. גם בסוג זה קיים פחד מדומה, המעכב בעד אנשים, ממש כמו שקיים פחד מדומה בין ההמון בכלל ביחס למשחק השחמט.

במשחק השחמט צפויה גם סכנה גדולה: כוח משיכתו גדול, ואיש צעיר, שכל שעה יקרה לו, עלול „לטבוע" במשחק זה, ולערער את כל הקריירה שלו על ידי איבוד זמן. כמו בכל יתר הדברים בחיים יש גם

בשחמט שביל זהב. אני ביליתי שעות נעימות ומבדרות במשחק זה. ידעתי גם כן מתי להפסיק. כאשר הרגשתי שמשיכתו משעבדת אותי, נזכרתי בעצתו של המגיד מקעלם: „מ'דארף שטרבען" (עמ' 59), ושוב נעשיתי אדון לעצמי.

יום אחד זכיתי בחוויה יוצאת מן הכלל. זה היה ביום האחרון ללימודים במכללה. שתי בחינות קשות עמדו לפני. בערב שלפני זה הקדמתי ללכת לישון ובארבע בבוקר קמתי כדי לעבור בפעם האחרונה על החומר שבו אֶבחן במשך היום. כארבע שעות עסקתי בעיון מאומץ. אחר כך באו שתי הבחינות, בהפסקה קצרה ביניהן. בארבע אחר הצהרים גמרתי את בחינתי השניה, אחרי שתים עשרה שעות של מאמץ־מחשבה מרוכז. פתאום והנה אני חפשי מכל עול. שיעורי הפרטיים נמוגו ויפוצו למעונות קיץ. הייתי כאפרוח שזה עתה יצא מביצתו. רק לפני רגע היה כולו מכונס ומסוגר מכל עברים ופתאום והנהו „בעולם שכולו חוֹר"! החלטתי לחוג את ראשית חופשתי במשחק שחמט. תוך זמן קצר נמצאתי ב„קלוב השחמט" בקרן רחוב סטנטון והשדרה השניה. בלי קושי מצאתי לי שותף למשחק. את ארוחת הערב אכלתי אגב משחק. שעה תרדוף שעה, אני כולי שקוע בהתרת פקעת הקומבינציות של בר־הפלוגתא שלי, ובה בשעה אני פורש רשת לרגלו הוא. וההאבקות המוחית איננה חד־גונית. היא מחליפה את צורותיה תכו־פות. הנה הוא מתקיפני וכנראה יאבד לי אחד מראשי־איברי בגוף המלוכד של כלי; בעיני רוחי אני רואה את גוש הכוחות המסתער עלי. באותה שעה אני בוחן בחינה קפדנית את ציבור כוחותי. זה לעומת זה. מהי האפשרות להרוס חלק מכוחות מתקיפי, ולהחלישו על ידי זה, או לפחות להטות את חוד ההתקפה, כדי שיהיה הוא מוציא־כוחו־לבטלה. זוהי שיטת המשחק בשחמט. הכל במצב דינמי, עליך להתגונן ולהתקיף, להתקיף ולהתגונן. צעד אחד בלתי מחושב ואתה נופל במהמורה ומחריב את עולמך.

הגיעה השעה התשיעית, העשירית, האחת עשרה. זה תשע עשרה שעה רצופות שאני מוגיע את מוחי בלי הרף. שותפי למשחק נתחלפו, אבל אני המשכתי לשחק. אמרתי, אשחק עד חצות הלילה. אבל בחצות הלילה הרגשתי שאוצר כוחותי לא נתרוקן כלל, שעודני רענן למדי להשיב מלחמה שערה, ואם להפסיד אז כאדם שמפלתו איננה מביישת את תכסיסי מלחמתו. „הבה", אמרתי לעצמי, „אנסה ואראה עד כמה כוחי גדול להאריך בהתאמצות מחשבתית!" אמרתי ועשיתי. במשך הערב והלילה גמעתי ספלי קפה רבים. חדלתי לגמרי להציץ בשעון. שותפים למשחק היו לי כל הזמן. הקלוב היה

פתוח עשרים וארבע שעות ביום, ותמיד נמצאים בו אנשים אוכלים, שותים ומשחקים. והנה אור המנורות התחיל לכהות. אור היום התחיל לחדור בעד החלונות, והמלצרים מכבים את מנורות החשמל. במוחי היתה כבר עננה. היו רגעים שבהם עמדו לגמרי גלגלי המחשבה, ואני הרגשתי פתאום שאני רק מביט על הלוח, בלי מחשבה. מעט מעט החל ראשי להסתחרר, וכאב ראש קנה לו שביתה אצלי. „דומני", אמרתי לעצמי, „שהגיעה השעה להפסיק. מי יודע, אם אמשיך לדפוק את גלגלי מוחי יתכן ואיזה חוט דקיק ינתק שם!". הבטתי על השעון והנה השעה החמישית בבוקר, זה אומר שאני העסקתי את מוחי 25 שעה רצופות: שתים־עשרה בלימודי ושלוש עשרה במשחק השחמט. בימים שהייתי בישיבה הייתי יושב לפעמים „משמר", כלומר, ישבתי כל הלילה ולמדתי. אבל אפילו אז היו הפסקות למנוחה ולחידוש הכוחות. ברם זו לי הפעם הראשונה בחיי שהוגעתי את מוחי בלי הפסק למעלה מיממה.

אחרי שנים רבות, ב־1934, בשובי מביקור בארץ־ישראל, עברתי דרך עיר קהיר אשר במצרים. הלכתי לראות את הפירמידות ואחליט לטפס על הפירמידה „כעאֶפּס", הכי גבוהה שבהן, המקבילה לחמישים קומה במידת אמריקה. זה היה בשתיים אחר הצהרים. החום היה רב. היה עלי למהר לשוב לאלכסנדריה לאניה, „ואם לא עכשיו אימתי?" אמרתי ועשיתי. מדריך־ערבי טיפס לפני. לכתחילה לא שיערתי מה שצפוי לי. הגעתי לראש הפירמידה בשעה וחצי. אחרי שירדתי ידעתי שזו היתה ההתאמצות הגופנית הכי גדולה שהטלתי על עצמי בימי חיי.

בהביטי לאחור אני רואה בשתי ההתאמצויות האלו, אחת רוחנית ואחת גופנית, שני נסיונות שבהם חפץ ה„אני" האחד שלי לראות במה כוחו גדול של ה„אני" השני. אפשר ששניהם היו מעשי טפשות, אבל רוח היא באנוש, ומי יודע דרך הרוח!

בלכתי אל התחנה הסתכלתי במראה וממנה הציצו אלי פנים בעלות עינים אדומות ונפוחות, שער פרוע, צווארון פתוח, עניבה יוצאת דופן, וחזות כללית של „טרמפ", שנוח לו להימנע מפגישה עם שוטר הרחוב. אינני זוכר איך שהגעתי הביתה במרחק של שעת־נסיעה.

בעולם הזמרה

מדי פעם היה איש עם תיבת־נגינה עובר ברחובות סמורגון. אנחנו הילדים היינו רצים אליו לשמוע את נגינת תיבתו, ה„קטרינקה". רק אחרי בואי לאמריקה ראיתי ילדים מרקדים על המדרכה לקצב נגינת התיבה. בסמורגון היו הילדים עומדים, סופגים את הקולות ונהנים, עד שעבר המנגן לרחוב אחר, רחוק מביתנו. יום אחד, בעמדי לפני בית זקני, קלטה אזני נגינת קטרינקה אבל נשארתי תקוע במקומי אחוז־פלא. זו היתה הפעם הראשונה בחיי שתפסתי נעימה מתוך „קטרינקה", במקום צלילי־נגינה סתם. אינני זוכר מקרים של ריצה אחרי „קטרינקה" אחרי זה. כנראה התחלתי ללמוד ב„חדר", ולא יאה לילד הלומד ב„חדר" להיגרר אחרי התינוקות!

בנערותי היה לי קול אַלט. פעם, בהיותי בסאָהל, סבוני מספר בעלי־בתים אחר תפילת מעריב ויבקשוני לשיר. אני שרתי כל העולה על רוחי מן התפילות. שומעי אמרו שעלי לעבור לפני התיבה ל„קבלת שבת". נוהגים היו להתיר לנערים שלפני בר־מצווה לעבור לפני התיבה ל„קבלת שבת". אבל הדבר לא יצא אל הפועל. לא הצטערתי על כך מאחר שהיה בבחינת „ביצה שלא נולדה". אבל על דבר אחר הצטערתי. כשלושה שבו־עות לפני ראש־השנה בא חזן־אורח לסדר לו מקהלה שתעזור לו בתפילות ה„ימים הנוראים". אני הייתי בין המוצעים. אמרו שישלמו לכל המשתתפים במקהלה. בחזרה הראשונה שר החזן אתנו את הקדיש שלפני מוסף. למחרת היתה לנו חזרה שניה. אני נהניתי מאוד מחלקי במקהלה, אבל הדבר נודע לאמי־חורגתי שגרה אז בסאהל. היא אסרה עלי לשוב למקהלה, אבל לא נימקה את איסורה. עשיתי כמצוותה מתוך צער. זה היה המקרה היחיד בחיי שהשתתפתי במקהלה, וזכרו עמי כקרן אור.

לאחי אמי, אַרע, היה קול נפלא. בכל שנה היה עובר לפני התיבה ב„ימים הנוראים", והיה נחשב ל„בעל תפילה" מצויין. היללו אותו בפרט בתור „זאָגער". היה לו קול טנור, לא חזק ביותר, אבל נעים וגמיש ואני הייתי מתמוגג מהנאה, ומתגאה בדודי בכל פעם שעבר לפני התיבה. פעם, לאחר תפילתו ביום הכיפורים, הצטנן ויחלה בדלקת הריאה שקיפדה את פתיל חייו. בן חמישים היה במותו. זכרונו לברכה.

חיבתי לנגינה התבטאה פעם בצורה שעלתה לי בצער גדול. זה היה כאשר הייתי כבן שמונה. באותם הימים הייתי מבקר את חדרו של לייבע

מאיר׳ס בסאהל. בוקר אחד בלכתי ל„חדר" שמעתי קול „קלזמר" (כלי־זמר). זה היה המשך של חתונה שהתקיימה בלילה שעבר, ועל פי המנהג נמשכה השמחה ב„שבעת ימי המשתה", וה„קלזמר" ניגנו לשמח את האורחים. אני התעכבתי לשמוע לנגינתם. חבורה של ילדים מגילים שונים עמדה כבר אצל הדלת מוקסמת מצלילי הנגינה. אני נסחפתי בשמיעה ולא עמדתי על מרוצת הזמן. פתאום הרגשתי במגע יד על כתפי. זה היה הדוד אהרן. כבר חלפה השעה שתים־עשרה, כלומר, חלפו שלוש שעות ואני לא הרגשתי. בראות הרבי שלא באתי ל„חדר" שלח להיוודע על סיבת העדרי. בבית אמרו לו שאני יצאתי כרגיל בזמן הקבוע. התחיל חיפוש מבוהל. אחד הילדים אמר שראה אותי בחתונה. דודי אהרן בא לקחתני. הוא הלך אתי ל„חדר" מבלי דבר דבר. בבואי אל החדר שררה שתיקה כבדה. פתאום הרגשתי את עצמי מורם באוויר ואחר כך ספגתי מלקות. כל זה נעשה בלי אומר ודברים. החטא וענשו היו כל כך ברורים! זו היתה הפעם היחידה בחיי שהלקוני. אני פרשתי מתוך בכיה דוממת לקרן זווית. ישבתי לבדי זמן רב. במשך היום קינתרוני התלמידים הצעירים שאני „חבוט", ואני ראיתי את עולמי והנה חשך בעדי. ילדים שהיו רגילים לענשי־גוף בבית לא שמו לב למלקות ב„חדר", שהיו בעיניהם כ„רע הכרחי", אבל בי לא היו נוגעים בבית. זקני לא היכה את תלמידיו, ותמיד נזהר שלא להשפילני בעיני. מלקות אלה זעזעוני ויוכיחו לי שאני מושפל, בזוי, שכל העולם ילעג לי. מתוך היסח הדעת נגררתי אחרי קול נגינה. אמרתי להשאר שם רק רגע, אבל איזה כוח טמיר השכיחני את מרוצת הזמן.

מבלי דעת עברתי על „אל תשמח ישראל אל גיל כעמים" (הושע מ, א), ואשקול למטרפסי!

בסמורגון היה חזן. הוא היה היחיד בעיר ומשרתו היתה „חזן העיר", ושכרו בא מקופת הקהל. מעולם לא שמעתי שיקראו לו בשמו. תמיד היו אומרים: „דער חזן". בכל „שבת מברכים" היה עובר לפני התיבה בבית המדרש, שהיה הגדול בעיר, מלבד „בית הכנסת הישן", שאך מעטים התפללו בו. קולו של החזן היה צרוד, כנראה מחמת זקנה, אבל איש לא חשב להעבירו. משרות־ציבור של רבי או חזן היו לכל ימי החיים. לחזן היתה מקהלה גדולה ובנו, שידע תווי זימרה, היה המנצח. החזן עם המקהלה התמזגו ליחידה מוסיקאית מושכת לב, ובכל פעם שהתפלל היו באים לשמעו מהקלויז׳ן האחרים. גם זקני היה גומר את התפילה ב„קלויז הסנדלרים", שם התפלל תמיד.

ולאחר שמיהרנו הביתה לטעום דבר מה, לרוב „ריטשישניק", שאיננו טעון נטילת ידים, הלכנו לבית המדרש לשמוע את החזן. פה היו מתחילים במאוחר, התפילה וקריאת התורה התנהלו באיטיות, ואנו היינו מגיעים באמצע קריאת התורה. בית המדרש היה מלא אז עד לצפיפות, ואנחנו נשארנו עומדים עד סוף התפילה.

השיא המוסיקאי היה כאשר עבר חזן־נוסע. זה היה תמיד מאורע. חזנים כאלה שמם היה הולך לפניהם, ועל הגדולים שבהם התהלכו אגדות. חזן כזה היה סקוֹבילוב. עליו היו מספרים שהוא שירת בצבא. יום אחד שמע אותו גנרל רוסי מזמר ויזמינהו לשיר לפניו. הוא התפעל מאוד מהזמרה, וישחררהו מעבודת הצבא באמרו שקול נפלא שכזה הוא נכס ציבורי, ובטח יתקלקל בחיים הקשים של איש צבא. לכבוד איש־חסדו זה קיבל החייל המשוחרר את שמו של הגנרל: סקובילוב, ששמו קשור במלחמת רוסיה—טורקיה ב־1878. החייל למד לשתות לשכרה, ושום עיר לא חפצה להעמיד חזן קבוע השטוף ביי"ש. משום כך נעשה חזן־נוסע מעיר לעיר. היה לו קול נפלא. פעמים אחדות ביקר את סמורגון ובכל פעם היה בית־המדרש מתמלא עד אפס מקום. רוב השומעים היו עומדים בצפיפות שלוש שעות ויותר אך ורק בשביל ההנאה הגדולה של תפילת החזן. „אמירה" — „זאַגען" של חזן זה היתה לא מעלמא הדין. השומעים היו מתמוגגים ממתיקות, ושבועות רבים אחרי מאורע כזה היו משוחחים על נפלאות קולו וזמרתו. היו בעלי אוזן חדה שתפסו קטעים מזמרתו, והיו חוזרים עליהם בשעות העבודה בקול רם ובהתלהבות, וגורמים עונג רב לאנשים שבסביבתם. בכלל היו הבריות מזמרים תוך כדי עבודתם, אם אך היה להם כשרון נגינה. קטעים מתוך התפילה של שבת או יום טוב, לחן של „ימים נוראים", או איזה שירים עממיים — אין בודקין בנושא, „כל מתת־זמרה — נאמנה, כל הד־חזן ירצה". היהודים היו תמיד רעבים וצמאים לזמרה, ויקבלו בנפש חפצה כל דבר נגינה שהיה ראוי לשמו.

בין החזנים הקבועים בערי ליטא שהיו מפורסמים ביותר, ו„גדול־מחזן־שמו", היה גרשון סיראָטא, חזן־העיר בווילנא. שמעתי בימי חיי זמרים גדולים באופירה באמריקה, ומעל בימת הקונצרטים. דומני שחוץ מקרוזו, לא שמעתי טנור אחר שידמה לו. בהיותי בווילנא שמעתי אותו הרבה פעמים. הוא היה האישיות היותר מכובדה וחביבה על כל שדרות הציבור בעיר. הוא היה מתפלל רק ב„שבת־מברכים". אינני יכול לשער

צפיפות יותר גדולה מזו שהיתה בבית־הכנסת הגדול בשבתות שסיראטא עבר לפני התיבה. מקומות הישיבה היו מרוחקים למדי זה מזה כדי לאפשר ג׳ פסיעות לאחור בגמר „שמונה עשרה״. זה צמצם את מספר מקומות הישיבה, אבל הגדיל את שטח העמידה. בשבתות־סיראטא היו כ־90% מהקהל עומדים על רגליהם ארבע שעות רצופות. אילו פרצה בהלה, למשל, בשעת התפילה, בוודאי שהיתה גורמת לדריסתם של מאות אנשים.

לסיראָטא היתה מקהלה מצויינת בניצוחו של מוסיקאי מובהק, לעווע, שאחרי שנים רבות התיישב בניו־יורק. רובי הניגונים היו לקוחים מחיבוריהם של החזנים הגדולים שחיו לפני זה: זולצר, לעוואנדובסקי ואחרים. סיראָטא והמקהלה היו שרים אותם הניגונים במשך זמן רב. כתוצאה מזה נקלטו דברים אלה בזכרונם של רבים, ובעברך ברחוב קלטה אזנך פתאום מעל הגג קול אדם מזמר „צדיק כתמר יפרח״, או אחת „הקדושות״, או „שלוש עשרה מידות״ שסיראָטא היה מזמר. החייטים, הנגרים, הסנדלרים ובעלי מלאכה אחרים היו חוזרים על ניגוניו וממתיקים בזה את שעות עמלם. האהבה אליו לא ידעה גבול. בימים ההם החלו להופיע תקליטי פונוגרף, וסיראָטא הכין, כפי שסיפרתי במקום אחר (עמ׳ 127), מספר תקליטים. הפרוצס של עשיית תקליטים עדיין היה בחיתוליו, ורק חלק קטן מאיכותו וטיבו של קול המזמר נמסר לשומעים. אבל למרות כל ההגבלות האלו נשמע קולו של סיראָטא, שלפני חצי מאה שנה (ב־1903) והנה הוא אדיר, צלול, שובה לב ונפש. נוצרים רבים קנו אותם וישוו את קולו לקולם של זמרים מפורסמים של הימים ההם. הם גמרו עליו את ההלל ויאמרו שהוא משכמו ומעלה גבוה מזמרי הדור ההוא.

בחוזה שנחתם אתו כ„חזן־העיר״ נכלל תנאי שעליו לשמור את כל הנגינות והנוסחאות, ומחכמה עשו זאת. לפי עדותם של רבים וטובים אין תחליף ל„נוסח״ של תפילותינו בשבת ומועד, ומתוך גרונו של חזן ברוך הכשרון נשמעות נגינות אלו בכל יפעתן ושפת־הנשמה האצורה בהן.

בכלל היו כל התפילות מחרוזת אחת גדולה של נוסח וניגון: קבלת־שבת, מנחה של שבת, שלוש רגלים, ימים נוראים, תשעה באב, „אחינו כל בית ישראל״ בשחרית של ב׳ וה׳, וכו׳, וכו׳, היוו איים גדולים של נוסח מסורתי. היהודים סבלו צרות רבות אבל הם גם הרבו לשיר, לא רק בקריאת התורה וההפטרה, בשבתות וחגים, אלא ובעיקר, בשעות הלימוד, בין שזה היה „פרק משניות״, או דף גמרא, או עיון בספר. האיש

הלומד היה שר תמיד שעות על שעות. ניגון הגמרא היה „שם־דבר" בפני עצמו. ביאליק הנציח זאת בשורות „המתמיד":

רק מי אשר עבר על בית הישיבה
בדמי חצות ליל או בדממת השחר
ובעד חלון מאיר אזנו הקשיבה
קול בודד ישורר, זמיר מתמיד מאחר
השופך בלאט על הרוח הלואט
מרירותו המתוקה, מתיקותו המרה
רק הוא הבין יוכל מה־דוקר, מה־לוהט,
מה־מכאיב, מה־נוגה זה ניגון הגמרא!

את הקולות האלה שמעתי כל ימי נעורי. גם קולי אני השתפך במקהלה שהיתה קבוצת קולות של לומדים. בניגונים השתלב מצב נפשו של הלומד. זו היתה שירה עממית, יסודה בקודש, בתפילות ובלימוד התורה. היא הקיפה גם את חיי החולין ותכניס בהם ניצוצות של קדושה וטהרה. וככה הפכה השירה את החולין לקודש, נטלה את העוקץ מעצבות החיים, הגבירה את האמונה, ותחזק את הלב ותזכך את הרוח ותחשל את העם במלחמת קיומו הקשה.

ופה יש להעיר שטעות בפי האומרים שרק החסידות הכניסה את השירה והזמרה לתוך חיי היהודים. האמת היא, כפי שתיארתי, שהחיים בליטא היו ספוגים הרבה דרגות של שירה וזמרה. הלא רוב רובם של היהודים היו מקדישים עתים לתורה, או לאמירת תהלים, וכל זה היה בלווית ניגון ושירה. ההבדל הוא שבליטא היתה השירה תמיד בת־לוואי לתוכן, ללימוד, בשעה שהחסידות העבירה את השירה לזמרה חסרת־תוכן, לשירה בלי מלים, ותפתח פתח רחב ל„חסיד־עם־הארץ".

בעקבות עצמאותם של המהגרים ממזרח אירופה

ההגירה היהודית לאמריקה בשנים 81—1840, שבאה בעיקר מגרמניה, והגדילה את האוכלוסיה היהודית מ־15,000 ל־250,000, מיהרה להכות שרשים בחיים הכלכליים והחברתיים בארצות הברית. כרגיל בכל גלויות ישראל, סיגלו להם גם יהודי גרמניה הרבה מגוני ארץ מושבם, וביניהם הנטייה לסדר וארגון. במשך ארבע עשיריות השנים, בין 1840

ל־1881, הספיקו מהגרי גרמניה ליצור ארגונים שנעשו אבני־יסוד ודוגמה בחיים המתהווים של היהודים בארצות הברית. מה שעשו לא היתה יצירה של יש מאין. בכל ארצות גלותם הספיקו היהודים להקים ארגונים ומוסדות שנעשו עורקי חיים רוחניים וחברתיים. החידוש במעשי יהודי גרמניה באמריקה היה בזה שהם יצרו צורות שסייעו להסתגלותם לתנאי החיים באמריקה, בלא שיראו צורך לשמור על קיום הגוש היהודי באשר הוא יהודי. הם הניחו יסוד לעזרה הדדית על ידי יצירת המסדר „בני ברית" בשנת 1859. כמו כן ארגנו מוסדות צדקה מקומיים, כגון: „יונייטעד היברו טשאריטיס" בפילדלפיה (1869), ובניו־יורק (1874); בתי־מחסה ליתומים, מושבי־זקנים, בית מדרש לרבנים (בסינסינטי, 1875). בתי הכנסת שלהם הצטיינו בסדר ובטעם שהכניסו לטקס התפילה. בכל אלה היה קוץ דוקר: הם הביטו מגבוה על אחיהם יוצאי מזרח אירופה שהתחילו לבוא בהמונים מ־1881 ואילך. שתי שאיפות יסודיות היו למהגרי גרמניה: „לאַמרק" את יהודי מזרח אירופה במהירות האפשרית, ולעשותם יהודים ריפורמים במובן דתי. התבוללות ויהדות ריפורמית היו שני העמודים שעליהם נשענה השקפת עולמם. יסוד ה„עדיוקיישונל אליאנס" באיסט סייד אשר בניו־יורק, שימש דוגמה לפעולות ההתבוללות שהתפשטו על פני שטחים שונים בחיים. יסודם והפצתם של „סונדיי סקולס" ותעמולה בעתונות היהודית־אנגלית שיצאה בערים שונות היוו דוגמה לתעמולה לטובת „ריפורם דזודאיזם".

מהגרי מזרח אירופה נפגעו מאוד מיחס הביטול והבוז של ה„יאהודים", כפי שקראו למהגרים יוצאי גרמניה, ויתחילו בייסוד ארגונים ומוסדות לפי רוחם הם. מהגרי כל עיר ועיירה מרוסיה ומאוסטריה יסדו אגודות „לאנדסלייט" על שם עיר מוצאם לשם עזרה הדדית ולשם קיום אווירה חברתית. במשך השנים נוצרו אלפי אגודות „לאנדסלייט" ומספר חבריהם עלה למאות אלפים. השפעתם בשטחי חיים שונים היתה עצומה. הם ארגנו גם בתי־כנסיות לעצמם וגם להם היו רבבות חברים. גם בשטח הצדקה הוקמו ארגונים שונים שטיפלו בדרישות הענפות לעזרה המסתעפות מחיי חברה מודרנית תקינה. אחד ממוסדות העזרה הגדולים שנוצרו על ידי יהודי המזרח בניו־יורק היה „מושב זקנים בנות יעקב", ב־3—301 איסט ברודוויי, באיסט סייד, שנפתח ב־1896. הוא התקיים בתוקף פעולתה הנמרצת של אגודת נשים ענקית. בזמן שהכרתי את המוסד היתה מרת דבורסקי הנשיאה. מס חברות, פעולות ו„נשפים" שונים, תרומות מקריות, ותרומות

שנאספו ממאות אגודות ה„לאנדסלייט" שהזכרתי היוו המקורות החשובים ביותר להחזקת המוסד הזה, שעודנו קיים במקומו החדש ברחוב 167 ורחוב פינדליי, בברונקס, ניו־יורק. אלברט קרוגר היה מנהל המוסד. בימים ההם עוד לא קמו בתי ספר להכשרת עובדים חברתיים. יכולתו של אדם לאסוף כסף בעד מוסד או פעולה ידועה שנה שנה נחשבה לתכונה החשובה ביותר. ככה עמד המטיף המפורסם צבי הירש מסליאַנסקי במשך שנים בראש המשרד הניו־יורקי של בית החולים בעיר דנוור, קולורדו, לנגועי שחפת. יכולתו היוצאת מן הכלל להחריד לבבות ולפתוח כיסי נדבנים לטובת המוסד שנלחם בשחפת, שהיתה מצויה מאוד בארץ, בפרט בין אוכלוסי הפועלים והעניים, היא שהכשירתהו לעמוד בראש המשרד הניו־יורקי, שהספיק לבית החולים את חלק הארי מתקציבו ומחוליו. איש אשר כזה היה אלברט קרוגר. הוא ידע כיצד להתהלך עם אגודת הנשים ועם פקידותיה, דבר שדרש טקט בלתי מצוי ותבונה רחבה. והוא ידע כמו־כן כיצד להכניס כספים לאוצר המוסד. הוא היה מתפאר שבכל הארגון הגדול אין אישיות אחרת כמוהו המרבה להכניס תרומות ממקומות שונים.

למר קרוגר היה בן יחיד. בשנת 1906 נעשיתי מורהו לעברית. דירתו של מר קרוגר היתה במוסד, ועל ידי ביקורי התכופים בו למדתי להכיר את המוסד. שיעור זה היה לי במשך שנים, וממנו תוצאות מכריעות בעתידי.

בעולמו של מנחם מנדל

באחד הערבים ב־1907 הראה לי אבי גליון שעליו תרשימים נהדרים ויאמר לי: „הבט על זה. היום הרווחתי 25 דולר". הבטתי על הגליון. בו היה רשום שם אבי, אבל עדיין לא יכולתי להבין כיצד זה הרוויח על ידו סכום גדול כזה. אבי ביאר לי: „גליון זה הוא מניה בחברה שקנתה מגרש גדול. מחיר המניה היה לכתחילה 100 דולר, אבל המחיר עלה ל־125 דולר. מר קרוגר סיפר לי שגם לו יש חלק בזה. הוא אמר לי שלטובת עצמי אני צריך לקנות מניה, והיות שיש לו השפעה בחברה, לכן הצליח להשיג עבורי את המניה בעד 100 דולר. כך יצא שהרווחתי 25 דולר". ואז הוסיף אבי: „אני אמרתי לו שאני מתכונן לבקר את משפחתי ברוסיה, ואצטרך בכל הכסף שיש לי, אבל הוא ענני שכאשר יגיע זמן צאתי יחזיר לי את כל השקעתי במניה. תנאי הקניה הם: 5 דולר תשלום מיידי, עם קבלת המניה,

וחמישה דולר בכל חודש. מחיר מגרשים עולה מיום ליום, ואין ספק שעסק זה יביא לנו לבסוף רווח הגון מאוד". „מר קרוגר אמר", הוסיף אבי, „שגם אתה צריך להשקיע בחברה הזאת, אלא שממך הוא לא יסתפק במניה אחת. אתה צריך לקנות חמש מניות. הוא הבטיח לי שגם לך ישיג את המניות במחיר מאה דולר כל אחת". אבי הוסיף לספר שאנשים אלה ואלה שהכרתי השקיעו גם הם מכספם בחברה הזאת.

תם הייתי בימים ההם בענייני כספים, ודברי אבי עשו עלי רושם. אני הבטחתי לדבר עם מר קרוגר. אחרי השיעור הבא שהתקיים כרגיל בביתו, דיברתי אתו. הוא חזר על דברי אבי וגם הוסיף כהנה וכהנה, עד שנתחוור לי שאצא מן העניין ברכוש גדול. ומדוע לא? הלא על כל צעד ושעל אנו נפגשים עם אנשים הסוחרים בנכסי דלא ניידי. הם התחילו בלא כלום ועכשיו הם נמנים בין עשירי העיר! אמרתי למר קרוגר שכנראה אקנה חמש מניות. למחרת סיפרתי על כל זה למר ראוז, זה האיש שהשגתי אצלו את שיעורי השני בסתיו 1904, בראשית שנתי השניה כאן, ושהמשכתי להחזיקו. מר ראוז היה המנהל בחנות „כרמל", ברחוב גרנד, איסט סייד, היחידה בניו־יורק למכירת יינות ארץ־ישראל. סוחרים ואנשי מעשה היו מבאי חנותו יום יום, והוא הבין במילי דעלמא. מר ראוז לעג לכל העסק. הוא אמר שעסקים כאלה צצים ככמיהין וכפטריות יום יום. בעיקר לעג לדברי מר קרוגר שהמניות נתיקרו בינתיים ב־25 דולר כל אחת. „על איזה יסוד נתיקרו?", שאל. „מה קרה במשך שבועות מספר להעלות את מחירן?!" על יסוד דברים אלה אמר מר ראוז שהוא חושד בישרנותו של מר קרוגר, ויעץ לי להתרחק מכל העניין.

מצבי הכספי היה מצויין בימים ההם. תלמידי הראשון העתיק דירתו לאיסט ניו־יורק אשר בברוקלין. עוד אח מהמשפחה מסר לי את שני בניו. ביחד קיבלתי 30 דולר לחודש משני השיעורים. היו לי עוד שיעורים נוספים באופן שהכנסתי עלתה ב־30—40 דולר לחודש על כל הוצאותי. התחלתי להפקיד כסף בבנק לחסכון. השקעה של 25 דולר לחודש הייתי מפריש בקלות מעודף הכנסתי. החלטתי להענות למר קרוגר ואקנה על ידו חמש מניות. התחלתי לבקר באספות החברה שהיו מתקיימות אחת לחודש. כמאה וחמישים איש קנו מניות. ביניהם היה מר שפירא מעיר סאהל. הוא השקיע במניות את כל הנדוניה שאסף פרוטה לפרוטה לבתו. היה עוד אחד בשם דר. הירש הונור, אביו של המחנך המפורסם דר. אליעזר הונור,

פרופ. לחינוך ב„דרופסי קוליג'". כנראה קנה דר. הונור מניות אחדות משום שראיתיו מבקר ברוב אספות החברה.

יתכן שלו נמשכו הימים כתיקנם אז היתה מתקיימת הנבואה האופטימיסטית. התקופה היתה הרת גיאות כלכלית. המחירים הלכו ועלו. התעסוקה מרובה. אמונה היתה רווחת שימים טובים אלה ימשכו בלי קץ. בתנאים אלה נתעשרו רבים. „זבן וזבין אַגרָא אית ליה", וכל מכירה של בית או מגרש הביאה רווח בכנפיה. המוכר שמח, והקונה ציפה שגם הוא ימכור ברווח הגון. אילו נמשכו ימים אלה אין ספק שגם מגרשנו היה מתייקר ובאחד הימים היינו מוכרים אותו ברווח. אבל לא היו ימים כתיקנם. הם היו ימי אינפלציה דוהרת ופרוספריטי מלאכותית. ביום אחד (22 באוקטובר, 1907) התפוצץ הכול!

ההתחלה היתה בסגירת בנק אחד גדול (The Knickerbocker) שימים אחדים לפני זה עברה רננה שמצבו מתמוטט. החלה בהלה ("run") להוציא ממנו את הפקדונות. שום בנק בעולם איננו יכול לשלם במזומן בבת אחת לכל מפקידיו. הלא עצם תפקידו של בנק הוא להלוות לשמעון מה שראובן מפקיד. סגירה זו הביאה בעקבותיה בהלות על בנקים אחרים. אלה שילמו עד שלא יכלו לשלם יותר — ויסגרו. בהלה הקיפה את כל הארץ. בנקים למאות נסגרו, ואמצעיהם של מיליונים אנשים נשארו קפואים בלא שיוכלו להשתמש בהם. נוצר מחסור נורא בכסף מזומן. מיניסטר האוצר, קורטליו, חש לעזרת הבנקים באמצעים הכספיים של הממשלה. אבל חוקי המדינה לא היו גמישים למדי כדי לאפשר לאוצר הממשלה להושיט עזרה מספיקה, כיאות לשעת מצוקה יוצאת מן הכלל. נוצר „שוק שחור" בכסף מזומן, והיו אנשים שנאלצו לשלם רבית גבוהה ביותר עבור הלוואה לזמן קצר. משבר כלכלי על כל אבזריו ירד לעולם בארצות הברית.

בתנאים אלה של משבר כלכלי חמור היה שוק של נכסי דלא ניידי בין הקרבנות הראשונים. מחירי בתים ומגרשים החלו להידרדר מטה מטה. גם על מגרשנו עבר הכוס. במקרים כאלה חלות הפרעות בתשלומים הקבועים. הפיגור מקנה רשות לבעלי המשכנתאות לדרוש פרעון מיידי של כל חובם, והיות ואין הדבר אפשרי, נופלים הנכסים הממושכנים לנחלה לבעלי המשכנתאות. כל התשלומים החלקיים של הקונים בטלים ומבוטלים, והקונים יוצאים נקיים מכל השקעותיהם. סכנה זו רחפה גם על חברתנו. אולם רוב בעלי המניות יכלו להמשיך את תשלומיהם החדשיים, וזה איפשר לחברתנו

להמשיך את תשלומיה כסדרם. נמצאו בכל זאת בעלי מניות שהפסיקו את תשלומיהם החדשיים, ועל פי חוקי החברה אבדו את זכותם כבעלי מניות, וכל מה ששילמו הוחרם לאוצר החברה. החברים היו סבורים שסכומים אלה יעזרו בהרבה לכסות את ההפסד שנגרם בתוקף ירידת מחיר המגרש. הם זירזו זה את זה לקיים את החברה על ידי המשכת התשלומים. סוף סוף הלא יעבור המשבר, מחירי נכסי דלא ניידי יעלו שוב ואז נבוא על שכרנו. ככה קיימנו את החברה כל שנת 1907 וגם 1908. עד אשר עבר המשבר. התשלומים על חשבון שלוש האפותיקאות שהיו זו על גבי זו על המגרש הצטרפו ל־14,000 דולר. כל הזמן המשכתי לשלם 30 דולר לחודש בעד שש מניות, מפני שבינתיים החליט אבי לשוב לביתו בסמולנסק, רוסיה, ואני החזרתי לו את כל מה שהשקיע במנייתו. הוא הזכיר למר קרוגר את הבטחתו בשעת קניית המניה, אבל הלה השיב שעלי מוטל להמשיך את התשלומים של אבי. ערב אחד בצאתנו יחד מביתו דיברתי אליו על אודות הבטחתו לאבי, אבל הוא השיב לי בדברי חרפות, ויסתלק ממני ברחוב באמצע השיחה. חשדו של מר ראוז עלה בזכרוני, אבל סברתי שגם הוא בוודאי נפל קרבן כמוני וביקש על כן להסתלק מהתחייבותו כלפי אבי. בכל אופן, אני המשכתי לשלם. אחר כך נודע לנו שמחיר מגרשנו ירד פלאים. מכאן שאין מן התועלת להמשיך להשקיע כסף במגרש שמלכתחילה נמכר לנו במחיר מופרז מאוד. החלטנו להסתלק מכל העסק. מספר „אנשים הגונים" שהיו ביניגו נגלו לבסוף כשותפים למכירה שהרויחו מכל העסק. כולנו יצאנו „נקיים" מספקולציה זו. מר שפירא, שהשקיע בעסק את כל הנדוניה של בתו, מת מיתה חטופה זמן קצר אחרי זה. לי עלה זה בחמש מאות דולרים. ביחד עם הכסף שנתתי לאבי לפני שובו לרוסיה, נמסו כל חסכונותי, ועוד הפעם הייתי תלוי מדי שבוע בהכנסתי משעורים פרטיים. מקרה זה נעשה גורם מכריע בחיי אחרי כשנתיים ימים.

השכלתי הכללית

במקום אחר הזכרתי שבניו־יורק היו קיימים בתי ספר פרטיים להדרכת תלמידים לבחינות „רידזנטס", שהקבילו לקורס בבית־ספר תיכוני כללי, וזיכו לכניסה במכללה, בלי בחינה נוספת. כמעט כל מכרי שביקרו כבר במכללה בחרו להם את הדרך הקצרה הזו. אני בחרתי לי דרך

יותר ארוכה. אחרי שקיבלתי תעודת־סיום מפובליק סקול מס. 7 בשנת 1905, נרשמתי ב־ City College of New-York שהיה ידוע בשמו המקוצר C. C. N. Y. ולו קורס בן שבע שנים: שלוש שנים ב־ Townsend Harris Hall שהיה בית־ספר־תיכוני בעל קורס מזורז, והספיק לתת בשלוש שנים את הקורס הרגיל של ארבע שנים, ואחריו ארבע שנים של המכללה. באותו זמן המשכתי במתן שעורים פרטיים, שהמציאו לי את פרנסתי ברווח, אולם הם היו נפוצים ברחבי העיר ואנוס הייתי לבזבז 3—4 שעות ביום בנסיעות בעילית ובקרונות. בשעות אלו הכנתי את שעורי. למדתי לעמוד בעילית או בקרון בלי לאחוז באיזה משען. על ידי כך נשתחררו שתי ידי ואני יכולתי לכתוב ולחשב במשך נסיעותי הארוכות.

בקיץ 1908 סיימתי את „טאונסנד הרריס הולל" ואכנס לכיתה א' של מכללת C. C. N. Y. כמעט כל מכרי למדו בה. ממשלת עיר ניו־יורק היו זכאים תמכה במכללה זו תמיכה שלימה, וכל תושבי העיר ניו־יורק היו זכאים ללמוד בה חינם. דבר זה היה חשוב מאוד לכל אלה שהיו אנוסים לדאוג בעצמם לפרנסתם, ולכל ההורים שידם לא מצאה לשלם שכר־לימוד במכללה. כ־85%—95% מכל תלמידי מכללה זו היו יהודים. הם מיעטו בפעולות אספורט וירבו להשקיע את אונם ומרצם בלימודים.

ב־ C C.N.Y. למדתי שתי שנים. הקורס היה כללי. שום מטרה ברורה לא היתה לנגד עיני. לא הרגשתי בנטייה לאיזה מקצוע במיוחד. למהגרים ממזרח אירופה לא היה כמעט שום נסיון בלימודי מכללה, היות והמכללות ברוסיה היו כמעט סגורות בפני יהודים.

כאשר מצאו המהגרים מרוסיה שבאמריקה פתוחים שערי המכללות לרווחה, התחילו „להסתער" עליהן, ובמשפחות רבות עשו כל מיני קומבינציות, אפילו על חשבון המזונות, כדי לאפשר לבן לבקר מכללה. חשיבות גדולה ומיוחדת נודעה לתואר „דוקטור" (רופא). צעירים רבים נכנסו לבתי־ספר לרפואה רק משום שהמשפחה השתוקקה שמישהו מהבנים יהיה „דוקטור". בימים ההם לא היתה שום בחינה מקצועית, ורבים נכנסו לשדה הרפואה בלי כל הכנה או נטייה למקצוע זה. שגור היה בפי הבריות שרופאים בלתי מתאימים למקצועם „קוברים את שגיאותיהם".

צעירים בעלי לשון חדה נחשבו ראויים למקצוע של עורכי־דין. לשתי פרופסיות אלו, רפואה ומשפטנות, נכנסו אז רוב התלמידים היהודיים

שביקרו מכללות. בזמן ההוא היו רוב המכללות סגורות בפני תלמידות, פרט להוראה בבתי ספר כלליים של הממשלה, ולבתי אולפנא לחינוך מורות פנו בחורות יהודיות רבות. שכר מורה בבית ספר כללי לא עלה בהרבה על שכר מורה בתלמוד תורה: 8—10 דולר לשבוע. נוסף לזה היה החיתון אסור למורה בבית ספר כללי.

התואר „דוקטור" היה יקר כל כך עד שמי שזכה לתואר זה מצא לו קופצים רבים בשוק השידוכים, עם נדוניה גדולה. היו גם מקרים כאלה: בחורות שעבדו בבית חרושת קיבלו על עצמן לפרנס חתן ששאף להיות דוקטור. שכר העבודה בבית חרושת היה נמוך למדי אבל הן המשיכו לעבוד בדם התמצית עד שבחיר-לבן הצליח לסיים את חוק למודיו ולקבל את התואר הנכסף. בזה קנו לעצמן בעל-דוקטור, לקנאת כל החברות. לפעמים נולדו מסדר זה גם טרגדיות קשות: במשך שנות לימודיו התחיל החתן להרגיש שתהום הולכת ונוצרת בינו, ההולך ונעשה יותר ויותר „מתורבת", לבין הבחורה, ההולכת ומאבדת את חן-הנעורים שלה בשנות עמל בבתי החרושת, וסופה להישאר אשה פשוטה כל ימיה. איך יוכל „דוקטור" לבלות כל ימיו עם אשה פשוטה הראויה לאיזה חייט או פועל פשוט! במקרים אלה קם הבחור, אחרי שנעשה דוקטור, ויעזוב את הבחורה, שהקריבה למענו את שנותיה ואת כל מאודה. לפעמים מצא לו איזו אמתלא להיפרד ממנה, ולפעמים הודיע הדוקטור שהתחתן עם צעירה המתאימה לו יותר, ויבקש סליחה, וכו', וכו'. רק בדמיון נוכל לתאר לעצמנו מה שנגרם לבחורה המאוכזבת!

ב„מפיצי שפת עבר" רבו התלמידים שביקרו בבית המדרש לרבנים מיסודו של דר. שכטר. לפנים היו כולם בחורי ישיבה, ושנות הלימוד בישיבה הכשירו אותם לרבנות. היה עוד גורם אחד: בבית מדרש לרבנים לא נדרש שום שכר-לימוד, ויתר על כן, בתור תלמידי בית אולפנא זה היו זכאים לבקר במכללת קולומביה בלי שכר-לימוד. תנאים אלה קסמו לבחורים שבשום פנים לא יכלו לשאת בהוצאות של קורס לימודים אחר.

בשנות ביקורי ב- C.C.N.Y. התחלתי לחשוב בכובד-ראש על בחירת מקצוע לעצמי. כאמור, לא הרגשתי בשום נטייה רצינית כלפי פרופסיה מיוחדת. החינוך העברי בתור מקצוע היה לא מעלמא הדין. התנאים היו כל כך גרועים, ועמדת המורה בחברה היתה כל כך ירודה, ששום בר-דעת לא היה בוחר בחינוך כמקצוע בחיים. אלה שכבר הורו בתתי"ם עשו את זאת

באופן זמני, כדי להרוויח את האמצעים המינימליים הדרושים להשגת מקצוע אחר.

יום אחד פניתי לעצה לכמה מחברי ב„מפיצי", מאלה שביקרו בבית המדרש לרבנים, אם כדאי לי להכנס לבית מדרש זה. הם קפצו כנשוכי נחש! דעתם היתה שלילית בהחלט. הם אמרו שלמרות זה שמורי המוסד הם תלמידי חכמים מובהקים, תנאי הלימוד, כפי שהיו קיימים אז, היו כל כך דוחים עד שכל מי שיש לו אפשרות למצוא לו דרך אחרת בחיים חייב להתרחק מלימודי הרבנות. ליתר תוקף סידרו לי פגישות עם עוד תלמידים של בית אולפנא זה, וכולם כאחד יעצוני להתרחק ממנו. היות ואני מצליח לפרנס את עצמי בכבוד, וכל השערים פתוחים לפני, אין הכרח שאפנה דווקא לבית המדרש לרבנים.

חלומם של זקני ושל אבי שאזכה להיות רב (או רבי) בישראל נגוז לבלי שוב.

יום אחד קראתי בעתון אידי שהנוער היהודי באמריקה התחיל להיכנס למקצוע ההנדסה (Engineering). רעיון צץ במוחי: הלא מראשית נעורי התעניינתי במתימטיקה ובמדעים. גם בבית הספר התיכוני וגם במכללה הצטיינתי במקצוע זה. מדוע לא אנסה להיווכח עד כמה אני מתאים למקצוע ההנדסה? זה היה באביב של 1910. נכנסתי למכללת קלומביה, לדיפרטמנט להנדסה, לשם שיחה עם פרופ. מאירס, ראש הוועד לקבלת תלמידים חדשים. סיפרתי לו על עברי האקדמי ואשאל בעצתו. הוא אמר שבשתים שלוש השנים האחרונות התחילו תלמידים יהודים להירשם בדיפרטמנט שלו, שלפני זה היה כמעט נקי מיהודים. שאלתיו אם אין המקצוע הזה כבר מאוכלס יותר מדי. תשובתו היתה: "There is always room on the top" (בראש הגבעה יש תמיד מקום פנוי). הוא אמר שעל יסוד עבודתי ב- C.C.N.Y. יקבלני לשנה השניה ב- Scool of Engineering, ובסתיו 1910 נרשמתי בדיפרטמנט זה בקלומביה. שכר הלימוד היה 150 דולר לשנה, פרט לתשלומים בעד המעבדות. בהתחשב עם הכנסתי משעורים פרטיים, 80—90 דולר לחודש, שהרשתה לי חסכון הגון בכל חודש, היתה הוצאה זו בגדר יכולתי.

התפקחות

באחד הימים היה לי זעזוע נפשי. זה היה בקורס בסלילת דרכים וריצופם — Road Construction. בין יתר הדברים אמר הפרופסור המרצה: אם אתה האינז׳יניר תדע את השפות רומית ויוונית על בוריין, תהיה בן־בית בספרות האנגלית, ותדע את שקספיר כמעט בעל פה, ואתה תבקש 3.10 דולר בעד כל אמה מרובעת בסלילת דרך, ואינז׳יניר אחר, שהוא ריק ונעזר מכל הידיעות הנזכרות, יציע לסלול אותה הדרך באותם התנאים בעד 3.00 דולר כל אמה מרובעת, אז יקבל השני את ההזמנה! דברים אלה הממוני. „היתכן", אמרתי לעצמי, „שבורות שכזו תלך בראש כל חוצות, ובעד עשרה סנטים עלובים יעיזו אנשים לזלזל באדם שקרא ושנה בספרות העולם, ויעדיפו עם־הארץ במקומו, שומו שמים!". דברים אלה גזלו את מנוחתי. ראיתי בהם שידוד מערכות העולם. זו תורה וזו שכרה!, אמרתי לעצמי. אבל מעט מעט החל העניין להתבהר. תורה לחוד ועולם המעשה לחוד. אתה האינז׳יניר שלמדת הרבה, אשריך וטוב לך, אבל מדוע תצפה שאדם זר ישלם לך יותר בעד עבודה שאינז׳יניר אחר, יהיה מי שיהיה, נכון לעשותה בפחות?! עולם התורה ועולם המעשה אמנם יונקים זה מזה, אבל ביניהם יש גם גבולות ומחיצות ואין האחד ניזון על חשבון רעהו.

הכרה זאת היתה ריבולוציה שלימה בהלך מחשבותי.

בין חובשי בית המדרש גודלתי, והרבה מעולמו ויחסו לערכי החיים של חובש בית המדרש נשאר אצור בלבי. מאז יצאתי מישיבת וואלוזין השתתפתי בהרבה פעולות מעשיות, אבל כולן היו בצורה של השתדלות מצדי למכור לזולת מרעיוני לבי ומהשקפות עולמי. ההצלחה נתבטאה בהיקף המכירה והמסירה של השקפותי. יכולתי לחיות את כל שבעים שנותי עלי אדמות ו„להצליח" בלי הפסק, ועם זה להישאר חד־צדדי, סגור ומסוגר בעולמי ובתחום מחשבותי אני. ככה חיים הרבה אנשים. אבל הלא יש עוד עולם גדול, העולם של הזולת, עולם המעשה המתבטא במונחים אחרים לגמרי. זכויותיו אינן פחותות כלל וכלל מזכויות עולמי, ואחרי העיון יוצא שאין הבנת עולמי שלימה כלל אלא אם כן אני מבין את המתהווה במחשבה ובמעשה בעולם האחר.

רעיון פשוט זה היה חדש לי. במשך השנים הבאות ראיתי כמה וכמה חוגים שרעיון זה לא חדר מעולם להיקף עולמם. די

להזכיר את המורה, לאו דווקא של אתמול אלא גם של היום, ולאו דווקא את המורה העברי אלא גם המורים הכלליים. המורים מתפלאים תמיד על ההורים ועל בעלי הבתים בכלל, שלכאורה הם אנשים נבונים, ועם זה עד כמה אינם מבינים את המורה, את מטרת עבודתו ואת השקפת עולמו. באותו הזמן נעלם מאת המורים עד כמה הם בעצמם אינם מבינים את ההורים, המוסרים לידם את הנכס היותר יקר להם, את ילדיהם, ואת בעלי הבתים, הנושאים בעול החינוך העברי וקיום בית הספר העברי, ורבים מהם עובדים עבודת פרך שלא על מנת לקבל פרס. חוסר הבנה הדדית הוא אבי אבות פרצות ותקלות בשדה החינוך.

בתור מנהל בית המדרש למורים בבוסטון עיבדתי קורס לחצי שנה בשם „המורה והציבור". את הקורס הזה לימדתי שנים רבות. המטרה היתה לגול לפני התלמידים, שעוד מעט ויזכו בתעודת הוראה, את תביעותיו של הציבור מאת המורה, עד כמה צריך המורה להתחשב עמהן, עד כמה חשוב שהמורה יבין מה שהוא חייב לציבור ההורים ולקהילה בכלל. השתדלתי לכלול כללים ולהסבירם בדוגמאות ומעשים מתוך החיים הידועים לתלמידים. עם זה בהגיע זמן הבחינות, ואני אמרתי להוציא מפי תלמידי את העקרונות של חובות המורה לציבור, שעמלתי להרביץ ביניהם, מצאתי בתשובות רבים מהם שהם דנו רק על מה שהציבור חייב להם, בלי להזכיר אף במלה אחת מה שהם חייבים לציבור. הגורם לנטייה זו היה ברור לי:

במשך כל שנות לימודם בתלמוד תורה, ב„פרוזדור", ובבית־המדרש למורים השמענו לתלמידים בצורות שונות על דבר חשיבות לימודם, ובפרט על התכוננותם להוראה, לא רק לעצמם אלא גם לכל הציבור היהודי באשר הוא שם. עשינו זאת כדי לעודדם להמשיך ולשאת בעול־הלימודים הכפול שהוא כבד למדי. מעט מעט בשלה ההכרה בלב התלמידים שהם גומלים חסד עם הציבור בזה שהם מקדישים מזמנם וממרצם ללימודים עבריים. באופן זה הלא צריך להכיר להם תודה! הלא הם, התלמידים, מעלים את עצמם קרבן עולה על מזבח שרות הציבור! ואם במצב נפשם זה באתי לדבר על חובתם הם לציבור, מצאתי חייץ קבוע שאין בו מעבר, וכל מה שאמרתי התנגש עם חייץ זה ויקבל משמעות אחרת לגמרי ממה שכיוונתי לתת להם.

בפרקים הבאים אספר על נסיונות שעשיתי ליצור גשר של הבנה הדדית בין ציבור המורים העברים לבין בעלי הבתים. נכשלתי בהחלט. לא אומר שאין אפשרות להצליח, אבל אנו עומדים בפני תנאים פסיכולוגיים

יסודיים, התפתחות נפשית שרשית, בשני החוגים, המהווים עולמות שונים, ובהם ניגודים רבים, ולא בקלות נוכל לקיים גשרי־הבנה יציבה ביניהם.

על יסוד האמור לעיל קבעתי שדברי הפרופסור הנזכר התחילו להחדיר בי הכרה שבמשך הזמן חוללה מהפכה שלימה בהלך מחשבותי.

בראש וראשונה התחלתי להבין יותר את הצד השימושי הכרוך בלימודי. מתכונן אני לתת שירות, וערכו יהיה רק לפי אותה המידה שיכולתי לשרת תהיה רצויה ודרושה לאחרים. הלא אני אינני מתכוון להכניס את הזולת לעולמי אני, אלא אני הוא שאומר להיכנס לעולמו הוא, בחוג עבודה המעניין אותו, ובתנאים הרצויים לו. אחרת — אשב בטל! התחלתי לנתח את תנאי החיים סביבי ולשאול את עצמי מדוע עושים אנשים מה שהם עושים. לא תמיד נמצא לי ביאור מספיק, אבל אור חדש נגה על סביבי. עמדתי אז גם על עובדת־חיים חשובה: במידה שהבנתי יותר את הסיבות והגורמים לדבריהם ולהתנהגותם של אלה שבאתי אתם במגע, בה במידה היה יותר קל לבוא אתם לידי הבנה והסכם. רק זמן קצר עבר ואני התחלתי לקצור בריונה מזרע ברכה זה, כפי שאספר בפרקים הבאים. גם בכל השנים הבאות נמצאה דרך זו קלה יותר ופוריה, בקרב מתנגדים ותומכים כאחד.

באותו הזמן התחלתי להבין יותר את רוח חובש בית המדרש, ואת הגורמים שסיפקו לי כוחות נפש בימי נעורי, ואראה גם אותם באור חדש. הרבה מתורת־החיים של חובש בית המדרש עודנו תורה מפוארה, שכוחות עצומים אצורים בה, ובשום פנים אין לוותר עליהם. מעט מעט למדתי גם כן שדווקא מיזוג שני העולמות יוצר דרך־חיים שמכשוליה מועטים. אבל, כיצד להגיע למיזוג זה? שאלה זו היא פרק גדול וחשוב בתורת החיים, והרבה מנסיונותי וכשלונותי בשנים הבאות מקורם בהתלבטויותי למזג שני עולמות אלה.

בין המצרים

לימודי ב־Columbia דרשו יותר שעות מתוכניתי הרגילה ב־C.C.N.Y. השעות במעבדה, הכנה קפדנית של תרשימים, ועבודות שיכלו להעשות אך בבית. אלצוני לצמצם בהרבה את שעורי הפרטיים. זה הקטין את הכנסתי. באותה השנה הודיע לי אבי שאחרי שעברו עליו יותר משתי שנים ברוסיה, מוכרח הוא לשוב לארצות הברית. כל הכסף שהביא אתו נמס בהוצאות

יום יום. שלחתי לו דמי נסיעה מרוסיה לאמריקה. כמו כן שלחתי לאחי דב דמי הוצאות לאמריקה, אחרי שגם הוא, כמוני לפני שנים, נוכח שאין לו שום עתיד ברוסיה. עם בוא הקיץ נרשמתי לקורס קיצי בקולומביה. כל אלה אכלו את כל חסכונותי ולא נשאר לי כסף לשלם שכר־לימוד לשנה הבאה. כמו כן הוברר שאצטרך לצמצם עוד יותר את שעורי הפרטיים כדי שיהיה לי די זמן לעבודת־בית, שכרגיל היא אוכלת את כל זמנו החפשי של הסטודנט להנדסה. באביב 1911 דיברתי על כך עם ידידי מר ב. שבביתו היה לי השיעור הראשון בשבוע השלישי לבואי לאמריקה, ושגם עכשיו, אחר שמונה שנים, למד בנו אצלי. מר ב. הרגיעני ויאמר שלא אדאג כלל לתשלום שכר לימוד לשנה הבאה. הוא ילווני כדי צרכי, ואני אשלם לו „לכשירווח". ככה נמצא פתרון לפרובלימה חמורה, אבל זה לא השביעני רצון. מאז שבאתי לארצות הברית השתדלתי בכל כוחי להישאר בלתי תלוי בחסדם של אחרים. עכשיו יוצא שאין טובי בידי. אחרי שגמרתי את קורס הקיץ דיברתי שוב עם מר ב. חפצתי לדעת אם יוכל לתת לי הבטחה ברורה. הפעם דיבר בטון אחר: הדבר קשה; המצב הכלכלי ירוד; אבל עוד חזון למועד. עוד יש זמן עד התחלת הלימודים. אוי, אילו היו לי חמש מאות הדולרים, שאבדו לי בעטיו של מר קרוגר, הלא היה לי כל שכר־לימודי עד תום הקורס, וגם עודף הגון היה מונח עכשיו בבנק! עתה אני תלוי באוויר, ומי יודע אם אוכל להמשיך את לימודי. עם זה החלטתי לצאת לשלושה שבועות למעון־קיץ בהרי קטסקיל. השנה שעברה היתה קשה מאוד, השנה הבאה עוד תיקשה ממנה. הייתי כשחיף עץ, ומשקלי היה 120 ליטרא. אמי מתה בשנתה ה־26 משחפת. מחלה זו דרכה לחזור על אכסניה שלה, ועלי לאחוז באמצעי זהירות בעוד מועד.

בשובי בראשית ספטמבר מצאתי גלויה מאת מר ראוז מחנות „כרמל":

„תיכף לקבלך את זה בוא לחנותי בעשר בבוקר. יש הזדמנות שאסור להחמיצנה".

לא ידעתי למה שכיוון מר ראוז, אבל באתי לחנותו למחרת בעשר בבוקר. הוא הציגני לפני אדם קצר קומה ובעל הדרת פנים, כבן ארבעים ששמו היה רבי ניישטאדט מעיר אינדיאנפוליס, אינדיאנה.

לא חליתי ולא הרגשתי אז עד כמה תהיה פגישה זו מכריעה בחיי.

באינדיאנפוליס,
אינדיאנה

באינדיאנפוליס

אני נפגש עם גורלי

רבי ניישטאדט אמר לי שהוא בא בשליחות עדתו למצוא מנהל לבתי הספר העבריים שהיא החליטה לייסד. עד עכשיו התקיימו ארבעה „חדרים" מהסוג הישן. בעיר אינם שבעים רצון מהם. בזמן האחרון התאחדו כל בני העיר ויחליטו לייסד שני בתי ספר עבריים, בשתי שכונות, תחת הנהלה אחת. ארגון עירוני יטפל בכלכלתם.

הוא התראה כבר עם כמה אנשים כאן. הוא שמע עלי, והוא רוצה לדעת אם אני מעוניין במשרת מנהל בעירו. הקיפותיו בשאלות: מי ומי התומכים ברעיון בית־ספר־עירוני? אילו תקוות תולים בבית ספר זה? מאין יבואו תלמידים? מה יהיו היחסים בין בית הספר ובין ה„חדרים"? איזו שיטת־הוראה הם מעדיפים, ה„שיטה הטבעית", כפי שהיתה ידועה כבר, או „שיטת התרגום"? מאיזה מקורות מצפים לכלכל את בית הספר? מה יהיה תקציבו? היהיה רק לילדי עניים או לכל ילדי העיר? מאחר שבעדה קטנה תופס כל יחיד מקום של השפעה, עד כמה מובטח בית הספר כנגד מקרים של „קמצא ובר קמצא"? רבי ניישטאדט שאלני עלי, על עברי ועל נסיוני. השיחה ארכה יותר משעה, ואז שאלתיו: „כמה אתם אומרים לשלם למנהל?" רבי ניישטאדט כמעט שקפץ מכסאו. „מר הורוויץ", אמר, „אני נמצא בניו־יורק זה שלושה שבועות. בכל יום התראיתי עם מועמדים מן הבוקר עד שעה מאוחרת בערב. בסך הכול דיברתי עם 150—200 מועמדים. שאלתו הראשונה של כל אחד מאלה היתה: ‚כמה תשלמו?', והנה פה אתה יושב ומשוחח אתי על דבר המשרה, ורק אחרי למעלה משעה נזכרת לשאול על דבר השכר! פירושו של דבר שהשאלה בכללה מעניינת אותך. לאדם אשר כזה התפללנו, ואתה האיש! בשובי אציע שלושה שמות, אבל אומר שמבין השלושה אני מעדיף אותך. ומאחר שאני היחיד שראה את כל המועמ־

דים, אין ספק שחברי הוועד יסמכו על המלצתי. השכר הוא 1,500—1,800 דולר לשנה".

אמרתי שאני אבקש את הסכום הגבוה. רבי ניישטאדט אמר שלא יהיה קושי בזה. בין יתר הדברים הוסיף: "לאיחוד העירוני למען בית הספר נכנס גם בית כנסת שמרני חשוב. כמה מטובי העובדים למען בית הספר נמנים בין חבריו. הם לא היו שבעים רצון מהרבי שהיה להם, ואינם רוצים למנות רבי אחר. הם הבטיחו שלוש מאות דולר לשנה אם המנהל יסכים לדרוש אצלם בחגים, וכן מדי פעם בפעם, כלומר, שעלי לקבל גם תפקידו של ממלא־מקום רבי. השיבותי שאף־על־פי שקניתי לי נסיון בהטפה, לא מלאתי מעולם בשטח זה מקומו של רבי. רבי ניישטאדט הרגיעני ויאמר שאין לחשוש לזה. פרט ל"ימים הנוראים" כמעט שאין שם "מנין" אפילו בשבתות. וב"ימים הנוראים" אהיה חפשי לאמור מה שבלבי. הוא יציע את מועמדתי, ושכרי יהיה 1,800 דולר לשנה, שתתחיל ב"ראש השנה" הבא.

לו היה לי מה שאבד לי בעסק "מנחם מנדל" שהזכרתי, לא הייתי מקבל שום הצעה שפירושה הפסקת לימודי. אבל עכשיו חסר לי שכר־לימוד לשנה הבאה, ואני מאוד לא חפצתי להתרפס, כדרך מבקשי הלוואות, לפני מר ב., אחרי השיחה האחרונה שהיתה לנו. הסכמתי להצעת רבי ניישטאדט. חשבתי שהוצאותי לא תעלינה ליותר משש מאות דולר, ואז ישארו לי אלף ומאתיים דולר, שיספיקו לי לגמור את כל הקורס מבלי לעסוק בשום דבר אחר. זה יאפשר לי להתמסר ללימודים ולהתמחות בהם, דבר שיבטיח לי גם משרה וגם אפשרות להתקדם ולהתפתח. יש להוסיף שבזמן ההוא היה שכרו של המורה העברי נמוך עד מאוד: 30—35 דולר לחודש. גם שכרו של מנהל היה נמוך למדי. ב"תלמוד התורה דמעלה העיר" שבניו־יורק, שהיה הכי גדול בארצות הברית, ובו כ־1,500 תלמידים, היה שכרו של המנהל 1,200 דולר לשנה, ופה מציעים לי, צעיר בלתי מנוסה, משרת הנהלה בשכר 1,800 דולר! רבי ניישטאדט עשה עלי רושם מצויין. הוא הבטיח להודיעני במברק את החלטת הוועד. זה היה בראשית ספטמבר 1911.

נשארתי במצב מתוח. עוד מעט ותיפתח המכללה ועלי לדבר עם מר ב. על דבר הלוואה. מאידך גיסא יש לחכות לידיעה מרבי ניישטאדט. כעבור שבוע קיבלתי מכתב מרבי ניישטאדט, שהיתה אספה, והוא מסר על ביקורו ועל ראיונותיו הרבים עם מועמדים. הוא הזכיר שלושה שמות ומביניהם העדיף אותי. על פי הכלל ש"אסור לאדם שיקדש את האשה

עד שיראנה" (קידושין מא.), מובן שאנשי הוועד חפצים לראות ולשמוע אותי לפני בואם לידי החלטה סופית. רבי ניישטאדט הוסיף שאין לפקפק כלל שההחלטה תהיה חיובית. לכן ביקשני שאתכונן לבוא לאינדיאנפוליס ל"ראש השנה". עלי יהיה לדרוש פעמיים בבית הכנסת השמרני, כמדובר. הוצאות הנסיעה ואש"ל יהיו כמובן על חשבונם.

ה"מדרש הנעלם" בהכנותי היה עניין הנאומים לראש השנה בבית הכנסת. אלה צריכים להיות בצורת "סרמון", נאום דתי, מיוסד על נושא מרכזי ומסביב לציטטה מתאימה. בבית המדרש לרבנים יש קורס מיוחד לזה בשם "הומילטיקה" — חכמת הדרוש. החניכים משקיעים הרבה זמן ומרץ בהרצאות-לנסיון בשבתות בבית הכנסת המיוחד של המוסד, בנוכחותם של המורים ורבים מהחניכים. אחרי כל הרצאה מנתחים אותה במחלקה באיזמל חד. ככה קונה לו כל מועמד לרבנות נסיון והתמחות בנאומים בבית-כנסת. לי לא היתה אף בבואה דבבואה של נסיון כזה. הזמן קצר, ועלי להתכונן. הרגשתי שדווקא פרט זה מכריע. אם אכשל אז אעשה רושם רע על הציבור. תכונותי ביחס לתפקיד ההנהלה אינן בולטות בפגישה ראשונה. הקהל ילמד מן המפורש על הסתום — וידיעני לחובה, ואז אהיה בכל רע, מפני שיהיה מאוחר לשוב למכלה בשנה זו.

פניתי לידידי בעבודת "מפיצי שפת עבר", פייבל צירטוב, שסיים את חוק לימודיו בבית המדרש לרבנים באותו קיץ, וכבר קיבל משרה ברוטשסטר, ניו-יורק. הוא היה טרוד בהכנות למשרתו הראשונה, והרבה מעתידו היה תלוי ברושם הראשון שיעשה בנאומיו ב"ימים הנוראים" הבאים. הוא אמר לי שהעניין רציני. הכנת נאומים נחשבת לחלק הכי קשה בעבודת הרבי, והיא מדאיגה ביותר את הרבנים החדשים. דבר אחד עודד אותי: ב- C.C.N.Y. היו לי שני קורסים ב"הטפה בציבור". אני הצטיינתי בהם, וחברי היללוני על נאומי בכיתה. נסיוני ב"מפיצי שפת עבר" ומחוצה לה היקנו לי דרגה שחברי בכיתה לא הגיעו אליה. אימתא-דציבורא לא היתה לי. בהכנותי לנאום עמדה לפני השאלה: "מה לומר?"; ל"איך-לומר" לא דאגתי. אבל עכשיו עמדתי על קרקע בתולה. צירטוב נתן לי נאום אחד שהשמיע לפני כמה חדשים. נאום זה יכול לשמש לי דוגמה לנאומי בראש השנה. בחנות הספרים של ש. דרוקרמן, ברחוב קנל, קניתי ספרי-דרוש אחדים, ביניהם אחד באנגלית, ואחד בשם "דרשות הרמ"ה", בשני כרכים. חיבור זה סיפק לי מעט חומר, היו בו נאומים לראש השנה, אבל כולם

היו מלאים מאמרי חז"ל ורמזי פסוקים המתאימים לשומעים היודעים את ה"נקודות השחורות". זה לא יתאים לשומעים באינדיאנפוליס, שלפי רבי ניישטאדט אין רובם יודעים יותר מ"עברי". בחרתי לנושא נאומי ליום הראשון את המאמר: "אמרו מלאכי השרת, רבונו של עולם, מפני מה אין ישראל אומרים שירה (הלל) לפניך בראש השנה? אמר להם: אפשר, מלך יושב על כסא הדין, וספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפניו, וישראל אומרים שירה!" (ערכין י:). לא בלי קושי חיברתי נאום שהיה בו מחשבון־הנפש של היחיד והציבור, וסיימתי בחוב שאנו חייבים לילדינו. חיברתי נאום גם ליום ב' דראש השנה. שניהם היו באנגלית, שבה היה לי פחות נסיון מאשר בעברית. אמנם לא הייתי מרוצה ביותר, אבל לא נותר לי אלא מעט מאוד זמן ולא ידעתי אל מי לפנות, את צירטוב לא חפצתי להטריד יותר. לא סיפרתי לאיש על דבר נסיעתי, כיוון שלא הייתי בטוח בהצלחתה.

הנסיעה לאינדיאנפוליס, מרחק של 900 מיל, ארכה יממה. בפעם הראשונה בחיי נסעתי בקרון "פולמן", ושינה במיטה ברכבת הפליאתני. הגעתי למחוז חפצי יומיים לפני ראש השנה. רבי ניישטאדט פגשני בתחנה ויביאני לביתו. משם הובילני לביתו של טשארלס מדיאס, ראש ועד בית הספר. בביתו של מר מדיאס פינו לי את חדר משכבם הנהדר, ושמונה ימים גרתי אתם. אחר כך לא חפצתי להעמיס את עצמי יותר על משפחה יקרה זו ואעבור לבית מלון עד שיוברר מצבי. מר מדיאס היה ידידי המסור ביותר בכל זמן היותי באינדיאנפוליס. הוא היה חבר בבית הכנסת השמרני שבו היה עלי לנאום.

ביום א' דראש השנה היה נאומי בכתב לפני. לא עלה בידי לשננו בעל פה בשלימות, ומדי פעם העיפותי עין על הכתב. הייתי רחוק מהשיגרה הרגילה שלי בעברית. הנאום ארך כעשרים רגע. ביום ב' דראש השנה לקחני מר מדיאס לבית הכנסת של האונגרים. הוא אמר כי שם רוצים לשמוע אותי גם באידית, אחרי שאגמור את דברי באנגלית. נאומי ביום ב' הסב לי אכזבה. לא זכרתי מה שכתבתי על פי הדוגמה שנתן לי ידידי צירטוב. לא הורגלתי בזה. כתום החלק האנגלי התחלתי לדבר באידית על החינוך ועל האפשרויות הגנוזות באיחוד הקהילתי שנוצר למען בית־הספר. דברי לא היו מוכנים מראש. דיברתי בשטף, בהתלהבות ואל העניין. מר מדיאס אמר לי שאילו הפסקתי לאחר נאומי האנגלי הייתי יוצא וידי על ראשי. באידית הייתי איש אחר לגמרי. הרושם היה שאני יודע לנאום, ואף מכיר את החומר אשר לפני,

אלא שאינני שולט שליטה שלימה באנגלית לצורך נאום על הבימה. זה הציל את המצב. סוף סוף לא הוצגתי כנואם אלא כמחנך.

מדריכי הפגישוני עם אנשים רבים, בפרט עם חברי הוועד ועם התומכים החשובים של רעיון בית־ספר משותף. מובן שכל אחד חפץ לתהות על קנקני. מהפגישות האלו נחרתו בזכרוני שני דברים: כמעט כל אחד אמר לי שהוא היה ראשון להגות את הרעיון שהעיר זקוקה לבית־ספר משותף. פירושו של דבר שהרעיון מצא לו הרבה תומכים. הדבר השני שאני זוכר היה שרבים השתדלו להטות אותי הצידה לשם שיחה פרטית, ובשיחה נזרקו מלים בגנותו של מישהו מחברי הקהילה או קבוצות שלימות. אף־על־פי שהייתי צעיר (בן 25), וחסר־נסיון בהכרת חיי קהילה באמריקה, הבנתי שבעניין זה טמונה לי רשת. אם אך אביע הסכמה כלשהי לדברי הקטרוג של בן־שיחי, שנאמרו, כביכול, בתורת סוד גמור, יחזור בן־שיחי תיכף על דברי, בהוספות ושינויים כטוב בעיניו, ובזמן קצר אקים לי מתנגדים רבים. רבי ניישטאדט הסביר לי אחר כך שאפילו בן־שיחי היה נעשה מתנגדי. אבל מעודי שנאתי דברי־לחש ולשון הרע, ובכל פעם שדברים כאלה נאמרו לי השתדלתי להפוך בזכותו של המקוטרג, או לרפך את הכוונה הרעה שאיש־שיחי השתדל לייחס לאחרים. רבי ניישטאדט אמר לי שלגישה כזאת מאת איש ציבורי לא היו רגילים כלל, והתגובה הכללית היתה חיובית.

בין כסה לעשור התקיימה אספת הוועד ויחליטו למנותני למנהל לשנה הבאה בשכר 1,800 דולר לשנה. באותה אספה נתעוררה שאלה חריפה: אני אמרתי לרבי ניישטאדט וגם לראש הוועד מר מדיאס שבערים הקטנות יש הרבה מתכונת „קיקיון דיונה" בנסיונות להקים מוסדות חדשים. התנגדותו של מיעוט קטן, ואפילו של איש „חזק" אחד, דיה להכשיל את הנסיון. על כך קראתי רבות בעתונים. נוכחתי שגם כאן קיימת התנגדות ליסודו של בית־הספר. ה„מלמדים", למשל, בעלי ה„חדרים", היו מתושבי המקום ולהם השפעה בעיר. מה יהיה אם באמצע השנה יצא ש„המצוקים ינצחו את הארָאלים", ובעטיה של איזו אמתלא ייסגר בית הספר, אפילו יצליח בשטח החינוכי?

מטעם זה דרשתי ששכרי לכל השנה יהיה מובטח בחתימתם האישית של מספר בעלי בתים אמידים, באופן ששכרי ישולם לי בין אם יוציא בית הספר את שנתו ובין אם לא יוציא. טובה כפולה תצמח מזה: אני והמורים שאביא נהיה בטוחים במשרותינו לכל השנה, ונוכל לתכנן את

עבודתנו מתוך הרגשה של בטחון ויציבות. זה גם יקל מלכתחילה למצוא מורים דווקא מן המשובחים. באותו הזמן תשמש הערובה מניע־מדרבן להרחיק מאת בית־הספר את הסכנות לקיומו.

דרישה כזאת לא נהיתה ולא נשמעה למיום קום הקהילה היהודית באינדיאנפוליס! אני עמדתי בשלי ולא חפצתי לקבל שום הבטחות אחרות. אחר כך נודע לי שבאמצע הדיון באספה אמר מר מדיאס, יושב ראש הוועד, שהוא רואה את דרישתי כמוצדקת בהחלט, ושאם חברי הוועד לא יחפצו לחתום אז יחתום בעצמו, בתור ערב פרטי, לכל שכרי לשנה הבאה. דבריו עשו רושם, הוועד החליט למלא את דרישתי וכשנים עשר איש, כמעט כולם אמידים, חתמו על הערבות. זאת אומרת שכל אחד מהם התחייב לשלם לי בעד כל השנה, אם אבחר לגבות ממנו.

ידידותו של מר מדיאס עמדה לי לכל ימי שהותי באינדיאנפוליס. בלבו של מר מדיאס בערה אש קודש. הוא נמנה עם אותם יהודים בעלי־אמונה המקריבים נפשם למען יהדותם. עכשיו מצא את עצמו עומד בראש בית־הספר. עתידם של ילדי העיר תלוי במה שהוא וחבריו יעשו. מזה נבעה הנכונות שלו, וגם של חבריו, שלפי מיטב ידיעתי לא היתה עוד כדוגמתה בדברי ימי החינוך העברי בארצות הברית עד אז.

יש לציין כי שכרי, 1,800 דולר לשנה, היה גבוה פי כמה משכרו של רבי ניישטאדט, שהיה רב העיר ולו משפחה גדולה. הוא עודד את חברי הוועד להתקשר אתי, ויהיו תנאַי מה שיהיו! והיה במעשה זה סיכון רב לרבי ניישטדאט. כשלון בעבודתי היה עושה אותו שעיר לעזאזל, וקרוב לוודאי שהיה מוכרח לעזוב את העיר. אבל הוא היה מיחידי הסגולה בין רבני אמריקה ונכון היה להקריב את נפשו למען חינוכו של הדור הבא. את כל זה למדתי רק אחרי עבור זמן רב.

ביום הכפורים דרשתי בבית־הכנסת לשמרנים שלוש פעמים. דברי מצאו חן. הפסקתי לחקות צורות דיבור וסגנון המזקיקים הרבה אימון והדרכה, ואשוב לדרכי ההבעה שהייתי רגיל בהם בניו־יורק. נושאי דרשותי היו שאלות השעה וחשיבותן בחיי הציבור. העובדה שנתמניתי כבר למנהל נתנה לי כמה קבין של בטחון בעמדי על הבמה. הרגשתי שנתקבלתי בציבור ושאני „משתייך" לו.

בדבר אחד נשתנה יום כפור זה מהרבה ימי כפור שקדמו לו: אף־על־פי שעוד בהיותי בן אחת עשרה התחלתי לצום במשך כל יום הכפורים,

בכל זאת היה כל יום צום יום ענות בשבילי. סובל הייתי מחולשה שהביאה אותי לפעמים כמעט לידי התעלפות. הפעם הייתי טרוד במחשבה ובציפיה מדרשה לדרשה — השלישית היתה לפני תפילת „נעילה" — ולא הרגשתי בצום למרות זה שכמעט ולא אכלתי את „הסעודה המפסקת" שלפני הצום.

סכנה היתה צפויה לי בימים ההם. התנאים הטובים שניתנו לי באינדיאנפוליס היו עלולים ליצור בי הכרה של „כוחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה!" (דברים ח, יז). רבי ניישטאדט הצילני. הוא הזה אפשרות זו מראש, ופעם אחת אמר לי: „רצוי שתדע את הגורמים להתקבלותך: אם בתור נואם, דע לך שיש בעיר רבי ריפורמי, ורבי פייערליכט שמו. הוא מטובי הנואמים בארץ. אם בתור ידען, הלא כבר נפגשת עם כמה בעלי בתים, שקראו ושנו וגם שימשו תלמידי חכמים, והם אינם מתפעלים מידענות. הדבר שקנה את לב כל אלה שהכירוך היה אופן דיבורך והתנהגותך עם אנשים, ורגש היושר והכנות המקנן בתוכך. המשך להיות מה שהנך והצלחתך מובטחה לך מראש!". כבר למדתי להכיר מי ומה הוא רבי ניישטאדט. יחסו אלי היה כיחס אב אל בנו. מה שאמר לי אז ובעוד מקרים רבים שימשו נר לרגלי ויורוני הרבה בדרך החיים.

רבי יצחק אלחנן ניישטאדט

רבי יצחק אלחנן ניישטאדט היה חניך הישיבות בליטא. אחרי חתונתו היה שנים אחדות אחד מן ה„בראָדסקעניקעס" בישיבה בווילנא, מאותו סוג ה„פרושים" שסיפרתי עליהם בדברי על ישיבת וואלוזין. לקבוצה עילאית זו, בפרט בעיר מלאה תורה וחכמה כווילנא, נבחרו „פרושים" רק מבין הלמדנים הכי מופלגים. כזה היה רבי ניישטאדט. הוא בא לארצות הברית כ„משולח" מאחת הישיבות. אישיותו המקסימה כבשה לבבות בכל מקום בואו. הוא היה פיקח במילי דעלמא, איש שיחה שנון ומעניין, בעל חוש הומור מפותח, אוהב נגינה ובעל קול בריטון נעים, בעל לב־זהב, אוהב את הבריות, תוכו כברו, איש אמת לאמיתה, מסור לתורה וליהדות בכל נימי לבו ונפשו. בכל מקום בואו רכש לו ידידים ומעריצים. בתור „משולח" הצליח ביותר, אבל הוא בחל בחיי נדודים ובטלטולים מעיר לעיר. בעברו דרך אינדיאנפוליס, זמן קצר אחרי שרב העדה מת מיתה חטופה, הציעו לו כתב־רבנות שעל פיו יהיה הרב האורטודוקסי היחידי בעיר. הוא קיבל את הכהונה. זה היה מספר שנים לפני בואי.

חמשה בתי כנסיות היו באינדיאנפוליס, אחד מאלה היה של היהודים הריפורמים. במשך שנים רבות כיהן בו רבי מסינג. אחרי בואו של רבי ניישטאדט מילא רבי צעיר, מוריס פייערליכט, את מקומו של רבי מסינג. הרבי הצעיר היה נואם מצוין, שידע ללכד את בני עדתו לגוש מוצק. בית כנסת שני היה שמרני, ושלשת האחרים היו אורטודוקסים: אחד „רוסי", אחד „פולני" ואחד „הונגרי", על שם מוצאם של רוב החברים. ההונגרים הביטו מגבוה על האורטודוקסים האחרים. ליצנים היו מספרים, ואפשר שהיה גרעין של אמת בסיפור, שלמרות הקושי לאסוף „מנין" למנחה או למעריב ביום חול, כאשר ראה נשיא בית־הכנסת שנמצא ליטאי בין עשרת הגברים שנענו לבקשת השמש לבוא ולהצטרף ל„מנין", רמז לשמש והלה עמד שוב ברחוב עד שהביא עוד גבר, בלתי ליטאי, להשלים את המנין. בבית כנסת זה לא קיבלו את רבי ניישטאדט כרבם באופן רשמי, אך למעשה נעזרו בשרותו כל הזמן, ויום אחד בשנה, כפי שאספר להלן, היו מראים לו עד כמה הם מעריכים אותו. בתי הכנסיות ה„רוסי" וה„פולני" קיבלו אותו בתור רבם וכל בית־כנסת קצב לו שכר שנתי קבוע.

בזמן בואי לאינדיאנפוליס היה רבי ניישטאדט כבן ארבעים ולו שמונה ילדים. בהיכנסי לביתו יום אחד מצאתי את הרבנית מתמוגגת בדמעות. „מה קרה?", שאלתי בבהלה. „היום הודיעונו שבית הכנסת הפולני וגם בית הכנסת הרוסי החליטו להעניק לבעלי הוספה על שכרו". אני לא הבינותי. „ועל כך יש לבכות?", שאלתי. „כן", ענתה. „בבית הכנסת הפולני היה בעלי מקבל 150 דולר לשנה, ומעכשיו יקבל 250 דולר; בבית הכנסת הרוסי היה מקבל 100 דולר לשנה; מעכשיו יקבל 150 דולר, וקרוב להאמין שגם בית הכנסת ההונגרי יתן לו הוספה בפרופורציה כזו". על מתן בית הכנסת ההונגרי ידעתי כבר. בכל ערב יום כפור היה ועד בן ארבעה מחשובי בעלי הבתים שלהם בא לביתו של רבי ניישטאדט. הם נשאו ביחד דבר כבד: המחאה בת חמשים דולר כאות־הכרה לרבי על שרותו הנאמנה להם כל השנה. (במשך השנה היו משתבחים בעיר על רוחב לבם זה). אני עמדתי משתומם: זה אומר שעד ההוספה היה רבי ניישטאדט מקבל משלושת בתי הכנסיות, שבהם היו גם עשירים מופלגים, בסך הכל 300 דולר, ועכשיו, עם ההוספה, יקבל 450 דולר ויש אפילו אפשרות שזה יעלה עד 475 או 500 דולרים לשנה לכלכלת משפחה בת עשר נפשות! כן, רבנית מסכנה, היה מקום להוריד כנחל דמעה, אבל לא ידעתי אם זהו על ענותך ומצוקתך,

או על טמטום־המוח, קטנות־הנפש ולב־האבן של עדה עשירה שניצלה את כל כוחות נפשו של אדם דגול, מיחידי הסגולה שבאמריקה, ותתן לו לסבול חרפת עוני ורעב!

והאיש הזה, רבי ניישטאדט, עבד בלי הרף כדי שאני, צעיר, רווק, חסר נסיון, אקבל 1,800 דולר לשנה!!

אחרי מקרה זה נודעו לי עוד פרטים:

יום אחד בא לאינדיאנפוליס סוכן מ־„סוויפט ענד קא." אשר בשיקגו. חברה זו היתה אפילו אז מגדולי הענקים אשר באמריקה לתוצרת בשר, וגם בשר כשר, שסיפקה לחלק עצום מאוכלוסית ארצות הברית. בשר מובא משיקגו לאינדיאנפוליס לא נחשב עד אז לכשר, אפילו אם היה לו הכשר משיקגו, מפני שהוא „בשר־חוץ", ויש אפשרות שנטרף בדרך או שמישהו החליפהו בבשר טרפה. הסוכן הציע לרבי ניישטאדט למצוא דרך לאפשר הבאת בשר כשר משיקגו לאינדיאנפוליס. בעד זה יקבל מאת „סוויפט ענד קא." 15 דולר לשבוע (זה אומר פי שנים וחצי ממה שהיה מקבל אז משלושת בתי הכנסיות ביחד). רבי ניישטאדט ענה לסוכן:

„אם הבשר שחברת סוויפט ענד קא. תשלח לאינדיאנפוליס יהיה באמת כשר אז מחובתי, בתור מרא דאתרא, לאשר את כשרותו של הבשר, מבלי לקבל שכר בעד התרת המותר. אבל אם הבשר איננו כשר, אז אין חברת סוויפט ענד קא. עשירה למדי לקנות ממני הכשר. זה אומר שמאיזו בחינה שהיא אני מוכרח לדחות את הצעתך". הסוכן עזב בפחי נפש.

שמעתי עוד מעשיות ששפכו אור על טוהר נפשו וזוך אפיו של חניבא בן דוסא זה של ימינו.

לא יכולתי להתאפק ואדבר עם רבי ניישטאדט על ענין פרנסתו. הוא באר לי שלו היתה פרנסתו תלויה רק בשכרו הקצוב לו בבתי הכנסיות אז היו הוא ונפשות ביתו גוועים ברעב בזמן קצר. אבל למכת־לבבות־קשיחים הקדים הקדוש ברוך הוא רפואה: באינדיאנפוליס ובסביבה נמצאים אנשים יקרים המחבבים ומוקירים אותו ואת מעשיו, והם מתמידים לשלוח לו, לרוב בעלום־השם, סכומים מסוימים המגשרים את ההפרש בין הכנסתו מבתי הכנסיות ובין צרכיו המרובים. היתה לו גם כן הכנסה ידועה מרח"ש, וככה היה ירק־דגול זה חי.

עד כמה שכל אלה ביחד הצטרפו ללא יותר מלחם צר ומים לחץ תעיד העובדה הלקמן:

מר ב. אייזיקס נספח לחבר המורים שלנו בראשית שנתי השניה באינדיאנפוליס. יום אחד לקח אתו לטיול את בנו השני של רבי ניישטאדט, שהיה או כבן אחת עשרה, ויכבדהו ב־ice cream soda, משקה חביב עד מאד על הילדים בכל רחבי אמריקה, שהוא טעים ומבריא. היתה זו הפעם הראשונה בחיי נער בן האחת־עשרה שטעם ice cream soda. הנער טעם בזה טעמו של אחד מששים בגן עדן. הוא ידע שמשקה זה נמצא לילדים, אבל מעולם לא היו לו חמשת הסנטים הדרושים לכך. בימים ההם היה אפילו העני שבעניים, ואפילו במשפחות המתפרנסות מן הצדקה, נותן לילדים מדי פעם בפעם משקה חביב זה. פרט לכל יתר הטעמים היה גם טעם זה: מניעה תמידית מילדים דברים שהם חושקים עושה אותם לגנבים. אבל צרות־עינה של קהילת אינדיאנפוליס לא נתנה לה לשלם לרבה הנערץ שכר כזה כדי שיוכל להרשות לילדיו תפנוק כמו ice cream soda.

במצב זה כתבה הרבנית פרק־גבורה מיוחד משלה. מהפרוטות המצומצמות שהיו לה לכלכלת הבית סחטה את המקסימום האפשרי במזונות, בגדים, ויתר הצרכים הכי הכרחיים. הילדים היו תמיד נקיים, מנומסים, וגם גאים! אל נא ידע מישהו מחוץ למשפחה שהם רעבים וצמאים להרבה דברים הנמצאים בשפע על כל סביבותיהם! רבי ניישטאדט שמר מכל משמר על כבוד־האדם שלו; והרבנית, ברוח־גבורה שלא ידעה ליאות, חינכה את ילדיה לשמור על כבודם ולכבוש בלבם את יצר תשוקתם להרבה דברים שהיו מחוץ להשגת יד משפחת הרב.

ובמשך שנים החזיק רבי ניישטאדט בציצית ראשה של קהילת אינדיאנפוליס וינער אותה הלוך ונער, הלוך והכות בקורנס הגדול של הטפה, הגיון, תחינה, פיתוי ועידוד, עד שהספיק להעמידה על ההכרה שחינוך הילדים הכרחי לה כאויר לנשימה; שדרך החינוך קשה ועולה בכסף תועפות; שאין לעשות פשרות בטיבו של החינוך, אלא שהכול צריך להיות מהעידית שבעידית! הוא גם ידע להכניס בינה בלבם שהמאמצים צריכים להיות בראש וראשונה לא להקמת בניין גדול ויקר, שהיה בולע ללא שיור את כל האמצעים הכספיים שנועדו לחינוך, אלא להשגת אנשים מתאימים, יהיה שכרם מה שיהיה, ואם אנשים מתאימים ומוכשרים כאן אז הכל כאן!*).

---

*) לשאלתו של מר מארקסון מדוע לא דאג לצורה החיצונית של החינוך — בבנין נאה, ענה רבי ניישטאדט: „ראשית צריך ליצור ולבצר את הפנימיות, ולשפר את התוך; החיצוניות, הקליפה, תבוא אחר כך.“ (כתבי א. ד. מארקסון, עמ. 20).

במצב רוח כזה מצאתי את קהילת אינדיאנפוליס בבואי שמה בסתיו 1911. רבי ניישטאדט הכיר שבעדה הזאת נמצאות גם פנינים יקרות, אנשי לב ורוח, יהודים כנים ותמימים הרוצים בכל לבם ונפשם בקיום היהדות. אבל כוחות אלה היו במצב של לטרגיה. חוסר־אמונה, שבאמריקה אפשר לפעול דבר של ממש עם הילדים, היכה שורש בלבם, ועבודת־הסרק היומיומית של ה„חדרים" נתנה תוקף לחוסר האמונה. רבי ניישטאדט התנגד להשקפה זו. הוא הוכיח שהאדמה פוריה, שיש ויש תקוה, אלא שכל זה דורש עצה וגבורה, עבודה ואמונה בפוריותו של חינוך מתוכנן. במשך השנים התנערה קהילת אינדיאנפוליס מתרדמתה, ואגב עבודת־בנין מסועפת בשטחים רבים הצליחה לתפוס לה מקום בשורות הקדמיות ביהדות אמריקה. אבל כאשר התחיל רבי ניישטאדט את עבודתו היתה לו רק אדמת טרשים, שקרקעה ברזל, ושמיה נחושת, ולבות רבים, רבים מבניה — אבן.

אף על פי שרבי ניישטאדט היה אורטודוקסי בתכלית, ידע איך לשמור על יחס של כבוד הדדי עם רבי מוריס פייערליכט, הרבי הריפורמי, שבכל השנים התעניין בתכניותיו ויעזור לו הרבה, ועם מנהיגי העדה הריפורמית, שכללו את רוב העשירים והתקיפים שבעיר. רבים מהם עזרו לו להוציא אל הפועל את תכניותיו הגדולות והנועזות, וזה היה בזמן שבכל אמריקה יצאה היהדות הריפורמית חוצץ נגד היהדות האורטודוקסית. מנהיג רוחני אדיר, מטובי האישים בין רבני אמריקה, היה לה לאינדיאנפוליס והיא לא חלה ולא הרגישה.

ועוד קו לדמותו של רבי ניישטאדט:

רגש הרחמים היה מן התכונות המובהקות באפיו. הוא היה אב רחום וחנון לכל בני הקהילה. כל קשה־יום וכל מר נפש, כל מחלה, תקלה או פגע רע באיזו משפחה שהיא מצאו להם ביטוי בביתו ובלבו. ריב קשה בין גבר לאשתו, פירוד־לבבות בין אחים, הורים שסבלו ממרדנות הבנים או הבנות, ועוד ועוד מן הקוצים הרבים העולים בכרם הקהילה הובאו כולם אל רבי ניישטאדט. והוא לא ייעף ולא ייגע מלטפל בפצעי לבם של בני קהילתו. כבנים נחשבו לו, ומכאובי הבנים גרמו יסורים גם לאב. הרבה הרבה מזמנו וממרצו נבלעו ליישור הדורים אלה, שלא היה בהם שום תשלום חמרי, ולפעמים אפילו לא דבר־תודה, ולא כל שכן שלא היה בהם משום פרסום לאישיותו ולעמדתו כרב העיר. וזכורני שבקיץ השני

להיותי באינדיאנפוליס, באתי להיפרד ממנו לפני צאתי את העיר לעונת החופש. מצאתי אותו שוכב במטה וגונח. איש לא ידע ברגע ההוא שמחלה אנושה מאד תקפתהו. באמצע דברינו הפסיק ויקרא אליו את הרבנית ויאמר: „בביתו של נ. היתה תאונה, רגלו של ראש המשפחה נשברה. לכי נא אליו ושאלי לשלומו". „אבל", אמרה הרבנית, „אתה בעצמך חולה עכשיו, ואיך אוכל לעזוב אותך ללכת לשאול בשלום נ., שמעולם לא חפץ בטובתך!" „היא הנותנת", השיב הרבי, „אני אינני חולה מסוכן, חלילה. הנה אבקש את מר הורוויץ להישאר אתי עד שובך, ואת צריכה ללכת לדרוש בשלום נ. מזה הטעם: רק לפני ימים אחדים העליב אותי בזדון ויגרום לי צער גדול. ועכשיו כאשר באה הרעה עליו יחשוב שאני כועס עליו, ומה שקרהו הוא עונש מן השמים. רגש זה יכול להביא אותו לידי יאוש ולעכב את החלמתו, לכן לכי לבקרו והוא יבין שסלחתי לו ושאני מתפלל, כמו שאני עושה עכשיו, שהקדוש ברוך הוא ישלח לו במהרה רפואה שלמה". הרבנית הלכה במצוות בעלה ואני נשארתי אצל רבי ניישטאדט עד שובה. לא הוא ולא מישהו אחר חשד במה שיום המחרת טמן לו.

דברים אחדים על הלמדנות בקהילת אינדיאנפוליס:

בבית הכנסת הריפורמי לא היו למדנים, עד כמה שהיה ידוע לי. אפשר שנמצאו כמה אנשים שגדלו בסביבה חרדית, וקצת מגירסת ינקותם נשארה בזכרונם. בחוגי היהודים הריפורמים אפילו קריאת „עברי" נחשבת כבר ללמדנות. בבית הכנסת של האונגרים היה חזן תלמודי, ואפשר שהיו עוד אנשים בודדים שידעו ב„נקודות השחורות". יתרם היו אנשים שידעו להתפלל. בבית הכנסת השמרני לא נמצא אפילו תלמודי אחד. לקרוא בסידור — ידעו. על הלמדנות בבית הכנסת הפולני תעיד עובדה זו:

בליל שבת אחד התפללתי בו. על אחד הספסלים שכב השמש הזקן כשהוא שיכור כלוט. היה לו קול חזק ומדי פעם היה מילמולו מתוך שיכרות גובר על קול החזן. ידעתי שהוא מפורסם כשיכור, אבל לא שערתי שהוא מגיע למצב מחפיר כזה. היושבים אצלי אמרו שזו איננה תופעה בלתי מצויה. אי אפשר לדעת מראש מתי לא יהיה שיכור בשעת התפילה. ידעתי שהשמש אינו תלוי כלל בשמשות לפרנסתו. שאלתי: „ומדוע מחזיקים אותו בשעה שהוא מגולל חרפה על בית הכנסת לעיני הצעירים האמריקאים?" אנשי שיחי אמרו לי: „אם נשלח אותו אז לא יהיה לנו בבית הכנסת מי שיידע באיזו שבת אומרים ובאיזו אין אומרים „אב הרחמים". זו היתה

גוזמא. אני דווקא היכרתי אחדים מבין החברים שהיו יודעי ספר. אבל אין זו גוזמא לומר שרוב רובם של החברים ידעו אך מעט מאוד.

בבית הכנסת הרוסי היה מצב אחר לגמרי. שם היו תלמודיים אחדים, ורבים יכלו ללמוד בעצמם „פרק משניות". היו ביניהם גם כאלה שהכירו את הספרות העברית. אבל דווקא בבית־כנסת זה רקד השטן. מעשרת הקבין של מחלוקת שירדו לאינדיאנפוליס נטל בית־כנסת זה תשעה. הנרגנות, הקיטרוג והמחלוקת שהיו מקור צרה ודאגה לרבי ניישטאדט נבעו מבית־כנסת זה. רבי ניישטאדט סיפר לי שבשנותיו הראשונות באינדיאנפוליס נטפל אליו חבר בית־כנסת זה, שהיכרתי. בנערותו למד בישיבה, ועם בואו של רבי ניישטאדט לאינדיאנפוליס התחיל האיש לעיין בספרי „שאלות ותשובות" ובספרות של חידושי תורה. יום יום היה בא לבית הרבי וקושיא בפיו, מאלו שראה באחד מהספרים הנזכרים, ואם רבי ניישטאדט לא השיב לו בדיוק את התשובה שבספר הוציא עליו לעז שהוא „רבי עם־הארץ"! אין קץ לקושיות שאפשר ללקט מספרות ההלכה העצומה. סבלנות לא־אנוש היתה דרושה לרבי ניישטאדט שלא להשליך בר־נש זה החוצה.

חברי בית־הכנסת הזה התאחדו תמיד בדבר אחד: למרר את חיי הרב המקומי. השכר שנתנו, מאה דולר לשנה, היה בו יותר משום הבעת בוז מאשר השתתפות כנה בהחזקתו של המרא דאתרא. על סמך שני הדולרים לשבוע שנתנו לו נטלו רשות לעצמם להתעלל בו, תכסיס אחד, שבמקומות רבים אחרים השתמשו בו להרבות מחלוקת ושערוריות, היה להביא עוד רבי על הרבי המקומי. לפני הרבה מאות שנים אמרו קדמונינו: „דבר אחד לדור ואין שני דברים לדור" (סנהדרין ח). פתגם זה היה מיוסד על חכמת החיים, ועודנו שריר וקיים גם בימינו. רבי נוסף בעיר מוכרח להביא אתו מחלוקת בענייניים שונים, כגון: בכשרות, שחיטה, תלמוד תורה, וביתר שטחי החיים בקהילה. נוסף על כך גם הבעיה: „מי בראש?". בכל אספה ציבורית מתעוררת השאלה כיצד לכבד רבנים שאינם מכבדים זה את זה.

מזה הטעם המשיך רבי ניישטאדט לסבול מבית הכנסת הנזכר. הוא חפץ לקיים חזית מאוחדת בעיר, דבר שהיה בלתי אפשרי בנוכחותו של עוד רבי, מטרות נשגבות, מרחיקות־לכת לקיום היהדות בעיר, עמדו תמיד לנגד עיניו, וביצוען היה תלוי בשמירה על חזית מאוחדת בקהילה. אבל דווקא משום שבהתפוררות הקהילה האורטודוקסית היו כרוכות תקלות

רבות, איימו ה„רוסים" תמיד שהם עומדים להביא להם רבי לעצמם. יום אחד הביאו איזה בן אדם בשם רבי שפירא, שנטפל לרבי ניישטאדט בהיותו בבית־הכנסת הרוסי, ובנוכחותם של כמה חברים שרובם היו רוכלים בגרוטאות־מתכת (junk) הרים את נעלו בפני רבי ניישטאדט ויאמר: „הסוליא של נעלי זו יודעת יותר תלמוד ממך!" מה יכול הרבי העדין הזה לענות לחוצפה כזו!

לאחר זמן מה, וזה היה בשנתי השניה בעיר, הראה לי רבי ניישטאדט מכתב שקיבל באותו יום. המכתב היה מבית־הכנסת ה„רוסי", ובו הם מודיעים לו שהם מבטלים, ביטול חד־צדדי, את החוזה שחתמו עמו, ושהם עומדים לקבל להם רבי אחר. והם הוסיפו: „אנו סומכים על זה שאתה, שהנך דז'נטלמן אמיתי, לא תגרום לנו הפרעות בביצוע תכניתנו". בשחוק מר העיר רבי ניישטאדט: „על יסוד זה שהם יודעים שאני דז'נטלמן הם נוטלים רשות לעצמם להתנהג כבלתי־דז'נטלמנים!". אחרי עבור זמן קצר הביאו להם רבי אחר. ראיתי את רבי ניישטאדט בשברון לבו, אבל לא שערתי אז כמה גדול השבר.

המאוכזבים

ההתנגדות לרבי ניישטאדט, שנבעה מבית הכנסת הרוסי, לא היתה חזיון בלתי נפרץ. בחיים הדתיים של יהודי אמריקה רבו מאוד מקרי התנגדות כזאת. בית כנסת כחטיבה שלמה, וגם יחידים כשהם לעצמם, שגילו התנגדות עקרונית למרא־דאתרא נמצאו כמעט בכל עיר. לרוב היו כל האמצעים כשרים, אם אך היה בהם כדי למרר את חיי הרב ולהשפילו בעיני הציבור. ולפעמים קיבלה המשטמה, על כל דרכי הבעתה, צורה מחרידה, ורבנים חרדים יודעים לספר על „מגילות־פורענות" מיוחדות שרבים מאנשי עדתם זימנו להם בחיי יום יום. במשך עשרות בשנים היה מנהג קבוע שבכל שנה היה על הרב להיבחר מחדש, וטרם שהספיק לעכל את הידיעה שהחוזה שלו חודש, קדמתהו הדאגה לשנה שלאחריה. שכרו הקבוע של הרבי היה תמיד פחות בהרבה מכדי צרכיו הכי־הכרחיים, והוא נאלץ לצפות לנדבות שהעולים לקריאת התורה הכריזו עליהן בברכת „מי שברך" מיוחדה, לפי־רורי־תשלום בברית־מילה, חתונה, הלוויה, מכירת חמץ, מתן הכשרים שונים, ואמצעי הכנסה אחרים שהרבי היה צריך לחזר אחריהם בדרכים

שהשפילו את כבודו הן בתור אדם והן בתור מנהיג רוחני, וכל אלה ביחד לא הצטרפו לסעודת־חיים מספקת, וכל ימיו היה עני מרוד. ועם כל זה היו אנשים ש„עושר" חמרי זה, ו„אושר" רוחני זה, העירו בלבם שנאה נצחת וצמאון־ללא־רויה להצר את צעדיו, להשבית את מנוחת נפשו, ולעשותו שעיר לעזאזל כל ימות השנה.

מה שמפליא ביותר שדוקא מבין אותם האנשים, שפעם למדו בעצמם בישיבות, קמו מתנגדי הרב הכי חריפים, ודוקא בבית הכנסת של ה„רוסים", שבו התרכזו יודעי ה„נקודות השחורות" שבעיר, התרכזו יריבי הרב. ושאלה־מנקרת במוחך: אלה היריבים הלא ידעו מנסיונם שלהם „דרכה של תורה", על חיי הצער שלה. ההבדל שביניהם הוא שהם הקדימו לעזוב את הדרך הקשה הזאת, והוא התעקש, נשא וסבל עד שהגיע ל„סמיכה", וכל תגמולו עכשו פרנסה פחותה מפרנסתם של הפחותים שבהם. ה„זו תורה וזו שכרה"? ולמרבה התמהון: אותם יריבי הרב, שלא שכחו גירסא דינקותא, ממשיכים להוקיר גירסא זו. הם בעצמם קובעים עתים לתורה, משתייכים ל„חברה ש"ס", „חברה משניות", או „עין יעקב". הם תומכים בישיבות ומוכיחים בדרכים שונים שלימוד התורה ושמירת מצוותיה, כגון: שבת, כשרות, תפילה בכל יום ועידוד לומדי התורה, שכולם מן הדברים שנקנים ביסורים, חביבים עליהם. רבים מהם רוצים בכל לבם שגם בניהם יימנו בין יודעי תורה ואנשי דת. האיך יוכלו להוציא את רצונם מן הכוח אל הפועל אם הם בעצמם הולכים ומבזים בלי הרף את האיש המסמל בכל דרכי חייו את אהבתו לתורה? היוכל יחס־של־השפלה לרבי ליצור בלב בניהם אהבה וכבוד לערכים שאותו רבי מייצג? כיצד לבאר את קיומם של שני הפכים אלה בנושא אחד?

בדרך כלל, היחס לרבי הוא ביחס־מהופך ללמדנות שבין החברים:

אצל הריפורמים, שביניהם היתה הלמדנות חזיון יקר מאד, היה כבוד הרבי גדול, עמדתו בטוחה, שכרו שלם, והוא היה באמת המנהיג הרוחני ודברה הדתי של בני עדתו.

אצל השמרנים, שהתחילו להופיע בראשית המאה הזו על בימת החיים היהודיים באמריקה, וקצת למדנות נמצאה ביניהם, וכולם ידעו לקרוא את סדר התפילה בעברית, היה מצבו של הרבי ירוד קצת בהשוואה למצבו אצל הריפורמים, אבל עם זה השתחרר הרבי מהרבה פרטים שגרמו לזלזול ולתלוות־חמרית.

אצל האורטודוקסים, היה מצבו של הרבי ברוב המקרים כמתואר למעלה. היו אמנם הרבה יוצאים מן הכלל גם לטובה וגם לרעה. היו בתי־כנסיות שבהם גברה עם הארצות, ויחד עם זה שלטו זלזול, השפלה וגסות כלפי המנהיג הרוחני. כמו־כן היו בתי־כנסיות שבהם שלט יחס של כבוד והערצה לרבי בין כל השדרות.

אפשר שרק פסיכולוגים מומחים יוכלו לתת באור מספיק לחזיון המשונה הזה. אבל לי נראה שאפשר לציין שני גורמים שיסבירו תופעה זו:

הגורם הראשון יובן יותר על פי מעשיה ששמעתי מחותני, ד"ר ישראל קאנוביץ:

בעיר מולדתו ברומניה קיים היה מנהג שכאשר בא רבי מפורסם לעיר היו מכבדים אותו בדרשה בבית הכנסת הגדול בשבת אחר הצהרים. הדרשה היתה בשדה ההלכה. הבית היה תמיד מלא. רבים מהשומעים לא הבינו את להטי הפלפול, אבל עצם נוכחותם באוירה של תורה נחשבה להם לזכות ולמצוה גדולה. המנהג היה שאם מישהו מהשומעים לא הסכים לדברי הדרשן אז עלה על הבימה שבאמצע הבית, והיכה על השולחן. הדרשן הפסיק לדבר והאיש שאל אז את קושיתו. הדרשן היה צריך לתרצה. פעם אחת בא לעיר רבי גדול בתורה, ועוד לפני שהתחיל לדרוש נתמלא הבית עד אפס מקום. באמצע הדרשה נדחק איש אחד ועלה על הבימה והיכה על השולחן. הדרשן הפסיק וחיכה לשמוע את הקושיה. אבל האיש לא אמר כלום וירד מעל הבימה. אחרי עבור כרבע שעה חזר אותו אדם ועלה על הבימה ושוב היכה על השולחן. גם הפעם הפסיק הדרשן, אבל האיש לא אמר כלום וירד מעל הבימה. אחרי עבור עוד איזה זמן חזר האיש ושוב הפסיק את הדורש, ושוב לא אמר דבר ופנה לרדת מעל הבימה. אז אמר לו הדרשן: "בי אדוני, זה שלוש פעמים שהפסקתני. בפעם הראשונה חשבתי שמתוך אימתא דציבורא לא יכולת להקשות את קושיתך. גם בפעם השניה חשבתי ככה. אבל זו הפעם השלישית שאתה מפסיקני. בודאי יש לך דבר מה לשאול, שאל נא ואל תתבייש!" האיש השיב: "רבי ומורי, אני אדם פשוט. אינני מבין אפילו שיחת־חולין שלך, ואיך אֶהין להקשות קושיה? אבל הנה פה בבית־הכנסת נמצאים בלי עין־הרע למעלה מאלפים איש, ידעו נא הנאספים שגם מרדכי אהרן נמצא כאן!".

אותו הדחף ש"ידעו שגם מרדכי אהרן נמצא כאן" היה הגורם שיחידים רבים התנגדו לרבי. בכלל, בחיי יום יום לא היו פרצופיהם

ניכרים ביותר. אילו נגררו אחרי אלה שהרבי הוא להם מנהיג ואדם מכובד, אז היו נשארים ללא היפרוּת מיוחדת. אבל היות שהם למדו משהו בנערותם, והם יכולים לצטט קטעים מדרשתו של הרבי ואף לטעון שהיא מופרכת — מוצאים הם את עצמם בדרגה שוה עם הרבי, ו„כל העולם" מוכרח „להתחשב אתם" ולדעת „שכן נמצא מרדכי אהרן כאן!". אין ספק שהתנגדותם של יחידים רבים מתפרשת בזה.

היה עוד גורם אחד: הקנאה של המאוכזבים.

כניסתו של נער לישיבה היתה מלווה תקוות רבות. השיא המקווה היה שיגיע ויזכה לקבל „סמיכה". אבל הדרך לסמיכה סוגה בתנאים רבים: כשרון ללימודים, כוח־התמדה במשך שנים, אמצעים חמריים, רצון אדיר להמשיך, למרות השפעות חיצוניות המסיחות את הדעת מהמטרה העיקרית. מבין מתחילים רבים בישיבה זוכים רק מעטים לסמיכה. האחרים, הפורשים מלימוד התורה, עושים זאת לרוב מתוך אכזבה שמשאירה פצעים בלב, ביחוד אם הפורש אינו מקבל סיפוּק־רוחני בדרכו החדשה. אז מקננת בלבו הכרה של נחיתות. נוכחותו של ה„מוסמך" היא כמזכרת עוון־חולשתו וכקנתוּר על עזבו את דרך התורה. שלא מדעת הוא נוהג כילד הבועט בספסל שנכשל בו בדרך הילוכו. מאותו „מזכיר עוון" צריך להינקם, צריך לשנוא אותו ולכלות בו את חמתו.

בין הגורמים להתנגדות למנהיג הרוחני, הלמדן, יש למנות גם את קנאתם של המאוכזבים. קנאה זו לא ידעה פיוס. זה שופך אור על העובדה שכל התאמצותו של הרבי ושל תומכיו לפייס את המתנגדים לא נשאה פרי. התלונות המפורשות של המתנגדים לא היו הטעמים האמתיים, ולכן לא יכלו לבטלן כל התירוצים וכל ה„אמצעים כנגד" שמגיני הרבי אחזו בהם. הטעם האמיתי היה בבחינת „ליבא לפומא לא גלי", ולפעמים לא הכיר האיש בעצמו שדחף פנימי, מתחת־לסף־הכרתו, מפעיל אותו בהתנגדותו לרבי, וכנגד גורם זה הרי לא אחזו בשום אמצעים, ו„קשה כשאול קנאה", ומתנגדי הרב נשארו בהתנגדותם עד זיבולא בתרייתא!

גם באותם בתי־הכנסיות שהלמדנות היתה חסרה בהם, נתגלתה לעתים קרובות התנגדות אישית לרבי שנבעה מתוך גסות ועם־הארצות. גם זו יכלה להרחיק לכת ולגרום הרבה יסורים. אבל התנגדות זו חסרה את המרירות והארסיות שנמצאו אצל המאוכזבים האמורים. באותו הזמן מצאנו שאנשים למדנים, שלא נמנו בין המאוכזבים, היו לרוב בין ידידי הרב

ותומכיו, והם הביטו עליו כעל נושא הדגל בדרך החיים הרצויה להם ולהולכים לפניהם מדור דור.

דומני שהבאור האמור שופך אור על הגורמים לצרותיו ויסוריו של רבי ניישטאדט מאת כמה חברים ב„בית הכנסת הרוסי".

הקמת תלמוד התורה

אשוב נא לאוקטובר, 1911, ואספר על פרטי הקמת תלמוד התורה.

עוד לפני בואי נועדו שני מקומות לשני הסניפים של תלמוד התורה. האחד, בשכונה היהודית הכי מאוכלוסה, ב„סאוטה סייד"; השני, בקומה התחתונה בבית הכנסת האונגרי. בסאוטה סייד שכרו בנין מיוחד שעד אז היה מחסן ולא היה לו ספון. הוועד ניקה וציבע את המקום, הקים בו שתי מחיצות לרחבו, באופן שהיו בו שלושה חדרים גדולים. חדר קטנטן נועד למשרד. בארבעת עברי הבנין היו חלונות שסיפקו אור ואויר. הדיפרטמנט לחינוך כללי הבטיח למכור לוועד מכתבות עבור שני הסניפים.

לסניף בבית הכנסת האונגרי נועד חדר מתאים. בית הכנסת סיפק לסניף דירה, חום, מאור ושרות מתוך ציפיה שרוב התלמידים יהיו מבין חברי בית הכנסת. גם מקום זה התאים למחלקה.

לפי האומדנה ציפו להרשמה של 150 בסאוטה סייד ו־50 בסניף.

מורים

אחרי קבלת מנהל עמדה שאלת המורים. חוגים ידועים לחצו שחלק מחבר המורים ייבחר מבין ארבעת המלמדים, בעלי ארבעת ה„חדרים" שבעיר. במיוחד המליצו על מר דוב אריה פרידמן, שהיה לו „חדר" בסאוטה סייד. מר פרידמן היה איש משכיל שהיה משכמו ומעלה גבוה מהמלמדים האחרים. הוא חיבר מספר ספרי לימוד לתלמידים וביניהם: „תורת הלשון", „קרא מקרא החדש", „מקרא קודש", „תולדות ישורון". לספרי לימוד אלה היו מהלכים גם באירופה וגם באמריקה. הוא היה בשנות הששים. ל„חדר" שלו לא יצאו מוניטין. רבי ניישטאדט והרוב המכריע של חברי הוועד היו באחת: צריך להתחיל הכל מחדש! בהתאם להחלטה זו נסעתי לניו־יורק תיכף אחר יום הכפורים להביא משם שלושה מורים: שנים מהם ישמשו

בסאוטה סייד ואחד בסניף. נתנו לי „יד חפשית" בבחירת המורים. גם את קביעת שכר המורים השאירו במידה רבה בידי.

עמדתי לפני צעד אחראי בארגון הת"ת. כשם שאין המים מתרוממים מעל לשטח מקורם כן אין בית הספר יכול להצליח למעלה מיכולתם של מוריו. בניו־יורק לא היו בתי ת"ת מצליחים בעת ההיא. על איזה יסוד אדע מי ומי הם המורים שאתם אוכל לקיים בית ספר מצליח? אבל היו לי סיכויים. אקדים בסיפור מעשה שהיה.

בשנת 1904, באחת האספות של „מפיצי שפת עבר" נפגשתי עם אדם צעיר שעשה עלי רושם טוב. הוא אמר לי שהוא בא מעיר פילווישאק, רוסיה, לפני מספר חדשים. שיחתנו היתה בעברית ומדבריו היכרתי שהוא קרא ושנה הרבה. בחלק האחרון של האספה, שהיה מוקדש ל„ענינים שונים", קם האורח הזה ויבקש רשות הדיבור. הוא מתח ביקורת קשה על האגודה. „מה עושה האגודה להצדיק את שמה „מפיצי שפת עבר וספרותה?" החושבת היא שהיא מפיצה באמת את דעת השפה העברית ואת ספרותה על ידי נאומים ודיונים בעברית בשעה שהם מוגבלים רק לחדר אספותיה? מדוע לא תצא החוצה, לעשות עבודת־הפצה הראויה לשמה?!" דבריו שנאמרו בוודאות ובטון של קטגוריה העלו את חמתם של כמה חברים. האורח שקל למיטרפסיה. „האחד בא לגור וישפוט שפוט!" מאין יכול אדם חדש בארץ זו לדעת עד כמה מצליחה האגודה או איננה מצליחה להפיץ את השפה והספרות ולהשפיע על הציבור בנוגע לערכים עבריים? האין מידת ההגיון דורשת שראשונה יעמוד על תנאי המקום ופרטי העבודה, לפני שהוא יוצא לגנות את הנעשה?! דברי התשובה נאמרו לא בנחת, והרושם של השקלא וטריא לא היה נעים ביותר. אני הצטערתי על כל הענין. אחר האספה נפגשתי שוב עם האורח ואשתדל להוכיח לו ששגה במשפטו, ושבכל אופן רצוי שיוסיף לבקר באספות המכוונות לאנשים כמותו. הוא הוסיף לבוא. יום אחד אמר לי שבעוד זמן קצר יבוא מעירו חברו הטוב. הוא יביאנו אתו והוא בטוח שימצא חן בעיני. אחרי זמן קצר הציג לפני אדם צעיר בשנות העשרים, גוץ, קצר־ראייה, ומהנהגתו ניכר שהוא נחבא אל הכלים. האורח דבר עברית רהוטה ומדוקדקה. הכרתי שהוא תלמיד חכם. נפגשתי אתו מספר פעמים ואציע שבתור אורח מאירופה ימסור לנו קצת על המתהווה במקום מוצאו. האורח קיבל את ההזמנה. הוא סיפר קצת על העברים בעירו ואז התחיל לנאום על „משה". במקום לדבר

קצרות, כהוספה לתכנית הקבועה, נאם יותר משעה. גם הנושא היה שונה לגמרי מהרגיל בהרצאות האגודה. הוא דיבר על פרטי חייו של משה, ועל הגורמים לפעולותיו בתאורים מליציים ובהרחבת לשון. השומעים לא התעניינו בדבריו, וככל אשר האריך לדבר כן הראו סימני קוצר־רוח על ידי שיחות פרטיות בינם לבין עצמם. האורח הפסיק לפני שהספיק למצות את כל הנושא. הוא נעלב עד מאד. הלא כדברים האלה ממש השמיע לפני חוג עברי בעירו. דבריו היו כעין חוליה מסריה הסטורית ארוכה. שם הקשיבו לדבריו מתוך הערצה, ופה צחקו לו בפניו! השתדלתי לפייסו, אבל הוא לא נתפייס. במשך השנים הבאות נפגשתי אתו הרבה פעמים. נתידדנו. נוכחתי שהוא „צנא דמלי־ספרי". עמדתי גם כן על זה שהוא מורה מנוסה ושהוא מסור בכל לבו לעבודת ההוראה וההדרכה. כמה וכמה פעמים נסיתי למשוך אותו לאספות ה„מפיצים". הרגשתי ששם מקומו, ושתלמיד חכם שכמותו ימצא קורת־רוח בחברתם של רבים מהמפיצים, שהיו מיקירי המלומדים הצעירים שבניו־יורק. השתדלותי עלתה בתוהו. חטא לא יכופר חטאו נגדו ה„מפיצים", ולעולם לא תדרוך כף רגלו על מפתן חדר אספות האגודה ההיא! עקשנותו הכאיבה לי אבל המשכתי להיפגש אתו. ראיתי בו אדם המעלה. גם עם חברו נפגשתי כמה פעמים, והרושם הטוב שקיבלתי ממנו בראשונה מצא לו סמוכין. גם הוא היה מורה עברי שלא מהסוג הרגיל.

שני אנשים אלה אמרתי להזמין בתור מורים לאינדיאנפוליס. הראשון היה מר ב. אייזיקס, והשני, המנוח אהרן דוד מארקסון. אמרתי להזמין עוד חבר שלישי, שביחד עם השנים הנזכרים יהווה חוט משולש בל ינתק. כבר ראוהו מכיריו כאיש האשכולות, וגם הוא נחשב למורה מצוין. שמו היה בנימין נ. סילקינר (ז"ל).

פה אפסיק את מהלך הספור ואמסור כמה פרטים על מצב החינוך העברי באמריקה בעת ההיא, ובפרט על בית הספר היותר גדול בארצות הברית „אֶפּ־טאָון תלמוד תורה" שבו למדו קרוב ל־1,500 תלמידים, וכל שלשת המורים הנזכרים שאמרתי להזמין נמנו על חבר מוריו.

פרט להתחלות קטנות שזה אז החלו לנבוט, ובשנים הבאות גדלו ויהיו בתי ספר לתפארה, לא היה בניו־יורק אפילו תלמוד תורה אחד שמבחינה איכותית יהיה ראוי לשמו. גורמים רבים הביאו לידי כך שגם ההורים וגם עסקני החנוך באו לידי יאוש גמור בנוגע ליהדותו של הדור הצעיר באמריקה. „זאל ער כאָטש קיינעז דאָוונען" (לפחות, ידע נא להתפלל!)

היתה הסיסמה שעברה מפה לפה כאשר דנו על חינוכו של נער צעיר. על יסוד השקפת־יאוש זו התקיימו „מלמדים־רוכלים", שעברו מבית לבית וסידור־תפילה תחת בית־שחים, להקנות את דעת התפילה לנערי ישראל. כל שעור, שניתן בהחלט שלא מתוך רצונו הטוב של התלמיד, ארך כרבע שעה. חומר הלימוד: קריאת „עברי" בסידור. גם בחדרים פרטים וגם בבתי הת"ת שלטה אותה ההשקפה. הילדים ישבו בחדר הלימוד של הת"ת 2—3 שעות ליום, ואת רוב הזמן בילו בקריאת „עברי". הכיתות היו גדולות מאד, 50—60 בכל אחת מהן. הקריאה היתה לרוב לפי התור. לפי סדר זה עלו לכל תלמיד 2—3 רגעי קריאה ליום. בין קריאה לקריאה בתוך עשה התלמיד מה שעשה ועל ידי כך נוצרה שאלת־משמעת למורה. חומר הקריאה היה בלתי מובן לתלמידים, והם בילו משנה אחת עד שתי שנים ויותר עד שהקנו להם קריאה איטית. קריאה רהוטה דרשה עוד שנה. בינתיים הוכח שרוב רובם של התלמידים למדו בת"ת באופן ממוצע 1—2 שנים, ומהם פחות משנה, וטרם שהגיעו לקריאה רהוטה בתפילות פינו את מקומם לתלמידים מתחילים חדשים. רק מעטים למדו קצת חומש, ורק בודדים הספיקו לעבור על איזו תכנית שהיא בלימוד חומש ורש"י וקצת מהנביאים ופרקי אבות. „אֶפ־טאוּן תלמוד תורה", על כל תלמידיו, היה כתחנת מסילת הברזל, שהיא מלאה תמיד בנוסעים מתחלפים. ככה התחלף שנה שנה הרוב המכריע של תלמידים במתחילים חדשים, וכל בית הת"ת היה בית חרושת ענקי ללימוד קריאה מיכנית מתוך הסידור: פרקי התפילה ופרקי אבות; ולמתקדמים, קריאת תרגום אונקלוס. היו מרימים על נס בבית ספר עצום זה אם קרה שכתריסר תלמידים הגיעו לידי „סיום" בסוף השנה. יצא שמכל מאה תלמידים זכה רק אחד להגיע לידי סיום.

באחד הימים חלו חילופי־גברא בהנהלה. המנהל החדש התאמר להיות „בעל־דקדוק", ומנהגו היה לבקר את הכיתות בלוית אחד מחברי הוועד המפקח. כאשר שמע המנהל שגיאה במלעיל או מלרע יוצאת מפי אחד הקוראים שלא תוקנה מיד ע"י המורה, היה ממהר לתקן את השגיאה ולהוכיח למורה, בפני כל התלמידים, ובפני חבר הוועד המפקח, שהוא עם־הארץ. מנהג נחמד זה השניא אותו על חבר המורים. יום אחד נכנס המנהל עם אחד המפקחים לחדרו של מר מארקסון, וכמנהגו חיכה לשמוע שגיאה שלא תוקנה מיד על ידי המורה. מציאה כזאת נפלה בחלקו. הוא תיקן את שגיאת הילד בקול, ואז פנה למורה להוכיחו על חוסר ידיעתו. אבל הפעם נפל

בפה. עוד בימי נערותו למד מר מארקסון דקדוק מפי מורה מובהק וקפדן מתוך „תלמוד לשון עברי" של בן־זאב, על פירושו של אד"ם הכהן „יתרון לאדם". מארקסון ידע את הספר כמעט בעל פה. הוא הוכיח למנהל שקריאת הילד היתה כהלכה, ושהוא, המנהל, הוא עם־הארץ! היתה כאן נקמה, אבל כל האוירה בת"ת היתה ספוגה רעל של פירוד לבבות בין המנהל ובין חבר המורים, שביניהם נמצאו תלמידי חכמים מובהקים, שהמנהל הקודם (הלל מלכובסקי) הכניס לת"ת. במצב רוח זה בין מורי המוסד באתי להציע שלוש משרות הוראה.

אני יכולתי להציע שני יתרונות מכריעים כנגד כוח־המושך העצום שיש למטרופולין ניו־יורק: השכר וטיב העבודה.

שכר מורה עברי היה אז 30—35 דולר לחודש. כוח־הקניה של הדולר היה הרבה יותר גבוה ממה שהוא בימינו, למשל: בעד ארבעה דולר לשבוע היה לי מזון וחדר מיוחד בדירה שהיו בה חימום־קיטור (steam heat) ומים חמים בקביעות, שהיו נוחיות־לוקסוס לפני 45 שנה, בשכונה יפה, 1709 איסטרן פארקוויי, איסט ניו־יורק. שכר הדירה של בעל הבית שלי היה 15 $ לחודש בעד חמשה חדרים. חלקת־גבר טובה, 8—12 דולר, ומשובחה 15 דולר. בשר מן המשובח — מקסימום של 15 סנט הליטרה, ועם זה ניתנו חינם: כבד, ריאה ועצמות. ארוחת־בשר במסעדה טובה, עם כל האבזרים, ובמנות עצומות, — 35 סנט. כותונת־עליונה טובה 40—50 סנט; עתון יומי סנט אחד. שכר לימוד לשנה במכללה מסוג גבוה 125—150 דולר; מעון קיץ בהרי קטסקיל 9—11 דולר לשבוע. על יסוד מחירים אלה היתה הכנסה בת 30—35 דולר לחודש מספיקה למורה רווק, אם ישלמו לו בעד כל חדשי השנה. מורה בעל משפחה יכול להתקיים רק בצמצום גדול, והוא היה מוכרח לבקש לו פירורי הכנסה נוספים משעורים פרטיים וכדומה.

אני הצעתי 75 $ לחודש, בעד כל חדשי השנה, ובהם חודש שלם חופש עם תשלום מלא. תשלום ברמה זו לא היה ידוע בניו־יורק בשום מקום, ואם לא אשגה, אפילו בשום מקום אחר מחוץ לניו־יורק. גם חופש של חודש בתשלום מלא לא היה נהוג בערים הגדולות, עד כמה שהיה ידוע לי. כמו כן היה מנהג בניו־יורק, שמורה „כל יומו זמנו". אני הבטחתי התקשרות לשנה שלמה. אבל היו עוד תנאי עבודה טובים כפי שיתבאר להלן.

מתוך קריאה ומתוך מגע עם מורים ידעתי כמה גדולה „מכת ההתער־

בות" בתחום עבודתו של המורה העברי. כל אחד מהפקידים של הוועד המפקח, וכל אחד מחברי „ועד החינוך" הכיר ב„זכותו" לבוא ולצוות למורים מה לעשות. לשם כך הלא הוא חבר בוועד! אפילו המנהל היה כעבד נרצע לכל אחד מחברי הוועד. עצם משרתו היה תלוי ברצונם הטוב של החברים האלה, ואיך יעיז להתנגד להם! בעיני חברי הוועד לא היתה עמדתו מכובדת יותר מעמדת המורים, שלהם לא היתה כל עמדה. מבוכה זו והעדר ריכוז אד־מיניסטרטיבי ואחריות משותפת בנהול היו גורם חשוב שהשפיע על מצבו השפל של ה„תלמוד תורה" באמריקה. תלות כזאת היתה זרה לי. הלא לשם קיום בלתי תלוי ברצונם של ועדים ובעלי בתים עסקתי בשעורים פרטיים, שאמנם גזלו ממני הרבה מאד מזמני, אבל הם הבטיחו לי קיום עצמאי ושמירה על כבוד האדם שלי. החלטתי היתה לשמור על מצב כזה גם במשרתי החדשה, לי וגם למורים שיעבדו תחת הנהלתי, באינדיאנפוליס לא היה לבעלי הבתים שום נסיון בהנהלת תלמוד תורה, ושום מושג על „זכותם" של חברי הוועד לתת פקודות למורים. ולכן בראשית דברי עם רבי ניישטאדט, עם הנשיא מר מדיאס, ועם יתר חברי הוועד, הדגשתי פרטים אלה:

בניגוד לדעה שהיתה רווחת שאי־אפשר להקנות לילדי אמריקה חינוך בר־הצלחה, ומתוך יאוש־מדעת זה מסתפקים בקיום סוגי תלמוד תורה שהם רק בתי חרושת ללימוד „עברי", אני בא באמונה מבוססה שאפשר ואפשר להצליח עם ילדי אמריקה. אמונה זאת נבעה מתוך שמונה שנות הוראה פרטית. תלמידי לא היו קיקיוניים. אחד, זאב ברקאוויץ, למד אצלי שמונה שנים רצופות; השני, בנימין ראוז — שבע שנים. בני מר לוין־עפשטיין, ראש הנהלת חנות „כרמל" בניו־יורק, היו תלמידי בשלוש שנותי האחרונות בניו־יורק. בנו של אלברט קרוגר — כחמש שנים. עם ברקאוויץ עברתי על כל חמשה חומשי תורה, כל הנביאים הראשונים והאחרונים, הוא קרא ספר עברי בקלות, ידע יסודות הדקדוק, כתב הרבה, והיות שכל ההוראה היתה בעברית, קנה לו דיבור עברי שוטף. בנימין ראוז, שלמד שנה אחת פחות ממנו, והתחיל בעודנו בן שש, עבר גם כן על רוב התכנית הנ"ל. באותה הפרופורציה הקניתי ידיעות־יסוד לתלמידי קרוגר, וליתר תלמידי. כל זה רחוק הרבה הרבה תחומי שבת מקפאונם של תלמודי התורה המתרכזים בקריאת „עברי" לבד, ורק תלמידים מעטים זוכים למעט לימוד בחומש. אני מקבל עלי ליסד סניפי תלמוד התורה מתוך אמונה עמוקה שהם יהיו

ראויים לשם בית אולפנא בהם נקנה לתלמידים חינוך יסודי. אם יתברר שתלמוד התורה יוכיח מראשית עבודתו שאיננו בר־הצלחה, אז אהיה נכון להתפטר בכל זמן, ולוותר על החוזה שלי. אבל כדי לאפשר הצלחה אמיתית לתלמוד התורה מן ההכרח להבטיח תנאים אחדים שהם בבחינת אבני־יסוד:

א) להעמיד אך ורק מורים בעלי ידיעה ונסיון וכשרון אמיתי בהוראה. וכדי לרכוש מורים כאלה צריך —

ב) לשלם למורים שכר הרבה יותר גבוה ממה שמשלמים אפילו למורים הטובים ביותר בניו־יורק.

ג) להתנהג בתלמוד התורה על פי הכלל: „דבר אחד לדור ואין שני דברים לדור". המורים יוצעו על ידי, ויתקבלו רק בהסכמת הועד, אבל למן הרגע הזה הם אחראים רק כלפי בתור המנהל. לי בלבד תהיה הזכות לצוות עליהם בכל עניני המוסד. אין לפקידים, אפילו לנשיא, רשות להתערב בעניני התכנית ודרכי הלימוד, וכל מה שיהיה למי שהוא לומר — יאמר לי.

ד) אני אהיה אחראי כלפי הועד בכל דבר. אני אהיה עמוד־הענן בין המורים ובין הועד והציבור. אבני הבליסטראות תהיינה מופנות רק אלי. באותו הזמן אדרוש מהמורים דרישות מקסימליות ככל האפשר כדי שעבודת ההוראה, על פי התכנית שנעבד, תהיה יעילה ופוריה.

ה) שיטת ההוראה תהיה „עברית בעברית" בכל הכיתות ולמן היום הראשון ללימודים. כל נסיוני היה על פי השיטה הזאת, ואם אני הצלחתי בשעורים פרטיים, בניגוד לדעתם של מורים רבים, על אחת כמה וכמה שאפשר להצליח בהוראת כיתות, כמו שכבר הוכיחו ה„חדרים המתוקנים" בעבודתם זה כעשר שנים.

ו) תלמוד התורה יהיה סגור במשך חודש־החופש בקיץ, ובזה נמנע ערבוביה בקצב ההתקדמות של הכיתות.

על פי התנאים האמורים ירגישו המורים שכבוד האדם שלהם יקר בעינינו; שאנו רואים אותם כאנשים בעלי מקצוע חשוב הראויים למעמד של כבוד. זה ייטע בהם הרגשת הצורך לעשות עבודה שתזכה אותם למעמד זה מצד הציבור.

רבי ניישטאדט וחברי הועד הכירו בצדקת דרישותי ובהגיון שבהן, ויסכימו לתנאים בלב שלם ובהתלהבות. מטעם זה נתנו לי חופש־פעולה בבחירת המורים ובקביעת שכרם.

בבואי לניו־יורק הלכתי לראות את מר מארקסון. הוא כבר נפגש עם רבי ניישטאדט בהיות זה האחרון בניו־יורק. גוללתי לפניו את כל פרשת התכנית של אינדיאנפוליס, על כל האפשרויות הכרוכות בה לעבודת הוראה שעדיין לא היתה כדוגמתה בארצות הברית. בפגישותי הרבות אתו מאז בואו לאמריקה לפני שבע שנים נוכחתי שהוא סובל נוראות מזה שהוא נידון לעבודת סרק בשדה החינוך. נפשו פמהה להזדמנות שתרשה לו עבודת חינוך של ממש, כשם שעשה בעיר מולדתו פילווישוק. אמרתי לו שבאינדיאנפוליס יש כר נרחב לעבודה, שם ימצא גאולה לעצמו וסיפוק רוחני כמורה עברי. סיפרתי לו גם כן על רבי ניישטאדט ועל חברי הוועד שכולם מוכנים ומזומנים להושיט את כל העזרה הדרושה כדי להקים באינדיאנפוליס בית אולפנא ראוי לשמו. גיליתי לו שאני באתי להזמין גם את חבריו הטובים, דוב אייזיקס ובנימין סילקינר, המהווים יחד אתו חבורה בלתי נפרדת.

מארקסון אמר שדוב אייזיקס עזב את ההוראה. השנה סיים קורס של הנדסה ב„קופר יוניון", והוא קיבל משרה מחוץ לניו־יורק. על דבר סילקינר אמר, שנוסף להכנסתו כמורה בתלמוד תורה יש לו הכנסה הגונה משעורים פרטיים, ומטעם זה יסרב, בודאי, לעזוב את ניו־יורק. ואשר להצעתי שאני מציע לו היא מעניינת אותו וגם יקבלנה. הלכתי אתו תיכף לתחנה, קניתי לו כרטיס, ודוקא בפולמן, נסיעה, שכמוני לפני כן, לא טעם מימיו, ולמחרת ליוויתי אותו אל הרכבת לאינדיאנפוליס. מיהרתי לשלחו מפני שני טעמים: שמא יתחרט, וההכרה שהופעת מורה בעיר סמוך לנסיעתי יגביר את האמון במוסד. לא שערתי אז עד כמה היה צעד זה חשוב באותו רגע באינדיאנפוליס.

לפני נסיעתו דיברתי עם מר מארקסון על דבר מורים נוספים. הוא הציג לפני את אחד מחבריו בהוראה באֶפּ־טאון תלמוד תורה, מר אלימלך גורדון, שהיה גם חברו הטוב. מר גורדון עשה עלי רושם טוב מיד לפגישתנו. הוא היה לבוש הדר, ומבהיק בנקיונו. מתוך שיחה אתו היה קל להכיר שהוא קרא ושנה הרבה, מבטאו היה ברור, והוא היה שוקל את דבריו לפני שהוציאם מפיו. מוצאו היה מווילנא, וכבר היה לו נסיון של שנים בהוראה. נוכחתי שאיש כזה ימשוך אליו תלמידים. העברית שלו היתה שפת תלמיד חכם, רהוטה ומדוקדקת. שאלתי עליו ויאמרו לי שהוא נמנה בין טובי המורים בניו־יורק. גם הוא סבל מתנאי ההוראה בבית ספרו, וישמח על הצעתי לבוא לאינדיאנפוליס. הצעתי לו אותם התנאים שהצעתי למר מארקסון. אחרי שבאנו לידי הסכם על כל הפרטים הודיע לי שיש קוץ באליה:

מפני הכנסתו הבלתי מספיקה השתקע בחובות פרטיים. כל זמן שהוא בעיר אין בעלי חובו דואגים לפירעון. כולם הם מכריו וידידיו. אבל אם יקום ויעזוב את העיר, מבלי לסלק ראשונה את המגיע ממנו, ומקומו החדש יהיה באיזו אספמיה הרחוקה כאלף מיל מניו־יורק, אז הלא יראה כאילו הוא בורח בלי לשלם את חובותיו.

„כמה אתה צריך לפרוע בסך הכל כדי שתוכל לנסוע בלי שום דאגה?" שאלתיו.

„מאה וחמשים דולר", ענני. „זה מקביל להכנסתי השלמה כאן במשך יותר מארבעה חדשים".

„אני אלווה לך את כל הסכום הזה באופן פרטי", אמרתי לו, ו„בהיותנו באינדיאנפוליס תשלם לי משכרך, לשעורין".

בזה הוסר העיכוב האחרון לנסיעתו של מר גורדון, ועכשו היו לי כבר שניים משלושת המורים הדרושים. גם אתו סידרתי שיסע תיכף. אני נשארתי כדי למצוא מורה שלישי.

למעשה, אותו סכום שהבטחתי למר גורדון הוצרכתי אף אני ללוות. עד שנפגשנו לא היכרתי את מר גורדון כלל. ומה אם הוא לא יצליח, או מאיזה טעם שהוא לא יוכל להוציא את שנתו אתנו באינדיאנפוליס? הרי שהנחתי את כספי על קרן הצבי.

לעומת זה ראיתי את הצד השני של המטבע: הנה דרשתי שכל אחריות ההנהלה תימסר לי. הוועד נענה לדרישתי. מהרגע ההוא נתמזגו הצלחת בית הספר והצלחתי אני והיו לאחת. במר מארקסון כמורה בטחתי בהחלט, אבל מאחר שחבריו הטובים אייזיקס וסילקינר לא ילוו אליו הכרחי שיהיה אתו לפחות חבר טוב אחד בהוראה. כזה היה מר גורדון. מזה הטעם עשיתי מה שעשיתי, ואם יצא שאפסיד את הלוואתי — אפסיד.

מר לואיס כהן, הקרוב־רחוק שלי, שביחד עם אבי פגשני כאשר ירדתי מהאניה לפני שמונה שנים, ובדרכים רבות הראה לי ידידות מופתית, הלוה לי 150 $ שמסרתי למר גורדון. מר גורדון פרע לי את חובו בשלימות, וזה למעלה מארבעים שנה שמורים אתי שני כפתורי זהב משובצים שהוא נתן לי במתנה כאשר גמר לשלם את חובו. רבי ניישטאדט אמר לי שהוא יצטער מאד אם אסרב לקבל ממנו את המתנה. אני מצדי הוקרתיה כזכרון לתקופה רבת אור ונסיון, וכמזכרת למפעל שנעשה נקודת־מפנה בחיי מאז ועד עתה.

את מר פינחס מזיא היכרתי כעברי מובהק ומורה קנאי לעברית. הוא נמנה על מייסדי אגודת „אחיעבר", קיבלתיו כמורה השלישי, ויחד אתו באתי לאינדיאנפוליס בד' דחול המועד סוכות.

ארגון, בית, הנהלה, מורים, היו לנו כבר. הכל היה מוכן להתחיל בהרשמת תלמידים תיכף אחרי חג הסוכות.

מעט מעט סיפרו לי מה שהתרחש בימים שלא הייתי בעיר. מצדדי ארבעת המלמדים, והמתנגדים לרבי ניישטאדט ולהקמת תלמוד התורה בכלל, בשמעם שנסעתי להביא מורים, אזרו את כל כוחותיהם כדי לקעקע מה שהוקם. הם דרשו שיטלגרפו אלי שאשאר בניו־יורק, ושהכל יחזור לקדמותו. בכל יום פרצו תיגרות בבית־הכנסת. על רבי ניישטאדט התנפלו בחרפות וזלזולים שהוא גוזל את לחם המלמדים המסכנים מפיהם. מדוע לא יעמידו אותם המלמדים למורים בתלמוד תורה?! אחד מהמלמדים אמר לרבי ניישטאדט: „אויב דו וועסט מיר ניט אָנשטעללען אין דיין תלמוד תורה וועל איך דיר מיט אַ ציגעל צושפאלטען די קאָפּ!" (אם לא תעמידני למורה בתלמוד התורה שלך או אפוצץ את ראשך בלבנה!). כאשר הגיע מר מארקסון לעיר נוכחו המתנגדים שחבר המורים הולך ונוצר, ואין להשיב. נוסף לזה היו מבין המתנגדים ש„הריחו" קצת בלמדנותו של מר מארקסון וימצאו אותו מלא וגדוש, כאדם מעניין מאד. נוכחותו הראתה „מה בין בני לבן חמי" — ההבדל העצום בין המלמדים שבעיר ובין המורים שיהיו, שמר מארקסון שימש להם דוגמה. ההתנגדות רוככה. בואו של מר גורדון חיזק עוד יותר את עמדתו של רבי ניישטאדט. כאשר באתי עם המורה השלישי הוכח לפל שתלמוד התורה הוא עובדה חיה. ההתנגדות הצעקנית פסקה. נשאר רק ריטון בשכבות ידועות, אבל לא שמנו לב לזה. זכרתי את ימי התעמולה שלי להקמת „חדר מתוקן" בסמורגון, לפני עשר שנים. אפשרות של גלות לסיביריה לא הפחידתני אז, מכל שכן שאין עלי לפחד עכשו, כאשר ארגון חשוב, ורבי ניישטאדט בראש, קיבלו את האחריות לספק את כל האמצעים לעבודה. בשמיני עצרת ובשמחת־תורה הכריזו בבתי־הכנסיות שהחל מאסרו־חג ירשמו תלמידים בשני הסניפים. ארבעתנו בילינו הרבה שעות בבית רבי ניישטאדט. הוא היה איש שיחה שמעטים כמותו. היה לו חוש הומור עצום. היו לו סיפורי בדיחות בלי קץ, והוא ידע כיצד לספר אותם. הוא היה גם בעל־נגינה. טוב לבו רחף בבית כל הזמן. גם מר מארקסון היה בעל־נגינה יפה. היה לו קול קולורטורה והיה חוזר בדיקנות רבה על ניגוני טובי

החזנים הנודעים. גם הוא היה בעל שיחה מעניין ולו אוצר בלום של הלצות, מעשיות ועובדות שלשמעם התגלגלנו מצחוק. מדי פעם עברנו לנושאים רציניים. אלה היו שיחות חולין של תלמידי חכמים, ורבי ניישטאדט צהל תמיד לקראת בואנו. הנה מיטב חלומו הולך ומוצא לו פתרון! בעלי בתים רבים באו להיפגש עם המורים ולהבטיח את עזרתם. במשך החג נמסר מפה לפה שתלמוד התורה יפתח ושיש לו מורים שאין להטיל ספק בכשרונם.

תיכף אחר החג התחילה הרשמת התלמידים בשני הסניפים. הם באו בלוית ההורים, וזה נתן לי הזדמנות להיפגש עם הורי כל ילד. וועד של מפקחים סידר את ענין שכר הלימוד. רבי ניישטאדט, שלפניו נגלו כמה סודות מחייהם וממעמדם של אנשי הקהילה, ידע איך לטפל ב„יורדים" נסתרים, שלא להכביד עליהם למעלה מכוחם, או שדאג להכניס את ילדיהם חינם. בין ההורים שהביאו ילדים להרשמה היו שני אחים, ברנשטיין, שניהם דוכלים בגרוטאות־מתכת, ושניהם עניים מרודים. אחד היה מטופל בשנים עשר ילדים, השני רק באחד עשר. ביחד הביאו שני האחים חמשה עשר ילדים להרשמה. מכל משפחה באו הילדים ויתיצבו בדרגת סולם. כולם נקיים בתכלית ויפים בכל גוני יופי. בימים הבאים יצא שכולם, בלי יוצא מן הכלל, היו כשרוניים, ומהם בדרגת עילויים. מובן שנתקבלו חינם. הברנשטיינים תפסו כמעט טור שלם בגליון ההרשמה. רבי ניישטאדט כינה אותם „די שטיינדעלעך", אבל אלה היו אבנים טובות שהזהירו באור יקרות בלימודם! הכנסנו ילדים וילדות שלמדו ביחד על פי אותה התכנית בכל כיתה. בהסכמתו של רבי ניישטדט, החלטנו שלא להפלות בלימודים בין בנים ובין בנות. בימים ההם היה זה חידוש גדול. היו כאלה שהתלוננו שאנו עוברים על דין מפורש: „ר' אליעזר אומר: כל המלמד בתו תורה כאילו לימדה תיפלות" (סוטה כ.). כמובן שכל הביקורת נזקפה על חשבון רבי ניישטאדט, שלא מנע „מכשול" זה, אבל הוא היטיב להבין יותר ממתנגדיו מה שהחיים באמריקה דורשים מהחינוך העברי.

עם גמר ההרשמה יצא שההשערה שכמאה וחמשים ירשמו בסניף הראשי בסאוטה סייד, וכחמשים בנורטה סייד, היתה נכונה. מר מארקסון ומר מזיא נועדו להורות בסניף הראשי, ומר גורדון בסניף של נורטה סייד. משרדי, בסאוטה סייד, שסידרו לפני בואי, לא היה ד' על ד' אלא ג' על ג', ויותר ממבקר אחד לא יכולתי להכניס בבת אחת. בדיעבד יצאה טובה מזה. לי לא היה נסיון בהנהלה. הנטייה לבלות, או „להסתתר" הרבה זמן

במשרד לא מצאה לה אחיזה בתא זעיר זה. התוצאה היתה שהייתי מבלה הרבה זמן בכיתות, עומד על טבעו של כל תלמיד, התקדמותו והבעיות המיוחדות לו, וגם על עבודתו של כל אחד מהמורים. ידיעות אלו איפשרו לי למנוע הרבה קשיים לפני בואם, וכן יכולתי לשתף את הבית, וכן גורמים אחרים, בהשפעה על כל תלמיד. מתוך ביקורים תכופים אלה למדתי גם כן שחשוב עד מאד לשוחח מפעם לפעם עם כל תלמיד על עבודתו, בעיותיו והתקדמותו בלימודים. התלמיד מכיר שמתעניינים בו, רוצים להבין אותו ולעזור לו. דברי שבח על כל צעד בהצלחתו הם אמצעי מדרגן להתאמצות ולהתמדה.

הוועד קנה בזול מהדיפרטמנט לחינוך מכתבות־בודדות ומשומשות שנועדו לכל תלמיד בכל החדרים, חימום החדרים נעשה כמו בבתים פרטים בימים ההם: תנור ברזל עמד באמצע החדר, ופחמי־אבן קשים הידועים בשם „אנטראסייט", שאינם מעלים עשן, וחומם מרובה, סיפקו די חום בכל שעות הלימוד. שמש מיוחד, בראשונה כושי, ואחר כך יהודי, העמד בתלמוד התורה. בכל חדר היה די אור ואויר.

תכנית הלימודים

בשעת הרשמתו של כל ילד עמדתי על היקף ידיעותיו העבריות. בסוף ההרשמה גילינו שכמעט כל הילדים בשני הסניפים היו מתחילים. במידה שנמצאו ביניהם ילדים שלמדו ב„חדרים" ידעו אלה לקרוא „עברי". ידיעה בחומש, בנביאים או בשפה — „מאן דכר שמיה!" זה הוכיח עד כמה היתה העיר מדבר שממה במובן חינוך עברי. העובדה שכמעט כל הילדים היו מתחילים, הועילה בארגון הכיתות. יכולנו לארגן אותן בראשונה על פי הגילים, ולהעביר במשך הזמן ילדים מכיתה לכיתה על פי הכשרונות. התלמידים המתחילים הבוגרים יותר, שהיו גם מוכשרים ביחוד, סודרו ב„כיתות מזורזות". וזה סדר הכיתות:

א) כאמור לעיל, סודרו הילדים על פי הגילים, ואחר כך גם על פי הכשרונות, לכיתות רגילות ומזורזות.

ב) לכל מורה היו ארבע כיתות בכל יום, שעה לכיתה.

ג) הלימודים התקיימו מ־4.00 עד 8.00 אחר הצהרים בימים ב', ג', ד', ה', וביום א' משעה 9 בבוקר עד 1.00 אחר הצהרים. כל כיתה למדה רק

שעה אחת ביום, חמישה ימים בשבוע. ברגע שכיתה אחת יצאה בשורה, עמדה כבר אצל הדלת הכיתה הבאה מסודרת אף היא בשורה, נכונה להיכנס. ההפסקה בין כיתה לכיתה היתה רק 2—3 דקות. המורים עבדו ארבע שעות בכיתות.

ד) לעומת הזמן הקצר של שעה לכיתה, היטלנו עבודת בית יומית על כל התלמידים. המורים השגיחו בקפדנות שחובה זו תתמלא יום יום. שימוש הטלפון היה חפשי בכל העיר. כל סטיה בעבודת הבית הביאה בעקבותיה באותו יום שיחה טלפונית עם הבית מצד המורה, לברר אם היא באה מתוך הכרח או לא, ובמקרים מיוחדים הייתי אני, בתור מנהל, בא בדברים עם הבית. התלמידים ידעו שיש עין רואה ודרישה קפדנית למילוי חובה זו.

ה) אסור בהחלט להשתמש בענשי־גוף, יהיה מה שיהיה! בימים ההם היו מלקים ילדים אפילו בבתי הספר הכלליים. אנחנו אמרנו להשליט „מקל נועם" בכל דרכי עבודתנו.

ו) שיטת ההוראה: „עברית בעברית", בכל הכיתות.

ז) שנת הלימודים: אחד עשר חודש, בנכיון מספר מצומצם של ימי חג. מיולי 15 עד אבגוסט 15 בית הספר סגור.

ח) חומר הלימודים: עברית, חומש — במקור ובשלימותו, ליקוטי רש"י, נביאים (לא ידענו ולא חפצנו בשום „קיצורים"), הסטוריה, דינים ומנהגים, ופעולות־חוץ עם התלמידים עד כמה שאפשר.

ט) המורים אחראים אך ורק כלפי המנהל. הוא היחיד הנותן להם הוראות. המנהל, מצדו הוא, אחראי כלפי הוועד המפקח לגבי כל מה שנעשה בתלמוד התורה, כולל כל מעשי המורים בקשר עם תפקידם.

„אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש" (שבת קיט:) נתקבל ככלל יסודי בעבודה. כל רגע יקר מפז. „ביטול תורה" נחשב לעוון פלילי במובן פדגוגי. יעילות בשימוש הזמן שהוקדש לכל כיתה היתה מטרתם של המורים תמיד.

אני לא לימדתי בשום כיתה. לעומת זה הייתי נכון תמיד למלא מקומו של מורה שמאיזה טעם שהוא לא יכול לבוא. אחד המורים סבל במידה אכזרית מ„היי־פיבר" בקיץ, והיה מצטנן תכופות בימות החורף, לפיכך היו ימים ואפילו שבועות שהייתי ממלא את מקומו. מורה שני היה רגיש ביותר בגרונו, ומדי פעם כמעט שנסתלק כח הדיבור ממנו. היוצא

מזה שהייתי מלמד כיתות שונות, לפעמים ימים רצופים, במשך זמן רב במשך השנה. שום נכיון משכרו של המורה לא נעשה עקב היעדרו מהכיתה. חילופי־גברא אלה גרמו לכך שנמצאתי במגע מתמיד עם התלמידים. הוראה זו נתנה לי את האפשרות להיווכח באיזו מידה קולטים התלמידים את לימודיהם, דבר שסייע לי בהרבה בבואי לדון עליהם עם מוריהם והוריהם.

ספרי הלימוד

המצב הרוחני הירוד של תלמודי התורה בארצות הברית עד הימים ההם לא יכול לשמש גירוי למחברי ספרי לימוד, ומה שנמצא בשוק היה לא פחות עלוב מבתי הספר שלמענם נועדו ספרים אלה. החומר היה מועט עוד יותר בהוראה על פי „השיטה הטבעית", שנקראה „עברית בעברית". לספר אחד: „שפת ילדים" *) ח"א וח"ב יצאו מוניטין כספר לימוד מתאים. אבל הוא נדפס ברוסיה. הדרישה לספר זה היתה קטנה מאד בארצות הברית, ומוכרי הספרים היו מזמינים רק טפסים אחדים, בעיקר לשם פרסום. אני ידעתי את זה, ובכדי להבטיח מלאי מספיק של ספרי לימוד לתלמוד התורה הזמנתי, עוד בהיותי בניו־יורק לבקש מורים, אצל „היברו פובלישינג קא.", שהיתה החברה הכי עשירה ואחראית בשוק מוכרי הספרים, מאתים טפסים של „שפת ילדים חלק א'. אבל עם פתיחת תלמוד התורה עדיין לא הגיעו הספרים מאירופה. הזמנת סידורי תפילה הגיעה בזמנה, אבל אנחנו חפצנו שמהיום הראשון יהיו לנו ספרי לימוד הלשון! במצב זה נעזרתי בנסיון שקניתי לי בשמונה השנים בניו־יורק, שכל הוראתי בשעורי הפרטיים היתה על פי „עברית בעברית". כל הכיתות התחילו מראשית לימוד השפה, בעל פה. ערכתי רשימה של החפצים והרהיטים שבחדר הלימוד: ספר, גיר, עפרון, לוח, קיר, חלון, מכתבה, דלת, רצפה, סיפון, ילד, ילדה; ביחד עם אלה באו פעלי מעשה ותנועה: לך, קח, תן, קום, שב, פתח, סגור, והמלים: זה, זאת, על, תחת, אצל, כן, לא, טוב, עוד פעם, ומלות הגוף: אני, אתה, את, הוא, היא, לי, לך, לן, לו, לה. ועם אלה השאלות: מה עשית? מה עשית? והתשובות: ישבתי, קמתי, הלכתי, פתחתי, סגרתי,

*) „שפת ילדים", ספר לימוד לקריאה ולכתיבה, חלק א', חלק ב', על פי השיטה הטבעית, ח. פ. ברגמן, ש. ח. ברכוז.

לקחתי, נתתי; ואחר כך בגוף שני ובגוף שלישי. המורים שהיו בעלי נסיון עשיר ורב־גוני בהוראה בכלל, ידעו איך להכניס חיים וענין בחומר מילולי זה, להוסיף עליו, ולהקנותו לתלמידים. המחלקות היו קטנות, כעשרים בממוצע, בסאוטה סייד חילקנו 150 תלמידים לשמונה מחלקות. בנורטה סייד היו כתריסר בכל אחת מארבע המחלקות שהצטרפו לחמשים תלמיד בסך הכל. הכיתות הקטנות איפשרו למורים לתת תשומת לב לכל ילד, ותוספת טיפול לחלשים.

הלימוד בעל פה נמשך כשבועיים עד שנתקבלו הטפסים של „שפת ילדים". עם קבלת הספרים יכלו להמשיך ביתר ענין. לימוד הקריאה והכתיבה היה כרוך בחומר שבעל פה, ששימש תמיד שעור־הכנה לפני שנגשו לספר. במשך הזמן הזמנו לוחות בגודל 3 על 4 רגל, ש„לשכת החנוך" שבניו־יורק הוציאה, ועליהם מלים ומשפטים בהדרגה מהקל אל הכבד. המלים היו באותיות גדולות, וכל הכיתה יכלה לראותן ולקרוא אותן. לוחות אלה מילאו את הצורך בחומר נוסף לזה שבספר הלימוד. הם היו גם תחליף רצוי שעל פיו יכלה כל הכיתה להתרכז ביחד.

ההורים התעניינו מאד כאשר שבו הילדים הביתה ויראו שהם יודעים לכנות עצמים בעברית ולחזור על משפטים קצרים. אחרי מספר ימים החלו אנשים לשאול: „ומתי ילמדו הילדים „עברי"? אגוז זה היה קשה לפצח. ה„שיטה הטבעית" מיוסדה על קריאת חומר מובן לילדים. עם העשרת החומר מתרחבת הקריאה. לעומת זה אין הילדים מבינים את החומר שבסידור, ואפילו אם יבארו להם את התוכן, ימללו בכל זאת מלים בלתי מובנות להם. מטעם זה נדחתה הקריאה בסידור להרבה שבועות. זה המציא עילה לביקורת: „הילדים באים לתלמוד תורה רק לשחק או גם ללמוד?" השתדלנו להסביר שדרכנו היא דרך ארוכה וקצרה, וכאשר אך יתחילו הילדים לקרוא בסידור ישיגו ויעברו ילדים אחרים שבמשך אותו הזמן הקדישו את כל שעות הלימוד אך ורק ל„עברי". רק מעטים הבינו את ההסבר. רוב ההורים והמפקחים אמרו: „נחכה ונראה!" העובדה שהילדים דיברו טובות על המורים ועל תלמוד התורה, הגבירה את האֵמון בנו, שסוף הכבוד לבוא, ושמכל „הצעצועים והמשחקים" האלה ילמדו הילדים „דאָונען". יתר על כן, העובדה שהילדים ידעו לקרוא וגם לכתוב מהחומר שב„שפת ילדים", נתנה תוקף לאמונה שיבוא יום והם יקראו גם בסידור. שימת הלב התמידית מצד המורים והמנהל לביקורו הקבוע ולעבודתו של כל ילד, והעובדה

שכמעט כל ילד הכין יום יום עבודת בית, הוכיחו להורים שבתלמוד תורה נעשית עבודה פוריה. סוף סוף הגיע היום והילדים התחילו בסידור כספר לימוד לקריאה ולתפילה. נבואתנו נתקיימה. רוב רובם של הילדים סיגלו להם את היכולת לקרוא בסידור מהר יותר מאשר ידוע היה להורים מנסיונם עם בנים אחרים בשנים שעברו, כאשר אך מה„חדרים" יצאה תורה.

בחג החנוכה ערכנו חגיגה נהדרה בבית הכנסת הפולני, בסאוטה סייד. ילד ברך על הנרות, הילדים שרו, אחדים דקלמו בעברית. היתה גם הצגה קטנה. היו גם נאומים. הבית היה מלא והנאספים יצאו שמחים ופיהם מלא תהילת בית הספר. העבודה נכנסה למסלול קבוע, ואנחנו המשכנו את עבודתנו באין מפריע. ההוראה בכל הכיתות היתה על פי שיטת „עברית בעברית" במלוא מובן המלה.

מקרה מעניין אירע בשנת הלימודים הראשונה: היה צורך להדפיס „קול קורא" כללי להרשמת תלמידים. מאת ה„היברו פאבלישינג קאָ." בניו־יורק קיבלתי מושג על מחיר ההדפסה לעמוד. באינדיאנפוליס נמצא מדפיס שהיה גם כורך ספרים. הוא היה בר־אוֹרין. פניתי אליו בדבר ההדפסה. מחירו היה הרבה יותר גבוה ממחיר ההדפסה בניו־יורק. אמרתי לו שבניו־יורק יעלה בזול יותר. הוא השיב שצריך להעדיף את אנשי המקום אפילו אם זה עולה יותר. אני טענתי שמחובתי להגן על האינטרסים של תלמוד התורה. המדפיס עמד על שלו ואני שלחתי את העבודה לניו־יורק, ולאחר זמן קצר נתקבל ה„קול קורא" שנדפס על נייר טוב, בצורה יפה ובהגהה טובה. אני הייתי שבע רצון, אבל צעד זה עורר חמת המדפיס. הוא היה חבר ב„בית הכנסת הרוסי". מעתה ואילך נעשה מתנגד חריף ל„תלמוד תורה", והתנגדותו לא פגה אף־על־פי שאחר כך הייתי נותן לו עבודת הדפסה וגם עבודת כריכה. בהביטי לאחור רואה אני ששגיתי. באופן פרינציפיוני צדק המדפיס. אי אפשר למדפיס פרטי, שאמצעיו מצומצמים, להתחרות עם חברת דפוס גדולה ועשירה כזו שהיתה ה„היברו פובלישינג קאָ." בניו־יורק. המדפיס המקומי מוכרח לדרוש יותר כדי שיתקיים, ואם לא יקבל עדיפות מאנשי המקום, כיצד יתקיים? אילו נועצתי ברבי ניישטדאט ואחרים, קרוב לוודאי שהייתי מוסר את העבודה למדפיס המקומי. אני עשיתי מה שעשיתי על דעת עצמי, ובזה הוספתי יותר מקורטוב של קושי לדרכו הסוגה חוחים של רבי ניישטאדט בעמלו לקיים את תלמוד התורה.

הצד הכספי של הת"ת

הצד הכספי של תלמוד התורה לא נכנס לתחום אחריותי. הוועד המפקח לא חפץ להטרידני בענייני הכספים של המוסד. אני לא שאלתים והם לא הודיעוני. פה ברצוני להעיר הערה כללית:

עד היום נהוג כמעט בכל מוסדות החינוך העברים שהוועד המפקח איננו משתף את חבר המורים בשום דיון בעניינים הכספיים של המוסד. יש מידה של הצדקה לכך על יסוד הכלל של „חלוקת העבודה". דיה להם למחנכים דאגתם איך להרביץ תורה בין תלמידיהם. הצד החמרי הוא אחריותם של פקידי המוסד. אבל במשך השנים הוברר משהו. סדר זה גורם לקיומה של מחיצת־ברזל של אי־הבנה בין המחנכים ובין בעלי הבתים. למחנכים רבים ברור שכל עסקנותם של בעלי הבתים במוסד נובעת מרדיפה אחר הכבוד, ואילו בעלי הבתים היו מתמרמרים על חוסר הבנתם של המורים שכלכלת המוסד, שממנו נמצא לחמם, באה בעמל רב, ביסורי נפש, בלבטים אין קץ ותכופות גם בבזיון וקצף. הרבה תקלות נובעות מחוסר־הבנה זה. די למשל לראות מה שעולה לילד שהוריו אינם מודיעים לו במשך כל שנות התפתחותו האיך וממה הם מתפרנסים. בזה הם שוללים ממנו מקור חשוב להכרת־תודה, להערצה ולהתקשרות הלבבית הנוצרת מהידיעה שהוריו עמלים ומקריבים את עצמם לטובתו ולשם עתידו.

במקרי־אגב נודעו לי דרכי פירנוסו של תלמוד התורה. ידיעה זו עמדה לי בשעה גורלית גם לי וגם לת"ת, כפי שיתברר בתאור המשך התפתחותו של המוסד הזה.

שכר־הלימוד היה תמיד מקור נאמן של הכנסה. ראוי לציין לזכרון כיצד פעל מקור זה לפנים, בימיו הראשונים של החינוך העברי, בראשית המאה הזאת. שיטות שונות שררו בגביית שכר לימוד, הצד השווה שבהן השאיפה לאלץ את ההורים לפרוע את הסכום שהבטיחו בזמן הרשמתו של ילדם, ולבלי לפגר בתשלום. בעולם הישן היו ההורים מביטים על תשלום שכר־לימוד כעל מצוה השומרת כמו־כן על עמדתם החברתית בקהילה. קיום מצוה ועמדה חברתית היו שני הסרסורים שאילצו את ההורים לשלם, אפילו אם זה עלה להם ביסורים גדולים. רק יתומים עזובים ובני העניים הכי מרודים למדו חינם בתלמוד התורה העירוני. בארצות הברית נשתנה המצב בתכלית. עם התרופפות קיום מצוות בכלל נחלשה גם מצות שכר־לימוד. ואשר לעמדה בקהילה — גם דחף זה אבד לו כוחו. בכלל היו

שרותים רבים שניתנו מטעם הצבור חינם, כגון: ההוראה ב„פּוּבליק סקוּל", ומדוע לא יהיה לימוד בתלמוד תורה כאחד מהם? כמו כן לא התפתחה עדיין ביהדות אמריקה ההכרה שכל בני העיר מהווים ציבור שיש לו אינטרסים משותפים, המעניקים זכויות ומטילים גם חובות. בנוגע לענייניו הפרטיים, כל אחד לבדד ישכון, ואין מי שיאמר לו מה תעשה. הוא מעלה מס לכל כך חברות ואגודות בעיר, ומדוע ישלם בעד הוראת בנו? יחס זה חייב גילוי דרך־כפייה חדשה. הדרך נמצאה: על ידי הילד עצמו! לשם זה הנהיגו תתי"ם שונים שכל תלמיד יביא ביום א' את שכר לימודו למורה, לעיני כל הכיתה, בשעת הלימוד, והמורה נתן לו שובר. רוב התלמידים שילמו עשרה סנטים לשבוע. מסדר זה יצא שהילד שלא שילם הכריז שהוא בנו של קבצן! הילד לא הרפה מההורים בדרישותיו להיות ככל הילדים — וישלם. הפּוּמביות שבתשלום לקחה את מקום כוחות הכפייה שפעלו בעולם הישן. במשך השנים נמלכו המפקחים ששיטת־גבייה זו מבזבזת הרבה מזמן הלימוד בכיתה, כמו כן הלא יש בסדר זה משום הלבנת פני הילדים העניים, עמדו ותיקנו שהתשלום יהיה במשרד המוסד, והילד היה צריך להראות למורה ביום א' את השובר שקיבל במשרד. (גם ילדים עניים הביאו שובר — מצבע אחר.*)

מראשית יסודו של תלמוד התורה באינדיאנפוליס הוחלט שאין למורים שום קשר עם שכר הלימוד. הם אינם צריכים אפילו לדעת מי משלם ומי לומד חינם. כוח־כפייה אחר בא לידי גילוי: ההכרה המשותפת של רוב חברי הקהילה, זו שגרמה ליצירתו של הת"ת. הכרה זו איפשרה להעמיד את שכר הלימוד על רמה יותר גבוהה מזו שהיתה קיימת אז (בשנת 1911) בניו־יורק. במקום 10—25 סנטים לשבוע קבעו באינדיאנפוליס שני דולרים לחודש כתשלום מלא. מי שידו לא השיגה שילם פחות. עניים ו„יורדים" נתקבלו ללא תשלום בלי להלבין פניהם של בניהם בכיתה. מי יודע כמה ספסלים נשארו ריקים בהרבה תלמודי תורה מפני שרגשותיהם העדינים של התלמידים הרפים לא יכלו לסבול את חרפת עניותם שהוקעה ברבים שבוע, שבוע; והרבה מהמשטמה לחינוך הדתי, וגם לדת עצמה, נבע מאותו העלבון הצורב שניתך עליהם בשעות שהיו חסרי ישע. לפירצה זו לא ניתן שום מקום בת"ת באינדיאנפוליס. לבו הרחום והרגיש של רבי

*) ישראל קאנוביץ, „בראשית החינוך העברי באמריקה", ספר היובל של אגודת המורים העברים בניו־יורק, עמוד 126.

ניישטאדט נתן לו לראות כל זאת מתוך אספקלריה מאירה, והוא גם השכיל להאיר את עיני רבים מהמפקחים.

בכלל היה רבי ניישטאדט הכוח החשוב ביותר בעניינים הכספיים של הת"ת. בזמן הראשון לא סיפר אפילו לי, בתור מנהל, מי משלם ומהו התשלום של כל אחד. הוא בעצמו היה מקבל מהרבה הורים את תשלומם, ואחרי כמה ימים היו ההורים מקבלים שובר מאת המזכיר, אבל בעיקר עסק בהשגת נדבות. בלבו עשה את עצמו אחראי גם לצד הכספי של הת"ת. וזכורני שפעם אחת אמר לי: „בעוד שני ימים תתקיים אספת הוועד המפקח, ועד אז אנו מוכרחים להשיג למעלה משלוש מאות דולרים עבור התחייבותנו בחודש זה. עלי לסובב בעיר ולעבוד קשה כדי למנוע גרעון בקופה". ואז הוסיף: „אין לך דבר המרפה את ידי העובדים, ומכשיר את הקרקע לפירוד לבבות, כגרעון בקופה כמאמר חז"ל: ‚כמישלם שעורי מפדא, נקש ואתי תגרא בביתא' (כשכלות השעורים מן הכד מנקשת ובאה מריבה בבית; בבא מציעא נט)." למחרת האספה שאלתיו אם הצליחו החברים להכניס את כל הסכום הדרוש. רבי ניישטאדט השיב: „אני בעצמי הבאתי ארבע מאות דולר. נשאר עוד עודף הגון בקופה." רק אחרי זמן רב נודע לי שהוא הלך אז ולווה באופן פרטי, ולגמרי על אחריותו, ארבע מאות דולר ויבא לאספה. אחר כך יצא לאסוף משכר לימוד, נדרים ונדבות ותרומות ארעיות כדי לסלק את ההלוואה הזו. ככה היה מנהגו תמיד. חברי הוועד ידעו שהוא נוהג ככה, ויראו בו אדם שהוא לא רק נאה דורש אלא גם נאה מקיים. כוחו בהשגת כספים, יותר ממי שהוא אחר בוועד המפקח, סייע לו לקיים את השפעתו. גם בין חברי בית הכנסת של היהודים הריפורמים, שבניהם ביקרו רק את בית הספר ליום א' של הטמפל שלהם, היו שתמכו בתלמוד תורה ונמנו בין „לקוחותיו הטובים" של רבי ניישטאדט. הוא הנהיג גם כן שבמקרה של שמחה, כגון תתונה, ברית מילה, או חג משפחה אחר, יתרמו לת"ת, כדי לאפשר לו יחס ליברלי לתלמידים עניים.

מקור הכנסה חשוב היה הנשף השנתי של הת"ת, שהיה מתקיים ב„טאמלינסון האלל", האולם היותר גדול בעיר, שהיה שייך לממשלת העיר. בנשף ההוא התחילו בתכנית מוסיקלית וגמרו בריקודים. נשף זה היה המפעל הכי גדול בקהילה היהודית במשך השנה. הרווח בא מכרטיסי כניסה ומ„מודעות" וברכות שנדפסו בחוברת־חג מיוחדה. הרווח הנקי עלה לאלף דולר בערך, כמו כן היה רווח רוחני בזה שהמעמדות השונים

בעיר ובסביבה באו לנשף והכריזו על־ידי כך על תמיכתם במפעל המשותף לטובת החינוך העברי.

מקור הכנסה נוסף היה מס החברים. רבי ניישטאדט השתדל להשיג סכומים גדולים יותר מאנשים אמידים. לפעמים שב הביתה עייף ורצוץ. זה קרה אחרי מאבק קשה עם אחד העשירים המופלגים שממונו חביב עליו מגופו ומנפשו. צערו של רבי ניישטאדט היה לא כל כך על התרומה הקטנה אלא על נשמתו הכבולה של איש דברו, ולפעמים היה חוזר אל ביתו וכולו מתרונן מעונג ומשמחה. פגישה עם אחת מאותן הנפשות היקרות, וכאלה היו לא מעטות בקהילה, היתה מרעננת אותו ומחזקת בלבו את ההכרה שיש ויש יותר מל"ו צדיקים שבזכותם העולם קיים.

היתה עוד הכנסה של שלוש מאות דולר לשנה מאת ה„יונייטד היברו קונגרגיישון". עד בואי לאינדיאנפוליס כיהנו בבית הכנסת זה רבנים שמרנים. אבל חברי בית הכנסת לא היו שבעים רצון ויחליטו לנסות ולהת־קיים בלי רבי, ויתקשרו עם הת"ת בהבטחה לשלם שלוש מאות דולר לשנה אם מנהל הת"ת ינאם אצלם ב„ימים הנוראים", בחגים וביומי דפגרא האחרים. תפקיד זה קיבלתי עלי עוד בדברי עם רבי ניישטאדט בניו־יורק. לצעד זה היתה חשיבות מיוחדה. זה מנע את כניסתו של עוד רבי, בפרט שמרני, שכפי שהורה הנסיון בכל כך מקומות בשנים הבאות, היה סולל לו מסילה לעצמו, פותח בית ספר מיוחד לחברי בית כנסתו, והורס על ידי זה את האיחוד הכללי. אני מצאתי בתפקידי בבית כנסת זה, שעמו נמנו חשובי הפקידים של הת"ת, הזדמנות להתאמן בנאומים בציבור. כמו כן היתה לי בימה שעליה יכולתי להתבטא בלי שום התערבות מצד מישהו. היו כאלה שקראו לי „דר. הורוויץ", אף על פי שעדיין לא היה לי התואר Bachelor. בימים ההם היה אחוז בוגרי־מכללות קטן ביותר אצל היהודים, ולעומת זה היו רבים שהיו נדיבים גדולים בהענקת הכינוי „דוקטור" לאנשים שתפסו משרה ציבורית, בפרט אם היה זה נואם קבוע בבית כנסת.

שכר־הלימוד ויתר ההכנסות הנזכרות הצטרפו לחמשת אלפים, ולאחר זה לששת אלפים דולר, שאיזן את התקציב השנתי של תלמוד התורה.

בימים ההם, ובמשך שנים אחר כך, היו נוהגים בערים שונות להשתמש בתלמידי התת"ם לאמירת תהלים בבית בר־מינן ולהלוויתו. קבוצת ילדים, גדולה או קטנה, בהתאם לגודל תרומתה של משפחת הנפטר,

היתה מלווה את ארון המת*). כזה מצאתי בבוסטון בבואי שמה בשנת 1917. באינדיאנפוליס לא השתמשנו בילדים באיזו צורה שהיא לשם קיבוץ כספים. שמרנו בקפדנות רבה על כבוד המוסד, מוריו ותלמידיו, ועל כל דרכי קיומו שלא להשפילו. היה בזה משום חידוש גדול באותן השנים שבהן היו בתי הספר לילדי ישראל מתקיימים על קב חרובין, מלקטים פירורי הכנסה באשר ימצאו, ו„חכמת המסכן" היתה בזויה ומושפלה גם בעיני התלמידים וגם בעיני אנשי הקהילה. העובדה שרוב רובם של התלמידים שלנו היו בני „בעלי בתים", ושרבים שילמו שני דולרים לחודש, מנע כל אפשרות של שימוש בילדים כמו שנהגו בכמה ערים אחרות.

סידור חיי הפרטיים

אחרי שנתקבלתי למנהל, התחיל רבי ניישטאדט לבקש לי מקום־דירה מתאים. הוא אמר שחשוב למצוא מקום בו יתנו לי את כל ארוחותי, ודוקא ארוחות טובות, ושיהיה לי חדר נאה, במשפחה שאין בה ילדים קטנים. הוא אמר: „חשוב מאד שתנאי חייך הפרטיים יהיו נוחים, ושתהיה חפשי להתמסר כולך לתפקידך". מקום כזה נמצא אצל משפחה אחת בשם רנדולף. אלה היו אנשים יקירי־רוח וטובי לב, ואני הרגשתי את עצמי כאחד הבנים במשפחה. הגברת רנדולף היתה בעלת לב זהב ואשת חיל במלוא מובן המלה. אצל משפחה זו גרתי כל זמן היותי באינדיאנפוליס. במקום ארבעה דולר לשבוע בעד אש"ל ששילמתי בהיותי בניו־יורק, שילמתי כאן שמונה דולרים לשבוע, כדי לאפשר להם למלא כל מחסורי ביד רחבה. עד היום אני זוכר את יחסם הטוב של בני המשפחה היקרה הזאת. גם למורים מצא רבי ניישטאדט מקומות דירה ומזון מתאימים.

אני הייתי מתראה יום יום עם רבי ניישטאדט מחוץ לזמן ההוראה. הייתי נפגש עם אנשים שונים בענייני בית הספר. בביתי היה טלפון, והשימוש היה חפשי במספר ובזמן השיחות. הייתי מרבה להתקשר טלפונית עם הורים ומיישר הדורים בנוגע לביקורים בבית־הספר, עבודת התלמידים, הנהגתם ויחסם ללימודיהם. כל מה שיכולתי לעשות בשטח זה מחוץ לשעות הלימוד עשיתי בכדי לשחרר את עצמי להשגחה על הנעשה בשעות אלו. הרביתי לקרוא בספרות העברית והכללית. בשבתות היו המורים נוהגים

*) ישראל קאנוביץ, הנ"ל, עמוד 125.

לכבדני בביקור אחר הצהרים, ואנחנו היינו מבלים שעות אחדות בשיחה נאה ובדיונים על הנעשה בת"ת במשך השבוע. בשיחות הללו סיפרו המורים על האינטריגות והסכסוכים בת"ת „דמעלה העיר" שבניו־יורק, שהורו בו. עולם אחר, חפשי מכל זה, היה לנו עכשיו!

אינדיאנפוליס היא עיר חובבת מוסיקה. מדי פעם היינו מבקרים קונצרט או הצגה אמנותית. בעיר ההיא שמעתי בפעם הראשונה בחיי את הבס הנפלא פיודור שליאַפין. שמעתיו אחר כך מספר פעמים, ותמיד אזכור אותו בתפקידו של השטן באופירה „מפיסטופל" בהצגה בבוסטון. מארקסון התרכז בשקספיר, ושתי שנים רצופות הרבה לקרוא בספרות העצומה עליו. כולנו היינו רווקים, הפרוטה היתה מצויה, ונרבה לרכוש לנו ספרים עבריים ובשפות אחרות. בשיחה אחת בשבת אחר הצהרים העיר מארקסון: „באנגלית אני נזקק תכופות למילון לשם הגדרה יותר מדויקה, או פשוט לבאור מלה בלתי ידועה לי. לעומת זה, בעברית, אני הולך וקורא ספרים שלמים, ורק לעתים רחוקות עלי לעיין במילון עברי". כזה היה נסיונו של כל אחד מאתנו. זה היה לפני ארבעים שנה, בשעה שהדיבור העברי היה עדיין בראשית התפתחותו גם בארץ ישראל וגם בגולה, ולפני שהלשון התחילה להתרחב בממדים עצומים, כשם שהיא מתפתחת בעשרות השנים האחרונות. אחד העם, פרישמן, ברדיצבסקי, ברייגין, ברנפלד, קלוזנר, ברנר, מנדלי מוכר ספרים, ביאליק, טשרניחובסקי, יעקב כהן, ומספרים מעטים שהיו לנו אז, כברשדסקי, ואחרים, כולם השתמשו בשפה ובסגנון שבחור ישיבה, שהיה מצוי כקורא בספרות העברית לא היה זקוק למילונים ולקסיקונים להנחותו בקריאתו. מה„מלון הגדול" של בן־יהודה הופיעו רק שני כרכים (1910, 1912), וספרי השימוש הרבים המצויים עכשיו לקורא העברי לא באו עדיין לעולם. תקופתנו היתה „לפני מתן תורה" לגבי חידושי מלים, ניבים, מבטאים ושימושי לשון ששיוו פנים חדשות ללשוננו ויעשוה שפת־חיים מפכה כוח יצירה אדיר. בינינו דיברנו תמיד עברית. עם רבי ניישטאדט, שלא דיבר עברית ואך מעט אנגלית, דיברנו תמיד אידית. חיינו בכלל היו „כמי השלוח ההולכים לאט". הופעת ספר עברי חדש היתה סנסציה, כולנו קראנוהו, דנו עליו ונרגיש שאנו בשורה הראשונה בחזית העברית המתקדמת. בשבתות ובחגים הייתי הולך לבית הכנסת „יונייטד היברו קונגרגיישון", שם נאמתי מדי פעם בפעם. לפעמים רחוקות הייתי בא אל בית הכנסת הפולני. שבו היה רבי ניישטאדט מתפלל תכופות.

בבואי לאינדיאנפוליס הייתי כשחיף עץ. משקלי — 120 ליטרא. אבל שינוי יסודי בא בחיי. במקום ארבע שעות נסיעות מפרכות בכל יום בניו־יורק בעילית, בתחתית ובקרונות בשעות הבוקר, כאשר רבבות נוסעים היו מצטופפים כדגים מלוחים בחבית, ואחר כך נסיעות משעור לשעור בשעות שאחר הצהרים והערב, נשתנתה תכניתי לשתי נסיעות בנות 20 רגע כל אחת ביום. בצאתי מהמכללה היה מנהגי להתעכב בשעה 3.00 אחר הצהרים אצל גשר „ווילי׳אמסבורג" ברחוב דילנסי ולאכול באחת המסעדות מסוג „קוויק לונטש" — אכילה בחפזון, לפני התחלת שעורי הפרטיים. מאכלי היה סולתנית שנקראה Tomato Herring, לחם, חמאה וקפה. זה עלה לשבעה סנטים. זה היה כל מאכלי עד שובי הביתה קרוב לעשר בערב. אז אכלתי את ארוחת הערב, ואחרי זה יכולתי להתרכז בהכנת שעורי המכללה, שלא הספקתי להכין מתוך עמידה בנסיעותי הארוכות בקרונות השונים. לארוחת הצהרים הייתי אוכל יום יום כריך וחתיכת בשר מטוגן, שלקחתי אתי מהבית, וגומר בכוס תה. כל זה נשתנה בתכלית.

בניו־יורק היו תנאי חיי כל כך מפרכים שפעם אחת התחלתי לחשוש שמא אני עומד על סף השחפת, היא המחלה שבה מתה אמי בשנתה הכ״ו. מחלה זו נחשבה לתורשתית, והיא היתה נפוצה אז מאד, אפילו בעולם החדש, ואם הוזנחה בראשיתה אז כל באיה לא ישובון. רופא שבדק אותי הרגיעני ויאמר שפחד שוא פחדתי, אבל הוא דרש ממני להקל ממשא עבודתי וכן תבע תזונה יותר מתאימה לדרישות הבריאות. לא נשמעתי לו בשתי אלה ואמשיך בתכניתי הפרטית ובעבודתי הציבורית באגודות העבריות. דבר אחד היה מחדש את כוחי בכל שנה: בקיץ הייתי יוצא לחמשה שבועות בהרי קטסקיל. שם הייתי מחליף כוח באמת, אבל יתכן שאילו נשארתי עוד מספר שנים בניו־יורק בתנאים האמורים, הייתי הורס את בריאותי עד היסוד. כל אלה נשתנו לטובה באינדיאנפוליס.

בניו־יורק לא הייתי מתרחק מחברת בחורות. ב„מפיצי שפת עבר" היו גם חברות. מדי פעם היינו עורכים נשף חברתי. באינדיאנפוליס התרחקתי לגמרי מחברת בחורות, ואם הייתי מזמין בחורה לצאת עמי יותר מפעם אחת היו מתחילים לדבר בעיר שאני משתדך עמה. אני החלטתי לדחות כל מחשבה על דבר נישואין עד שאתבסס בחיים. אמנם הכנסתי באינדיאנפוליס היתה יותר מהכנסת הרבה ממכרי שכבר נישאו, אבל אני הבטתי על עבודתי זאת כעל מקרה עובר. מקובל היה בימים ההם שרק לאחר

התבססות כלכלית ראוי לו לאדם לבקש לו אשה. מטעם זה היו בחורים מתחתנים בשנות העשרים המאוחרות, ותכופות גם בשנות השלושים. בעיקר היה זה מצוי אצל המהגרים, שהיו מוכרחים להתחיל "הכל מחדש" אחרי בואם לאמריקה. חתן צעיר מבן עשרים היה חזון יוצא מן הכלל. בשיחות פרטיות חזרתי מספר פעמים שאינני חושב להשתדך. נהגתי כך כדי למנוע מבעלי הבתים משלוח שדכנים, דבר שהיה רוכש לי שונאים עם כל השבט־פנים מצדי.

לפי תכנית הת"ת שעובדה בראשית שנת הלימודים נקבעו 31 יום, בין יולי 15 לאבגוסט 15, לעונת החופש. שני הסניפים נסגרו אז, וכולנו עזבנו את העיר כדי לבקר בניו־יורק ולבלות מספר שבועות בקייטנא בהרי קטסקיל.

במשך השנה ביקרתי את דודי אהרן בשיקגו, שהזכרתיו בראשית הספר. הוא קנה את לבבי לאהבה אותו עוד בהיותי ילד בעיר סאָהל. הוא למד שנים אחדות ב"קיבוץ" בסמורגון והגיע קרוב לדרגת "סמיכה". בביקורי בשיקגו הלכתי לראות מספר תלמודי תורה. במשך השנה הוזמנתי לבקר את סינסינטי ולואיסוויל. בשתי הערים הללו היתה שאלת החינוך ללא פתרון. אני הוזמנתי לספר כיצד הצלחנו ליצור ארגון כללי למען תלמוד התורה, מפעל שכבר החלו לצאת לו מוניטין בערים הסמוכות. בלואיסוויל היה רבי זרחי ובסינסינטי הישיש רבי גרשון לעסטר. שניהם הכירו יפה את רבי ניישטאדט, והם חפצו מאד להכניס תיקונים בתלמוד תורה המקומי. אבל עם כל רצונם הטוב, לא היו להם הכשרונות והסגולות שרבי ניישטאדט ניחן בהם, ולא יכלו לשנות את הקיים.

"שערי דמעות"

"אמר רבי אלעזר: מיום שנחרב בית המקדש
ננעלו שערי תפילה... ואף על פי ששערי תפילה
ננעלו שערי דמעות לא ננעלו".
(בבא מציעא נט.)

במחשבתי היה הכל מוכן לשובי לניו־יורק בספטמבר הבא. שני סניפי תלמוד התורה היו מאורגנים יפה. בשטח הלימודים הצליח המוסד ביותר, עד שהמורים העידו שהם לא שערו שהצלחה כזאת אפשרית. המוסד

היה בר־קיימא. ההתנגדות מצד ה„חדרים" עברה ובטלה. גם המתנגדים בבית הכנסת הרוסי נשתתקו בהרבה. כבודו של רבי ניישטאדט גדל בעיר. אני הייתי סבור שאחרי פרידתי מן המקום בסוף אבגוסט תוכל העבודה להימשך בהנהגתו של אחד המורים.

אחר חג השבועות נדבר אתי רבי ניישטאדט ויאמר שכל התכנית הצליחה באופן יוצא מהכלל; שגם הוא, ובעיקר חברי הוועד המפקח, שבעים רצון עד למאד ממני ומכל מה שנעשה עד הנה. אבל, הוסיף רבי ניישטאדט, שגם הוא וגם חברי הוועד מרגישים שאם אעזוב אותם בצאת שנתי ילך הכל לאיבוד. לא היתה שאלה על ארגונו הפנימי של הת"ת בלבד, שיכול להתקיים בעזרת אחד המורים, אלא על היחס לאנשים, להורים, לחברי הוועד, כלומר ייצוגו של המוסד כלפי חוץ. „בני קורח לא מתו", הוסיף. המתנגדים עדיין מתנגדים. הם שותקים כל זמן שאני בעיר. אבל תיכף אחרי שאעזוב את העיר ירימו את ראשם, ואז לא תהיה תקומה לתלמוד התורה. מטעם זה הוא רוצה שאסכים לחדש את החוזה — לשלוש שנים! חברי הוועד נכונים לחתום על החוזה החדש לשלוש שנים ולהבטיח לי בחתימותיהם הפרטיות את כל שכרי לשלוש השנים!

מובן, שדברי ההכרה על ערך עבודתי היו כשמן בעצמות לאדם צעיר כמוני, אבל ההצעה להישאר עוד שלוש שנים היתה לי הפתעה גמורה. היתה בה משום סטיה מכריעה בתכנית חיי. אם אקבלנה, אז מי יודע אם אחרי זה אספיק לגמור את לימודי בהנדסה. יכולתו של אדם להיות תלמיד בית־ספר הולכת ופוחתת אחרי הגיעו לבגרות שלימה, ובפרט בשנות העשרים האחרונות. להישאר בשדה החינוך ולראות בה את עבודת חיי לא עלה על לבי. התנאים המצויינים שנוצרו באינדיאנפוליס היו בבחינת „הלכה ואין מורין כן", ולא היה להם דמיון בשום מקום אחר. ומי לידי יתקע שאפילו באינדיאנפוליס יהיה לתנאים המשך לשנים רבות. ראיתי בתי ספר בשיקגו, סינסינטי, לואיסוויל, אַלבני, ובעיקר ניו־יורק. בכל המקומות שלטה הכרה עמוקה שאין שדה החינוך מסוגל לקיים אנשים ברמה פרופסיונלית. רוב רובם של אלה הנמצאים כבר בשדה החינוך העברי אין ברירה לפניהם, ויתרם — כל מי שהיכולת בידו לעבור לשדה אחר — עובר! על יסוד זה איך אוכל לסכן את כל עתידי ולהישאר עוד שלוש שנים בשדה עבודה ארעי כזה שמציעים לי?

ביקשתי מרבי ניישטאדט ימים אחדים כדי להימלך בדעתי ואז

הודעתי לו שהחלטתי היא שלילית. הוא היה מדוכא מדברי, וימשיך לדבר על לבי לקבל את ההצעה. הגיע יום אספת הוועד. רבי ניישטאדט ביקשני להיפגש אתו לפני האספה, שנועדה לשמונה וחצי בערב. שוחחנו ארוכות על כך תוך כדי טיול. אני עמדתי על דעתי. בהיותנו על המדרכה לפני בית תלמוד התורה, עמד רבי ניישטאדט פתאום, כשפניו מופנות אלי, אחז בשתי ידי, ובקול רועד אמר: „דר. הורוויץ, מיר בעטען זיך דאָך בייַ אייך!" (הלא אנחנו מתחננים לפניך!). ברגע זה הרגשתי בטיפה שנפלה על פרק ידי הימנית אצל האגודל. נזדעזעתי עד היסוד. אני גרמתי לרבי ניישטאדט לבכות!! ברגע ההוא נסתתמו כל טענותי השליליות. „אני אשאר" אמרתי. לו היה רבי ניישטאדט מבקשני אז להישאר בלי שום חוזה הייתי גם כן מסכים!

סיפרו לי אחר כך שבאספת הוועד, כאשר הודיע רבי ניישטאדט שאני הסכמתי להישאר עוד שלוש שנים, לפי חוזה, הודיע נשיא הוועד, מר טשארלס מדיאָס, כי הוא נכון להבטיח לי את כל הסכום העולה ל־5,400 $, אפילו אם הוא יהיה היחידי לאחריות. ועוד הפעם נמצאו כתריסר חברים, רובם אמידים, שהסכימו לחתום באופן פרטי, כמו שעשו בחוזה הראשון. וככה הוטל הגורל שאשאר עוד שלוש שנים בשדה החינוך העברי.

בעבור שנים רבות, בשנת 1936, התקיימה באינדיאנפוליס ועידה שנתית של „הועד הארצי למען החינוך העברי (National Council for Jewish Education). אני הייתי בין הצירים והמרצים. באותו הזמן חגג תלמוד התורה את יובל העשרים וחמש לקיומו. הזמינו אותי ואת מר ב. אייזיקס להיות בין המברכים. גם המנוח ח. א. פרידלנד נלווה אלינו. בהגיע תורי לנאום, וקהל השומעים היה „דור חדש אשר לא ידע את יוסף", סיפרתי להם קצת על הלבטים שבייסוד הת"ת. תארתי את פגישתי עם רבי ניישטאדט באותו ערב ואת דבריו אלי: „דר. הורוויץ, מיר בעטען זיך דאָך ביי אייך!", וכיצד נשרה דמעה על ידי. הראיתי את המקום שעליו נפלה הדמעה, ואוסיף: „דמעה זו לא נתייבשה עד היום!"

לקראת השנה השניה

מר מארקסון ומר גורדון נבחרו אף הם שנית לשנה הבאה, ובאותם התנאים. מר פינחס מזיא לא יכול לחדש את ההתקשרות, אבל הקדוש ברוך הוא הקדים רפואה למכת חוסר־מורה. מר ב. אייזיקס, שהזכרתיו בקשר עם הופעתו ב„מפיצי שפת עבר", ידיד נפש למארקסון, נעשה מועמד לשנה הבאה. הוא היה אחד מבין השלושה שאמרתי לכתחילה להזמין לאינדיאנפו־ליס, אלא שהוא סיים אז קורס בהנדסה ב„קופר יוניון", ויעזוב את ההוראה כדי לקבל משרה אצל חברה גדולה מחוץ לניו־יורק. שני חבריו, מארקסון וגורדון, התכתבו אתו ומהם נודע לו „כי יש־שבר" באינדיאנפוליס, והתנאים הקיימים שם טובים לאין ערוך מאלה שהיו לו כמורה עברי בניו־יורק. בינתיים חלף „ירח־הדבש" שלו במקצועו החדש וירא את עצמו שקוע בעולם שכולו חמריות, ואפילו השכר ויתר תנאי עבודתו לא עלו על תנאי חבריו בתור מורים באינדיאנפוליס. הוא הודיע לחבריו אלה שהוא נכון „להחזיר את גרושתו" ולשוב להוראה העברית, אם במקרה יתפנה מקום באינדי־אנפוליס. אני קפצתי על ההצעה הזאת. ידעתי את מר אייזיקס כמורה מצוין. ידעתי גם כן שנוכחותו בחברת שני ידידיו באינדיאנפוליס תיצור חוט־משולש שלא ינתק מהמקום ההוא במשך שנים, והת"ת לא יסבול בכל שנה מחילופי־גברא, כנהוג במקומות רבים. גם רבי ניישטאדט נפגש עם מר אייזיקס בהיותו בניו־יורק לבקש מנהל. הוועד המפקח בחר במר אייזיקס לשנה הבאה, ובזה נפתרה שאלת מילוי־מקום, שלרוב זקוקים ל„סיעתא דשמיא" עד שמוצאים לה פתרון.

גם החזרתו של מר אייזיקס לחינוך תעברי היה צעד גורלי.

שלהי השנה הראשונה

שנת הלמודים התקרבה לקיצה. כולנו הרגשנו שאנו הולכים בדרך הנכונה בעבודת בית הספר. רק תלמידים בודדים עזבו במשך השנה*).

*) „קללה נוראה רובצת על בתי התלמוד תורה שלנו, כי אין להם זרעא של קיימא. הילדים הללו לעומת שבאים כן יוצאים, ומספר התלמידים העוזבים את בתי התלמוד תורה במשך כל שנה ושנה מתקרב ל־80 עד 100 אחוזים. לא, חס ושלום, משום שכולם נתבגרו וגמרו את חוק לימודיהם הקבוע בבית־הספר, לדבר שכזה עדיין לא זכה שום תלמוד תורה באמריקה, אלא מהו? — סתם, זה נכנס וזה יוצא בטרם שהספיק ללמוד קרוא פסוק כצורתו".
ישראל קאנוביץ, „מצב החנוך העברי באמריקה", לוח אחיעבר, שנה ראשונה, תרע"ח—1918, III, עמוד 47.

ביקורי התלמידים היו כסדרם. פור־הבחינה היה בעבודת־הבית. כדבר הזה, טענו המורים, לא ראו כדוגמתו בשום מקום אחר, באמריקה. כאשר התחילו הימים החמים אחר חג הפסח ראו עוברי הרחוב שלפני הת״ת מחזה נהדר: החל מ־3.30 בערך אחר הצהרים היתה שורה ארוכה של תלמידים יושבת לאורך המדרכה, רגליהם על מרצפת הרחוב ועל ברכיהם ספרי לימוד ומחברות כתיבה. הם היו עסוקים בקריאה, כתיבה ושינון. פה ושם עבדו שנים ביחד, לא היה שום משגיח עליהם. אלה היו תלמידים שלא הספיקו להכין את כל שעוריהם בבית, ועכשו הם שקועים בפרק האחרון של עבודתם, לפני היכנסם לכיתה. אחרי סגירת בתי הספר הכלליים, קרוב לסוף יוני, התקיימו הלימודים בכל הכיתות רק בשעות הבוקר. אז היה יותר פנאי לתלמידים. רבים הקדימו לבוא לפני שעתם כדי לשחק לפני בנין הת״ת, אבל עם זה ארכה גם שורת התלמידים שישבו על המדרכה ועסקו בהכנת שעוריהם. מחזה זה, שבני אינדיאנפוליס לא ראו כמותו מעולם, שימש תעמולה משכנעת למען תלמוד התורה. ברור היה שגם הנערים וגם הנערות מחבבים את המוסד, ומה עוד אפשר לדרוש באמריקה, שהכל סברו שאבדה סכויה כמקום־תורה לילידי הארץ!

לחג הפסח שעבר הכינו המורים, שידעו עד כמה חשוב שהילדים ידעו את „ארבע הקושיות" וקצת על ה„סדר", את כל הילדים באופן מצוין. רבים ידעו גם את ה„קידוש" ואת כל סימני ה„סדר". הם ידעו גם כן לספר על יציאת מצרים, וקצת מדיני הפסח. אחרי החג נתקבלו דברי תודה ושבח מאת הורים מכל עברים.

התלמידות לא נפלו בהצלחתן בלימודים מהתלמידים. להורים רבים היה בזה משום הפתעה גדולה.

שלושת השבועות שבין סגירת בתי הספר הכלליים וסגירת הת״ת ב־15 ביולי היו למקור ברכה. בתקופה זו היו הביקורים כסדרם יותר מאשר בכל תקופה אחרת במשך השנה. התלמידים כאילו הרגישו שצריך לגמור „בכי טוב" ויענו לדרישות המורים ברצון. יום הסגירה מצא את התלמידים ואת חבר המורים במצב רוח מרומם.

ל„שיטה הטבעית" היתה השנה הזאת שנת נסיון. המורים היו שבעי רצון מהתוצאות. העברית, כשפת ההוראה והדיבור בכיתות, מצאה לה מקום נאמן בת״ת.

אחרי סגירת הת״ת נשארו כמעט כל התלמידים בעיר. מחנות־קיץ

לילדים היו עדיין דבר שלא בא לעולם־היהודים בימים ההם. המורים נסעו לניו־יורק ולקייטנות שבקרבתה. אני בחרתי לי סיבוב ארוך. בעד 30 דולר רכשתי כרטיס־נסיעה ברכבות של החברות „פנסילווייניה" ו„ניו־יורק סנטרל" מאינדיאנפוליס לניו־יורק וחזרה. בסיבוב הזה יכולתי לבקר את רוב הקהילות היהודיות החשובות הנמצאות לאורך המסילות הללו בשטח של קרוב לאלף מיל. בדרכי לניו־יורק התעכבתי בסינסינטי, פיטסבורג, בלטימור, ושינגטון ופילדלפיה. בחזרה, בדרך „ניו־יורק סנטרל," אלבני, רטשסטר, בופלו, קליבלנד, דיטרויט ושיקגו. בכל אחת מהערים האלה השתדלתי לבקר בבתי ת"ת ולהיפגש עם מנהלים וכמה מהרבנים. אמרתי לעצמי: „פוק חזי מאי עמא דבר" (ברכות מה.) ולמד מה שאפשר. בפגישותי סיפרתי על נסיוננו באינדיאנפוליס. בניו־יורק ביקרתי במשרדו של דר. ש. בנדרלי, שהיכרתי עוד מראשית בואו לעיר זו ב־1910, באותה שנה יסד את „לשכת החינוך", הראשונה באמריקה.

מתוך כל ביקורי עמדתי על מסקנה אחת: תכניתנו באינדיאנפוליס היא תכנית חלוצית בהחלט! לא עלה על דעתי אז, וגם במשך השנים שלאחר כך, לתת פרסום בדפוס לנסיוננו שהצליח. ודאי שזה היה מעודד ערים אחרות לעשות כמתכונתנו. אבל חוסר נטייה לפרסומת היתה אחת מ„חולשותי" הקבועות. חששתי תמיד שהפרסום יתקבל כהתפארות אישית, ואומר לעצמי: תבוא העיסה ותכריז על נחתומה! לאחר כל הביקורים בערים הנזכרות מצאתי אפשרות לבלות זמן ידוע בקייטנה על יד Lake Sheldrake בהרי קטסקיל. ב־14 באבגוסט היינו כולנו שוב באינדיאנפוליס, ומר אייזיקס היה אתנו.

שנת 13 — 1912

השנה השניה התחילה ב־15 באבגוסט, 1912. רק אחוז קטן מתלמידי השנה הראשונה לא חזר. אלה היו בעיקר תלמידים בוגרים, בני שלוש עשרה ומעלה, שנרשמו לכתחילה לזמן קצר. רוב הגורמים הידועים לעזיבה, כגון: העתקת דירה, חוסר יכולת לשלם שכר לימוד, אי־שביעת רצון מבית־הספר, העברה לבית־ספר אחר וכו', או שלא היו קיימים כאן כלל, או שהיו קיימים במידה מוגבלה. כל הכיתות התחילו בלימודי השנה החדשה על פי התכנית. מן התלמידים החדשים הרכבנו שתי כיתות של

מתחילים, בשני הסניפים. העובדה שתלמידים בני גיל גבוה גם כן הי
„מתחילים" בשנה א' איפשרה לנו לעשות אתם עבודה מזורזה ולמזג אותם
עם כיתה יותר גבוהה בראשית שנה ב'. על־ידי־כך נתפנה מקום לכיתות
חדשות של מתחילים בשני הסניפים, מבלי להגדיל את מספר המורים.

ראוי לציין עוד גורם שהפחית את העזיבה עד למינימום: אנו
„נלחמנו" בכל האמצעים שבידנו על כל תלמיד ותלמיד, החל משיחה
טלפונית מהמשרד, פגישה עם אחד ההורים, שיחה מצד רבי ניישטאדט,
וביקורים של אחד או שנים מהוועד המפקח. כל אלה היו דרגות של
השפעה, שמצד אחד היוו „לחץ" על ההורים, ומהצד השני שימשו אמצעי
בירור והבהרה, שהעמיקו לחקור את סיבות השינוי־לרעה ביחס התלמיד
או ההורים. כמעט מכל מקרה שכזה למדנו משהו, וככה סיגלנו לנו
דרכי טיפול שמנעו ניוון — יחס שסופו עזיבה.

היתה עוד סיבה להשתדלותנו לקיים בידנו כל תלמיד ותלמיד:
כל עזיבה, פרט לזו שבאה בתוקף מחלה, יוצרת נקודת־התנגדות לת"ת.
בכדי להצדיק את העזיבה, נוטים היו ההורים לחזור על הגורמים השליליים,
וגם להפריז עליהם. במשפחה כזו שימשה עזיבת ילד בוגר דוגמה שלילית
לילדים הצעירים ממנו. השפעה שלילית נפוצה גם בשכונה. את זאת
היכרנו עוד בראשית היווסד הת"ת, ומטעם זה לא הרפינו משום ילד
עד אשר ניצלנו את כל אמצעי ההשפעה והפיתוי להחזירו.

שאיפתנו היתה שכל ילדי העיר יבקרו את הת"ת, כשם שהם מבקרים
בבית הספר הכללי. חוסר חוק ביקור־חובה בת"ת נתמלא בחלקו על ידי
המאמצים לקיים מקסימום של ביקורים קבועים של כל הילדים שנרשמו.
יתר על כן: הזהירות מענשי־גוף, ודרכי הוראה שהיה בהן משום התעניינות
תמידית במצבו של כל תלמיד, יצרו „דעת קהל" גם בין ילדים שלא נמנו
בין תלמידי הת"ת. כל הגורמים האלה שימשו נושאים תדירים בפגישותינו
כמעט בכל שבת אחר הצהרים, כנזכר לעיל.

ההתאמצויות האלו נשאו פרי הדר. שנת העבודה השניה התחילה על
יסוד העבודה שנעשתה אֶשתקד. אנחנו השתמשנו ב„שפת ילדים" ללימוד
השפה, ועם אלה שהיו כבר מוכנים לזה התחלנו חומש מתוך המקור. ארבע
כיתות לכל מורה, שעה לכל כיתה, בצירוף עבודת־בית בכל יום, היתה
השיטה שהמשכנו בה גם בשנה זו. „עברית בעברית" שלטה בכל הכיתות.

מר אייזיקס לקח את מקום מר מזיא בסניף הראשי בסאוטה סייד, ומר גורדון המשיך להורות בסניף בנורטה סייד. גם לו היו ארבע כיתות *).

חודש רדף חודש, כולנו עבדנו מתוך הרגשה שיש שכר לפעולתנו, שאנו הולכים וזורעים זרע ברכה. הצמח יעשה קמח, ויום יום היה לכולנו סיפוק רוחני בעבודתנו. ערכנו חגיגות לחנוכה, ל„חמשה עשר", לפורים. במקרים אלה שיתפנו גם את הבית גם את ההורים. פה ושם שגינו, או שנכשלנו באיזו תקלות, אבל למי אין כמו אלה? עכשו היו קוראים לעבודה כזו „חלוציות", אבל אנחנו היינו חלוצים ולא ידענו. נטענו בלבנו ובלב כמה אחרים הכרה שיש ויש אפשרות ליצור ולקיים מוסדות תורה בעולמנו החדש באמריקה, וככה עבר עלינו החורף.

בזמן ההוא בערך הגיעתנו הידיעה שבהשפעתו של מנהל „לשכת החנוך" בניו־יורק, דר. שמשון בנדרלי, החלו להעלות בכמה תתי"ם בניו־יורק את שכר המורים עד ששים דולר לחודש. הוועד המפקח שלנו הכיר

*) יש לציין שבשיטה של „לבל ידח ממנו נדח", שאחזנו בה היה גם צד שלילי. פה ושם היו תלמידים שהיה נוח להם ונוח לבית הספר לוּ עזבו. אבל הם דוקא נשארו ושמשו מקור להפרעת סדר הלימודים כמעט יום יום. נזכר אני בשני תלמידים, אחד בכל סניף, שלא היו נורמליים, וכל עמל המורים, שהיו מנוסים, בעלי לב ואופי, היה ללא הועיל. בהנהגתם גרמו תלמידים אלה איבוד זמן לכל הכיתה. גם אני, בתור מנהל, גלגלתי עם התלמידים עצמם ועם ההורים, אבל התלמידים המשיכו להפריע. בבתי הספר הכלליים יש אמצעים מיוחדים: ענשי גוף, המרסנים לרוב הנהגה זדונית, או העברה ל„כיתה מיוחדת". לנו לא היו אמצעים כאלה. לא חפצנו לגרש אותם. „אדם קרוב לעצמו", וההורים היו מקימים רעש גדול בעיר לוּ עשינו זאת. לא הוצאנו את התלמידים האלה, ובמשך הזמן היו לנו עוד אחרים כמותם. זה היה על חשבון יעילות העבודה בכיתות, ועל חשבון חלבם ודמם של המורים. „אין טוב בלי רע", והסך־הכל הכללי היה ששיטתנו היתה טובה ופרוגרסיבית, הלואי וירבו כמותה בשדה החינוך שלנו!

„גם את זה לעומת זה עשה האלהים" (קוהלת ז יד), ואני נזכר במקרה אחר, אחר לגמרי, בעיר גדולה שהיכרתי יפה. באחד התתי"ם היו שנה שנה כ־350 תלמידים. המנהל היה נוהג „לדפוק על הדלתות" של ההורים, כאשר היה צורך לישר הדורים עם תלמיד. הוא היה גם מעסיק את המורים בתפקידים שונים שהיה בהם משום הצלת נפשות לתורה. בדרך זו קיים כמה וכמה ספסלים נוספים על אלה שהיו לקודמיו בבית אולפנא זה. ככה נהג במשך שנים. אז קרה מה שקרה והמנהל עבר לעיר אחרת, ועד שנתמנה מנהל חדש במקומו, נזדרזו המורים לגבות את חובם מכל אותם התלמידים שחשבו אותם ל„בלתי־נורמליים", כלומר, שלא ידעו לשלוט בהם, ויגרשו כמאה תלמידים מתוך המוסד. פשוט, גרשו אותם! מאז ירדה ההרשמה למאתים וחמשים. המנהל החדש השתמש בכל מיני תכסיסים של פרסום, פיתוי, תעמולה, וכולם היו ללא הועיל. מאַת התלמידים המגורשים היו מאַה נקודות של התנגדות ואיבה לתלמוד התורה, ולכל מה שתלמוד התורה סימל! שמחתי לראות איך שהמנהל הראשון הלך במשך השנים מחיל אל חיל בצורת כיבוש לבבות בחינוך. ותמהני, אם עלה פעם על לב המורים, שגרשו „תלמידים בלתי־נורמליים", שהם איבדו בזה כמה וכמה עולמות שלמים; שהילדים ש„גורשו מהסתפח בנחלת ה'" יגדלו ויקימו בתים בישראל, ובלבם שנאה ובוז לתורה וליהדות, ואפילו אחרי שיעלו עשבים בלחיי המורים האמורים עוד תחיה השנאה בצורות שונות. היש כפרה לחטא זה?

כל הזמן שבערי השדה צריך לשלם יותר מאשר משלמים בערי המטרופולין, אחרת, מדוע ינועו מורים טובים מערי המרכז, שיש בהם כל כך הרבה יתרונות מרובי־פנים, אל הקהילות הקטנות? הוועד המפקח קיבל הצעה להעלות את שכר המורים לתשעים דולר לחודש. המורים היו שבעי רצון מזה. נהיר היה לרבי ניישטאדט וגם לוועד המפקח שהמורים יכו שורש בעיר וישארו בעבודתם במשך שנים. הרגשה של בטחון ויציבות היתה בלב כולנו.

„אור נגה עליהם"

„בכל יום ויום בת־קול יוצאת מהר חורב ואומרת:
כל העולם כולו ניזונים בשביל חנינא בני, וחנינא
בני די לו בקרב חרובין מערב שבת לערב שבת".
(ברכות יז:)

מעט מעט החלה שאלת „מה בין בני לבין־חמי?" מנקרת בלב רבים וטובים שבין בעלי הבתים באינדיאנפוליס. בהשפעתו ובתוקף פעולתו של רבי ניישטאדט הוקם תלמוד התורה. המנהל, שהוא רווק, הולך ומקבל 1,800 $ לשנה, ושכרו מובטח לו לשלוש שנים בחתימותיהם של אֵלי־כסף שבעיר. גם המורים שגם הם רווקים, מקבלים תשעים דולר לחודש, ורבי ניישטאדט, שהוא היוצר, המשפיע, המארגן ומדרבן את בעלי הבתים לפרנס את המוסד ואת עובדיו בכבוד וברווח, מקבל פירורים זעירים! שכרו לשנה, מכל בתי הכנסיות ביחד, עולה לסך הכל של $450 לשנה, לפרנסת משפחתו בת עשר נפשות!! ולולא ידידים פרטיים שהיו באים בחשאי לעזרתו היה הוא ורעיתו וילדיהם מתים ברעב. היתכן שעיר ואם בישראל תרשה לעצמה ניצולו של אדם צדיק וישר וכלימה לא תכסה את פניה? היתכן! הכרה של אי־יושר ציבורי החלה להצטלל במוחות רבים. היו שיחות פרטיות בין בעלי בתים, ויום אחד נפלה הברה בעיר: קהילת אינדיאנפוליס תקנה בית במתנה לרבי ניישטאדט פאות־הכרה על כל הטוב שיצר בעיר. עבר זמן קצר ויודיעו לו שבית מרווח ברחוב יוניון, בסאוטה סייד, קרוב לבתי הכנסיות ולת"ת, נקנה בעדו. הבית עלה שלושת אלפים דולר, והוא יוכל להעתיק את דירתו שמה בעוד זמן קצר. יום אחד אמר לי רבי ניישטאדט: „חוששני לרוב־הטובה שבני העיר משפיעים עלי. כשם שאין רע בלי טוב כך אין טוב בלי רע, ופגעים חדשים שיבואו עלי עלולים להכריע טובה זו, שאני מכיר

ומעריך עד למאד". וככה היה האיש הנפלא הזה נתון בין שמחה לדאגה. הוא העריך מאד את מעשה ידידיו. הוא ראה בצעד זה חלק מפרי הברכה שגדל מתוך הזרע שזרע במשך שנים. אבל הוא גם ידע שבעיר ישנם רעי־לב שדעתם לא תהא נוחה מכך שרבם יראה קצת נחת בעולמו, והם ימציאו לו כבר רעל שכנגד. איהו חזי, ומזליה חזי! צדק רבי ניישטאדט. באחד הימים קיבל מכתב מבית הכנסת ה„רוסי" שהם מבטלים, ביטול חד־צדדי, את החוזה אתו על דעת עצמם, ושהם עומדים להביא להם רבי מן החוץ, ושהם מקוים, שהוא, שהנו ג'נטלמן אמתי, לא ינקוט אמצעים שיפריעום מהוצאת תכניתם אל הפועל. כבר סיפרתי על כך באחד הפרקים הקודמים (עמוד 238). רבי ניישטאדט הראני את המכתב ובהגיעי לסופו העיר: „על בטחונם בי שאני ג'נטלמן הם מרשים לעצמם להתנהג כבלתי־ג'נטלמנים!".

וככה שימשו אור וחושך בערבוביה בעולמו של רבי ניישטאדט.

„אוהב דבק מאח"

זמן קצר לפני סיום הלימודים בשנה השניה נכנס אתי רבי ניישטאדט בשיחה על דבר עתידי. הוא אמר לי שני דברים:

א) „עם כל הצלחתך באינדיאנפוליס, שאין איש מטיל בה ספק, עליך לשאוף לשדה־עבודה יותר גדול. סוף סוף אינדיאנפוליס היא קהילה קטנה. ראויה היתה לנסיון־כוחותיך כאשר היית מתחיל וטירון, אבל ברור שאתה מסוגל לתפקידים גדולים ומקיפים יותר. תהיה זאת טעות מצדך אם תחליט להישאר רוב ימיך בעיר קטנה כאינדיאנפוליס. עם זאת יש תנאי־קודם־למעשה, כלומר לפני שתיגש לשלב יותר גבוה בעבודתך, וזהו: לשוב למכללה ולקבל תואר דוקטור. תואר זה חשוב מכמה צדדים, והוא יישר לפניך כמה וכמה הדורים במשך השנים הבאות, ובכלל יכשירך בכמה מובנים לעבוד בשדות יותר רחבים". דברים אלה נאמרו בכנות ומתוך יחס אישי, אבהי, ולא היה לי אפילו צל של ספק־ספקא שכוונתו היתה להיפטר ממני. אדרבה, הוא ציין שבנוגע לאינדיאנפוליס, טובת עצמה דורשת שאשאר בה עוד שנים רבות. אבל הוא ניגש אל כל השאלה באספקלריה של רמה מוסרית, וכן מה שטובת־עצמי דורשת, וערך השרותים שאוכל לתת אחרי שאעלה בהשתלמותי ובעמדתי בתור איש אקדמי. אז הוסיף: „אתה תצטרך

להקדיש מספר שנים ללימודים עד שתקבל את התואר דוקטור. חשוב מאד שתהיה חפשי מכל דאגת פרנסה בשנים הללו כדי שתוכל להתמכר בכל מרצך להעמקה ולהרחבה של ידיעותיך בבתי המדרש של שם ויפת. מעט כסף יהיה אתך ממה שתחשוך משכרך כאן, אבל תצטרך להרבה יותר", ולשם זה בא הענין השני:

ב) „עליך להשתדך, ודוקא עם משפחה עשירה שתוכל לספק לך את כל צרכיך, עד שתהיה מוכן לשאת בעצמך בעול החיים. יש ויש משפחות מיוחסות ונכבדות, שיש להן גם הרבה ממשמני הארץ, והן מבקשות בשבע עינים, ולרוב אינן מוצאות, איש אשר כמוך. בעזרת השם, תיכף אחרי החגים הבאים, אני אומר לקחת לי מספר שבועות לסיבוב־ביקור בערים הידועות לי בהן יש לי המון מכרים וידידים. מטרתי תהיה למצוא לך שידוך הגון: כלה נאה ומושלמת שתמצא חן בעיניך וכן עשירות. מובטחני שיהיו קופצים רבים עליך! די להראות על שידוך אחד בעירנו שהתקיים לפני זמן מה: משפחת החתן עולה לאין ערוך על משפחת הכלה. אבל אבי הכלה הוא יהודי חרד, שייך ל„חברת־ש"ס", והוא רק קצת אמיד. משפחות כאלו הן כמרגליות הנמצאות רק במספר מועט מאד, ועליך לעמול בלי הרף עד שאתה מצליח לגלות אחת מהן. השידוך ההוא יצא אל הפועל באמצעות שדכן. אני יודע כמה עמלו וחיפשו מספר שדכנים עד שהצליחו למצוא כלה ומשפחה שיספקו לפחות חלק מדרישות משפחת החתן. לפתחך אתה יקדימו רבים, אם אך יוודע שאתה מוכן להשתדך!"

דברי רבי ניישטאדט עוררו בי המון מחשבות. הודיתי לו מקרב לבי ואוכיר לו שאני הסכמתי להאריך את ישיבתי באינדיאנפוליס רק אחרי הפצרות רבות, ושכל הזמן אני שואף לשוב ללימודי במכללה. ואשר ליתר דבריו, אני מוצא בהם הרבה ידידות והגיון, אבל עוד חזון למועד. שיחה זו הוכיחה לי עד כמה עמוקה וכנה היא אהבתו אלי ועד כמה הוא רוצה בטובתי. רכשתי לי בחיי מכרים וגם ידידים, אבל פרט לבני משפחתי הקרובים לי ביותר, לא היה לי מעולם ידיד אשר כזה. נזכרתי בדברי החכם־מכל־אדם: „ואוהב דבק מאח".

לפני חג הפסח של אותה השנה הצעתי שנערוך „סדר־ציבורי" לכל התלמידים של הת"ת, בפרט לתלמידי הסניף הראשי בסאוטה סייד. מפני מרחק המקום לא יוכלו תלמידי הסניף השני להשתתף. זה הקיף כ־150 תלמידים. ההצעה היתה נועזה, אבל זאת היתה תקופה של נסיונות, ולא

נרתענו מרעיון חדש רק מפני שהוא חדש. ההצעה נתקבלה. אף־על־פי שעונת הפסח טרדותיה מרובות, ובעלות הבית עושות לילות כימים בהכנות לקראת החג, נמצאו אמהות וידידות של הת"ת שהתנדבו להכין את כל הדרוש ל„סדר". המורים הכינו את התלמידים לחלק המסורתי: קידוש, ה„קושיות", קריאת ההגדה בציבור, וקטעים על ידי תלמידים בודדים, ועוד קטעים שנקראו בניגון או מתוך זמרה. הנשים הכינו ארוחה שלמה: מרק, כופתות, דגים, בשר עוף, ירקות, פרפרת — ארוחה עשירה! האולם היה מקושט, והילדים ישבו מסביב לשולחנות ערוכים. הרבה עבודה ומרץ הושקעו בכל זה, אבל ה„סדר" לא הצליח. מזמן „קדש" עד „שלחן עורך" עברו כשלושת רבעי שעה, והתלמידים הצעירים, שלא הבינו את רוב חלקי הקריאה של ההגדה, השתעממו, וירעישו, ובכלל לא נוצרה אותה האוירה החגיגית שציפיתי לה. הילדים הצעירים ביותר, שלא היטיבו לקרוא, לא קלטו את כל הענין. ה„סדר" נגמר אבל לא „בכי טוב", ולא באותה התרוממות הרוח שנעשו כבר מסורת בחגיגות של הת"ת. גם בשנה שאחרי זו נסינו שוב לערוך סדר־ציבורי עם כל הילדים, וגם הוא לא הצליח. עמדתי על סיבות הכשלון:

א) ה„סדר" בכללותו הוא טקס ביתי ומשפחתי. בזה שהוצאנו את הילדים מן הבית שללנו מה„סדר" חלק שאין לו תגמול.

ב) „סדר ציבורי", עם מספר גדול של ילדים, מזקיק השקעה מרובה מאד של זמן ומרץ בהכנתו, וזה יכול להעשות ברובו רק על חשבון הלימודים. אנחנו לא חפצנו לוותר על לימודי יום יום.

ג) לו היו ההורים ביחד עם הילדים, משפחות משפחות, היה יותר קל. אבל אז היינו מוציאים מהבית את הטקס היותר נהדר בכל ימות השנה, והשכר היה יוצא בהפסדו.

אכזבה זו לא גרמה לת"ת שום נזק. מוסד בריא יכול להרשות לעצמו לנסות דבר חדש — ולהיפשל. הרעיון והאכזבה היו על אחריותי.

לעומת האכזבה האמורה זכינו בהצלחה גדולה במפעל אחר: ב„מנין" מיוחד לתלמידים בימים הנוראים בבנין הת"ת. ההצלחה עלתה על המשוער.

שנת הלמודים השניה קרבה לקיצה. העבודה נעשתה באותו המרץ ובאותה המסירות כדאשתקד, והתקדמות הכיתות השביעה את כולנו רצון. נוכחותו של מר אייזיקס הוסיפה כוח פנימי חשוב. הוא היה מנוסה, בעל

השכלה רחבה, מתון וידע איך לשלוט במקל נועם באיזה מצב שהוא.

לפני גמר לימודי השנה הופיע בת"ת אורח חשוב, בעל צורה, גבה קומה ולו זקן שחור ועינים עמוקות. הוא דיבר עברית רהוטה. שמו ישראל קאנוביץ. הוא נסע מטעם „לשכת החנוך" שבניו־יורק לבקר ערים שונות ולתהות על מצב החנוך בהן. הוא ביקר בכל הכיתות בשני הסניפים. זמן מה אחרי זה הייתי בניו־יורק ומר קאנוביץ הראה לי את הדין וחשבון על ביקוריו שמסר לדר. בנדרלי, מנהל „לשכת החנוך". הדין וחשבון התחיל: „כמים קרים על נפש עיפה כן היה לי ביקורי באינדיאנפוליס". מר קאנוביץ אמר לי שהוא לא יכול להאמין למראה עיניו ומשמע אזניו. הוא ביקר הרבה ערים, ובכל מקום מצא עזובה על גבי עזובה, תלמודי תורה שהם רק בתי חרושת ל„עברי", בלי תכנית, סדר או תקוה. פתאום מצא את עצמו במוסד מסודר, ובו כיתות מודרגות, ותכנית למודים מקיפה, ומורים שהם עטרה למקצועם, והלימודים בכיתות מעידים שיש התקדמות וענין, ובכלל בית ספר שלכמותו התפללו רבים. גם המורים, שהכירו את מר קאנוביץ מניו־יורק, וגם האנשים האחרים שנפגשו אתו שמחו לראותו. רבי ניישטאדט שמה עליו במיוחד. התרשמותו של מר קאנוביץ, שכבר יצאו לו מוניטין כמחנך ומדריך, גרמה לי הנאה מרובה. מאז הייתי נפגש אתו מדי בואי לניו־יורק, ונהנה מחברת מחנך ותיק, תלמיד חכם ואישיות מושכת לב. מזלי גרם שבמשך השנים נתקשרתי אתו גם במובן אחר.

„אראלים ומצוקים אחזו בארון הקודש" (כתובות קד.)

גם בשנה זו ניתן למורים ולתלמידים חופש של 31 יום, מ־15 ביולי עד 15 באבגוסט. בפרק „רבי יצחק אלחנן ניישטאדט" סיפרתי (עמוד 236) שבבואי להיפרד ממנו, לפני צאתי לעונת החופש, מצאתיו שוכב במטה וגונח. הוא התאונן על כאב בבטן, אבל היה בטוח שזה יעבור; בכל אופן, הוא כבר שלח לקרוא לרופא המשפחה המכיר אותו על כל מחושיו, ויודע תמיד איך לחלצו מן המיצר. חשבנו לטוב להשאירו לבדו לנוח. מתוך ברכות הדדיות לחופש נעים ולהחלמה מהירה נפרדתי מאתו. בחצות הלילה יצאתי את העיר ברכבת ההולכת לניו־יורק. מר גורדון ואני בחרנו להתאכסן באותה הקייטנא בהרי קטסקיל. את כתובת הקייטנא הזו השארתי אצל הרבנית. עברו מספר ימים, וביום ד' 23 ביולי, נתקבל מברק מאינדיאנפוליס:

„רבי ניישטאדט חולה אנוש, בבקשה לשוב". ארזתי חפצי כדי לשוב תיכף לניו־יורק ומשם לאינדיאנפוליס, בדרך היותר מהירה. שלחתי תשובה מברקית: „אני חוזר תיכף, אהיה באינדיאנפוליס ביום ו' בבוקר". עד שבא טקסי לקחתני אל התחנה, נתקבל עוד מברק: „רבי ניישטאדט נפטר היום. נעכב את ההלויה עד שובך ביום ו'". השיבותי שאני יוצא מיד ואגיע ביום ו' בבוקר השכם. מר גורדון סבל אז מהתקפה קשה של קדחת־קיץ, והיה ברור שאין לו שום אפשרות להילוות אלי, אבל אחרי שעתיים התגבר ויצא ברכבת אחרת.

זאת היתה לי נסיעת בלהות! עדיין לא יכולתי להעריך מה היה לי רבי ניישטאדט והנה נשמטה הקרקע מתחתי. איך נוכל לעשות משהו ורבי ניישטאדט איננו אתנו! הוא היה כבן 42 ונפש תשיעית עמדה לבוא לעולם במשפחה. התחלתי למנות את תכונותיו, מעשיו, צדקתו וטוהר נפשו, ואומר: זו תורה וזו שכרה! האם אמת שבעוון הדור נאסף הצדיק? כאשר הייתי תינוק נתייתמתי מאמי, ואני לא חליתי ולא הרגשתי. עכשו הרגשתי שיתמוטט קפצה לא רק עלי אלא על כל בני העיר, שרק לפני זמן קצר נפקחו עיניהם לראות אפס קצהו של אשרם הגדול שרבי ניישטאדט הוא קברניט ספינת קהילתם.

אחרי 24 שעות נסיעה מניו־יורק באה הרכבת לאינדיאנפוליס ביום ו' לפני שבע בבוקר. הלכתי ישר לבית הרב. שם היו כבר הרבה אנשים. לא ידעתי שזמן שובי נעשה ענין חשוב. מארקסון ואיזיקס היו בבית, הם פגשוני בבואי ושלושתנו נפלנו איש בזרועות רעהו וגעינו בבכי. כל אחד מאתנו הרגיש שמותו של רבי ניישטאדט היא אבדת חייו. לקול בכייתנו פרצו כל אנשי הבית ביללה, ויהי הבית לחרדת אלהים. הרבנית ויתומיה, שמקור דמעותיהם כבר דלל, הצטרפו גם הם בבכי תמרורים. מעט מעט שקטה התאניה ואני התחלתי לשאול איך ובשלמה קרה האסון הנורא הזה. המורים סיפרו לי בלחש שכנראה היתה כאן שגיאה פטלית. האבחנה של הרופא היתה בלתי נכונה, והרפואות עם הטיפול עוד החריפו את גורמי התקפת המעיים. במאוחר עמד הרופא על שגיאתו. גורלו של רבי ניישטאדט כבר נחרץ. הביאו את המומחים הכי גדולים שהיה אפשר למצוא, אבל ללא תועלת, וביום ד' נסתלק רבי ניישטאדט מתוך יסורים איומים.

דבר מותו של רבי ניישטאדט התפשט במהירות הבזק, וביום ה' בבוקר הגיעו שבעה רבנים לחלוק לו כבוד אחרון. ביניהם היו רבי אפרים

עפשטין ורבי מישקין משיקגו, רבי זרחי מלואיסוויל, גם מסינסינטי ומעוד ערים באו רבנים להשתתף בהלוויה. כולם היו בטוחים שהיא תתקיים ביום ה׳, שזהו למחרת יום המיתה, אבל בבואם הודיעו להם שהיא תתקיים ביום ו׳ לפני הצהרים, בכדי לאפשר למנהל תלמוד התורה להשתתף בהלוויה. הרבנים טענו שאסור להלין את המת מפני שזה נחשב לו לבזיון, אבל השיבו להם שגם הרבנית וגם הקרובים לנפטר ידעו את גודל אהבתו למנהל הת״ת, ובכך הם ממלאים את רצון המת. הרבנים נשארו בעיר.

ההלוויה היתה הכי גדולה מאז שקמה קהילה באינדיאנפוליס. גם מהערים הסמוכות באו לחלוק כבוד לנפטר, שמכל עברים הרבו לדבר בשבחו וסיפרו על מעשי חסדו וצדקתו. הרבנים אפרים עפשטין, מישקין, זרחי ואחרים שהכירו את הנפטר הגדול היו בין המספידים, והקהל לא חדל לשפוך דמעות. אני הייתי אחרון המספידים. חלק מדברי נשאר אתי. אני אמרתי:

„בספר ,ויקרא׳ נותנת לנו התורה רשימה של קרבנות. הם התחלקו לשני סוגים: קרבנות חובה וקרבנות רשות. הכי חשוב בקרבנות הרשות היה קרבן העולה. הבעלים לא נהנו ממנו כלל; כולו היה לה׳, כולו נשרף על המזבח.

„בארבעים ושתים שנות חייו הקצרים הקריב רבי ניישטאדט קרבנות, שהיו תמיד קרבן־עולה. הוא התחיל להקריב בעודנו נער. הוא היה „מתמיד״, והוא הקריב על מזבח התורה את ימיו וחלק מלילותיו. וכאשר גדל בשנים ויהי מופלג בידיעת התורה, המשיך להקריב, וינזר ממשפחתו ויהי לאחד ה„פרוּשים״ בווילנא. כל אלה היו קרבנות־עולה: הכל לה׳.

„הוא היגר לעולם החדש עם אשתו הצעירה ועם ילדיו הקטנים, ויבחר להתיישב במערב ארצות הברית, בסביבה שהיתה עדיין חדשה, ערומה וריקה מידיעת התורה ומדרכי החיים המיוסדים על ידיעת התורה. לו, לרבי הלמדן המופלג, ירא־השמים האמיתי, היתה כל הארץ הזו אדמת טרשים. הוא התחיל לעבוד. התכלית שהציב לפניו היתה לעשות את עדתו למופת ודוגמה באמריקה. הוא דרש את המרובה ותפש את המרובה. צריך לקנות את הלבבות, כל הלבבות, והוא נעשה אב ופטרון לכל אחד ואחד בעיר. לו ניתן פה לקירות ביתו, הוי, כמה יכלו לספר איך שעשה את אזנו כאפרכסת לכל קשה יום ומר נפש. הוא עשה את עצמו שותף בצרותיו של כל אחד, ויעמול בלי הרף לחלצו מן המיצר. לבו היה כפתחו של אולם, וממנו היה

שופע זרם בלתי פוסק של אהבה, רחמים, הבנה, כוחות נפש, עידוד, ורצון אדיר לעבוד בלי ליאות ולעזור לכל הבא לבקש עזרה. הוא לא פירסם את מעשיו הרבים, את בעיות החיים שפתר בכל כך הרבה משפחות. כל זה היה בצורת „מתן בסתר" בינו לבין הנהנים מעזרתו.

„הוא הציב לו עוד מטרה: להעלות את רמת החיים הרוחניים שבעיר. כולכם עדים שחייו היו טהורים מכל התנשאות, קנאה, שנאה, נקמה, נטירה או אפילו אבק־איבה. כולו היה דוגמה עילאית לאיש־הציבור האידיאלי. הוא חפץ להקים בניין רוחני של קיימא, ולשם זה התחיל עם הילדים, ורעיון של תלמוד תורה עירוני נולד במוחו. הוא הלך מאיש לאיש, מקבוצה לקבוצה, לכבוש לבבות ולעשות נפשות לרעיון חינוך הבנים. והוא הצליח לייסד בעירנו בית אולפנא שכבר נעשה מופת ודוגמה. כמה היה נהנה מקול התורה שהיה מנסר ועולה יום יום מחדרי תלמוד התורה. בילדים ראה עתיד מזהיר לחיינו כאן. כל זה בוצע במחיר עבודה עצומה. על מזבח השרות ליחיד ולציבור הקריב את כל אשר לו, וכל קרבן היה כולו לה', לזולת, לכבוד התורה והיהדות.

„והנה הגיעה השעה שמחלה אנושה קפצה עליו והוא היה צריך לעשות משהו לעצמו. הוא היה זקוק לכוחות הגוף האצורים באדם בן 42 בכדי להתגבר על מחלתו. אבל כאשר פנה לבית־גנזיו אלה מצאם ריקים. הוא נתן את הכל, הוא ביזבז את שארית כוחותיו בשרותיו ובעבודות־ציבור שלו, מבלי להשאיר מאום לעצמו. וה' יתברך אמר: עבדת דיך, בני, עכשיו שוב לבית עולמך ובוא על שכרך, וככה אחזו הארלים בארון קדשנו, להעלותו השמימה, וישאירו אותנו, המצוקים, לאנחות.

„הערב, בהתקדש השבת, נהיה כולנו בבתינו עם בני משפחתנו, וכל אחד יקבל ויקדש את מנוחת השבת. בבית רבי ניישטאדט לא ישמע עוד קול הבריטון הנעים שלו בקדשו את יום המנוחה. כולנו מיותמים עכשיו, אבל לרעיתו שעבדה וסבלה אתו כל הימים, ולילדים, יחסר רבי ניישטאדט בכל רגע, יום יום. הילדים הבוגרים יותר מכירים כבר את גדולתו של אביהם הנערץ. אבל התינוקות לא יזכרו אפילו את דמות דיוקנו, ולבם הרעב ישווע לאב שהיה ואיננו!

„רבי ניישטאדט היה אב ופטרון לכל אחד ואחד ממנו. מעכשיו, אחרי הילקחו מאתנו, תהיה נא העדה אב ופטרון למשפחתו האבלה, ותטיף נטפי נחמה בכוס היגונים העמוקה שלהם. ורבי ניישטאדט יביט ממרומים, יראה

אותנו הולכים בדרכיו, ראויים וכדאים לכל מה שפעל והקריב למעננו, והיה לנו ל„מליץ יושר" למעלה, כמו שהיה לנו מדריך־להועיל כאן למטה".

קהל המלווים שפך כנחל דמעה לדברי כל אחד מהמספידים שמנו את מעלותיו ושבחיו של הנפטר. כאדם מקומי, היו בדברי מגוון המקום ומנקודות המגע בין רבי ניישטאדט לבין בני העדה, וגלי בכייה נשמעו מדי הזכירי איזה פרט ידוע או את היתמות שקפצה על כולנו.

רושם ההלוויה לא היה מאורע־עובר. עוד במשך ימי ה„שבעה" הודיעו מטעם מנהיגי העיר על החלטות אלו:

א) קופה בת 5,000 דולר תאֻסף תיכף, בתור יסוד לפרנסת המשפחה.

ב) במשך שלוש השנים הבאות, עד ששני הבנים הראשונים יגיעו לבגרות וליכולת של תעסוקה, תקבל המשפחה 25 דולר לשבוע.

ג) הבית שניתן לרבי ניישטאדט במתנה עוד בשנה ההיא, ישאר, בלי שום משכנתאות, לנחלת המשפחה.

כל ההחלטות הללו יצאו אל הפועל בשלימות. באופן זה הובטחה פרנסת המשפחה בכבוד. קהילת אינדיאנפוליס פקחה סוף סוף את עיניה ותבן כי מנהיג גדול היה בתוכה, ושמחובתה היא להוכיח שהיא היתה כדאית לקברניט שכזה.

זמן קצר אחרי זה החליט הוועד המפקח של הת"ת לשנות את שם המוסד מן „יונייטד היברו סקולס" ל„רבי ניישטאדט יונייטד היברו סקולס". עד כמה שידוע לי קיים עדיין שם זה באינדיאנפוליס.

הצעדים האמורים הצדיקו את אמונת רבי ניישטאדט שהרבה ניצוצות של יושר, טהרת נפש ועֲרנות ציבורית נמצאים בלבות בני העיר. ניצוצות אלה באו לידי גילוי במפעלים האמורים, ואינדיאנפוליס התחילה לעלות בשלבי ארגון ואחריות ציבורית.

מבלי משים נצנץ במוחי זכרון המאורע שקרה לפני פחות משנתיים, כאשר מצאתי את הרבנית מתמוגגת בדמעות על ה„הוספה" בשכרו של רבי ניישטאדט, בבית הכנסת הרוסי: מ־100 דולר ל־150 דולר לשנה, ובבית הכנסת הפולני מ־150 דולר ל־250 דולר. מתן הבית לרבי ניישטאדט היה שלב אחד בסולם התפתחות־ההכרה של הקהילה. בעינו הבהירה חזה רבי ניישטאדט בהתפתחותה של הכרה, אלא שבלבך עולה השאלה: מדוע ולמה העדיפה קהילת אינדיאנפוליס דרך של חיבוט־קבר עד הגיעה להתפתחות הכרה ראויה לשמה?

רק לעתים רחוקות מוצאים באיש אחד מיזוג נפלא של מוח צלול, למדנות עצומה, כח־דיבור מצודד ומשכנע, לב טהור מכל קנאה, שנאה, ונקמה; מידת־רחמים בלי גבול, אהבה עמוקה לכל הנברא בצלם, רצון אדיר לעזור לכל נדכא וקשה יום, מידת הסתפקות במועט עד כדי „קב חרובין מערב שבת לערב שבת", הבנה דקה בשמירת כבוד האדם שלו, של משפחתו ושל הזולת; אהבת ישראל ואהבת המקום עד כדי מסירות־נפש בכל עת ובכל שעה, ועם זה סבלנות והבנה לדעות מתנגדות ולאנשים המתנגדים לו; הבנה חודרת ומעמיקה למצב תפוצת ישראל באמריקה, בעיותיה ופתרונותיה; יכולת לעבד תכנית מרחיקה־ראות וכשרון־המעשה להוציאה אל הפועל; כשרון להפעיל אחרים, יהיו מאיזה חוג ושכבה שהם; אמונה־בל־תסוער בקיום תפוצת ישראל, יהיו התנאים אשר יהיו; הבנה פסיכולוגית מעמיקה בגורמים המניעים אנשים לעשות מה שהם עושים, ומזה: רגש הסלחנות אפילו לשונאים־בנפש; קול־דיבור נאה, וקול יפה לזמרה; איש־שיחה מרתק; חוש הומור נפלא, ענוותנות אמיתית, רגש עדין ליופי שבחיים ובטבע. כל אלה חוברו יחדיו באיש אחד! הלא פקעת עצומה כזו של כשרונות ומידות טובות מספיקה לא רק להנהגת קהילה אלא להנהגת מדינה שלמה! ואיפה אנו מוצאים אנשי־אשכולות כאלה אפילו בין ראשי המדינות? כזה היה רבי ניישטאדט!

ואיש אשר כזה טולטל למקום שבו שבע עמל בלי קץ, גילגל עם אנשים בעלי עיניים עיוורות, אזנים חרשות, לבות קשים כאבן, קטני־מוח, צרי־עין, ואטומי־הבנה, שרק אחרי שנים התחילו הניצוצות הטמונים עמוק בלבם לבוא לידי גילוי והבעה.

אבל התגובה החיובית באה באיחור זמן. מקור כוחותיו דלל ויבש. מה שהיה צריך לכלכל את גופו עד זקנה ושיבה נאכל במספר שנים, מה שהיה מוכן ומזומן ליום המחר נופץ אל צורי־הלבבות. וכאשר נגה רגע של הבנה אמיתית בקהילה, ותקופה של רצון ונכונות מטעם המנהיגים להישמע למנהיגם הנערץ הופיעה באופק, קרה מה שקרה והמנהיג נסתלק מן העולם. והלב מתחמץ מכאב ושואל: „רבונו של עולם, הכוחות האלה על מה הם פלים? עד מתי נהיה עם המשכל את מנהיגיו?!"

פחות משנתים עבדתי במחיצתו של רבי ניישטאדט, אבל הרושם שהשאיר בלבי לא נמחה עד היום הזה. צעיר וחסר־נסיון הייתי בבואי לקחת עלי את האחריות להקמת שני סניפים של תלמוד תורה חדש. תנאי הארגון

היו קשים ומלאים מכשולים, מהם מושרשים בתנאי החיים, ומהם מכוונים בידי בני אדם. לו הייתי נעזב לנפשי הייתי נכשל קשה, ואני הייתי בורח משדה החינוך כמו שברחו ממנו כל כך הרבה אנשים בעלי ידיעה, כושר, מרץ ורצון להתמכר אליו. הם לא קיבלו הדרכה מתאימה, ויגיעו לידי יאוש, ויהפכו עורף לכל העבודה החינוכית ששיוועה בקולי קולות לאנשים שכמותם.

רבי ניישטאדט לימדני הרבה ואני לא הרגשתי שאני לומד. הוא לימדני על פי דוגמאות, על פי הנהגתו הוא, בעקיפין ומבין השיטין, במקום לומר עשה זה או זה. מבשרו חזיתי דרכי עבודה שמשכו את לבי. הוא לא ביקש את הדרך הקלה והנוחה. הוא שאף לתכלית עילאית ולתוצאות מעמיקות־שורש. זה היה העיקר. דרכי העיצוב ואבזריהם הם רק כעין שכר־נסיעה שאדם מוכרח לשלם בכדי להגיע למטרתו. הוא שיתף תמיד את הלב למוח, ואת ההגיון הקר סינן דרך מידת הרחמים והאהבה לכל הנברא בצלם אלהים. כל אלה היו בולטים בכל מעשיו ודבריו, במגעי היומיומי התבוננתי בדרכים האלה, ואני שוכנעתי ונשתעבדתי להם, וארָאה את האור הגנוז בדרכי מחשבה ופעולה אלה, את רגש הקדושה הכרוך בהם, ואומר: זוהי הדרך בה הלכו זקני ר' מיכל, הדודה פרומה, הדודה ציפע רודה, מורי ורבי הירש שטיימאן בישיבת הבורסקים בסמורגון. דרך זו תהיה נר לרגלי וכור־בחינה לי. וככה נעשה רבי ניישטאדט למורי ומדריכי בחיי הציבוריים וביחסי לאנשים.

אם „דין הוא על המת שישתפח מן הלב" (פסחים נד:) — רבי ניישטאדט לא נשכח מלבי במשך כל השנים שחלפו מאז ועד עתה. הוא נתן לי תורת חיים במחשבה ובמעשה שהיתה טבועה עוד בראשית ימי אומתנו, והיא נמשכת ועוברת מדור לדור, והיא מייצגת ערכים, תכלית ומטרה בחיי היחיד והציבור. זה למעלה מארבעים שנה מאז שנפטר רבי ניישטאדט, אבל בכל פעם שנמצאתי בין המצרים הופיעה דמות דיוקנו לפני, ואשאל מה היה הוא מייעץ במצב זה? ובמידה שהיו לי הישגים חיוביים בעבודתי, במידה שהספקתי לתת דחיפה קדימה לעגלות־חייהם של צעירים וצעירות שבאו במגע אתי, — רבי ניישטאדט שותף־מן־המניין הוא בפעולות אלו. עתה, לאחר שחלפו למעלה מארבע עשרות שנים מאז שוחחתי עמו לאחרונה, אני מעלה את זכרו מתוך רטט קדושה ואומר: זכר צדיק לברכה!

רבי ניישטאדט איננו, מה יהיה גורלו של הת"ת?

עוד בימי ה„שבעה" פנו אלי פקידי הת"ת: „רבי ניישטאדט היה כל הימים העמוד התיכון של הת"ת, כידוע לך. מה יהיה גורלו של הת"ת עכשיו?". בשאלה הזאת היתה נעימה של חוסר ישע ויאוש. אני עניתי:

„כל זמן שיהיה לי דולר אחד בכיסי ימשיך הת"ת את קיומו!"

דמעה אחת של רבי ניישטאדט הספיקה להשפיע עלי להסכים ולהישאר עוד שלוש שנים באינדיאנפוליס. עכשיו הרגשתי שחובה קדושה מוטלת עלי להמשיך את פעולתו של הת"ת, ואם להמשיך — אז לא אחסוך כל מאמץ! וכך היה! מאז ואילך עמדתי על המשמר שתמיד יהיה די כסף באוצר לכלכלת המוסד. ידעתי שהנקודה הכי רגישה היא בתשלום קבוע, ומבלי שום הפסקות, יהיה הטעם מה שיהיה, של שכר המורים. המצוה: „ביומו תתן שכרו" (דברים כד, טו) היא יותר מצוה־אנושי לטובת העובד. יש בה גם צד פסיכולוגי חשוב: אם שכר העבודה מתעכב, אז מתערער האֶמון במעסיק, וכל העבודה מתחילה לסבול ממרוצת־דם מואֶטת. מורים עברים יודעים מנסיונם המר שתחילת נפילתו של מוסד מתבטאת בדחיית פרעון שכרם, ותגובתם המיידית היא להתחיל לחשוב על משרה אחרת, יותר בטוחה. גם מבלי דעת מתחילה התרופפות בחזית העבודה ובמילוי כל החובות. בלב מתרוצצת ההרגשה שאם אין משלמים אין לבוא בדרישות!

ביקשתי למנוע כל זאת מלכתחילה, ולכן עמדתי על כך שהמורים יהיו הראשונים לקבל את שכרם בשלימות ובזמן הנכון, ורק אחרי זה תבואנה ההתחייבויות האחרות, וביניהן — שכרי אני. לא סיפרתי על הדבר למורים, אבל הקפדתי שבשום פנים לא יחול דיחוי בפרעון שכרם. אחרי עבור כשנה וחצי אמר לי מר מארקסון:

„שמעתי שהת"ת חייב לך חלק משכרך. הנכון הדבר?"

„נכון", חשבתי לו, „חייבים לי למעלה מ־1,200 דולר, זהו בעד יותר משמונה חדשים". ורק אז נגלה לו שמאז שנסתלק רבי ניישטאדט נמנעתי מלקבל שום כסף עד שהמורים באו על שכרם השלם. מה שחייבים לי — נזקף בתור חוב. כיצד יצליחו לסלק את חובי — על כך לא הרהרתי כלל. הת"ת צריך להתקיים ויהי מה!

אני לא טיפלתי באופן ישר באוסף כספים, כמו שעשה רבי ניישטאדט. על דרך זו לא היתה תפארתי משום שהיה נראה שאני גובה כספים לפרנסתי אני. אבל קיימתי מגע תכוף עם הנשיא ועם יתר הפקידים שהיו אחראים

לצד הכספי של המוסד. בשנה ההיא היו חילופי־גברא בנשיאות: מר טשארלס מדיאס התפטר בכדי שאיש יותר פעיל בעניני כספים יבוא במקומו. הנשיא החדש היה מר שמואל גרינוואלד, מבית הכנסת ההונגרי. גם הוא היה אדם יקר, שביקש את טובת המוסד בכל לבו ונפשו. בחירת חבר בית הכנסת ההונגרי לנשיאות הת״ת פתחה מקור נוסף לתרומות. למר גרינוואלד היה בית מרזח. בכלל הרבו יהודי אינדיאנפוליס לעסוק במסחר היי״ש. היהודים קיימו את בתי המרזח שלהם ברמה די גבוהה באופן שלא היתה שום השפלת כבוד לאדם אם עסקו היה בית מרזח. אפילו המתנגדים החריפים ביותר של הת״ת לא חשבו לו לעוון שנשיאו היה בעל בית מרזח. מר גרינוואלד המשיך בנשיאותו כל הימים שנשארתי באינדיאנפוליס. הייתי נפגש אתו כמעט בכל יום, וממנו ידעתי על כל המתהווה מסביב למוסד, ועד כמה שהיה בידי לפעול לטובת הת״ת, מחוץ לשטח הלימודים, עשיתי. לפרקים קרובים התראיתי עם מר הנרי רוזן, המזכיר של הוועד, עם מר וו. בלום, הגזבר, ועם מר מאַרער שהיה נותן הרבה מזמנו לת״ת. עם כל זה לא השתתפתי באספות הקבועות של הוועד המפקח. אי־השתתפותי זו צמצמה את ההשפעה ההדדית ביני בתור מנהל, ובין חברי הוועד, ואין ספק שהיו נקודות מעורפלות שביקורי באספות היה מבהיר אותן. בכל זאת דומני שהיטיבו להמשיך את המסורת שרק חברי הוועד באים לאספות. זה מנע את הטענה שנוכחותי באספות בולמת הערכה אוביקטיבית עלי ועל עבודת המורים. בכלל חשוב שחברי הוועד ירגישו את עצמם חפשים להתבטא כראות עיניהם.

היעדרו של רבי ניישטאדט, והערצת זכרו, שהתחילה להכות שרשים במצפונם של אנשי העיר, דירבנו את חברי הוועד למאמצים נוספים להבטחת קיומו של הת״ת, ששימש עכשיו כמצבה חיה לרבי הנערץ, וככה הצליח הוועד לאזן את רוב תקציבו, אבל לא את כולו. חובי הלך וגדל מחודש לחודש, אבל אני לא דחקתי בהם. ידעתי שהם עובדים בנפש הפצה, ומה שהם מכניסים הוא לעת עתה המקסימום האפשרי.

הת״ת עובר לבנין בית ספר כללי

לראשית השנה השלישית ביקשו המורים הוספה מ־90 דולר ל־100 דולר לחודש. הוועד הסכים להוספה. שכרי לא נשתנה, היות שהיה לי חוזה לשלוש שנים.

באמצע השנה השלישית לקיום הת"ת נתגלו תקלות גדולות בבנין השכור של הסניף בסאוטה סייד. בדק הבית היה עולה לסכום הגון. אחד מחברי הוועד אמר שאפשר לקבל רשיון מאת „ועד החינוך הכללי" להשתמש באחד מבתי הספר שלהם, היות ושעות הלימוד שלנו חלות מחוץ לשעות הלימוד שלהם. אנו נצטרך לשלם שכר דירה, וגם בעד חום, מאור ושרות השמש. הוחלט לחקור את האפשרות, ואחרי זמן מה סודר הדבר בחיוב. בית ספר כללי בשכונת הת"ת הרשה לנו להשתמש בשלושה חדרי לימוד, שנים לשתי כיתות, ואחד למשרד. הרשו לנו להשתמש גם באולם ההמתנה לתלמידים המקדימים לבוא לפני זמנם. הותר לנו גם כן ללמוד ביום א' בבוקר מ־9.00—1.30 אחר הצהרים. מה ששילמנו היה גבוה למדי באופן שלא היה מקום למישהו להתאונן שממשלת העיר מוציאה כסף להחזקת בית ספר של מיעוט דתי בעיר. התשלומים היו גבוהים מאלה שהיו דרושים להחזקת הבנין שלנו, לעומת זה היתה לנו הנוחיות של בית ספר מודרני. זמן קצר היה לנו בית ספר כללי שני, בשכונת העשירים, שם פתחנו סניף חדש. אבל הסניף ההוא נסגר, הוצאות החזקתו היו גדולות לעומת מספר התלמידים המועט.

לבית הספר הכללי עברנו בסוף 1913, ונשארנו בו למעלה משלוש שנים. דומני שזו היתה הפעם הראשונה בדברי ימי היהודים באמריקה ש„תלמוד תורה" הורשה לקיים כיתות קבועות בבנין בית ספר כללי.

בשינוי המקום היו אורות וצללים:

הנוחיות עלתה לאין ערוך על מה שהיה לנו בבנין השכור. ערך הת"ת עלה בעיני התלמידים. נפטרנו מדאגה לבנין. בסדר זה יכולנו להמשיך שנים על שנים, וכמו כן יכולנו לפתוח סניפים נוספים, עם העתקת מרכזי היהודים לשכונות אחרות.

היו גם צללים: המורים לא יכלו להקדים לבוא, כמנהגם, להכין את כל הדרוש לפני התחלת הלימודים. כמו כן לא יכלו להישאר אחרי הלימודים אלא מספר רגעים מצומצם בכדי שלא לעכב את השמש, שעבד מאז הבוקר.

עם כל הנוחיות הרגשנו את עצמנו כבולים, מצומצמים, כמעט ב„גלות". בשבועות שלפני חג־הלידה הנוצרי, למשל, היו כל החדרים מקושטים בהתאם לחג ההוא. לא היה נעים ביותר לנהל כיתות תלמוד

תורה באווירה כזו. כמו כן לא היתה אפשרות לתת לחדרי הלימוד דמות ואווירה של בית ספר עברי.

תמיד רחפה סכנה שמפני איזה טעם שהוא ישנה „ועד החנוך הכללי" את עמדתו, ואנחנו נצטרך לבקש לנו דירה אחרת, שלא היתה בנמצא בימים ההם. אפילו מה שהיה לנו בראשונה הושג כמעט בדרך נס.

הצורך בבית שכולו שלנו היה בולט למדי, ועל זה אספר להלן.

„אגודת־נשים"

עוד בחיי רבי ניישטאדט, ז"ל, דובר על אפשרות של ארגון אגודת־נשים למען הת"ת. אחרי מותו נעשה זה צעד הכרחי. באנו בדברים עם נשים בעלות השפעה בעיר והן אמרו פה אחד שארגון כזה רצוי ואפשרי. פרט אחד חשוב היה להביא בחשבון בטרם שניגשים לארגן את הנשים: הנסיון בשנים שעברו הוכיח שבארגוני נשים קיימת קנאה גדולה בנוגע למשרת הנשיאות. שאלת: „מי בראש?" הרסה כמה ארגוני נשים בעבר. פעם אחת נבחר גבר לנשיאות באגודת נשים, וזה הצליח! עצתן היתה שמלכתחילה נחליט שהנשיא יהיה גבר. רעיון זה מצא לו תומכים בין חברי הוועד, וכולם שמו את עיניהם בי. אמרו לי לעלות לדוכן — ואני עליתי, היות שהיה ברור שנוסף להכנסה הכספית תחזק אגודת הנשים את הת"ת בהרבה מובנים. וככה נעשיתי „גברא דנשי רוממוהו" באגודת הנשים שנוצרה בקלות. נשארתי בנשיאות זו עד אשר יצאתי את העיר.

„אגודת־הנשים" הביאה ברכה רבה לת"ת. הנשים סידרו פעולות שהגדילו את הכנסות המוסד. הנשף השנתי התנהל בעיקר על ידן, בכל חגיגת התלמידים השתתפו הנשים, שביניהן היו הרבה אמהות של תלמידים. הן גם זרזו את בעליהן לעזור לת"ת. בכלל הרבו לדבר ולעשות תעמולה לטובת המוסד.

כשאני לעצמי היה לי ציבור גדול שיכולתי לדבר אליו, מבלי לחכות לאספה מיוחדת. מדי פעם השתדלתי להבהיר את שאיפות הת"ת; התכנית מהי, ומה הם מקצועות הלימוד וחשיבותם. העמדתי אותן על הבעיות והקשיים שהת"ת מתלבט בהם, ובעיקר על ההבדל בין מה שלומדים בת"ת למה שעושים בבית, עד כמה שאפשר השתדלתי להבהיר את ה„מה" וה„מדוע" שבתכנית הלימודים. במשך הזמן נעשה ארגון זה מקור להשפעה חיובית ועזרה ממשית בשטחי עבודה רבים.

„בת פלוני לפלוני"

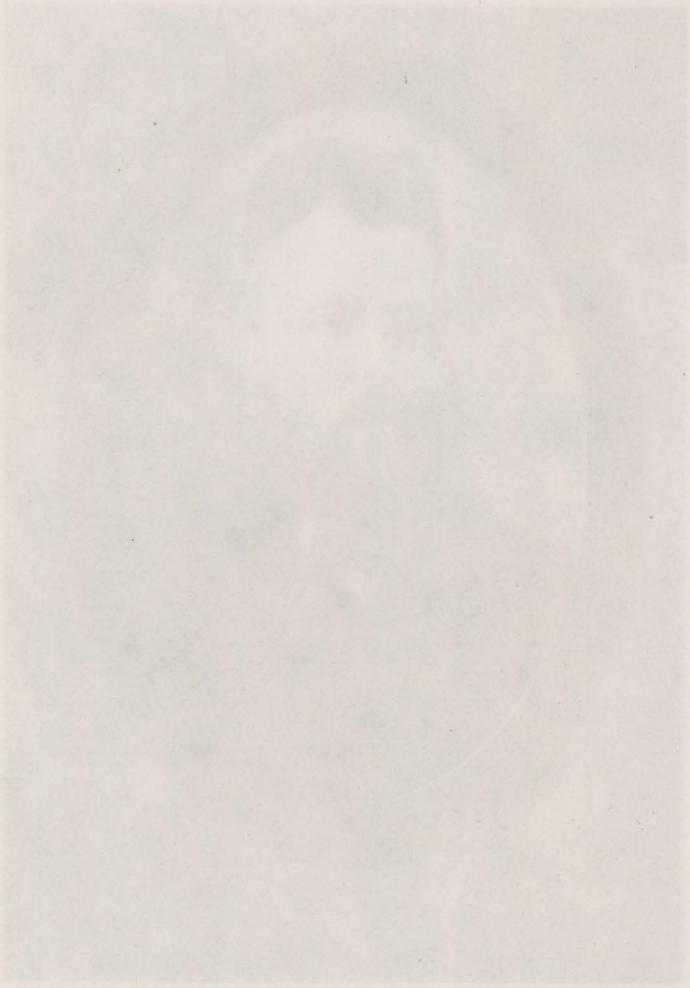
בסוף שנת הלימודים של 1914 נשא לו מר אייזיקס בחורה נאה לאשה, בת רבי מעיר סירקיוז, ואגודת־הרווקים שלנו הפסידה 25% מחבריה. לעומת זה נמצא לנו בית חדש שהיינו מבקרים ומבלים בו שעות נעימות. נשואיו של מר אייזיקס והשתקעותו בעיר הגבירו את הרושם שכל המורים יעשו את ישיבתם בעיר קבע, אבל „רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום" — מארקסון התקנא כנראה באייזיקס ונשא בחורה משיקגו, שהכיר עוד מעיר מולדתו פילווישקי. כלתו לא חפצה לעזוב את בית הוריה ואת חנותם, שהיא היתה „המוציאה והמביאה" בה. על פי הכלל: „דרכו של איש לחזר אחרי אשה" (קידושין ב:), הודיע מר מארקסון בסוף השנה השלישית (1914) לקיום הת"ת שהוא לא ישוב בשנה הבאה. זאת היתה מהלומה קשה למוסד.

מלחמת העולם — 1914

מלחמת העולם הראשונה שהתחילה בין אנגליה, צרפת ורוסיה מצד אחד, וגרמניה ואוסטריה מצד שני, לא השפיעה בראשיתה על מהלך החיים אצלנו. בינינו היתה אפילו קצת אהדה כלפי גרמניה, היות שאנגליה עשתה שותפות עם רוסיה הצארית, ותחזק בזה את שלטון העריצות. גרמניה הלא היתה מרכז המחשבה והתרבות, ואם חלק של הקולוניות של אנגליה, שנמצאו בכל חלקי העולם, יעבור לידי גרמניה — איזה הפסד יצא מזה לתרבות העולם? בימים ההם לא עלה על דעת מישהו ששואה שלא היתה כמותה מתחילה לחנק את עמי העולם, ושאנו היהודים נסבול יותר מכל העמים האחרים. מעט מעט החלו להגיע ידיעות על גירושים, הריגות ושמד בממדים עצומים. זכורני שבסתיו 1914 הוזמנתי לאספה שבה השתתפו בעלי בתים משכבות שונות בקהילה. שם שמעתי בפעם הראשונה שפסקו לקבר הרוגים בודדים, אלא שחופרים בור של חמשים אמה ברוחב, ומאה וחמשים או מאתים אמה באורך, ואליו משליכים גויות כמי שמשליך אשפה! באותה ישיבה סודרה כעין מגבית כללית לעזרת נגועי המלחמה. דברי האספה אמרו שזו תהיה מלחמה ארוכה, אפשר תימשך 2—3 שנים, ושעלינו להבטיח זרם צדקה קבוע על ידי תרומות חדשיות. העשיר שבינינו הבטיח עשרה דולר לחודש. אני הבטחתי שנים לחודש. בראשית מצערה כזו החלה

רבי יצחק אלחנן נייישטאדט

אספת התרומות בין יהודי אמריקה בקהילות שונות. צעדים ראשונים אלה הובילו ליצירת ה„דזוינט" ולעבודת העזרה של יהדות אמריקה ההולכת ונמשכת עד היום, ושלא היתה לנו כמותה, בהיקפה המסונף והעצום, בכל דברי ימי עמנו. בראשונה נערכו מגביות על ידי ארגונים מיוחדים. אחר כך התמזגו כולם למגבית מאוחדה בממד ארצי, ומאז החלו מפעלי עזרה ענקיים על בסיס ארצי *).

אמריקה נשארה נייטרלית, ומהלך המלחמה שימש רק מקור ל„חדשות". חיי יום יום לא נשתנו בכלום. עוד שתי שנים ומחצה תעבורנה עד שגם אמריקה תיסחף בזרם המלחמה. לעת עתה לא חלמנו על גיוס ועל תנאי מלחמה בארצנו אנו. כל זה היה עוד „לפני המבול". אפילו במלחמת הבחירות לנשיאות ארצות הברית, שנסתיימה בראשית נובמבר, 1916, למעלה משנתים אחרי פרוץ מלחמת העולם, ושבה נבחר וואודראו ווילסון לנשיא, היתה הסיסמה של מפלגת־הדימוקרטים המנצחת: "He Kept us out of War" „הוא מנענו מסבך המלחמה", והשיר הכי פופולרי היה "I did not raise my boy to be a soldier" — „לא גידלתי את בני להיות חייל". בפתוח משלושה החדשים אחרי הבחירות (17 בינואר, 1917) ניתקה ממשלת ארצות הברית היחסים הדיפלומטיים שלה עם גרמניה בשל התקפות הצוללות הגרמניות, ובעוד שלושה חדשים (6 באפריל, 1917) קידשה אמריקה מלחמה על גרמניה ואוסטריה.

אני נסעתי לניו־יורק לבקש מורה חדש. אחרי חיפושים מרובים מצאתי אדם מתאים ואחזור אתו לאינדיאנפוליס. המקום הפנוי של מארקסון נתמלא, אבל המורה החדש לא מילא את מקום מארקסון. כמה מארקסון איכא בשוקא? ואמנם לא ציפיתי למצוא אדם משעור קומתו של מארקסון שיסכים להתיישב באינדיאנפוליס. יש גם הבדל גדול בין יחס החלוץ, שהשתתף בהקמת מוסד מראשיתו, לבין זה הבא אחריו כאשר המוסד כבר קיים ופועל. רק שכבה אחת של „ראשונים" ושל שותפים במעשה־בראשית יש לכל מוסד. גם מטעם זה לא יכולתי לקוות למצוא ממלא־מקום אמיתי

---

*) היהודים האורטודוקסים היו הראשונים לארגן בממד ארצי את: „The Central Committee for the Relief of Jews". אחרי זה ארגנו היהודים הריפורמים את: „The American Jewish Relieff Committee". בנובמבר 27, 1914 התמזגו שני אלה בשם „The Joint Distribution Committee". כעבור כמה חדשים נתחבר אליהם „The People's Relief Committee" של ארגוני הפועלים. Boris D. Bogen „Born a Jew" pp. 86-7, 1930.

למר מארקסון. גם חסרונו של רבי ניישטאדט היה כחסרון החמה ביום סגריר קר.

זמן מה ניסה מארקסון להסתגל לחיי המסחר בחנות חותנו, אבל הוא נוכח מהר שלא לזה נוצר, וימצא לו משרת הוראה בבית ספר עברי שהתקיים בבית כנסת בשכונתו. יום אחד אמר לי אייזיקס שמארקסון נמצא במצב רוח קשה. הוא נתאכזב ביותר מעבודתו בתור מורה בשיקגו, ואפשר שיסכים לחזור לאינדיאנפוליס לשנה הבאה. אני קפצתי על ההזדמנות ואסע תיכף לראותו בשיקגו. טלפנתי לבית חותנו ויאמרו לי שהוא בבית הספר, ויתנו לי את הכתובת. הלכתי שמה ואמצאהו בכיתה. מר מארקסון סיפר לי אחר כך שבראותו אותי פתאום עומד אצלו בכיתה היה כאילו ראה את הגואל! עד כדי כך גדולה היתה אכזבתו במקומו החדש. אמרתי שבאתי להחזירו לאינדיאנפוליס לשנה הבאה. הוא קיבל את הצעתי תיכף ומיד! בכלות הלימודים הובילני בשמחה לביתו לפגוש את רעיתו. גם היא הסכימה שיחזור לאינדיאנפוליס, אף על פי שהיא תצטרך להישאר בחנות הוריה זמן ידוע, היות שהם אינם יכולים לטפל בה לבדם.

לראשית השנה החמישית לת"ת חזר אלינו ה„בן האובד", והחבילה שנתפרדה התאחדה שוב *).

התקדמות בלימודים

ההתקדמות בלימודים הביאה סיפוק רוחני לכולנו. שיטת „עברית בעברית" היתה נהוגה בכל הכיתות. אחרי שעברו על הספר „שפת ילדים" התחילו חומש — מהמקור. החומש שימש אמצעי גם ללימוד השפה. נושאים הקשורים עם החומש שימשו יסוד לשיחות ודיונים וגם לחיבורים, חומר־קריאה לתלמידים כמעט שלא היה בנמצא בימים ההם. לימוד החומש היה באופן יסודי. אביא רק דוגמה אחת:

אנחנו לא דילגנו על שום דבר בחומש, אפילו על אותם החלקים, כמו מעשה המשכן, שגם ב„חדר" באירופה היינו עוברים עליהם ברפרוף. יום אחד אמר לי מר גורדון: „היום גמרתי עם תלמידי את כל מלאכת המשכן.

*) ב„כתבי א.ד. מארקסון", שיצא בשנת תרצ"ח, חמש שנים אחרי מותו־בלא־עת, כתוב (עמ' 20) שהוא עבד שלוש שנים באינדיאנפוליס עד שהתחתן. העורכים השמיטו את השנה הרביעית: שנת שובו, אחרי שנעדר שנה אחת.

הם יודעים אפילו מה היו ה„בזיכין" ומה היה תפקידם". הם למדו גם הרבה קטעי רש"י. עד סוף השנה הרביעית גמרו את כל חמשה חומשי תורה וכל הנביאים הראשונים. העבודה הביתית, שנעשתה יום יום ושהשגחנו בקפדנות על ביצועה, איפשרה התקדמות זו, למרות העובדה שבמשך כל השנים היו לכל מורה ארבע כיתות ליום, שעה אחת לכל כיתה.

כיתה ה', המסיימת, היתה בידי מארקסון. בשנה ההיא עברה על כל ספר ישעיהו וגם קראה הרבה קטעים מ„ספר האגדה" של ביאליק ורבניצקי, שכבר יכולנו להשיגו במספר מספיק. עד כמה שהתקדמו התלמידים בידיעת השפה יש לראות משני פרטים אלה:

בכיתה המסיימת, שהיו בה 18 תלמיד, נמצא לואיס ברנשטיין. הוא היה אחד מ־15 ה„שטיינדלעך" שבאו משתי משפחות וכולם היו מהעידית. בתכנית של חגיגת חנוכה (תרע"ו) דקלם לואיס זה כחצי „המתמיד" של ביאליק. הדקלום ארך כחצי שעה, וכולו נעשה בכל כך התלהבות, בניגון ובהבעה שהוכיחה שהוא ירד לעומק כוונת השיר הזה. אפילו אלה שלא הבינו עברית היו מוקסמים ממנו. ככלות הדיקלום עלה על הבימה הרבי הישיש מסינגר, שהיה הרבי הראשון של בית הכנסת הריפורמי, והיה מיוצאי ה„חדר" הישן, וינשק את לואיס על ראשו ויתקע בידו מתנה — שני דולרים. כל ההופעה היתה לישיש זה שלא מעלמא הדין, והוא לא היה מאמין שיש אפשרות להתפתחות כזו באמריקה.

כעבור 2—3 שנים פגשתי את לואיס בשיקגו. בזמן ההוא התקיימה שם אגודה עברית. הבאתיו לאספה, שבה דיקלם את „המתמיד". גם שם התרשמו השומעים במידה כזו שאחר עבור כמה שנים נפגשתי עם אחד מהחברים הראשונים של האגודה ההיא והוא הזכירני את דקלומו של לואיס ברנשטיין. „לעולם לא אשכח את הרושם העמוק של הדקלום ההוא", אמר לי.

מקרה שני:

מרים סולר, אחת התלמידות של הכיתה המסיימת, דקלמה, במקרה אחר, כחצי השיר „ברוך ממגנצא" של שאול טשרניחובסקי. וגם זה עשה רושם עמוק. הבחורה הכשרונית „תרגמה" את כל תוכן השיר בניגונה, בתנועותיה ובהבעות פניה. היא חדרה לעמקו של השיר.

לא כל התלמידים היו באותה הרמה של שני אלה. אבל גם לאחר נכיון כמה וכמה נקודות תישאר רמת ידיעתה והבנתה של הכיתה, בתור חטיבה, כזו שלא מצאתי כדוגמתה בשום תלמוד תורה אחר שהיה לי איזה

מגע אתו, וכל זה הושג במשך חמש שנות לימוד, שעה ליום בכל כיתה.

ההתקדמות ביתר הכיתות היתה גם כן בשלבים כאלה שבכל שנה יכול הת"ת להעמיד כיתה מסיימת ברמה האמורה.

ראוי לסכם את הגורמים להצלחה זו:

א) חבר-מורים מצוין. המורים עשו את מלאכתם יום יום מתוך הכנה שלימה בכל פרט ופרט, ומתוך מסירות מופתית ששעבדה גם את רוב שעותיהם החפשיות מהוראה. כל מורה הרגיש שהוא עסוק בעבודה חלוצית שתשמש מופת ודוגמה לאחרים.

ב) עבודת-בית לכל תלמיד מדי יום ביומו, החל משנה א' ואילך.

ג) ביקורים קבועים. בכל יום, כחמשה רגעים אחרי התחלת שעת הלימודים, כבר ידעתי מי הם הנעדרים, ותיכף טלפנתי להורים. השגחה מדקדקת זו המעיטה עד למינימום זעיר את ההיעדרות בכיתות.

ד) עזיבה קטנה. אנחנו נלחמנו בעקשנות על כל תלמיד. כל אחד נחשב בעינינו כהשקעה שאין לה תחליף, ועד "זיבולא בתרייתא" לא ויתרנו עליו.

ה) שנת הלימודים היתה בת אחד עשר חודש. בימי פגרא מבית הספר הכללי היה הלימוד עולה מכמה בחינות על יתר הימים.

ו) שיתוף-פעולה הדוק מצד ההורים. השתתפותם נבעה בעיקר מהמגע המתמיד עם כל אחד מהם.

ז) העמדה המכובדה שהת"ת רכש לו בקהילה. עמדה זו השפיעה לטובה על יחס התלמידים למוסד ולתפקידיו.

בסוף יוני 1916 חגגנו את חג הסיום הראשון. היו שמונה עשר מסיימים. עד אז לא היתה כיתה מסיימת גדולה כזו אפילו בת"ת היותר גדול באמריקה, "אפ-טאון תלמוד תורה" שבניו-יורק.

מי יגלה עפר מעיניך, רבי ניישטאדט! מחזה כזה הלא היה לנגד עיניך בשעה שהת"ת היה רק בעולם הדמיון שלך!

יסוד אגודה ציונית

אחר פרוץ המלחמה ב-1914 ריחפה סכנה על כל היישוב בארץ ישראל. טורקיה עברה לצד גרמניה ואוסטריה, והיא הביטה על היישוב בארץ ישראל, שרובו היה מיוצאי רוסיה, כעל קיבוץ של אויבים. באמריקה היתה

תסיסה גדולה. בשנת 1914 עמד השופט לואיס ברנדייס בראש הארגון הציוני שהסתדר כ„ארגון בשעת חרום" (Provisional Committee for General Zionist Affairs) נוכחותו של דר. שמריהו לוין בשנות המלחמה היתה בגדר נס מן השמים. הוא היה סוללה חשמלית שקרנה אנרגיה והתלהבות על כל סביבותיה. הוא הרעיש את הלבבות ויעש נפשות לרעיון הציוני בכל רחבי הארץ. באינדיאנפוליס לא היתה שום אגודה או פעולה ציונית אף על פי שהיו בה אנשים מסורים לרעיון. בשנת 1916 נדברנו ליסד אגודה ציונית. אז אמרו לי: „המכשלה הזאת תחת ידך", בתור מנהל הת"ת צריכה היזמה לצאת ממני. התקשרתי עם המרכז הציוני בשיקגו, והשופט הוגו פַאם ומאקס שולמן, שעמדו שם בראש התנועה, הבטיחו לבוא ולנאום באספה מייסדת. הם קיימו את הבטחתם והאגודה נוסדה בשעה מוצלחת. זה היה באביב של 1916. חברות מ„אגודת הנשים" של הת"ת עזרו בהקמת האגודה. עם הקמתה נכנסה אינדיאנפוליס באופן פעיל לשדה־העבודה הציוני. אני עזבתי את העיר אחרי מספר חדשים ותרומתי היתה רק בזה שארגנתי את הכוחות הפזורים לאגודה ציונית.

למזלה של העבודה הציונית העתיק מר דניאל פריש את משכנו לאינדיאנפוליס זמן קצר אחרי היווסד האגודה. עם בואו התחילה תקופה של פעילות רבה למען ארץ ישראל. הוא היה בעל מרץ ויזמה ויתעלה מדרגה לדרגה עד שבמשך השנים נבחר לנשיאות ההסתדרות הציונית באמריקה, ובעודו הולך ומפתח תכנית רחבה לתנועה, שהיה בה הרבה מהכנסת ערכים רוחניים ותרבותיים, ששנים על שנים דיברו על חשיבותם אבל כלום לא נעשה למימושם, בא המות ויחטפהו בדמי ימיו.

בן דורנו זה קשה לו לצייר בדמיונו באיזה מאמצים הוקם מפעל ציוני בימים ההם. ההישגים היו פעוטים. תוצאות העבודה בכל רחבי הארץ נחשבו בפרוטות. המפעלים המקומיים היו בממדים זעירים. העזרה לנגועי המלחמה, שהלכה והתרחבה במהירות רבה, הרחיבה את אופק מבטה של יהדות אמריקה. באופק המתרחב הזה, ובשל ההתעוררות שקמה עקב השואה שבאה על יהדות מזרח אירופה, נולדה ההכרה שצריך לעשות דבר מה גם למען ארץ ישראל. למזלה של התנועה נכחו אז בארצות הברית אנשים כדר. שמריהו לוין, דר. יהודה ליב מאגנס, דר. סטיפן ס. ווייז, לואיס ליפסקי, רבי אבא הלל סילבר ואחרים שהיה להם מה להטיף, והם ידעו איך להטיף למען היישוב בארץ.

קנין בית לתלמוד התורה

האחריות להמשיך את קיומו של הת"ת, שהעברתי אלי מאז הסתלקותו של רבי ניישטאדט, ז"ל, לא נתנה לי להוציא אל הפועל את מחשבתי לחזור למכללת קלומביה ולגמור את לימודי בהנדסה, ומטעם זה הסכמתי לחידוש החוזה לעוד 3 שנים. אמרתי ליצור במשך שלוש השנים הבאות בסיס בטוח לקיום הת"ת על ידי רכישת בנין חפשי מחובות.

כפי שרמזתי למעלה (עמ' 286) הרגשנו את עצמנו כמו ב„גלות" בדירתנו בבית הספר הכללי. האפשרות שפתאום, בנשוב רוח אחרת בממשלת העיר, נצטרך למצוא לנו דירה אחרת, רבצה כענגה מעל לראשנו. בזמן ההוא נודע לי שאחד מבעלי הבתים, חיים בארעט, החליט לעשות דבר מה חשוב לטובת הקהילה. כמו־כן נודע לי שבית־כנסיה נוצרי, ברחוב יוניון, במרחק של בתים אחדים מביתה של הרבנית ניישטאדט, עומד למכירה. חברי בית־כנסיה זה יצאוהו זה מזמן, והם חפצו למכרו ולקנות להם בית אחר בשכונה אחרת. ביקרתי את הבית ואמצאהו מתאים לתלמוד תורה, אחרי שיעשו בו שינויים ותיקונים פנימיים. מחיר הבית היה ששת אלפים דולר. אמרתי לצאת ולאסוף את הסכום הזה. חפצתי להשיג הבטחות לחצי הסכום הדרוש לפני שאבוא בהצעה ממשית לפני הועד המפקח.

התחלתי עם מר חיים בארעט. הוא התיישב באינדיאנפוליס לפני הרבה שנים. כרוב המהגרים היהודים התחיל בתור רוכל. מעט מעט הצליח להתבסס. הוא פתח חנות ברזל, ובזמני נחשב בין האמידים. לעת זקנתו אמר לייסד איזה דבר ממשי שיהיה בו משום קידום היהדות בעיר. הזמנתיו לפגישה פרטית, ואבאר לו את חשיבותו של קנין בית לתלמוד התורה. בקשתי ממנו אלפים דולר. תרומה חד־פעמית בגודל זה לא נתקבלה מעולם באינדיאנפוליס ממישהו מבין היהודים האורטודוקסים. בימים ההם חשבו אפילו העשירים המופלגים שמאה דולרים מהווים תרומה נשגבה *), אבל אני בקשתי אלפים! רוח של קדושה פעמה בלבו של מר בארעט, ואני הרגשתי שהוא עלול להתרומם ולתת תרומה עצומה זו. בארתי לו גם כן

*) „One remembers the amazement of Jewry when in the first year of the war there was raised a million and a half dollars for relief. A million and a half! Our philanthropies had been measured by hundreds until then. Philanthropy had been small finance. It was something for which one could dig into the pocket easily - and fish out a ten dollar bill."

Boris D. Bogen, „Born a Jew", p. 88, 1930.

שתרומתו תיצור רמה חדשה בשדה הצדקה: ממנו יראו אחרים ויתנו יותר מהרגיל, וזכות הרבים תהיה תלויה בו. מר בארעט אמר שיעיין בהצעתי. היו לי מספר פגישות אתו. לא חפצתי לספר למישהו על פגישות אלו; חששתי לעינא בישא. לבסוף אמר מר בארעט שיתן אלפים דולר ושמותר לי לפרסם את זה. על פי עצתי התנה שתרומתו תינתן רק אם כל הסכום הדרוש לרכישת הבנין בעד הת"ת יאסף בשלימותו. סיפרתי את זה לנשיא הת"ת מר שמואל גרינוואלד. הוא התלהב מכל הענין ותיכף הבטיח את תרומתו וגם את עזרתו לקבלת אישור מטעם הוועד להשגת תרומות נוספות.

בשל הפעולה לאיסוף כספים לטובת נגועי המלחמה, שהלכה והתרחבה כל הזמן, החלטנו להגביל את עצמנו ולהסתפק בפגישות פרטיות עם יחידים. אני קיבלתי עלי את חלק הארי בעבודה זו. מאז החילותי להיפגש עם בעלי בתים רבים. רובם נענו ביד נדיבה. מעניין שכל אחד, אחרי שהסכים לתת את תרומתו, חפץ שגם אחרים יתרמו, וככה נמצאו לי מסייעים. הסכומים לא היו גדולים, אבל מעט מעט הגענו לסכום הדרוש: ששת אלפים דולר. מר ליפשיץ, אחד מהמצויינים שבחברי הועד המפקח, שכל הימים היה ממעריציו של רבי ניישטאדט, והוא גם המשיך להתעניין במשפחת הרב אחרי הסתלקותו, עזר הרבה בסידור הקנייה שבוצעה זמן קצר לפני חגיגת הסיום הראשון ביוני, 1916. הבית היה כולו שלנו, בלי שום משכנתאות. מר בּאַרעט פרע את תרומתו בשלימות, וככה עשו רוב רובם של התורמים. היינו בטוחים שהסכום הדרוש לבדק הבית ולהכשרתו לצרכי הת"ת יאָסף גם כן, ושבראשית החורף הבא יוכל הת"ת לעבור לביתו החדש שכולו שלו. (למעשה המשיך הת"ת את קיומו בבית ההוא למעלה מרבע מאה שנה עד שרוב יושבי סאוטה סייד עברו לשכונות אחרות, ואז עבר גם הת"ת לדירה אחרת).

בשל שאלה קלה משתנה עולמי

אינדיאנפוליס היתה ב"מנין" הראשון של ערי ארצות הברית לארגון „הסתדרות צדקה" (Federated Charities) שאיחדה בתוכה הרבה ארגוני צדקה קטנים ומוגבלים במטרה או במקום, כגון: „מלביש ערומים", „ביקור חולים", „פחם לעניים", „הכנסת אורחים", „בית יתומים", וכו'. כל ארגון או מוסד היה מסדר מגביות ומפעלים ונשפים ומספח חברים

לשם הכנסה. בזה היה כרוך הרבה בזבוז של כוח אדם, וגם הטריד מאד את התורמים. „מבול" הדרישות הפיל עליהם פחד של התרוששות ויסתפקו בתרומות קטנות וקטנטנות לכל אחד. רעיון איחוד מפעלי הצדקה היה מיוסד על תרומה חד־פעמית בשנה מכל תורם לכל הארגונים המאוחדים. ההכנסה הכללית עלתה בהרבה על כל התקציבים של הארגונים הבודדים, וכולם נהנו מהכנסה מוגדלת במידה רבה. סדר זה עזר להכניס תיקונים פנימיים שהרחיבו והעמיקו את עבודת העזרה לכל הנצרכים, חסך להם את הטורח „לדפוק" על דלתות רבות, ובמידה רבה הפך את הצדקה ל„מתן בסתר", שעל פיו לא ידעו המקבל והנותן זה את זה. מעט מעט עברה העבודה מידי אנשים מקומיים, מתנדבים, שעבדו במקריות, ותכופות בלי שום ידיעה איך לעשותה, לידי אנשים שעבדו בשכר ויתמחו בעבודתם. עבודת ארגון הצדקה היא פרק זהב בדברי ימי היהודים בארצות הברית. הסתדרויות הצדקה נעשו לכוח הכי מקיף ומאחד את כל המפלגות שבקהילה.

הסתדרויות עירוניות אלו הופיעו על בימת החיים בסדר זה: בוסטון — 1895; סינסינטי — 1895; שיקגו וסט. לואיס — 1900; פילדלפיה — 1901; בופלו, אומאהא — 1903; קליבלנד — 1904; אינדיאנפוליס — ואטלנטה — 1905. באמצע המאה העשרים היו למעלה משלוש מאות ארגוני צדקה עירוניים כאלה בארצות הברית.

לפני בואי לאינדיאנפוליס היה דר. בוריס ד. בוגן מנהל הסתדרות הצדקה. הוא עבר לסינסינטי, ובפרוץ מלחמת העולם הראשונה ניהל את כל עבודת העזרה לנגועי המלחמה באירופה מטעם ה„דזוינט" במשך הזמן הראשון. הוא היה חרוץ, פיקח, וממולח, ונחשב בין וותיקי העובדים החברתיים באמריקה. בסוף ימיו באו צפרים חדשות, וזמירות חדשות נשמעו בתחום העבודה החברתית, והוא ירד מעל הבימה.

בבואי לאינדיאנפוליס היה מר קויפמן מנהל הסתדרות הצדקה. רבי ניישטאדט השתתף בכל לבו בעבודתו, אבל לפעמים התנגד לדרכי הטיפול בנצרכים. זאת היתה התנגשות בין ה„מכונה" ובין „הלב". רבי ניישטאדט ראה תמיד את „האדם" הזקוק לעזרה; הסתדרות הצדקה נטתה כלפי ראייה אוביקטיבית של „הצורך" למתן עזרה. עבודתו עם מנגנון זה היתה תוספת לעבודתו הפרטית שהקיפה הרבה יחידים ומשפחות, וכולה היתה מכוסה מעיני הציבור ב„ענן־כבוד".

בשנת 1899 נוצר ארגון ארצי של הסתדרויות הצדקה המקומיות

"The National Conference of Jewish Charities". היו ועידות שנתיות, שבהן השתתפו עובדים חברתיים פרופסיונליים וגם חברים מוועדי המפקחים של ההסתדרויות המקומיות. בכל שנה התקיימה ועידה כזאת בעיר אחרת כדי לעודד התעניינות מקומית, וגם כדי להשוות במשך השנים את טרחת הנסיעה ממקומות שונים.

במאי 7, 1916, התקיימה ועידה ארצית כזו באינדיאנפוליס, במלון "קלייפול", שארכה 3 ימים. אני ביקרתי באספות. עד אז לא ידעתי כלום על שדה־פעולה זה, שכמעט כולו היה תחת הנהלת ה"יאַהודים", יוצאי גרמניה, שנטו ברובם לריפורמה דתית ולהתבוללות. יהודי המזרח לא התקרבו אליהם. בלשון "גאַלגען הומור" היו אומרים: "שיתוף פעולה קיים בין שני גושים אלה: היאַהודים מספקים את הכסף, והיהודים (יוצאי המזרח) מספקים את הקבצנים". בוועידה זו נגלה לפני עולם חדש. לא התרשמתי ביותר מהפרופסיונליים, אבל נתרשמתי מההרצאות, והשאלות והדיונים שבאו כמעט אחרי כל הרצאה. גם העובדים המתנדבים השתתפו בדיונים. בין אלה היה מאקס סיניור מסינסינטי בין ראשי המדברים. הרצאה אחת עניינה אותי ביותר. בה סופר שהארגון הארצי בא לידי הסכם עם מכללת קלומביה בניו־יורק לחנך עובדים פרופסיונליים בעד ההסתדרויות החברתיות היהודיות. בתכנית יהיו קורסים כלליים בלי הבדל דת או גזע, ויהיו גם קורסים נוספים, במיוחד לסטודנטים יהודים, שבהם ידונו בבעיות המיוחדות לציבור היהודי. הקורס יהיה בן שלוש שנים. באופן זה יכינו עובדים חברתיים שיהיה להם גם חינוך־חברתי כללי וגם רקע יהודי במיוחד לעבודתם. חוברת, שחולקה בין הנאספים, הכילה את כל הפרטים בנוגע לקורסים אלה. מר דזוליוס דרקסלר ענה לכל השואלים. אמרתי לחקור יותר בענין זה.

בישיבה אחת הרצו בקצרה באי־כוח מערים שונות על מצב העבודה החברתית במקומם. צעירה אחת עלתה על הבימה ותספר על העבודה בעירה. ואז הוסיפה: באתי הנה בכדי להרחיב את ידיעותי בשדה פעולתי. מהישיבות שכבר התקיימו למדתי הרבה. בעירנו יש ארבעת אלפים יהודים. עבודתנו מתנהלת באופן מצוין, ואנחנו מתגאים בהישגינו. אבל שאלה אחת מטרידה אותי כל הזמן, ואני מקווה שוועידה זו, שבה נמצאים כל כך אנשים בעלי ידיעה ונסיון, תוכל לתת לי תשובה מספיקה על שאלתי.

"מה לעשות עם היהודים האורטודוקסים?"

צחוק־לעג רעם מפיות הנאספים.

השאלה, ומענה צחוק־הלעג, ירדו כמהלומה על ראשי. כבר נוכחתי מההרצאות והדיונים ששמעתי שכל העבודה החברתית נעשית ברוח היאַ־הודים, ושהעובדים אוהדים את הגישה של היהודים הריפורמים. נוכחתי גם כן שרובם ככולם הם עמי הארץ במובן יהודי. עם כל זה לא ציפיתי ליחס כה מחפיר ומעליב ליהדות וליהודים האורטודוקסים כמו שהתבטא בשאלה: מה לעשות עם היהודים האורטודוקסים, ובלעג המרעים שבא אחריה. זה הוכיח שבשדה עבודה זה מביטים על האורטודוקסיה ועל נושאי דגלה כעל אנשים שלא מן היישוב, שיש לתרבּת וללמדם בינה ודרך ארץ. מתוך ביקורי בישיבות ומפגישות ושיחות עם עובדים פרופסיונליים ומתנדבים עמדתי על כך שהאנשים בכלל כוונתם לטובה, אלא שהם בורים גמורים הן בידיעת מקורות היהדות והן בהבנת החיים היהודים. כל הרקע העשיר המתבטא בדרכי חיים יהודים, שבתנאי החיים באמריקה הם זקוקים רק לאי־אלה שינויים בתחומים ידועים, כל זה הוא כספר החתום לאנשים אלה, וזה גורם לסילוף־הבנה מצדם. סילוף־ההבנה מצדם גורם גם לסילוף־הבנה מהצד השני — של היהודים האורטודוקסים. וככה קיימים שני עולמות נבדלים זה מזה בשעה שהחיים בעצמם מקיימים הרבה נקודות־מגע ביניהם. באינדיאנפוליס ראיתי נקודות־מגע כאלה. ראיתי גם כן מה רבה הברכה כאשר יש גשר של הבנה בין שני העולמות האלה. במידה מוגבלה יצר רבי ניישטאדט בזמן האחרון כעין גשר כזה. האין אפשרות להגדיל ולהרחיב את הגשר הזה?

בישיבה האמורה באתי לידי החלטה: להתפטר מעבודתי באינדיאנפוליס, להירשם בקורס האמור לחינוך עובדים חברתיים, להיכנס אחר כך לשדה עבודה זה, ולהראות במעשה שכן אפשר לעשות משהו עם היהודים האורטודוקסים! בישיבות הוועידה נתרשמתי ביחוד מאת אחד הפרופסיונליים: מוריס ד. ואלדמן מניו־יורק. ראיתי בו אדם יוצא מן הכלל לטובה: עובד חברתי המבין גם את החיים היהודים. מר ואלדמן היה המנהל של „יונייטד דזואיש טשאריטיס" אשר בניו־יורק, ארגון הצדקה הגדול ביותר בארצות הברית. אמרתי לנסוע תיכף לניו־יורק, להיפגש באופן פרטי עם מר ואלדמן ועם אנשים אחרים בשדה עבודתו, ולשמוע את דעתם אם אדם שכמותי יוכל להתמצא בעבודה חברתית. ואם תגובתם תהיה חיובית — אשוב לניו־יורק בסתיו הבא.

היה עוד גורם אחד להחלטתי:

אף־על־פי שהחוזה שלי חודש לעוד שלוש שנים באביב של 1915, וגם הפעם בתתימתם של מר טשארלס מדיאס ואחרים בתור ערבים לתשלום כל שכרי לשלוש השנים, עם זה היתה קיימת התנגדות לי. העובדה שלא לימדתי כיתה קבועה יצרה רושם שאני „אוכל ואיני עושה". מה שעשיתי יום יום לא היה ידוע. „הלא תלמוד התורה מתנהל בסדר גמור, המורים מנוסים ומסורים לתפקידם. מדוע זה יוציאו 1,800 דולר לשכר מנהל שאיננו מלמד שום כיתה?". טענה זו נשמעה תכופות מפי באי־כוח „בית הכנסת הרוסי", ששמרו על נציגותם בוועד המפקח של הת"ת. אחד מחברי הוועד החשובים נגע בענין זה בשיחה פרטית אתי. הוא שאל מדוע לא אסכים להורות כיתה אחת ולחסוך בזה 1,200 דולר לת"ת? מובן, מה שהוא חשב על „כיתה אחת" היה באמת ארבע כיתות, אחרת לא היה נשאר שום רווח כספי. אני דוקא נהניתי מכל הזדמנות להורות, ולא הייתי נרתע כלל מלהורות ארבע כיתות — לו חשבתי שהת"ת בכללותו ירויח מזה. אני בארתי לאיש־שיחי מה שבארתי, אבל הוא לא שוכנע לגמרי.

פה יש להעיר כי תכונה אחת באפיי מצאה לה ביטוי בעבודתי, והיא: לפרסם ככל האפשר את העבודה, ולהימנע מפרסום אישי. כלל גדול נקוט היה בידי: המשרה צריכה להחזיק בי, ולא אני במשרה. אני, למשל, לא פרסמתי כלל שאני „נשאתי" במידה רבה באחריות הכספית של הת"ת. בשעת השיחה הנזכרת היו חייבים לי כבר בעד שנה ורבע, ורק פקידי הוועד ידעו כל הזמן שאני נמנע מקחת שכרי כל כמה שלא שלמו לכל המורים את שכרם בשלימות וכן כל יתר התשלומים שאין לדחותם.

היה עוד גורם חשוב מאד שלא יכולתי לפרסם: החיים האינטלקטואליים של מורה עברי באינדיאנפוליס היו קשים מאד. לא היתה שום סביבה עברית, והמורה היה בהחלט בודד במועדיו. הדבר שקיים את המורים באינדיאנפוליס שנה שנה היה שהם היו ביחד. הם היו ידידים בלב ונפש עוד לפני עזבם את ניו־יורק. עבודתם בצוותא חדא נתנה להם עולם מלא לעצמם. התנאים הנוחים לעבודה כפי שסודרו למורים מלכתחילה איפשרו להם להתמסר בכל לבם לתפקידם. בדרך זאת זכה הת"ת לחבורת מורים מצויינים בתכלית. זה היה נכס למעלה מכל ערך. אילו הייתי מפטר אחד מהם אז הייתי משניא את עצמי על השנים האחרים, וספק גדול אם היו נשארים. סוף סוף יכלו אנשים שכמותם לשוב לניו יורק ולהסתדר שם מחדש. ליצור עוד פעם חבורה כזו לא היה מהדברים הקלים כלל. אפילו

היתי מצליח להרכיב צוות חדש של מורים לא היו אלה רואים את עצמם כמניחי־יסוד ויוצרים, כשם שהרגישו מורים אלה. נוסף לזה, אילו קיבלתי עלי עבודת מורה בארבע כיתות, עם כל עבודת ההכנה הכרוכה בזה, מחוץ לשעות ההוראה, לא הייתי יכול בשום פנים לטפל בכל אותם הדברים, ופכים קטנים בכללם, שהצטרפו להנהלה שלימה בבית ובחוץ.

ועוד גורם אחד: אחרי שהצלחתי לאסוף למען הת"ת ששת אלפים דולר לקניית בית הכנסיה, הרגשתי שהגיעה השעה לעיין מחדש בעצתו של רבי ניישטאדט שסיפרתי עליה בפרק „אוהב דבק מאח". הוא אמר לי אז: „תהיה זאת טעות מצדך אם תחליט להישאר רוב ימיך בעיר קטנה כאינדי־אנפוליס. עליך לשוב למכללה ולקבל את התואר דוקטור. תואר זה חשוב מכמה צדדים... ובכלל יכשירך לעבוד בשדות יותר רחבים". עדיין לא היה לי אפילו התואר Bachelor. מדי פעם נזכרתי בעצה זו, אבל היה נהיר לי שאם אתפטר אז לא יוכלו גם המורים להישאר, וכל מה שיצרנו יירד לטמיון. עם רכישת הבית לת"ת, ועם ההקלה שחלה בהשגת כספים להחזקת הת"ת שבאה בתוקף המגביות לפעולות העזרה באירופה, שהלכה ונטעה בלב היהודי האמריקאי את „ההרגל לתת", התחלתי להרגיש שבקרוב אוכל להתפטר ולהתחיל במימוש תכנית חיי אני. אחד המורים יוכל לקבל את תפקיד ההנהלה. הקטנת התקציב עקב עזיבתי תקל את איזון התקציב, ואם יהיה צורך בכך, יזמינו מורה נוסף. בכל אופן לא תחול הפרעה בעבודה הפנימית, והת"ת ימשיך את קיומו. את כל זה גיליתי פעם בשיחה פרטית לאחד מחברי הוועד, מר ליפשיץ. הוא היה נבון וישר, ומסור לעבודת החינוך בכל לבו. על ידו סודרה בכל פעם כתיבת החוזה אתי.

כל הדברים האלה חלפו במוחי בשבתי אז בחברת העובדים החברתיים, ובשמעי את התגובה לשאלה: מה לעשות עם היהודים האורטודוקסים?

אחרי הוועידה לא אמרתי לאיש דבר ואֶסע לימים אחדים לניו־יורק. ביקרתי את מר מוריס ואלדמן. סיפרתי לו על עברי ועל נסיוני עד הנה, ואשאל אותו אם אדם כמוני יוכל להסתגל כראוי לעבודה חברתית באמצעות קורס הלימודים הנזכר למעלה. מר ואלדמן עודדני מאד, ויאמר שבלי שום ספק אעשה ואצליח, ושבשדה זה קיים רעב לאנשים שיש להם רקע עברי, כמו שיש לי.

ביקרתי גם את דר. שמשון בנדרלי, מנהל „לשכת החנוך" בניו־יורק, שמאז בואו לניו־יורק פיתח שלשלת שלימה של פעולות ותכניות

מרחיקות־ראות בתכליתן. נודע לי שהוא היה אחד מהוגי הרעיון לארגן קורס זה בשותפות עם מכללת קלומביה. אני היכרתי אותו עוד מראשית בואו לניו־יורק ב־1910. הוא ראה אותי בעבודתי ב„מפיצי שפת עבר" וגם ידע מה שהספקתי באינדיאנפוליס. מדי בקרי את ניו־יורק הייתי נכנס למשרדו והוא קיבלני תמיד בסבר פנים יפות, היה שומע על התפתחות עבודתי, ומגולל לפני את תכנית „לשכת החנוך" והישגיה. סיפרתי לו על החלטתי לעבור לשדה העבודה החברתית, אם יצא שאני ראוי לכך. גם הוא עודד אותי ביותר.

במשך שנות שרותי באינדיאנפוליס עלה בידי לחסוך למעלה מאלפים דולר. עוד בבואי לשם ב־1911 שאפתי לחסוך סכום כסף שיפרנסני בשובי אל המכללה. הסכום האמור יפרנסני בשלימות במשך שלוש שנים. אחרי השיחות הנזכרות היתה דרכי ברורה לפני.

בשובי לאינדיאנפוליס נודע לי שנציגי בית־הכנסת הרוסי „מרעישים עולמות" נגדי, שאני אוכל־ואיני־עושה, שהת„ת יתקיים גם בלעדי, וכו', וכו'. הלך־רוחות זה, וכן רצוני להתמסר לעבודה חדשה, השפיעו עלי להגיש כתב התפטרות, אף על פי שהחוזה שלי היה לעוד שנתים, וכל שכרי היה מובטח בחתימות פרטיות של אנשים אמידים. באספה מיוחדה של הוועד החליטו לקחת משכנתא על בנין הת„ת, שהיה חפשי ממשכנתאות, ולשלם לי את כל חובי. את הסכום הזה קיבלתי רק כעבור כמה חדשים, בהיותי כבר בניו־יורק, אבל לא חששתי להפסד כספי.

בביתו של מר טשארלס מדיאס, מארחי הראשון בבואי אל העיר, נערכה לי סעודת־פרידה, ועם גמר שנת הלימוד ביולי, 1916 יצאתי את העיר שהשקעתי בה חמש שנות עבודה מסורה והתלהבות נעורים, ואקנה בה נסיון שעמד לי בכל שנותי הבאות.

אחרי עזבי נתמנה מר ב. אייזיקס למנהל. שלוש שנים אחר כך (1919) הוזמן לדיטרויט לעמוד בראש הסתדרות בתי הספר העברים שם. במשרתו זו הוא עומד עד היום (1959). עוד בראשית בואו לדיטרויט הצליח לרכז חוג מורים בעלי שעור קומה ולהחזיק שלשלת בתי ספר שהיו ידועים לתהילה במשך שנים רבות.

יתר „חברי השלישיה", מארקסון וגורדון, הלכו עם מר אייזיקס לדיטרויט. מר מארקסון שימש בהוראה בעיר זו. הוא מצא בה כר נרחב יותר מאשר היה לו באינדיאנפוליס. הוא לא חלה מעולם, אבל באמצע חודש

כסלו תרצ"ג חלה פתאום. הרופאים מצאו בו סרטן מפותח, ואחרי שבוע ימים, בכ"א כסלו, תרצ"ג, שבק חיים לכל חי בעודנו בן ארבעים ושמונה שנה. הוא היה אחד מיחידי הסגולה בשדה ההוראה העברית. בהרבה בחינות היה איש אשכולות. חבריו לעבודה הוציאו לזכרו בשנת תרצ"ח „כתבי א. ד. מארקסון".

חבל על דאבדין! תהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

מר גורדון, יבדל לחיים, ממשיך בהוראה עברית בדיטרויט כל השנים האלו. תלמיד חכם ומורה מצוין כמותו מצא לו עבודה חינוכית מסונפה, בהתאם לטעמו ולכשרונותיו, רוויי נסיון והצלחה.

בשנת 1931 קיבלתי מכתב מאינדיאנפוליס שהת"ת יחוג את יובל העשרים לקיומו. ביקשוני לשלוח להם דבר מה בכתב. שלחתי מכתב־ברכה מעומק לבי.

בשנת 1936 התקיימה ועידה שנתית של „החברה הארצית למען החנוך העברי" — National Council for Jewish Education באינדיאנ־פוליס. אני נמניתי בין המרצים. הת"ת ערך חגיגת 25 שנה לקיומו בזמן הוועידה. היות שידעו שאהיה שם, קיבלתי מכתב הזמנה להשתתף בחגיגה ולנאום „חמשה רגעים". בחגיגה סיפרתי על „הדמעה שלא נתייבשה", כפי שמסרתי באחד הפרקים הקודמים („שערי דמעות").

גם מר אייזיקס היה בחגיגה הנ"ל, וגם הוא הוזמן לנאום „חמשה רגעים". לשנינו היה מלכתחילה הרגש של „זו תורה וזו שכרה?", אבל הדבר פשוט מאד: מה שחשוב הוא מה שזורעים ונוטעים בלבות אנשים, ובפרט בלבות צעירים. מובטחני שהמאמץ המשותף של כולנו ביסוד הת"ת ובשנות עבודתנו בו, הכניס זרע ברכה בלבות רבים מבני אינדיאנפוליס. הזרע ההוא עדיין הולך ומוצא לו ביטוי בצורות חיוביות שונות בשדה החיים. זה, שכרנו, ושכר גדול מזה אינני יודע!

אבי, זכרונו לברכה

אבי, ברוך ב"ר יצחק, נולד בשנת 1859 (תרי"ט) בעיירה סאהל, הסמוכה לסמורגון, בפלך ווילנא הידועה כ„ירושלים דליטא". אביו היה סנדלר. הוא היה מספר שנתיתם מאמו בילדותו ואביו נשא לו אשה אחרת. את ילדי האם החורגת שלחו ללמוד בישיבות ואחד מהם, ר' ישראל איסר, היה לראש ישיבה בקלויז החייטים בסמורגון. את זקני מסרו כשוליא לסנדלר בעודנו נער. הוא רעב תמיד לתורה אבל היה עסוק כשוליא מעלות השחר עד שעת שכיבה. יום אחד הודיעו לו שה„חוטפים" מתנכלים למסור אותו לצבא במקום אחד מבני העשירים-היחסנים. זה היה באותם הימים שעל פי גזירת ניקולאי הראשון ברוסיה, חטפו נערים קטנים וימסרום לאיכר שאצלו עבד הנער עד שמלאו לו 21 שנה. אז הכניסוהו לעבודת הצבא שארכה 25 שנה. כל התכנית היתה מכוונת כלפי המרת-דת מתוך כפייה, שבכל השנים ההן היה ה„נחטף" מרוחק מכל מגע עם יהודים. בסיפורו „בימים ההם" מתאר יהודה שטיינברג את חיי הילדים שנחטפו לצבא וסבלותיהם האיומים בשל התנגדותם להתנצר. זקני ברח בעוד מועד לעיירה מרוחקה, ושם המשיך לעבוד אצל סנדלר עד שהגיע לבגרות. אז שב לעיר מולדתו סאהל, ושם נשא לו לאשה בחורה בשם חיה רחל.

רק לאחר נשואיו זכה זקני לשבור את רעבונו לתורה. הוא העמיד לו רבי, את ר' לייבע מאיר'ס, שהורה אותו עד שיכול ללמוד בעצמו פרק משניות ודף גמרא. מאז היה מקדיש כל רגע חפשי מעבודה לתפילה וללימוד. מעולם לא ראיתיו יושב בטל מעבודה, או עבודת ה', אף רגע אחד. ר' לייבע מאיר'ס, שעליו סיפרתי כבר בפרוטרוט (עמ' 19), הורה שלושה דורות: את זקני, את אבי ואותי.

אחרי אבי, שהיה הבכור, נולדו לזקני עוד ארבעה בנים ובת אחת, פרומה, שאת דמותה האצילית תארתי בפרק „הדודה פרומה" (עמ' 26). כל חמשת הבנים למדו תורה עד הגיעם לגיל של נשואים. אחרי שהתחתן

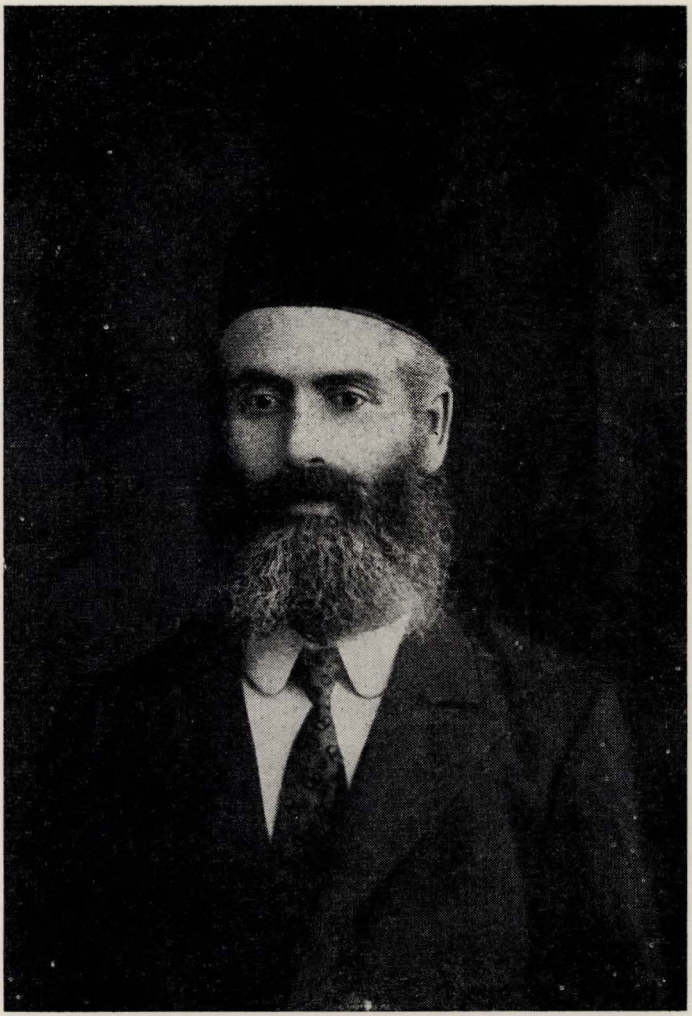
נעשה הבן השני, לייבע, חנווני. הבן השלישי, אברהם יעקב, למד ב„קבוץ" בסמורגון עמ' 36) עד שקיבל „סמיכה". אחרי חתונתו עם בת אבהן, אסתר ב"ר הירש וואולף סווירסקי מהעיירה סוויר, בשנת 1894, התיישב בסאהל ויפתח לו חנות סדקית, שלא פירנסה אותו, ובשנת 1908 בא לארצות הברית. בעיר אַלבּני במדינת ניו־יורק, היתה לאשתו משפחה מסונפה. הוא נתקבל שם לרבי, ושימש בה בכבוד עד שנפטר ב־1943.

האח השלישי, אהרן, למד גם כן ב„קבוץ" בסמורגון, עד שהתחתן עם בחורה ממשפחת שיינוק אשר במיכיילישוק, פלך ווילנא. אביה היה מופלג בתורה וקיבל „סמיכה" ממספר רבנים גדולים, אבל הוא לא חפץ לעשות את תורתו „קרדום לחפור־בה" ויסע לאמריקה ויעסוק במסחר קמעוני. שכניו לא ידעו שהוא גדול בתורה, ורק כאשר נודע דבר מותו בשנת 1915 באו גדולי הרבנים שבשיקגו על דעת עצמם להספידו. הם סיפרו על גדולתו בתורה, צדקתו וטוהר נפשו. כאשר בדקו את ניירותיו מצאו „סמיכות" שניתנו לו מאת גדולי הדור.

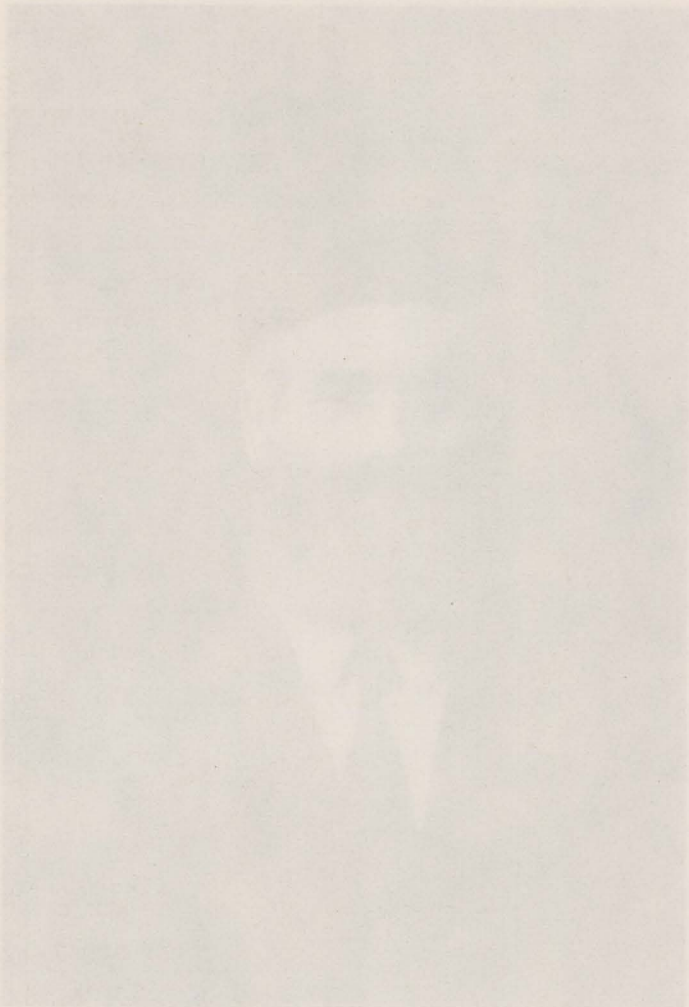
לדודי אהרן היה כשרון המצאה, אבל הוא לא ביקר שום בית־ספר טכני, וכל אחת מהמצאותיו נלקחה ממנו לפני שהספיק למצוא דרך לקבל עליה פטנט. אחדות מהן היו מעשירות אותו. הוא התפרנס בצמצום מחנות ארג. היתה לו נשמה עשירה, בכל הליכותיו השתקפה אצילותו וטוהר רוחו. הוא מת בשיקגו.

האח הרביעי, משה, נשאר בעיר סאהל. במלחמת העולם הראשונה עשוהו הגרמנים לרוקח. לפני מלחמת העולם השניה נסע לארץ ישראל ושם נפטר ב־1941. בנו, אברהם גור, מנהל עכשו בית־ספר גדול בחיפה. בת אחת ניצלה מהנאצים ותגיע לישראל. בעלה הוא שוטר בחיפה. יתר בני המשפחה נשמדו על ידי הנאצים, הי"ד.

כיתר אחיו היה גם אבי גבה קומה, הליכתו ישרה וזקופה, עיניו יפות להפליא. עורו לבן ושערו כופת וכולו אצילות. הוא בחר להשתלם בכתיבת תשמישי קודש ויהי לסופר סת"ם. יום אחד נקרה בבית שם היתה גם אמי. מבלי אומר ודברים נדבקו שתי הנפשות זו לזו. אבי שלח שדכן לזקני ר' מיכל, שהכיר אותו ויכבדהו על יושרו ושאר מידותיו. אבל הוא אמר לשדכן: „גזירה היא על בני שבט שמעון שיהיו מלמדים וסופרים — ועניים. די לי שאני מלמד ועני. למה זה אבטיח לבתי היחידה עניותא בהשיאי אותה לסופר סת"ם?". אמי היפה שהיתה שתקנית, לא אמרה כלום,

אבי, ברוך ב"ר יצחק

אבל זקני ראה שבתו מחמל נפשו חוורה מיום ליום ופניה דלו מאד. הוא גם נפגש מדי פעם עם אבי שהתהלך דומיה כצל. הוא נדבר על זה עם זקנתי ויחליטו שאסור להאריך בצערם של „הילדים", ויסכימו לשידוך.

„כל ימי עני רעים". אבי היה אמן במלאכת הכתיבה. לפני ששים שנה בערך נתן לזקני מתנה: מגילת אסתר. מגילה זו ניצלה מרוסיה על ידי אחותי, גיטל, ובהיותי בישראל בתשי"ב נתנה את המגילה הזאת מתנה לבני ברוך, שנקרא על שם אבי. הכתב נהדר להפליא. מעולם לא ראיתי אותיות מאירות עינים כאלו. ספר תורה בכתב יד אבי היה בבחינת „זה אלי ואנוהו — התנאה לפניו במצות" (שבת קלג:), והיו משלמים לו כפלים ויותר מהמחיר הרגיל בעד כתיבת ספר תורה. מעולם לא חסרה לו עבודה. תמיד היה „תור" שציפה לו בהזמנה לספר תורה חדש. אבל בגודל אמנותו היה איטי מאד בכתיבה, ולמרות יום עבודה של 14 שעות ויותר לא הספיק לפרנס את משפחתו. ארבעה ילדים נולדו. ילד וילדה מתו באיבם לפני שטעמו הרבה טעם חיים בבית „סופר" עברי עני. אמי חלתה בשחפת ותמת אחרי שבע שנות נשואים של אהבה תמה וכנה ומלאה סבל ופגעים. בתחילת הספר סיפרתי איך שהורי אמי אספו אותי ואת אחותי לביתם — כזכר־חי לבתם בבת־עינם שהיתה ואיננה. אבי הבטיח לשלם בעדנו רובל וחצי לשבוע, אבל רק לפרקים רחוקים יכול לעמוד בדיבורו. מחלת אמי רוששה אותו בתכלית, ומותה בלא עת גזלה ממנו מרץ־חיים, ומאז שכנה תמיד ענגה על פניו.

זקני ר' מיכל יעץ לו להתחתן שוב. בת אחיו, ששמה כשם אמי, רודה, חפצה בו. היתה לה נדוניה הגונה מאד בימים ההם, ארבע מאות רובל. גם היא היתה יפה, יראת ה' ובעלת מידות טובות. זקני תמך בשידוך. הוא חשב שאם יבוא יום ונכדיו היתומים יצטרכו לעבור לבית אביהם, אז מוטב שהאם החורגת תהא קרובת אמם המתה והיא תרחם עליהם. אבל הורי אמי התקשרו אלינו בכל כך עבותות אהבה ורחמים עד שמעולם לא גרנו אצל האם החורגת אף יום אחד.

הדלות קנתה לה שביתה בחיי אבי. בשום אופן לא הגיעה הכנסתו כדי כלכלת משפחתו, שבינתיים גדלה בבן ושתי בנות. הוא ראה בצער כיצד אשתו, שהיתה בת אמידים, עשתה את עצמה אופה לכל מקרי חג ושמחה בעיר דאַנילעוויץ, שם היה ביתו, ואיך שאפילו עזרה זו לא הספיקה להרחיק את הדלות מהבית.

אחיו השני, לייבע, נסחף בזרם ההגירה לאמריקה. הוא היה גברתן, היו מספרים נפלאות על מעשי גבורתו. הוא התיישב בניו־יורק ויעבוד בבית חרושת לכותנות. עבודתו היתה במכונה שתפרה לולאות בכותנות. שיטת־הסחיטה (סוועט־שאַפּ) שלטה אז במלוא תקפה, ובעלי בתי החרושת ניצלו את הפועלים באכזריות. יום העבודה היה כשתים־עשרה שעה ויותר, והשכר: 4—5 דולרים לשבוע, שהספיק בקושי לפרנס משפחה. בתנאי עבודה אלה היה דודי, בגבורתו, מרויח עד עשרים דולר לשבוע. אבל במשך שנים אחדות מצצה המכונה את מיטב כוחותיו ויהי לבעל מיחושים וחלש כל יתר שנותיו.

האח הצעיר ממנו, אהרן, נמשך אחריו ויבוא גם הוא לאמריקה ויתיישב בשיקגו, ששם גרו חותנו וקרובי אשתו. שני אחי אבי אלה אספו בינם מחיר כרטיס נסיעה ויום אחד קיבל אבי מהם כרטיס לאמריקה. זה היה ב־1899 כאשר למדתי בישיבת וואַלוזין. עד אז יצאו כבר מוניטין לאמריקה שהיא „אַ טרייפענע לאנד", ארץ שכולה טריפה. אבל רבבות יהודים נהרו אליה מכל רחבי רוסיה, ורבים, רבים הסתדרו בה, ומדוע לא יוכל עוד יהודי אחד למצוא בה מטה־לחם, ובפרט בשדה עבודה של סופר סת"ם, שכולו קודש? אבי נסע לאמריקה לבדו מתוך ציפיה שיחשוך שם די כסף לשוב ולסדר לו מקום פרנסה הגון, או אפשר שגם אשתו תסכים לבוא ולהתיישב שם.

שתי אהבות שאין להן שיעוד קיננו בלב אבי: לנו, ילדיו, ולתורה. שתקן היה אבי. הרגל זה בא לו כנראה מכתיבת ספרי התורה, שדרשה ריכוז כל כוחות המחשבה שלא יפול ח"ו איזה פסול בעבודה. כל שגיאה בכתיבה גרמה עבודה רבה לתיקונה. ואם ח"ו נפלה שגיאה בכתיבת „השם־המיוחד" — אז, מפני איסור מחיקת השם הקדוש, היה הסופר מוכרח לקלוף בסכין חד־כתער שיכבה דקיקה של קלף מתחת לשם הקדוש, שלא נכתב כהלכתו, ולגנוז אותה. זהירות גדולה דרושה בעבודת קילוף זו, שלא לעשות נקב בקלף, דבר שהיה פוסל את כל היריעה וגורם הפסד גדול. תשומת לב לעבודה, בלי הסחת־דעת כלשהי במשך יום עבודה של 14 שעות ויותר, נטעה באבי את הרגל השתיקה. בהיותו אתנו לא הרבה לדבר, אבל עיניו דיברו. ואני מה אהבתי את חברתו! הרגשתי שאני שוחה במים שאין להם סוף של אהבה ועדנה ורוך. הייתי מקרב את ראשי אליו וכל מגע העביר בכל איברי חמימות, מתיקות ובטחון. אבל מקרים כאלה היו נדירים. רוב

הזמן היה רחוק ממנו. הוא היה גר בביתו של האיש שהזמין אצלו ספר תורה. שם היה לו חדר מיוחד, בו אכל, בו ישן, ובו עבד כל שעות היום וחלק גדול משעות הלילה. אבל כאשר בא אלינו לראותנו היינו טועמים בחברתו יותר מששים בגן עדן, ובלבנו תפילה: שביקורו יארך ויארך.

גם אהבתו ללימוד התורה לא ידעה גבול. בזה היה דומה לאביו, שמעולם לא שבע מלחמה של תורה, ואף על פי שבעצמו הגיע רק לרמת לימוד משניות ודף גמרא, איפשר לכל אחד מחמשת בניו לשחות במשך שנים ב"ים־התלמוד", שכולו מוח וקדושה. הוא הצליח בזה באופן נעלה. לא כולם הגיעו לדרגת הלמדנות של אברהם יעקב ואהרן, אבל כולם חיבבו את התורה בכל נימי נפשם. בתור הבן הבכור, הוכרח אבי להקל את עול הפרנסה מהוריו. מזה הטעם התחיל להתמחות כסופר סת"ם. אהבתו לתורה היתה בכל נפשו ומאודו. הוא ראה את עולמו בחייו כאשר נודע לו מפעם לפעם על הצלחתי בלימודי. אינני זוכר שגער בי אפילו פעם בכל ימי חיי. המסכן, שלא יכול לנהל את משפחתו בלחם, לא יכול לתת לי מתנות והענקות, אבל הוא נתן לי מחום נפשו, מלבו ומדמיונו. פעם אחת, וזה היה בהיותי בחדרו של לייבע מאיר"ס בסאהל, ואני כבן תשע, הזמינני לטייל אתו אחר תפילת מעריב. הוא אמר לי: "אתה מכיר את שמריל הנגר". שמריל זה עבד כעוזר לנגר והיה כבן עשרים. "שמריל עובד זה שנים. אפילו עכשו שכרו הוא שלושה רובלים לשבוע, זה עולה למאה וחמשים רובל לשנה. אם לא יוציא אפילו פרוטה במשך עשר שנים רצופות, אז יאסוף עשר פעמים מאה וחמשים: אלף וחמש מאות רובל, ובמשך עשרים שנה יהיו לו שלשת אלפים רובל. על זה יהיה עליו לעמול כחמור גרם עשרים שנה רצופות, וכל הזמן ישאר נגר עלוב ועם־הארץ. אתה, בני, אם תעמול בתורה ותהיה מתמיד, בטוחני שתצליח מאד ותהיה למדן גדול, ואז כאשר תהיה רק בן עשרים יתנו לך כלה ושלושת אלפים רובל נדוניה במזומן. כל הכסף ששמריל צריך לעבוד למענו עשרים שנה יתנו לך במתנה כאשר תהיה רק בן עשרים. הוא ישאר נגר, ואתה תהיה למדן, והכל יוקירוך ויכבדוך!". ככה הוכיח לי אבי על פי מתימטיקה ש"תורה איז די בעסטע סחורה". נוכחתי בעליל שצדק!

בפעם אחרת אמר לי: "לייבלה, החלטתי להפקיד בעדך בבנק בכל שנה 150 רובל. הכסף ישא פירות, וכאשר תגדל יהיה לך יותר כסף ממה שיכולת לחשוך לו היית יוצא לעבוד אפילו מחר בבוקר!". אבי היקר, לא

היו לו 150 רובלים בפעם אחת מי יודע כמה שנים, אבל הוא האמין שה׳ יהיה אתו ויסייע בידו לחסוך סכום זה שנה שנה בכדי לחזק את אהבת בנו לתורה.

מדי פעם הייתי שולח לו מכתבים בעברית. הוא שמר את כולם כאילו היו מרגליות. כאשר גדלתי ואתחיל לכתוב במליצות על פי סגנון ספרות ההשכלה, היה מראה את מכתבי לידידים ומיודעים. תהילתם היתה לו כסם־חיים, ואם לא אכל לחם לשובע היה מוציא את מכתבי מכיסו וקורא בהם, ובכל פעם היו בעיניו כחדשים. אינני יודע אדם מאושר ממנו כאשר נסעתי לוואלוזין. מצבו היה אז דחוק מאד והוא נאלץ לנסוע לאמריקה לבקש את אשרו שם, אבל מכתבי היו אתו, והוא ידע שאני ממשיך לעסוק בתורה, ושמש גדולה האירה את שמי חייו. כאשר כתב לו זקני שהוא חושש שאתפס לתנועה הסוציאליסטית, כמו שרבים מחברי נפלו כבר ברשתה, ושנים מהם כבר איבדו את עצמם לדעת בבית האסורים, כתב אבי שהוא רוצה שאסע אליו. הוא ישלח לי כרטיס אניה. הוא לא חשש כלל שאמריקה, „די טרייפענע לאַנד", תזיק לי. הוא הראה כמה ממכתבי לידידים והם אמרו לו שבניו־יורק קיים מוסד גדול שבו מחנכים רבנים אמריקאים. שם „יחטפו" אותי. לצעיר שיהיה רב אין לדאוג אפילו „אין־א־טרייפענע־לאַנד"!

בבואו לניו־יורק ב־1899 מצא שאין אפשרות לכתוב פה ספר תורה. כתיבה זו דרשה 5—6 חדשים, הכל לפי גודל הספר, וגודל הכתב. אפילו אם יסתפק בשבעה או שמונה דולרים לשבוע גם אז יעלה שכרו בצרוף מחיר הקלף, שבאמריקה מחירו גבוה מאד, לאלף דולר בעד ספר תורה אחד, בשעה שהולכים ומביאים ספרי תורה מרוסיה ומארץ ישראל בעד 75—100 דולר כל ספר, (בשנת 1925 קניתי „בעד כיתת המסיימים" של בית המדרש למורים דבוסטון ספר תורה מהודר בעד 120 $). גם כתיבת פרשיות לתפילין או מזוזות היתה בהחלט מן הנמנע. כל תשמישי־הקדושה האלה זרמו מעבר לים. שם עבדו סופרי סת״ם בעד פרוטות ממש!

לאשרו מצא לו אבי ידיד, מר ק. פאַסטון, 18 רחוב עלדרידז, באיסט סייד. מר פאַסטון היה הסוחר היותר גדול בספרי תורה וביתר תשמישי־קדושה בניו־יורק. הוא היה גם בר־אורין ובעל נפש. הוא נתן עיניו באבי ויקרבהו אליו. בקביעות נתן לו להכין ספרי תורה לחג הסיום. המנהג הוא שפסוקים ראשונים בפרשת „בראשית", ופסוקים אחרונים בפרשת ו„זאת

הברכה" נכתבים באותיות חלולות. ספר התורה אינגו שלם עדיין, והחומרות אינן כל כך רבות בטיפולו. מי שקונה ספר תורה עורך חגיגה שנקראת „סיום", היות שאז מסיימים את כתיבתו. על פי מנהג קדמונים נחשב לזכות גדולה להשתתף אפילו בכתיבת אות אחת בס"ת. הנאספים לסיום קונים אותיות שבהן מתחיל שמם. הקנייה מזכה אותם לכתוב את האות שקנו, אבל היות שזוהי מלאכה אמנותית, לכן היה הסופר נותן ליד הקונה את עט־האַוז שלו, שנקרא גם בשם „קולמוס". הקונה מוסר את העט בחזרה לסופר וממלא בזה את ידו בתור שליח לכתוב בעדו את האות על ידי מליאת החלל בדיו. ממנהג זה נובע הביטוי: לכתוב „במסירת קולמוס". סיום כזה היה מכניס סכום הגון לאיזה דבר־צדקה. גם הסופר היה מקבל איזה דולרים בעד טרחתו. נוהגים להעסיק סופר ידוע בישרו ובהנהגתו כירא שמים. אדם כזה היה אבי, ומר פאסטון היה ממציא לאבי הזדמנויות לסיומים. הוא העסיק אותו גם כן בהכנת „עצי־החיים" שיתאימו לספר התורה, וליתר הפרטים הנחוצים להכנת הספר. עוד ידיד אחד נמצא לאבי: מר קצנלנבויגן, שעבד אתו כאשר שניהם היו צעירים ושניהם למדו את אמנות הסופרים בווילנא. עכשו היה מר קצנלנבויגן אחד השותפים ב„היברו פובלישינג קא." שסניף אחד מעסקיה היה דומה לזה של מר פאסטון. ההכנסה משני מקורות אלה איפשרו לאבי להחזיק לו חדר ב־18 רחוב עלדרידז, ששילם בעדו שלושה דולר לחודש. חדר זה היה ג' על ג', ובבואי לאמריקה התאכסנו שנינו בו.

מישהו המציא מקור־פרנסה חדש: להכין לוח, לכמה שנים, של ה„יאָהר־צייטען" (ימי המיתה) של ההורים. אי־ההתאמה בין הלוח הכללי והלוח העברי הזקיק רבים, שלא ידעו לקרוא בעצמם ב„לוח" הרגיל, לשאול בכל שנה: מתי חל היאָהרצייט שלי? מבלי דעת אחרו לפעמים את המועד — ויצטערו. לוח שבו רשומים התאריכים הכלליים והתאריכים העבריים של היאָהרצייט לכמה שנים מצא לו קופצים. אחת החברות הדפיסה גליון גדול, מקושט כ„מזרח", ובו פסוקים מתאימים, ובאמצע שלושה מרובעים: האמצעי — לשמות ההורים, גילם וימי המיתה שלהם, ובמרובעים, לימין ולשמאל, לוחות ימי־היאָהרצייטען לאב ולאם להרבה שנים. בגרמניה נדפס לוח־יומי מפורט, בתאריכים כלליים ועבריים לכל יום, ל־150 שנה, ויום אחד הביא אותו אבי אל חדרנו. הוא סיפר לי על כל הענין ויאמר שבעזרת הכרך הזה יוכל להכין לוחות מיוחדים לכל דורש לחמשים שנה. משלמים עד דולר

וחצי בעד לוח כזה, שטופסו עולה רק עשרה סנט. ואמנם הוא הביא אתו הזמנות לשני לוחות. הלא מעבודה כזאת אפשר להתעשר! צריך רק להשיג הזמנות. הוא ביקש את עזרתי בקשר עם חיבור טקסט מתאים לשמות ההורים. אני חיברתי טקסטים כאלה שבהם היו שמות הנפטרים בראשי החרוזים. לכל הזמנה חיברתי טקסט אחר עד אשר קניתי לי רהיטות בזה. לא עלה על דעתנו שהמזמינים, שברובם הגדול לא ידעו לקרוא תאריך ב„לוח" עברי, היו מסתפקים באיזה נוסח כללי שהוא, ואני הייתי חוסך לעצמי שעות עבודה.

אחרי שהשיג הזמנות בין מכרים, החל אבי ללכת מבית לבית. לפעמים היתה השעה משחקת לו והוא היה מוצא לו הזמנות בזו אחר זו. לפעמים היה נראה כאילו הציע לשרוף את הבית. שאלתו הקבועה היתה, כאשר פתח את הדלת: „היש לכם צורך בלוח ליאָהרצייטען?" אם ההורים היו בחיים אז היתה שאלתו על „יאָהרצייטען" מפילה פחד: הלא יש בזה משום: „אל תפתח פה לשטן!", והדלת היתה נסגרת בפניו ברעש. במשך היום היה מטפס כמה וכמה מדרגות והיה שב הביתה עיף ורצוץ. הלוח ל־150 שנה היה יקר המציאות, והיה צריך להחזירו אחרי איזה זמן, ובכדי שיוכל להמשיך במילוי הזמנות החליט אבי להעתיק את כל הלוח הזה למאה שנה. זה הלא יאפשר לו להכין לוחות לחמשים שנה מאיזה תאריך שהוא בדורנו זה. ועוד הפעם, כמנהגו בתור סופר, ישב וכתב 14 שעות ביממה עד אשר העתיק את כל הלוח העבה. העתקה זו, בשני כרכים, שמורה אצלי עד היום. הרבה פעמים השתמשתי בה ומעולם לא מצאתי בה אף פליטת־קולמוס אחת! במשך שתי שנים בערך היה אבי מוצא מדי פעם הזמנות, אבל הרבה אנשים, וגם בתי מסחר ספרים, החלו להכין לוחות־יאָהרצייטען כאלה עד ששכר העבודה יצא בהפסד זמן החיפושים, ואבי חדל מזה.

הקיץ של 1904, שהיה הקיץ הראשון שלי באמריקה, היה קשה מאד לאבי. מלחמת רוסיה ויאפן, שפרצה אז, הפסיקה את משלוח תשמישי הקדושה מרוסיה לאמריקה. ירידה גדולה חלה בכמות המכירה של תשמישים אלה, ורוב הזמן היה אבי בטל מעבודה. הוא השתדל לשלוח לאמי החורגת כעשרה רובל לשבוע. שלושה ילדים היו בבית, והסכום הזה הספיק לפרנסת המשפחה בצמצום גדול. ביחד עם הוצאותיו כאן הוצרך להרויח בממוצע עשרה דולרים לשבוע. אבל היו שבועות שבהם לא הרויח כמעט כלום. זהו הקיץ שעליו סיפרתי בפרק „בכור המבחן". לי היו שמונה

דולרים לפרנסתי לשני חדשים וחצי — עונת החופש מלימודים בבתי הספר הכלליים. חייתי על סנטים אחדים ליום. אבי שהיה אז כמעט בלי עבודה לא יכול להגיש לי שום עזרה. כמוני היה מתבל את פיתו בפרי שעלה לסנט אחד לארוחה: בננה, תפוח, אגס או עגבניה עם כוס תה. זה היווה ארוחה שלימה. בערב היה אוכל אצל גיסתו חיה רייזל שבעד 15 סנט היתה נותנת לו ארוחה טובה, שהיתה עיקר מזונו. חוץ מארוחה זו היה נוהג לאכול רק עוד ארוחה אחת, בשעה 10 או 11 בבוקר, לפי התפריט האמור. תמיד היה רזה מאד, וחיוור, אבל הילוכו היה בקומה זקופה וגבו ישר כארז.

יום אחד שב לחדרו בפנים מאירות: נמצאה לו משרה. ב„ישיבת רבנו יעקב יוסף" שברחוב הנרי באיסט סייד העמידוהו לגובה מס חברים. המס הרגיל היה שלושה דולרים לשנה, בתשלומים של 25 סנט לחודש. אבי קיבל 25% מסכום המס שאסף. הוא התחיל לעבוד והנה יצא שהוצרך להיות „אחשתרן", שלפי האגדה היו לו שמונה רגלים. הוא השתמש רק בארבע רגלים, וכאשר עייפו אלה קיפל אותן מתחתיו ויוציא מערכה חדשה, מרוענגה, של ארבע רגלים להמשך מרוצתו. לאבי היו רק שתי רגלים ובהן הלך לדפוק על הרבה הרבה דלתות בכל יום. החברים גרו בפיזור רב. לרוב לא נמצאו בבית, והאשה לא חפצה לשלם על דעת עצמה, וכאשר האירה לו ההצלחה פנים והחבר שלם 25 סנט, אז ידע אבי שהרויח $6\frac{1}{4}$ סנטים. באיסט סייד היו כמעט כל הבתים בני שש קומות, ובמשך היום טיפס אבי במאות קומות. הוא היה שב בערב כל עוד רוחו בו, ובסך הכל היה מרויח פחות מהכנסתו הרגילה בימים כתיקנם. אבל אלה היו ימים קשים: המשפחה ברוסיה תרעב ללחם אם לא יתמיד במשלוח הרגיל, ועליו למשוך בעול! הוא סיפר לי שבין החברים יש שמשלמים בעד יותר מחודש אחד בכל ביקור וזה מכסה במקצת את ביקורי־השוא כאשר אין האיש בבית. ערב אחד בא עיף וכולו רועד מהתרגשות. „היום התפטרתי ממשרתי ב„ישיבת רבנו יעקב יוסף", אמר לי. „חבר אחד היה משלם בעד כל השנה בפעם אחת תרומה בת 12 דולר. הוא היה ברשימתי. ביקרתיו פעמים אחדות ולא מצאתיו. אבל אני ידעתי שמתשלומו יהיו לי שלושה דולרים! שער בנפשך כמה רבעי־דולר עלי לאסוף עד שאני מצרף באחוזים שלושה דולרים. והנה היום מצאתיו, אבל הוא אמר לי שרק אתמול בא אליו ועד מהישיבה לגבות את מיסו והוא נתן להם את שנים עשר הדולרים. את כל הזיבורית השאירו לי שאכתת את רגלי עד כלות הכוחות, ושכרי פרוטות, וכאשר יש איזה

מקור שיכפר על חלק מטרחות־השוא שלי הם מקדימים וגובים בעצמם. השלכתי את הרשימה והשוברות במשרד ואתפטר!".

ועוד הפעם נשבר מטה לחמו, ושבועות קשים עברו עליו.

בעזרת הבורא, הזן את כל העולם כולו „מביצי פינים עד קרני ראמים", נפתח לו מקור פרנסה חדש: בעת ההיא נוצרה אגודה בשם „עדת ישראל", שבעד מס שנתי של שלושה דולרים הבטיחה לכל חבר קבר בעדו ובעד אשתו וחלק מהוצאות הקבורה. היא ניהלה גם כן מספר מפעלים קהילתיים. היה לה משרד ובית כנסת ברחוב איסט ברודוויי. המזכיר ועוזריו היו אנשים משכילים והם הכירו את אבי יפה. הם הציעו לו משרת „גובה המס" כדוגמת המשרה בישיבה. הם הבטיחו לו הכנסה יותר טובה, היות שהחברים משלמים בכל פעם לפחות בעד שלושה חדשים, ורבים משלמים בעד חצי שנה וגם בעד כל השנה בפעם אחת. משרה זו היתה פחות מיגעת והכנסתה יותר גדולה. התשלומים היו מס־חובה ולא נדבה למוסד, וכמעט שלא היו מקרים של „לך ושוב" כמו שהיה בישיבה. אבי שמח על הזדמנות זו, לעומת זה נחלש כל כך מנסיונו הקודם שהיה שב בכל ערב עיף ורצוץ. ה„סיומים" והעבודות המקריות שניתנו לו מאת מר ק. פאסטון ו„היברו פובלישינג קא." הצטרפו מעכשו להכנסה שהספיקה לו לצרכיו ההכרחיים ולמשלוח־כספים קבוע לרוסיה. יום אחד הראה לי בפנים מאירות פנקס קטן של „בנק לחסכון". הוא הפקיד שם חמשה דולרים! אושר כזה! הוא התחיל לחסוך כסף, ובעזרת השם יגדל הסכום ויגדל. הוצאותיו היו כל כך מצומצמות עד שאיזו הטבה שהיא בהכנסתו השאירה לו עודף לחסכון.

הוא היה אומר שלו הסכימה אשתו לבוא לאמריקה אז היה מצבו משתנה תכלית שינוי. הוא היה שוכר דירה בקומה הראשונה ותולה שלט „סופר". זה היה מכניס עבודות „סופר" שונות מאת עוברים ושבים. בדרך זו נוהגים הרבה סופרים, ופרנסתם מצויה. אבל אמי־חורגתי לא הסכימה בשום פנים לבוא לאמריקה. „אמריקה היא אַ טרייפענע לאַנד", היתה אומרת. היא התנגדה גם לנסיעתי. „אסור לך לנסוע לשם", הזהירה אותי. „שם תהיה ל„גוי"! היא שמעה שעדיין לא נעשיתי לגוי, אבל לחשוש מיבעי! את ילדיה לא תעמיד בסכנה, וכל הפצרותיו של אבי עלו בתוהו. עכשו, כאשר נראה שיוכל לחסוך מעט כסף, התחיל לחשוב על שיבה לרוסיה. אם יצליח להביא אתו סכום הגון אז קרוב לוודאי שימצא דרך לפרנס את

משפחתו שם! ההצלחה האירה לו פנים. 1906 ורוב 1907 היו שנות גאות כלכלית באמריקה. התעסוקה היתה כללית, הפרוטה היתה מצויה, ופירורים נפלו ביתר תכיפות גם בדרך חייו של אבי. הוא המשיך לבקר בבנק לחסכון להוסיף על פקדונותיו. הוא הפך והיה לאיש אחר. צבע פניו קיבל גוון של בריאות, מהלכו נעשה יותר בטוח, המחר התחיל להיגלות בפנים שוחקות. גם אני הרווחתי הרבה משעורי הפרטיים, ואבטיח להחזיר לו כל מה שהוציא על נסיעתי לאמריקה וכל יתר הוצאותיו עלי מאז בואי הנה. גם אני שאפתי שיבוא לביתו ואתו הסכום המקסימלי שאפשר שיאסוף כאן. בזמן ההוא נפתה אבי לקנות מניה בתשלומים בחברת נכסי דלא ניידי בעד מאה דולר, שקיווה להתעשר ממנה, ושגרמה אחר כך לשינוי יסודי בחיי אני (כמו שסיפרתי בפרק „בעולמו של מנחם מנדל").

השנים שלאחר מלחמת רוסיה ויאפן היו שנות פורעניות ופוגרומים גדולים ברוסיה. ההגירה משם לאמריקה היתה בממדים עצומים. ב־1905 באו 129,910 נפש; ב־1906: 153,748; ב־1907: 149,182. ההגירה ב־1906 הגיעה לשיא הכי גבוה בכל דברי ימי ההגירה היהודית לאמריקה. כל המהגרים אמרו שרוסיה היא ארץ מקוללה ליהודים ושתקוותם היחידה היא להגר לארצות אחרות. עם זה הסכמתי לדעת אבי שרצוי שיחזור לביתו. לפי תנאי חייו סבל כאן נוראות. לא היתה שום תקוה שאמי החורגת תשנה את דעתה ותבוא הנה. בינתיים גדלו אחי ושתי אחיותי כיתומים חיים. האמנתי שאם לא יצליח אבי להתפרנס ברוסיה, יעלה בידו לפתות את אשתו לבוא אתו לאמריקה. ליתר תוקף הבטחתי לשלוח לו כרטיס אניה לחזרה, אם לא יוכל להתבסס ברוסיה. בשנת 1907 פרץ משבר כלכלי קשה באמריקה, אבל בהכנסתי לא חל שינוי. אני המשכתי לשלם בעד שש מניות בחברת המניות, אחרי שהעברתי אלי את מניתו של אבי, ובשנה ההיא היו לו 800 $ לקחת אתו לרוסיה. זה היה סכום הגון בימים ההם. בסכום זה הושקע מה שאבי חשך מפיתו ודם התמצית שבעבודה בשמונה שנותיו באמריקה. בשעה טובה נסע ישר לעיר סמולנסק ברוסיה שבה גרה אמי־חורגתי ושם נמצאו גם אחותי אסתר גיטל והדוד כתריאל יעקבסון, שהיה „סוחר ממדרגה ראשונה", ובזכות־הישיבה מחוץ לתחום־המושב ליהודים, שהיתה לו בתוקף עמדתו, גרו שם כמה קרובי משפחה.

במשך שנתים הוברר שאין שום אפשרות לאבי למצוא לו מקור מחיה ברוסיה. כל הכסף שהביא אתו נאכל. אמי חורגתי עמדה בשלה. תהיינה

התוצאות מה שתהיינה. אפילו אם היא והילדים יגוועו ברעב, היא לא תבוא לאמריקה! בינתיים נולד אחי מיכל. אבי כתב לי על כל זה, וב־1910 חזר לאמריקה. הוא שכר לו חדר מול מר ק. פאסטון, ידידו ותומכו מאז, ויחזור למסלול עבודתו. כל תקוותיו לחיי משפחה נורמליים נופצו. התקוה האחת היתה שהילדים יבואו אחד אחד, ואז אפשר שגם אשתו תבוא אחריהם. ב־1911 בא אחי דוב. ב־1914 באה אחותי עטע לאה, ובשנה ההיא פרצה מלחמת העולם הראשונה. גורל אבי הוטל להיות בודד כל יתר ימיו.

שתקן וענוותן היה אבי. אין לך דבר כדלות המכניעה לבו של אדם ומשפילה את ערך עצמו בעיניו עד לביטול היש. הדלות סוגרת את דלתי פיו, מכניסה בו הכרה שכמוהו כאין, שנוח לו להיות בטל לגבי אחרים, לראות ולא להראות, לשמוע ולא להשמיע, להיזהר מאמירת קבלו דעתי, ולבלי לבוא בטרוניה עם הקדוש ברוך הוא או עם בריותיו. שקט, צנוע, נזהר בכבוד הבריות וחושש לטרדם, מתבודד עם צערו ועם קולר־החיים שבצוארו, צועד מתוך אנחה כבושה באורח חייו, ומצדיק את הדין על עצמו — כזה היה אבי. ועם כל זה היה לבו מלא תקוה והתרוממות! תמיד היה לו רגש של דרך ארץ כלפי עבודתו שהיתה עבודת הקודש: כתיבת פרשיות לתפילין, מזוזות, וגבוה מעל גבוה, כתיבת ספרי תורה. היש כמוהם לקדושה! וכל אות ואות, שקלקולה היה פוסל את כל הספר, נכתבה בתשומת־לב מרוכזת, נוצרת תחת ידו והוא משקיע בה את כל כושר אמנותו, מסלסלה, מהדרה, מעטרה ומקשטה בחן, ביופי ובצורה מושכת לב ועין, ובצאתה שלימה כהלכה תשמש עדה חיה, ושותפת שאין לוותר עליה בשום פנים, על מאמרו של הקדוש ברוך הוא, שישאר קיים וקדוש לכל הדורות. שנים ויובלות תנקופנה והאות הזו על כל יתר האותיות תציץ בפני קוראים רבים, תדובב אותם בקריאה בציבור, ותשמיע לבני עם קדוש את דברי הקדוש, קדוש, קדוש ה' צבאות. בכאלה ומסביב לאלה היה עסוק רוב ימיו. ענין הפרנסה הוא דבר־שבאגב. צריך אדם להביא טרף לביתו, והוא הלא עובד כל שעות היום וחלק מהלילה. מעולם לא אמר עליו אדם שהוא עצלן, אף על פי שהשם יודע שכמה וכמה פעמים קם לעבודתו מתוך מחאה עצומה של כל איברי גופו. אבל הוא התגבר כארי לעשות את המוטל עליו בידעו שכל רגע ורגע מביא רווח כפול: עסקנות בתשמיש קדושה ופירור נוסף ללחם ביתו. אם זהו רצונו של הבורא, שכל עמלו יספיק רק ללחם צר ומים לחץ לו ולנפשות התלויות בו, מי ומה הוא שיתרעם על מידותיו של

קונו. רגשות כאלה מילאו את לבו תמיד ויקבעו הכרה בנפשו שהוא עסוק בעבודה מאד חשובה, שיש לשמוח בה ולהודות ליוצר־כל שזיכהו להיות „סופר" בישראל. ומכאן הבהירות שבמבטו, השאננות בכל חזותו, הליכתו בקומה זקופה למרות הקיבה הריקה, והאמונה הברה שמסילתו היא חלק בלתי נפרד מדרך המלך בחיים היהודים.

ועוד מקור לא אכזב היה לו בחיים: ילדיו. אחותי אסתר גיטל, הבכירה בילדים, השביעתהו עונג ביפיה, בטוב טעמה, בחן הליכותיה, בכשרונות מוחה, בטוב לבה ובאהבתה לבריות. היא התקדמה בחיים בכוחות עצמה. מאז שהגיעה לשנתה השלוש עשרה התפרנסה מעבודתה בווילנא, ואחר כך בסמולנסק. מעולם לא באה בדרישות או תלונות, ולא היתה לה תרעומת על חיי יתמות עניים. בתנאי חיים קשים וחוסר אמצעים גדלה ותהי בעיניו כשושנה פורחת. ואפילו אחרי שבילתה שנים בסמולנסק, בסביבה שכולה „קצפים" רוסים, זכרה את החומש ואת הנביאים שלמדה, ומדי פעם היתה כותבת ומצטטת בעברית.

גם הילדים הצעירים של אשתו השניה מלאו את לבו תקוה. טיפוחם וגידולם היו בתנאי מחסור מנוולים. מה ששלח הביתה לא הספיק אף לפרנסה זעומה. האם המסכנה אולצה לאפות ולעבוד בשארית כוחותיה בכדי להוסיף איזה גרעיני הכנסה לבית. האב היה בבית אך לפרקים רחוקים, וכל יתר הזמן שלח לחם ממרחקים. הילדים היו כמעט תמיד יתומים חיים, אבל גם מעפר דלותם נוצצו כשרונותיהם. למרות חיי נדודיהם מדאַנילוויץ לסאהל, לסמורגון ומשם לסמולנסק, הצליחו לקנות להם ידיעה יסודית בתורה ובנביאים ובשפה העברית, ומדי פעם היה מקבל מאחי דוב, ובפרט מאחותי עטע לאה מכתבים בעברית ויהיו ככוכבי זוהר בחייו. הוא נשאם אתו תמיד ויראם למכרים יודעי עברית, ואלה היללו את הכותבים הצעירים. את המכתבים הללו נשא בכיס חזהו, ויהיו שופעים חום נעים ותקוות מזהירות ללבו הפמה וצמא להבעת רחמי אב ולאווירה ספוגת אהבה מקפת של משפחה בכפיפה אחת.

באמריקה הייתי היחיד מילדיו שנמצא בקירבתו, בשלוש השנים הראשונות שלי בארצות הברית גרתי אתו בחדר אחד ב־18 רחוב עלדרידו. זו היתה דירה־כזית, שתי מיטות־עץ צרות שנקנו ב־75 סנט כל אחת עמדו בצורת דל"ד, לאורך שני קירות. שולחן זעיר וכסא תפסו את כל המקום הפנוי שנשאר. בהיותנו ביחד היה אחד ממנו יושב על הכסא אצל

השולחן והשני היה עושה את עבודתו בישיבה על המיטה. איש ממנו לא אמר צר לי המקום. קירבתי לאבי מילאה רעבון של יתמות־כפולה של ימי ילדותי ונערותי. אמי הלכה לעולמה לבלי שוב, אבל קירבתו של אבי, שרק לפרקים רחוקים הייתי טועם אותה ליום או ליומים, היתה הישג שכל ימי השתוקקתי לה, והרבה הרבה חלמתי עליה בהקיץ ובשנתי. עכשו כאשר זכיתי להיות על ידו, לראותו, לדבר אתו, להרגיש את הלמות לבו וזעזועי נפשו אלי, נקשרתי אליו, ושמשות רבות זרחו בחדר מגורנו זה. ואבי מצדו לא שבע מחברתי. די לו להיות אצלי אף בשעות שהייתי כולי שקוע בלימודי מבלי להרגיש בנעשה מסביבי. לא היה צורך בדברים. עצם הקירבה היתה מקור עונג. הלא כל כך שנים של בדידות עברו עליו בנכר ועכשו הוא ביחד עם בנו שלא יפרד ממנו. הוא עקב אחרי התפתחותי בעליצות ובלב דופק מגיל. כל מה שעשיתי חזה באספקלריה מגדלת. דברי השבח ששמע עלי מהורי תלמידי, עבודתי ועלייתי בשלבי „מפיצי שפת עבר וספרותה", נאומי בציבור, העבודה עם „דר. הרצל ציון קלוב", התקדמותי ב„סיטי קוליג'" ואחר כך במכללת קלומביה, כל אלה היו בעיניו מערכות במחזה חיי שהלך ונגול לפניו, ויחזה בי משא נפש שבמשך שנים האיר את מחשכי חייו.

בשנתי הרביעית באמריקה העתיק תלמידי הראשון עם שני דודניו, שהייתי מלמדם חמשה ימים לשבוע שתי שעות זו אחרי זו, את דירתו מאיסט סייד לאיסט ניו־יורק אשר בברוקלין. שכרי עלה משמונה דולרים לחודש לחמשה עשר דולר כל אחד. גם אני העתקתי דירתי לשכונתם. אבי היה קשור בדירתו למקום עבודתו. השגתי חדר מיוחד לעצמי עם מזון ב־1779 איסטרן פרקוויי, אצל רחוב סורוטוגה, בעד ארבעה דולר לשבוע, בדירה מחוממת בקיטור, תנאי חיים שלא היו לי מעולם. נפרדתי מאבי בדירה אבל נפגשנו לעתים קרובות מאד, וככה התקיים הקשר בינינו. כאשר התחלתי להרויח ולחסוך כסף, ובפרט כאשר גם הוא התחיל לחסוך מעט מעט, התחילו החיים להראות לו פנים שוחקות. וככה התחיל לצעוד ביתר בטחון, לראות עתיד יותר בהיר, לראות את עצמו בחברת בני המשפחה ברוסיה, ואחר כך באמריקה, אם שר־הפרנסה לא יענה לו שם.

אנשים רבים הכירוהו. הוא היה נישא ונכבד בעיניהם על ישרנותו, על מידותיו הטובות, על הנהגתו עם הבריות בנימוס של ג'נטלמן אמיתי, ועל זה שמעולם לא התאונן על גורלו, בשעה שמכריו ידעו שיום יום הוא

נאבק קשה על פת לחמו. אותו רחש־הכבוד אליו גרם שבשבוע השלישי להיותי באמריקה השגתי שעור בשמונה דולר לחודש, שסיפק פרנסתי והיה צעד גורלי בחיי. אבי תלמידי, מר ברקוביץ, הכיר את אבי יפה עוד מהשנים ששניהם גרו בעיירה סוויר, בליטא, שם ראה חיים עם אמי, ע"ה. בהצעת השעור ל„גרינהורן" כמותי היתה הבעה של ידידות ורצון לתת דחיפה קדימה לעגלת חייו של אדם המושך אותה בשארית כוחותיו בלי תלונה. אחרי שנים נודע לי מאת אחותי עטע לאה ש„לשכת החנוך" בניו־יורק צילמה מערכת תמונות־קסם מההסטוריה היהודית ומההווי שלנו באמריקה. בין התמונות היתה תמונת „סופר" בעבודתו. מאות „סופרים" נמצאו אז בניו־יורק, אבל מאיזה טעם שהוא צילמו את אבי ורבבות ילדים ראו בו את דמות ה„סופר" שבמשך הדורות היה מכין תשמישי קודש לבני ישראל. תמונה זו שמורה אתי.

אחרי שתי שנות נסיון ברוסיה חזר אבי בשנת 1910 לאמריקה מלא אכזבה. כל תקוותיו לחיים תקינים עם משפחתו ברוסיה עלו בעשן. כל כספו שחסך פרוטה לפרוטה ירד לטמיון. כמו כן נגוזה תקותו שבאמריקה יוכל להסתדר עם משפחתו בדירה שכולה שלו, וכדרך ה„סופרים" הרבים המתכלכלים בלי דאגה יתירה. עליו להתחיל מחדש. ובינתיים החלו זקנה ותשישות לקפוץ עליו, ושם ברוסיה, נוספה נפש למשפחה, ואשתו לא תוכל עוד לעסוק באפייה מכניסה קצת רווח כדרכה עד הנה, ויתר הילדים הולכים וגדלים ואתם גדלים צרכיהם. תקוה רחוקה שעשעה את נפשו שהילדים יבואו אחד אחד לאמריקה עד שאשתו תישאר רק עם התינוק, ואז יתחיל לב האם להימשך אחרי הילדים, וזה יכריע את הכף לקראת בואה גם היא לאמריקה. אבל כל זה ידרוש שנים, ובינתיים החיים אפורים וקודרים. מקורות פרנסתו לא רחבו, כוחותיו מעטו, ומי יודע מתי ישתנה מזלו לטובה. אני אמרתי לו שאשלח כרטיסי נסיעה לכל אחד מבני המשפחה, או למשפחה כולה, כאשר אך יחליטו לבוא הנה. אות לטובה אחד היה עם בואו של אחי דוב, בספטמבר, 1911, ימים אחדים לפני נסעי לאינדיא־נפוליס. אבל שלוש שנים עברו עד בוא נפש שניה. ב־1914 באה אחותי עטע לאה ולפי דבריה לא היתה האם נכונה כלל וכלל לשנות את עמדתה בדבר אמריקה.

משרתי באינדיאנפוליס שימשה עידוד רב לאבי. הוא שמח על המוצא מהסבך הכספי שנקרה לי כאשר כלה כל חסכוני. בשנה אחת ישאר

לי סכום מספיק לגמור את הקורס בהנדסה. כאשר הודעתי לו שהסכמתי להישאר באינדיאנפוליס לעוד שלש שנים וששכרי הובטח לי בחתימות פרטיות, ראה אבי בזה חשיבות כפולה: אחרי שלוש שנים אלו אוכל ללמוד מתוך הרחבה, וגם ישאר לי עודף להסתדר כראות עיני, ושנית אם אני מצליח באמת בשדה החינוך, אפשר ואחליט להישאר בשדה זה המוכיח שהוא מפרנס את בעליו, ויש בו גם יתרון שאין בו משום סכנת חילול שבת!

מעולם לא התאונן לפני על פרנסתו המצומצמת, ומעולם לא נתן לי אפילו אבק־רמז לתמיכה כספית. אבל ידעתי את מצבו, ואחרי בואי לאינדיאנפוליס התחלתי לשלוח המחאות לו, ומדי פעם לרוסיה. שלחתי גם לזקני ר׳ מיכל, שהמשיך לקיים „חדר" אפילו אחרי הגיעו לגבורות. תלמידיו לשעבר היו מביאים אליו את ילדיהם. לשוא התחנן שהוא זקן ועייף ולא יצלח יותר להוראה. הם היו אומרים: „מה שתתן לילדינו ישביע את רצוננו. לא נבוא בשום טרוניה, חס ושלום! רבנו היית, ואנו מאושרים לראותך רבם של ילדינו". טענותיו של זקני נסתתמו וימשיך ב„חדרו". „מה אעשה בכסף שאתה שולח לי?", היה כותב אלי, „אין לי צורך בו, ואין ברצוני להחזיק כסף בבית". אבל חפצתי שיהיה לו כסף וירגיש שהוא יכול לפרק מעליו את עול חדרו. לאבי אמרתי שכל זמן שאני מרויח יותר מכדי צרכי אין שום טעם שיחיה בצמצום קפדני כהרגלו כל הזמן, אבל הוא המשיך בשלו, ומעולם לא הודיעני על הצטרכויותיו.

לפני חג הפסח תרע״ה שלחתי לו המחאה. רק אחר כך נודע לי מפי אחותי שהחורף היה קשה לו ביותר ושהמחאתי באה ברגע שכלתה אצלו הפרוטה מן הכיס. בחול המועד חלה פתאום. הוא התאונן על מכאובים קשים בבטן, אבל לא מיהר לקרוא לרופא ולבסוף כאשר בא רופא היתה אבחנתו שאבי סובל מעצירות ויתן לו מה שנתן וזה היה סם המות במצבו של אבי. כפי שנוכחו אחר כך סבל אבי מ„סיבוך מעיים" (Obstruction of the Bowels). דרוש היה לעשות ניתוח בבטן ולישר באופן מיכני את המעיים שנסתבכו והפריעו בעד חופש התנועה. מה שהרופא נתן הגביר את הסיבוך, והחלק הסגור הרעל ב„גנגרין". ביום השלישי הובילוהו לבית החולים, ושם ניתחוהו ויוציאו את החלק המורעל של המעי. אבל מצבו לא הוטב. קיבלתי מברק שהוא בבית החולים ושאבוא לניו־יורק. באתי ואשהה בניו־יורק שבועיים. הרעל התפשט, ואבי נותח שנית. הרופא אמר

שמעי האדם ארוך למעלה משלושים רגל, ואין סכנה רבה אם מקצרים אותו במעט.

כאשר החזירוהו מחדר הניתוח היה שכוב על עגלה ושנים ממשרתי בית החולים הובילוהו. פניו היו משולהבות ועדיין לא התעורר לגמרי מהסם־המרדים. אז ראיתי מעשה שבזמנו לא עמדתי על טיבו, אבל מדי זכרי אותו אני מרתת. שני המשרתים שהובילוהו על עגלת־האלונקה קירבוהו אל המיטה. העגלה היתה גבוהה מהמיטה והם זרקו אותו, כמו שזורקים חבילה, מעגלתם אל המיטה. אני לא ראיתי מעולם איך שמחזירים חולה מחדר הניתוח. ידעתי שההתעוררות מהאֶתר המרדים היא פרוצס קשה. חשבתי שהזריקה מהעגלה אל המיטה היא אחד הדרכים לעורר את החולה מההרדמה. רק אחרי עבור איזה שבועות סיפרתי את זה לפי תומי לאחת החובשות. היא קפצה כנשוכת נחש. „היתכן", אמרה, „הלא זה היה מעשה רציחה ממש! הלא על ידי זריקה זו יכלו להתיר את כל התפירות שנעשו אך לפני רגעים בבטן ולהביא לשטף־דם פנימי ולמוות ודאי!" נבהלתי לשמוע את זה. באמת מעשה רציחה בזדון. לא זכרתי מי היו עושי הנבלה, אבל אין לי שום ספק שהמשרתים ידעו מה שהם עושים, והזריקה היתה מעשה סדיסטי!

אחרי הניתוח השני אמרו לי בבית החולים ששבועות יעברו עד אשר יוכלו להחזיר את אבי לביתו, ושאני לא אסייע בכלום בנוכחותי, יכול אני לשוב לאינדיאנפוליס, והם יודיעוני על ידי אחותי אם יקרה איזה דבר יוצא מן הכלל. על יסוד דברים אלה חזרתי לעבודתי. מצבו של אבי לא הוטב. יום אחד קיבלתי מכתב מאחותי שפתאום הודיעו לה שאבי זקוק לניתוח נוסף. אחרי ניתוח זה בא עוד ניתוח. בליל יום ג' בסיון, תרע"ה קיבלתי מברק שאבי נפטר באותו ערב. רק למחרת בבוקר היה מסע לניו־יורק, ואני יכולתי להגיע שמה קצת אחר הצהרים בערב חג השבועות. חברה של שומרי שבת מובהקים הקצו קבר לאבי, אבל הם דרשו שההלוויה לא תידחה בשום אופן עד יום ו' אחר הצהרים, היות ואבי מת ביום ד' שלפני זה. קרובי המשפחה, וביניהם גיסו ר' מיכל משה וגיסתו, החליטו שאין ברירה ושההלוויה תצטרך להתקיים שלא בנוכחותי. אני קיבלתי ידיעה זו עוד בהיותי במסע. הגעתי לבית ר' מיכל משה אחר ההלוויה בערב החג. כל הקרובים נאספו אז ובבואי פרצה תאניה, והחג נהפך לאבל.

בן נ"ו היה אבי במותו, וכמקרה רבי ניישטאדט, זצ"ל, קרה גם אותו: אַבחנת־טעות הרגתהו.

וככה הלך לעולמו אבי היקר, שלא היה לו כמעט יום אחד של חיים תקינים מאז נהפך עליו הגלגל במות אמי, והוא בן שלושים ושני יתומים עוללים על ידיו. דודי אהרן שבשיקגו גם כן לא יכול להגיע לניו־יורק למועד ההלוויה. אחיו לייבע, שגר בניו־יורק, ואחיו רבי אברהם יעקב מאלבני ליווהו לבית עולמו. אברהם יעקב הספידהו.

אין לבוא בטרוניה עם הקדוש ברוך הוא, אבל הלב שיווע מכאב. לא היה טעם למותו של אדם טהור זה כמו שלא היה טעם לחיי הסבל שלו, ומדוע כבה נרו דוקא בשעה ששלושת צאצאיו היו כבר אתו, וצינורות נוצרו שדרכם יכלו להרעיף עליו נטפי נחמה והקלה בחייו העלובים?

אחד היה אבי שיכולתי לגלות לפניו את כל לבי. בילדותי ובנערותי הייתי סגור ומסוגר בתוך עצמי. בצר לי לא היה חיק לדמעותי. בשמחתי ידעתי שאין לב מבין שידפוק בקצב עם שמחתי. לאבי הייתי מגלה את כל מערכי לבי. הוא היה מאזין, מבין ומעודד. אחרי כל שיחה אתו הייתי יוצא מחוסן יותר. עצם השיחה היתה פותחת בי חדרי הבנה שהיו סגורים עד אז. פת היתה לי בסלי מאז שבאתי לאמריקה. ידעתי שיש לי אל מי לפנות ועם מי להוועץ. עני בנכסים חמריים היה אבי, אבל נשמתו היתה עשירה, ואהבתו היתה משפיעה רוב עצה והדרכה. נשמתו הזכה היתה מזככת גם אותי ומכוננת את צעדי. מעולם לא צערני, אבל עיניו היו תהום עמוקה. בהן קראתי מה שמתהווה במחשבתו, ומה שהגדול באוהבי רוצה לומר לי. עם הסתלקותו אבד לי אוהבי היחיד בחלק־תבל זה שיכול לנהלני בשעה שאבד דרכי. נתרוקן עולמי, ומאז אזכרהו ברטט ברכה.

תהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

בשנות המלחמה המשכתי לשלוח לאמי חורגתי מה שאבי היה שולח לה. אבל היו תקופות שבשום אופן לא יכולנו לשלוח כספים לרוסיה. בשנת 1917 כרתה רוסיה הסוביטית ברית שלום עם גרמניה, אבל בעקבות שלום זה בא נחשול של מרידות, פוגרומים, מלחמות־אחים, התקפת הממשלות הדימוקרטיות, ומצב של מלחמה לא פסק במשך שנים. הדרכים נשתבשו, פלכים וגושים שלמים עברו מיד ליד, ודרכי התחבורה עם סמולנסק נפסקו מדי פעם. אחותי אסתר גיטל, שנמצאה גם כן בסמולנסק, תמכה ככל אשר יכלה באם החורגת, שבינתיים מעטו צרכיה אחרי שנסעה אחותי עטע לאה לאמריקה, ונישואיה של אחותי השניה שרה שעברה לגור במוסקבה. כאשר גדל אחי הצעיר, מיכל, נשארה לבדה. אחי זה גדל בלי שום השפעה מאבי,

שעזב את רוסיה בהיות מיכל תינוק בן שנה. האווירה הבולשביסטית השפיעה עליו מכל עברים. אמי החורגת התעקשה לתת לו חינוך דתי. היא גם דרשה שיתפלל בכל יום וכאשר גדל ויסרב למלא את רצונה חשך עולמה בעדה. היא הקריבה את הכל על מזבח התקוה שבהימנעה מבוא אל ה"טרייפענע לאַנד" תציל את יהדותם של ילדיה. אבל התנועה הבולשביסטית בלעה את כל עולמה מסביב, ואחת מפעולותיה העיקריות שלא פסקה אף לרגע היתה עקירת כל הכרה דתית מלב הנוער. בן הזקונים שלה נסחף בזרם העצום הזה ולעולמה לא נשארה שום תקומה.

אביה אהרן היה מראשוני החלוצים בארץ ישראל בשנת תרמ"ט. אחותה מרים נשארה בארץ כל ימיה, וביחד עם בעלה ר' יצחק כהן, שהיה מראשוני המחנכים בארץ, עזרה להניח אבני יסוד לחידושו של בית ישראל בארץ אבותיו. והיא, המסכנה, שהיתה מוכנה בכל עת ובכל שעה להקריב את נפשה בעד התורה ובעד שמירתה, ראתה פעמים בנסיעת בעלה לארץ ששם הכל נעשים "גויים", ושנים מילדיה גם כן הלכו שמה, והשנים הנשארים נסחפו בזרם הבולשביקים שעמדו להחריד את האלהים מכסא כבודו, ולהחרים את כל השרידים ששרדו מהמלחמות והפוגרומים.

עיניה ראו וכלו, ומעוצר צער ויגון כלו חייה ותעל אל האלהים בעיר סמולנסק י"ג בכסלו, תרצ"ב. תיזכר צדקנית זו לטובה, ות'נ'צ'ב'ה', אמן.

אחרי אינדיאנפוליס

ספרים

בימים שהיינו באינדיאנפוליס לא פלש עדיין הרדיו לתוך בתים פרטים כמכשיר לשידורים של חדשות, פרסומים ושעשועים. המרחק של קרוב לאלף מיל מניו־יורק סגר אותנו במובנים רבים בתחומנו הצר. תלויים היינו בעתונים, ולא כל מה שהתרחש בעולמנו, בפרט בעולם היהודי, מצא לו הד בעתונים. מטעם זה התקשרנו יותר לקריאה, וביחוד קריאת ספרים. אצל כולנו היתה הפרוטה מצויה. גם הדירות היו מרווחות יותר מאשר בניו־יורק (כמעט כל דירה היתה בשתי קומות. המטבח, חדר האוכל וחדר הישיבה היו בקומה התחתונה; חדרי השינה היו בקומה השניה). כל זה שימש גירוי לרכישת ספרים, וכל אחד מאתנו הגדיל במידה הגונה את אוצר ספריו. הדבר החשוב היה שאנחנו קראנו את הספרים שקנינו. מחיר הספרים היה נמוך מאד, אפילו לפי ערך הכסף של התקופה ההיא. אני קניתי את כל כתבי שקספיר בארבעים כרכים, כולם מכורכים כריכת די־לוקס, בחצי־עור, בעד 25 דולר. כל כרך החזיק רק מחזה אחד, בהוספת הקדמות רבות־פנים, הערות, מילון, הערכות ביקורתיות וציורים. „כל כתבי תומס קרלייל" בעשרה כרכים, בכריכות די־לוקס, 10 דולר. ספרים בודדים עלו בפרוטות. גם ספרים עבריים נרכשו על ידינו במידה רבה. חתמנו על „השילוח", ה„דרור", שלא האריך ימים, ואחריו ה„תורן"; „החנוך" מארץ ישראל. הנכס הכי יקר שרכשתי לי היו כרכי „מלון הלשון העברית" מאת בן־יהודה, שהחלו להופיע אז. הם יצאו בהידור שלא נראה כמוהו, והכריכה היתה בעור שוודי. היה תענוג להחזיק ביד כרך כזה. המחיר היה שמונה דולר כל כרך. ממש עם פרוץ המלחמה ב־1914 השגתי את הכרך החמישי. הוא בא בלי כריכה ורכישתו גרמה לי צער רב. כפי שנודע אחרי זמן רב, נשלחו אקסמפלרים רבים של הכרך הזה באניה שהטבעה על ידי צוללת גרמנית. אפשר מאד שהקאסמפלר שלי היה היחיד

באמריקה במשך כל שנות המלחמה. מר אברהם זלמן פריידוס, הספרן של המחלקה היהודית בספריה העירונית בניו־יורק, לא נתן לי מנוח מאז שמע שרכשתי לי את הכרך הזה. לפי דבריו לא היה בנמצא אצל מישהו אחר בארצות הברית, ושעלי מוטלת החובה לתת לציבור ליהנות מספר־שימושי יקר זה, שלהופעתו חיכו כל כך שנים, ולמכרו לספריה העומדת תחת רשותו. אבל דא עקא: לפני עזבי את אינדיאנפוליס בקיץ 1916 ארזתי את ספרי בתיבות, ובהגיעי לניו־יורק הנחתי אותן במחסן עד שתהיה לי דירה קבועה שיהיה בה די מקום לספרי. למעשה יצא שספרי נשארו במחסן עד שנישאתי מספר שנים אחר כך, ולי היה בית תרתי משמע. מר פריידוס היה חובב ספרים מאין כמוהו, ולו הרגשה של אחריות ואהבה אמיתית לציבור הקוראים, ומדי ראותו אותי היה מזכירני ב„נו", על דבר הכרך החמישי הזה. לא יכולתי לראות בצערו של תלמיד חכם יקר זה ואלך באחד הימים אל המחסן להוציא את הכרך הזה ולמסרו אליו. והנה נגלה שתיבה אחת מלאה ספרים אבדה בדרך ובה היה הכרך הזה! בתיבה ההיא אבדו לי עוד ספרים יקרים לי באופן אישי. אינני יודע אם מר פריידוס האמין לי, אחרי כל הפצרותיו, שהספר אבד או שחשב שהשתמשתי בזה כאמתלא להימנע ממסירת הספר. שנינו הצטערנו על זה. רק לאחר זמן רב, אחרי שביתת הנשק הובא הכרך החמישי לארצות הברית. מאז עברו קרוב לארבעים שנה ועדיין לא נדפסה כל הסידרה החשובה הזאת בשלימותה. זה מזכירני מה שקרה לחבור האנציקלופדי בהלכה „פחד יצחק", מאת יצחק למפרינטי, (1679—1756), שלפי העובדות הידועות עברו למעלה מ־130 שנה בין הופעת כרך א' ובין הופעת הכרך העשירי, האחרון, ב־1874.

כמעט כל הספרים העברים החדשים שנמצאו למכירה באמריקה נקנו על ידינו. הופעתו של כל ספר חדש היתה מאורע בעולם הספרות, וההד היה מגיע גם אלינו. ראוי לציין שלקורא בן דורנו זה קשה לצייר בדמיונו עד כמה היה שוק הספרים העברי עני רק לפני 30—40 שנה. בצדק היו אומרים על דניאל פרסקי שלא הניח אף שורה אחת נדפסת בעברית שלא קרא אותה. אחרי שנים הודיע מר פרסקי שבארץ ישראל התחיל להופיע יותר מספר ליום, בממוצע, ועכשיו איננו יודע אפילו את שמותיהם של כל הספרים שראו אור הדפוס.

בתקופתנו באינדיאנפוליס התחיל ב. אייזיקס „למשוך בעט סופרים" בחיבור סיפורים וציורים. חיינו אז היו כ„מי השלוח ההולכים לאט", ואדם

היה יכול לשבת שבעה נקיים עד שהוציא דבר מתוקן כחפצו. בסבלנות רבה ליבן וליטש מר אייזיקס את סגנונו הסיפורי. בסיפוריו שהופיעו מאז בקבצים ובספרים מיוחדים ניכר יחס קפדני זה לחומר המוצא לרשות הרבים.

ידידי פייבל צירטוב מ„מפיצי שפת עבר" עזב את ניו־יורק באותו הזמן שגם אני יצאתי לאינדיאנפוליס. לצירטוב היתה משרת רבי ברוטשסטר. שנינו חזרנו לניו־יורק בסתיו 1916. אנחנו נזדמנו באספה עברית, דומני שנקראה מטעם „אחיעבר". השתוממנו לראות את השינוי העצום לטובה שחל בשדה הדיבור העברי במשך חמש שנים. גם ב„מפיצי שפת עבר" היו רבים שדיברו עברית שוטפת, אבל מספרם לא היה גדול ביותר. באספה שביקרנו ראינו אנשים קמים זה אחרי זה ומתבטאים בעברית חיה ושוטפת ומשתמשים במונחים חדישים ומדוייקים. נוכחנו שציבור דוברי עברית גדל ורחב עד מאד במשך השנים הללו. בין 1911—1914 באו 381,199 מהגרים יהודים לארצות הברית*). הם הביאו אתם הד חי של הדיבור העברי שהתפשט בממדים עצומים באירופה לפני מלחמת העולם הראשונה. בין הבאים היו אלפים שדיברו עברית רהוטה. רק תמול היו אנשים באים לשמוע את הפלא הגדול: עברית מדוברת, ועכשו נעשה הדיבור העברי חזיון רגיל בכל שטחי החיים היהודים. מכשיר חדש לתחיה רוחנית ניתן בידי יהדות אמריקה!

קול מסינסינטי

אחרי התפטרותי מאינדיאנפוליס התעכבתי בדרכי לניו־יורק בסינסינטי. מספר פעמים בקרתי בעיר זו היות שהיא אחת התחנות בדרך לניו־יורק, והיא גם קרובה לאינדיאנפוליס. בתור קהילה יהודית היא חשובה מכמה בחינות: היא נמנית על היישובים הראשונים של היהודים באמריקה. בה נעצה היהדות הריפורמית קנה בשנת 1875 על ידי יסוד בית מדרש לרבנים ריפורמים, בשם: „היברו יוניון קוליג'", והוא העלה שרטון גדול ומצודתו פרושה בכל רחבי אמריקה. בעיר זו אתה מוצא שני הפכים: יהדות ריפורמית גאה התומכת יתדותיה במבצרה הרוחני, ומצד שני יהדות אורטודוקסית גם כן גאה ובטוחה בעצמתה תחת הנהלת משפחות

*) Mark Wischnitzer, „To Dwell in Safety" 1948, Table I p. 289

מיוחסות שבראשן נמנית משפחת אייזאקס. משפחה זו היא כבר דור רביעי באמריקה, והיא הוציאה פרופסורים ומלומדים המכהנים באהלי יפת וגם באהלי שם. ודוקא בעיר זו נשאר הת״ת בדרגה ירודה ביותר. הרבה פעמים נתכנסו בעלי הבתים ויטכסו עצה על דבר תיקונים. אבל ביניהם ישב רבם הישיש רבי גרשון לעססער, שנחשב בין גדולי הרבנים באמריקה. הוא קבע את ישיבתו באמריקה לפני שנים רבות, ודור שלם גדל תחת השפעתו כמרא דאתרא. הוא חשש מאד ל״פשרות״ ולפיוסים לתנאי השעה. לנגד עיניו עמד ה״היברו יוניון קוליג׳״, שהוא תוצאה משלשלת ארוכה של פשרות על חשבון היהדות האורטודוקסית. כאשר חזקו הדרישות לתיקונים היה קם ואומר: ״רבותי, התיקונים שלכם בת״ת יחישו את יום מותי, ואז אבוא ל״ישיבה של מעלה״ ואתבע את כולכם ל׳דין־תורה׳!״. בזה נגמר בכל פעם הדיון על דבר תיקונים בת״ת.

פקידי הת״ת התלבטו ויחפשו דרכים איך להיטיב את המצב. הנהגת הילדים היתה פרועה, והמורים היו אובדי עצות. בין הדירקטורים של הת״ת היה ״אָנקל מוזס״, ממשפחת אייזאקס. הוא היה חשוך בנים, וימצא לו נוחם בטיפול בלתי פוסק בילדי הת״ת. רוב התלמידים היו בני עניים. מי שהשיגה ידו העמיד לילדיו מורה פרטי. ה״דוד מוזס״ הכיר כל תלמיד וידע על מצבו החמרי. בטוב לבו לא יכול מעולם לגעור בילד, אבל הוא אחז בתכסיס שהיה בדוק ומנוסה: שוחד. הוא שיחד את הילדים שיתנהגו כשורה בת״ת. לאחד קנה זוג נעלים; לשני — מעיל. לאחר — לבנים; לעוד אחר היה ממציא איזו עבודה שהכניסה לו מעט כסף בכל שבוע. יום אחד בלכתו ברחוב ניגש אליו צעיר לבוש הדר ויאמר לו: ״אָנקל מוזס, לפני מספר שנים למדתי בתלמוד התורה. לפני הפסח לקחת אותי לחנויות ותלביש אותי מכף רגל ועד ראש. נתת לי גם מעט כסף, ואחר החג נתת לי ׳דזאַבּ׳ (עבודה), שהצלחתי בו, ועתה אני תופש משרה חשובה, ועתידי בטוח. אין מלים בפי להודות לך אָנקל מוזס!״. ה״דוד״ הטוב הביט עליו מתוך נענועי ראש ואחר כך אמר: ״כנראה שהיית שובב גדול מאד!״.

אני סרתי לדר. מילר, נשיא הת״ת. בשמעו שהתפטרתי ממשרתי ושאני בדרכי לניו־יורק, אמר: ״אתה לא תיסע לניו־יורק. אתה תשאר פה בסינסינטי״. ואז סיפר לי על קשי המצב ועל חפצם האדיר לתקנו. ״אנחנו ידענו כל הזמן על עבודתך באינדיאנפוליס, אבל ידענו גם כן עד כמה אתה קשור למוסד ושבשום פנים לא תקבל משרה בעיר אחרת. עכשו שהתפטרת,

דע לך שבשום אופן לא ניתן לך לעזוב את סינסינטי". הוא טילפן למספר בעלי בתים. הם באו ויזמינוני לראות את הת"ת. מצאתי שלא הגזימו בהתאוננם על בית ספרם. בארתי שהחלטתי לצאת משדה החינוך ושאני בדרכי לניו־יורק להרשם בקורס לעבודה חברתית. הדברים ארכו, ודר. מילר דרש שאתאכסן אותו לילה בביתו. בבית אמר לי שבנוגע למשכורת אין שום מניעה. הם ישלמו ככל אשר אדרוש. דיברנו עד שעה מאוחרת. בבוקר ביקשני לסור אתו לבית זקן הרבנים, רבי גרשון לעססער, שהכרתי כבר מביקור אחר. רבי לעססער ידע כבר כנראה על כל הענין. אחרי ברכת השלום פנה לדר. מילר: „האינכם מבינים מה שמר הורוויץ רוצה? ער וויל איהר זאָלט זיך בעטען ביי אים, טאָ בעט זיך! (הוא רוצה שתתחננו אליו, ובכן, עשו והתחננו!)". רבי לעססער, שהיה כל כך נזהר מפני תיקונים בת"ת, ידע על עבודתי. הוא שמע עלי עוד מרבי ניישטאדט. הוא האמין שעם כל המודרניות שלי לא אגע חלילה בגופי היהדות, להיפך, תיקוני מחזקים את היהדות, ובכן, הלא שווה הדבר שיתחננו אלי! אני הסברתי, ככל שהיה אפשר להסביר לרבי זקן את עמדתי, אבל ראיתי שדברי לא נתקבלו. הם העמידוני במצב של „מונע טוב מבעליו". מדוע אסרב לקבל משרה אצלם? קשה היה לי להשיב את פני האנשים הטובים שחפצו בכל לבם להעלות את רמת בית ספרם, אבל אני הגעתי כבר לשנתי השלושים, ובגיל כזה צריך אדם לדעת מה יהיה מקצוע חייו. החלטתי להיכנס לעבודה חברתית, ועלי לאטום את אזני לפיתויים לסור מדרך זו. נפטרתי מאת דר. מילר וחבריו מתוך הרגשה של אדם הבורח מן המערכה, אבל גם מתוך הרגשה שבמטרה החדשה שהעמדתי לפני יש „נחשונות" מפרה. גם הצד ההרפתקני שבנסיון העומד לפני משך אותי ניו־יורקה.

אדם ה„מחזיר גרושתו"

בבואי לניו־יורק היה לי הרגש של אדם המחזיר גרושתו. זכרון חמש השנים באינדיאנפוליס נתערפל. ביקרתי במכללת „קלומביה" ואהי בעיני כאילו רק אתמול יצאתי משם. דבר אחד גרם לי קורת רוח: ידעתי שהפעם אוכל להשקיע עצמי בלימודים בלי שום הפרעות צדדיות. כמה היה לבי מיצר בימים שעברו שמעולם לא יכולתי להסיח את דעתי מהשעון. כל מעייני שקועים בספר, כל חלל עולמי מלא מהענין אשר לפני, אבל

פינה אחת במוח ערה כל הזמן — לשעון, שלא אאחר את שעורי הפרטי, או איזו אספה או פגישה בענין ציבורי. ודוקא כאשר אתה מתלכד עם הנושא והנך מרגיש שנכנסת לפני ולפנים ואתה צובר תוספת ידיעה, הכרה ומחשבה, ואתה משתוקק שמצב זה ימשך עד אין סוף, דוקא אז אתה מציץ מחרכי העין על השעון ופתאום אתה נאחז ביד חזקה המטלטלת אותך מספרך ומעולמך. עליך למהר לתחנה לנסוע! ערנות זו לשעון היתה בוטלת את הטעם האמתי מהלימוד, אפילו כאשר היה לך זמן. תמיד אתה אורח לזמן קצוב. אינך יכול להסיח את דעתך לגמרי מהעולם החיצוני, השעון. עכשו אוכל לשחות בים הלימודים כאוות נפשי, ביום, בלילה, בכל ימות השבוע. יהיה לי פנאי למלא את דרישות המכללה בשלימות, עם תוספת קריאה, חקירה, הרחבה וגישוש גם בשדות אחרים. אוכל גם כן לשטות מהמסלול המסומן ולהתמכר לאיזה לימוד אחר שיקח את לבי. עושר כזה בשעות חפשיות לא היה לי מיום בואי לאמריקה. ידעתי שלא לעולם יהיה ככה, רק 2—3 שנים, אבל עכשו אני כולי שלי, חפשי ללמוד, להסתכל, להשתלם ולהתכונן לקראת מחר רחוק. הייתי אחוז בולמוס להתחיל, אבל הפעמון לא צלצל עדיין, יש עוד מספר שבועות חופש, ובינתיים יש ענינים דחופים שאין לדחות: סידור מקום דירה ומזון, וגם סידור עם המשרד במכללה על דבר השתתפותי בקורסים של School for Jewish Communal Work שלשם זה באתי לניו־יורק.

עוד דבר גרם לי הנאה מרובה: לא אצטרך להיטלטל יום יום שעות שלימות בעילית וביתר אמצעי הנסיעה. אני אגור אצל המכללה. בימים ההם (1916) היתה שכונת „הארלם", הסמוכה ל„מורנינגסייד הייטס", שם־נרדף לשכונת „קלומביה", כמעט כולה יהודית. רבבות יהודים גרו שם. אין צורך לצאת מן השכונה. אתה מוצא בה כל מה שהעין חומדת והלב שואל: מסעדות, חנויות, תיאטרונות, בתי כנסיות ובהם חזנים מצויינים, ובבית הכנסת של האונגרים „אוהב צדק" ברחוב 116, כיהן גדול־החזנים באמריקה, יוסלה רוזנבלאט, מעונות, חייטים, סנדלרים, מספרות, עיר שלימה על כל מוסדותיה ושרותיה והכל סמוך לקלומביה!

התחלתי לתור וראה שלט „חדר להשכיר" בקרן רחוב 117 ושדרת לנוקס. מצאתי שמציעים חדר בקרן הרחוב, בקומה השניה, ובו חמשה חלונות, והוא פונה לשדרת לנוקס ולרחוב 117, כולו אור ואויר. בעלת הבית, יהודיה זקנה זהירה בכשרות, הסכימה לתת לי את כל ארוחותי,

פרט לארוחת הצהרים בימות השבוע, עם החדר הנזכר בשמונה דולרים לשבוע. בזה נפתרה שאלה יסודית אחת.

פרטי הקורסים ניתנו לי על ידי מר דזוליוס דרקסלר, המזכיר של School for Jewish Communal Work. הם ינתנו בתור תוספת לקורסים יסודיים הניתנים בקלומביה בדיפרטמנטים שונים. בעיקר רוצים להכין אנשים לשדות פעולה אלה: הסתדרות צדקה כללית, עבודה עם ילדים, עם נוער, כגון ה־J. M. H. A. החינוך העברי. הסתדרויות צדקה וכמה קופות לעניינים ציבוריים יכסו את הוצאות הקורסים המיוחדים. באלה כלולים: „הגירה יהודית", דר. שמואל דזוזף; „סוציאולוגיה", במיוחד לשאלת מיזוג אוכלוסיות שונות, דר. שנטון; „הגורמים לעניות בחיי החברה", מוריס ד. ואלדמן; „בעיות הפועלים", דר. פאול אבלסון; „בריאות הציבור", דר. מוריס פישביין. קורסים מיוחדים ניתנו בקשר עם הבעיות המיוחדות הנוגעות ליהודים כחלק מהבעיה הכללית. בעד אלה האחרונים שילמו האינס־טנציות היהודיות הנזכרות. בעד יתר הלימודים שילם כל תלמיד. דר. בנדרלי עזר הרבה בעיבוד כל התכנית לחינוך עובדים חברתיים יהודים.

אני בחרתי בקורסים לעבודת הסתדרות צדקה כללית, וגם הוספתי שורה של קורסים בחינוך, שניתנו ב„טיטשרס קוליג'" של קלומביה. בסך הכל נרשמתי לעבודה שעלתה על המקסימום לכל תלמיד.

הלימודים הביאו אותי במגע עם אלה שנרשמו בשדות־ההתעניינות השונים. ביניהם היו אחדים שכבר הכרתי. כמעט כל אלה שהיו עסוקים ב„לשכת החנוך" ביקרו חלק מהקורסים. בלימודים הכלליים לא היה ענין יוצא מהכלל. מה שמשך את תשומת לבי היה החלק שטיפל בשטח היהודי. הקורס ב„הגירה יהודית" גילה עולם בלתי ידוע לי כלל. למשל, דר. דזוזף הביא מיסמכים ש־26% מהמהגרים היהודים היו אַנאלפבתים! ואנחנו הלא אמרנו תמיד ש„כל בניך למודי ה'", וכל יהודי הלא למד להתפלל, ומאין כל האנאלפבתים האלה? שאלות שהיו תולדות ישרות או בעקיפין צפו ועלו ויהוו ענין לענות בו. בקורס של דר. שנטון בסוציאולוגיה נשמע הדה של התנועה, שגדלה והתרחבה, להגביל את ההגירה לאמריקה. ההתנגדות גדלה בפרט להגירה ממזרח אירופה. „ההגירות הקודמות, ממדינות אנגלו־סכסיות, מגרמניה ומסקנדינביה הביאו אלמנטים שנתעכלו בנקל באוכלוסיה האמרי־קאית, אבל ההגירה מאיטליה, ובפרט ממזרח אירופה" (ורוב המהגרים ממזרח

אירופה היו יהודים מרוסיה, פולניה, גליציה, רומניה) „„מהווים חומר אנושי בלתי מתעכל והם הולכים ויוצרים פרובלימה חמורה באמריקה כדוגמת הפרובלימה במדינת אוסטריה־הונגריה בשל נוכחותם של עמים וגזעים שונים שאינם מתאַחים לאומה תקינה. איזה טעם יש ליצירת „ויתרוצצו" תרבותית וכלכלית באמריקה?" הרצאות אלו עוררו ויכוחים ארוכים וחריפים בכיתה. אני הייתי בין המתנגדים החריפים למרצה. הוא אמר, למשל, שבסוף המאה שעברה באו מרוסיה ופולניה אלמנטים הרבה יותר ממושכלים מאלה שבאו אחריהם, מראשית המאה העשרים. אלה מהשומעים שנולדו באמריקה, או שבאו הנה בילדותם, לא יכלו לומר כלום בענין זה. אני הוכחתי שזה ממש ההיפך. לפני שנים היתה נסיעה לאמריקה כנסיעה ל„הרי חושך", ורק אמיצי לב, שלא חששו להרפתקנות, באו. אבל הם לא היו מצויינים כלל בהשכלתם, ודוקא מראשית המאה הזאת, ובפרט אחרי מלחמת רוסיה ויאפן 5־1904, החלו לבוא באחוזים גדולים משכבות האינטליגנטים והמש־כילים יותר. כולנו ראינו בהרצאות כאלו מצע אקדמי לשנאת־הזרים שהלכה והתרחבה, ושאחרי שנים אחדות מצאה לה ביטוי בשורה של הגבלות־הגירה, שהתרכזה ביחוד בהגבלות הגירה של „אלמנטים בלתי מתעכלים". הגבלות אלו היו גורליות: בהאטת היציאה של יהודי רוסיה ופולניה, שנשמדו למיליונים בכבשני הנאצים, ויתרם, שנשארו בלוע ה„ממשלות הדימוקרטיות" של הקומוניסטים. היו לי שיחות פרטיות עם דר. שנטון מחוץ לכיתה. הוא אמר שצר לו ששיחות כאלו לא התקיימו לפני שהכין את מערכת הרצאותיו. הוא היה משנה גישתו באופן יסודי.

„בעיות התעסוקה" ו„גורמים לעניות" היו עוד שני קורסים מעניינים ביותר. גם פה נגלה עולם בלתי ידוע לאדם כמותי, ששדות לימודי ועבודתי עד אז לא הביאוני במגע עם שטחים אלה. דר. פאול אבלסון, למשל, הוכיח את ההבדל בין שביתת פועלים בלתי־יהודים לשביתת פועלים יהודים: הבלתי־יהודים שובתים בכדי להשיג הטבות בתנאי העבודה, הגדלת השכר, המעטת שעות העבודה, וכדומה. היהודים השובתים רוצים גם כן בכאלה, אבל יש עוד נופך: לצד מי הנצחון? „לאָזען אים ער זאָל אויספירען — קיינמאָל אין לעבען!", לתת למתנגדך להראות כמנצח — לעולם לא! על סלע־מחלוקת זה נופצו כמה וכמה אפשרויות להכנסת שלום במערכות הפועלים ומעסיקיהם היהודים. לא היה די, למשל, שהפועלים יקבלו כל מה שהם דורשים. הכרחי, ואין לוותר על זה בשום פנים, שתהיה הודאה

ברורה שהפועלים ניצחו! אחרת צריך להמשיך בשביתה, למרות העובדה שבבית פסקה ההכנסה, והמשפחה רעבה ללחם.

מר ואלדמן, ביחוד, טיפל בשטח בלתי ידוע לי. יצא למשל, שלא המהגרים החדשים מהווים רוב הפרובלימות בשדה הצדקה אלא דוקא הצעירים, שרובם נולדו כאן, שלא למדו שום מלאכה ולא התרגלו לשאת באחריות לפרנס משפחה. אלה היוו מקור בעיות קשות. הריסת הבית היהודי, והחלשת השפעתם של ההורים „הירוקים" על בניהם היו גורם יסודי. מחלות, בכלל, שימשו סיבה לעניות בכל השכבות.

חזרו אלי ימי וואלוזין: הכל טפל לגבי הלימוד! ביקרתי כמה מוסדות צדקה. לקחו אותנו לבתי החולים היהודיים „מונטפיורי" ו„מאוּנט־סיני", ולבית החולים העירוני העצום „בלויו", על אגפיו ומחלקותיו, מושבי־זקנים בעיר ומחוצה לה. ביקרנו גם את „בית היתומים" שהיה תחת השגחתו של דר. סולומון לאוענשטיין, ברחוב 137 במנהטן. היו בו 1,300 ילדים. הוא היה מוסד־איכסון־ליתומים הגדול ביותר באמריקה. זה היה באותם הימים שבכל הארץ היו מאכסנים יתומים בציבור, בבתי־מחסה גדולים, ושם היו הילדים תמיד בחבורות גדולות, פרט יסודי שמחנכים ופסיכולוגים ערערו עליו במרירות. ביקרנו גם את המוסד ליתומים בפלזנט־וויל, נ. י., שדר. לודוויג בארנשטיין עמד בראשו. זה היה נסיון — נגד אכסון ילדים במחנות גדולים תחת גג אחד. „אם הילדים חיים תמיד בקבוצות גדולות, מתי ילמדו לחיות לבדם. ומתי יתכוננו לחיי משפחה?" בפלזנטוויל חולקו הילדים לקבוצות בנות 30 בכל אחת. לכל קבוצה היה בית משלה. „אֵם" אחת היתה אתם והיא השגיחה שהחיים יהיו תקינים ודומים לחיי משפחה. במוסד היה בית ספר כללי (כשש מאות ילדים היו בו). מורים מיוחדים, וזמן ידוע היה שם המנוח ש. ב. מקסימון, נתנו להם חינוך דתי־עברי. היו גם מחלקות לאומנות ומלאכה. המוסד נחשב בין הפרוגרסיביים, ותכניתו היתה אחד השלבים בסולם התפתחות הטיפול ביתומים.

יש להעיר שהמונח „בית יתומים" איננו מדויק. כל המוסדות מסוג זה קיבלו גם ילדים שלא היה להם בית תקין, לפחות במידה מינימלית. הורים חולים, אב שעזב את משפחתו, או שהאם היתה במוסד לחולי־רוח, או בכלל משפחה שבשום אופן לא התאימה לגדל את ילדיה, יכלה להגיש בקשה ל„בית יתומים", ואם אחרי חקירה יצא שאין להשאיר ילדים בתנאים הנתונים, אז לוקחו למוסד.

זמן ידוע נלויתי לאחת מהעובדות של „יונייטד היברו טשאריטיס", ואתה ביקרתי את המשפחות שעמדו תחת פיקוחה. העובדת עזרה למשפחה בכל השטחים שהיה בהם צורך בעזרה, בפרט בשטח חייהם של הילדים. העדר אב בבית, או מחלה מתמידה, החלישו את מרות הבית ודרשו עזרה מן החוץ. בכלל אין לאוכלוסיה שום מושג על חייהם של העניים! איך הם מתפרנסים, מה מצב הבית העני, איך הם נאבקים בקשיי יום יום, איך הם מתגברים על מכשולים הבאים מפאת מחלות, מומים, צפיפות, המרירות שבסביבה, הקנאה באחרים, אבטלה, חוסר בטחון ליום המחרת, ועוד, ועוד. משפחות ויחידים כאלה נמצאים למאות ולאלפים בכל עיר. הם אתנו על כל צעד ושעל. הם מסתירים ומכסים את הקשיים בצאתם החוצה אבל כיעור העניות המנוולת מלווה אותם ברוחם יום יום, הם חיים אתה, והם נלחמים נגדה בלי הרף. החברה מושיטה להם עזר, לרוב במידה זעומה מאד, ורבים נופלים במלחמתם. יש והם זקוקים רק לעזרה זמנית, או חד־פעמית כגון: לפתוח חנות קטנה, או לקנות כלי מלאכה. ויש והם זקוקים לעזרה במשך שנים: במקרה מחלה כרונית, או במות מפרנס הבית — עד שהילדים הקטנים יגדלו. יש גם עזרה שאין בה מתן כספים כלל, אבל יש בה צורך־חיים בהשפעה מן החוץ, כגון: ילדים פושעים; שיכרות של אחד ההורים; קטטות־תמיד בבית; הדרכה בבחירת התעסקות, או רק לעזור למצוא „דזאַב". בכל אלה נחוצה עזרה מן החוץ, ולשם אלה קיימת „הסתדרות הצדקה", שיש לה אגפים שונים, ומספר אנשים מומחים במקצועות עזרה שיש להם דרישה תכופה.

כל המנגנון של הסתדרות הצדקה מחולק לשתים: להוצאה ולהכנסה. מהצד האחד יש הוצאות כספים בצורות תמיכה ישרה, או הדרכה באמצעותם של עובדים שהתמחו איש איש במקצועו. ומהצד השני: ארגון אספת כספים, המזקיק השתתפותם של רבים רבים מהציבור, בזמן המגבית, ועבודת ועדים ומפקחים במשך כל חדשי השנה. העובדים בשטח זה הם מתנדבים והם משגיחים על הוצאת הכספים שתהיה יעילה ולפי הכללים ושיטת העבודה של הארגון. גם את הרכבו של מנגנון זה למדונו להכיר.

לקורס אחד היה דיוקן משלו והוא היה מענין ומאלף: זו היתה סריה בת ארבעים הרצאות מאת אנשים שכל אחד היה מומחה במקצועו בעבודות החברה. בין המרצים היו: דר. שמשון בנדרלי, דר. מרדכי מ. קפלן, דר. סולומון לאוענשטין, דר. לודוויג ברנשטיין, מוריס ד. ואלדמן,

דזוליוס דרקסלר, סיידי אַמריקן, ועוד ועוד. כל הפמליה של „לשכת החנוך" נכחו בקורס הזה, גם רבים אחרים באו. בין המרצים היו דעות שונות שנתנו ביטוי לדעות המתהלכות בשטח העבודה החברתית. אחרי כל הרצאה היה מקום לשאלות מאת השומעים. הקורס היה כעין סקירה כללית על מוסדות הציבור בקהילה, על הישגיהם וערכם.

הקורסים שלי ב„טיטשרס קוליג'" של קלומביה היו רק בחינוך.

ככה עברה עלי שנת הלימודים 17—1916.

אנחנו שמענו הרבה על מוריס ד. ואלדמן. סופר שהוא נתקבל להנהלת הסתדרות הצדקה בבוסטון, ושהוא הכניס שם חידושים רבים, ומהפכה עצומה לטובה התקיימה שם תחת הנהלתו. כנזכר למעלה, הרצה מר ואלדמן בקלומביה על „הגורמים לעניות בחברה". הקורס הזה ניתן בתקופת האביב. אחר חג הפסח 1917 נגשתי אליו אחר גמר הרצאתו ואומר:

„אני מתכונן להיכנס לעבודה חברתית. שמעתי שבבוסטון נעשו גדולות ונצורות תחת הנהלתך. הייתי מחשיב מאד הזדמנות לבוא לבוסטון לזמן החופש בקיץ, לעשות איזו עבודה שהיא שתביא תועלת להסתדרות הצדקה, ושבאותו הזמן אוכל ללמוד ולעמוד על מה שנתהווה בבוסטון. אינני מבקש שום שכר. נפשי חשקה ללמוד מתוך פעולה, ונראה לי שבבוסטון יש הזדמנות טובה לזה". מר ואלדמן אמר שהצעתי מוצאת חן בעיניו. הוא יתהה על מצב הענינים ובעוד שבוע או שבועיים יתן לי תשובה ברורה.

אחרי שבועיים אמר לי שהוא שמח להזמינני לערוך שני מסקרים:

א) על מה שידוע בשם The Hebrew Industrial School.

ב) על מצב החינוך העברי.

על (א) יש להם מושג וידיעות. על החינוך העברי והיהודי בכלל אין להם שום מושג. אם אוכל לתת להם סיכום על הקיים — יהיה זה שירות מועיל מאד.

אני קיבלתי את ההצעה מתוך הכרת תודה.

לא שערתי שעל ידי צעד זה קבעתי את גורלי לכל יתר ימי חיי.

TOURO COLLEGE LIBRARY
Kew Gardens Hills

TOURO COLLEGE LIBRARY
Main Campus Midtown